

SZATHMÁRI ISTVÁN

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBŐL

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 56.

SZATHMÁRI ISTVÁN

A MAGYAR
NYELVTUDOMÁNY
TÖRTÉNETÉBŐL

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2006

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 56.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

Lektor:
KISS JENŐ

ISSN 1419-6603
ISBN 963 7094 56 3

© TINTA Könyvkiadó, 2006
© Szathmári István, 2006

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Temesi Viola

Műszaki szerkesztő: Bagu László

ELŐSZÓ

A nyelvtudomány-történet mint az általános nyelvészetnek is része, nagyon fontos területe a nyelvészetnek. Rávilágít ugyanis mintegy felülnézetből egy-egy korszaknak, egy-egy irányzatnak, egy-egy nyelvtudós életművének a lényegére, a kiemelkedően fontos sajátosságaira, összefüggéseire, valamint a külföldi áramlatokhoz való kapcsolódására. Mindebből következik, hogy a nyelvtudomány-történettel való foglalkozás egyáltalán nem könnyű feladat. Sokrétű ismeretet, tájékozottságot, elvonatkoztató készséget és nagyarányú kutatást kíván.

Nyelvtudományunknak nem volt erős oldala – mint az általános nyelvészeté sem – ennek a diszciplínának a művelése. Ezt igazolja az is, hogy bár a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusa (Budapest, 1988. augusztus 27–30.) ezt a tudományágat tűzte ki témájául, és bár itt sok kiváló előadás hangzott el egy-egy iskoláról, egy-egy diszciplína valamely korszakáról és főként egy-egy nyelvtudós életművéről, valamely munkájáról – a nyelvtudomány-történetről mint külön tudományágról (annak lényegéről, felépítéséről, módszeréről stb.), illetve nyelvtudomány-történetünk egészéről nem vagy nemigen esett szó.

Engem valójában mesterem, Bárczi Géza – aki szinte egyedül tekintette kutatásai egyik ágának a nyelvtudomány-történetet – indított arra, hogy ilyen kérdésekkel foglalkozzam. Ezenkívül egyfelől úgy adódott, hogy olyan diszciplínákat műveltem (stilisztika, helyesírás-tudomány, az irodalmi nyelv vizsgálata, kontrasztív nyelvészet stb.), amelyek megkívánták történetük áttekintését. Másfelől valahogy szívesen vállalkoztam arra, hogy valamilyen évforduló alkalmával bemutassam egy-egy kiemelkedő nyelvtudósunk munkásságát, hogy megemlékezzem róluk, vagy éppen az életből való eltávozásukkor elbúcsúztassam őket. Aztán – mivel talán érzékem is volt hozzá – a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége csaknem mindig engem kért fel például a több alkalommal, két évenként megrendezett Anyanyelv-oktatási Napok bezárására, az ott elhangzottak összefoglalására (a jelen kötetbe azonban a kötet terjedelme miatt csak egy ilyen beszámolót vehettem fel, mintegy mutatóba). Ilyenformán eddigi, több mint fél évszázados életpályámon felgyűlt a nyelvtudomány-történet körébe tartozó közleményeknek a száma, amelyek egyébként különböző helyeken (folyóiratokban, kongresszusi kötetekben, gyűjtéléses kiadványokban stb.) láttak napvilágot. Közben azt is megállapíthattam, hogy ezek az írásaim szinte átfogják – ha nyilvánvalóan a teljesség minden igénye nélkül is – csaknem az egész magyar nyelvtudomány-történetet, illetve belevilágítanak annak felépítésébe, problematikájába. Ezért gondoltam arra, hogy talán nem lenne érdektelen bizonyos alkalmas rendszerben együtt megjelentetni a legfontosabb idevágó tanulmányokat (az összesnek a közzététele ugyanis nagyon szétfeszítette volna e kötet kereteit).

Közlésre a következő rendszert választottam. Az Általános kérdések fejezetbe soroltam a korszakolást, valamint az elméleti és általános módszertani kérdéseket

tárgyaló dolgozatokat. A II. fejezetben térek ki két korszak magyar nyelvtudományának a történetére (az 1867 és 1918 közötti idő, továbbá a 20. század). Ezután következik a III. fejezetben az egyes tudományágak történetével kapcsolatos dolgozat bemutatása. (Csak zárójelben utalok rá, hogy a stilisztika történetéről külön összeállítást jelentettem meg 2005-ben a Tinta Könyvkiadó gondozásában.) A IV. fejezet tartalmazza egyes nyelvtudósok munkásságának a jellemzését. Az V. fejezetben szólok a kapcsolatos intézmények (a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Mai magyar nyelvi tanszék és a Kruzsok) tevékenységéről, a VI.-ban a nyelvészkongresszusokról és konferenciákról, a VII.-ben a hungarológia külföldi oktatásáról. A VIII. fejezetben található a nyelvtudósokról való megemlékezések, a IX.-ben a nyelvtudósok köszöntése (születési évfordulójuk alkalmával) és a X.-ben az eltávozottak búcsúztatása. A könyvet A nyelvészetről – eddigi életpályám tükrében c. dolgozat zárja, amely az 1945 és 1990 közötti időről emlékezik meg aszerint, ahogyan én mint egyetemista, majd középiskolai, illetve főiskolai tanár és 1955-től mint egyetemi oktató kapcsolatba kerültem, kapcsolatban voltam a nyelvtudománnyal.

Még bizonyos tájékoztató megjegyzések idekívánkoznak. Természetesen elhagytam a Bárczi Géza munkásságával foglalkozó dolgozataimat, mivel kismonográfiát jelentettem meg róla (Bárczi Géza. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó. Bp., 1995.), úgyszintén a nagyobb munkáimban található nyelvtudomány-történeti részeket (pl. a Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk c. könyvben az egyes nyelvtanirókkal, nyelvtanokkal kapcsolatosakat). Utalok arra is, hogy a nyelvtörténettel foglalkozó dolgozatokban a nyelvtörténet és a nyelvtudomány-történet egybefolyhat (pl. a III. fejezetbeli írásaimban). Aztán esetleg furcsállhatná valaki, hogy a megemlékezéseket, köszöntőket, búcsúbeszédeket idevettem. De ezekben mindig szó esik – ha egy kissé „szépitve” is – az illető tudós műveinek az értékéről, a korabeli nyelvtudományhoz való viszonyáról stb., és azt sem szabad elfelejteni, hogy mindig kortársakról van szó, azaz egyidejű személyes megítélésről. Egyébként ha ugyanarról a tudósról például köszöntést, majd búcsúbeszédet is megjelentettem, ebben a kötetben csupán az egyiket közlöm. Az egyes fejezetekben a tárgyalás sorrendjét mindig az időrend szabja meg (korábbról a ma felé haladva).

Megjegyzem még a következőket. Természetesen minden esetben megadom az illető dolgozat eredeti lelőhelyét és megjelenésének időpontját. Az eredeti szövegeken egyébként nem változtattam, néhány esetleges elírás kijavítását nem tekintve. A kötet természetéből következik, hogy a különböző időpontokban és más-más célból írt tanulmányokban bizonyos ismétlések elkerülhetetlenek. Továbbá: a kötet írásaiban a szakirodalmi hivatkozások különböző módon (az akkori szokásnak megfelelően) szerepelnek. Ezeken sem változtattam, mert nagyobb átrendezést kívántak volna.

Szeretném hinni, hogy ez a munkám is felhasználható lesz egy teljes magyar nyelvtudomány-történet megírásához. De talán máris haszonnal forgathatják a nyelvtudomány kutatói, a magyar szakos egyetemisták, főiskolai hallgatók, az érdeklődő középiskolás diákok és mindenki, aki valamilyen formában foglalkozik nyelvtudományunkkal.

I. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

1. A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉNEK KORSZAKOLÁSA

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY-TÖRTÉNET KORSZAKAI

1. A korszakolás, a korszakbeosztás minden történeti jellegű tudományágnak – köztük magyar és finnugor nyelvtudomány-történetünknek is – alapvető, fontos kérdése, sőt szerves része. Mindezt sok kutató nem látja, a korszakolást valami kevésbé lényeges, külsőleges és esetleges dolognak tekinti. Pedig a korszakbeosztásnak megvan mind a gyakorlati, mind az elvi jelentősége. Gyakorlati szempontból azért fontos, mert egyrészt megkönnyíti az időrendi tájékozódást mind a kutatás, mind – például – a különböző szintű oktatás számára, másrészt a helyesen kijelölt korszakok lehetővé teszik a fejlődés pregnánsabb bemutatását: az egyes szakaszok pontos elhatárolásával, továbbá e szakaszok legjellemzőbb jegyeinek a kiemelésével. A korszakbeosztás elvi fontossága pedig abban áll, hogy – mivel a vizsgált jelenség alakulását, fejlődését, azaz lényegét kell megragadnia – mindig tükrözi az egész tudományág koncepcióját, felfogásmódját.

Most már a korszakolás fontosságát elfogadva további nagy kérdés: az egyes történeti jellegű diszciplínákban a korszakok, a korszakhatárok megállapításában a történelmi (gazdasági, politikai stb.) változások vagy az illető diszciplína belső fejlődése játssza-e a főszerepet. Úgy gondolom, ennek megítélése (az elsőbbiség, az arányok kialakítása) diszciplínánként más. Ami a nyelvtudomány-történetet illeti: bár kétségtelen, hogy a nyelvvel való foglalkozás nem kismértékben a mindenkori társadalom, az akkori gazdasági, politikai, művelődésbeli stb. viszonyok függvénye – hisz a társadalom támaszt igényt a nyelvi jelenségek ilyen vagy olyan irányú vizsgálatára, az segíti vagy éppen gátolja a kifejlődését, egyes diszciplínák létrejöttét, önállósodását vagy éppen (ha szükségtelennek látszik) elsorvasztását stb. –, mégis úgy vélem, hogy a korszakolás akkor helyes, akkor reális, ha a fentebb mondottak messzemenő figyelembevételével az egyes korszakhatárokat a nyelvtudomány belső fejlődésében végbement leglényegesebb mozzanatok adják.

Nyelvtudományunk – amint a később mondandókból is minden bizonnyal ki fog tűnni – az utóbbi időben nagyot lépett előre mind a korábban is művelt, mind a mostanában kibontakozó vagy éppen már önállósult diszciplínák területén. Korántsem mondhatjuk el azonban mindezt a nyelvtudomány-történetről, illetőleg az efféle kutatásokról.

Annak érdekében, hogy e fontos diszciplína (fontosságáról l. alább) felsorakozzék a magyar nyelvészet más ágai mellé, már megtettük az első lépéseket. Néhány évvel ezelőtt a Magyar Nyelvtudományi Társaság szervezett ilyen jellegű konferenciát (anyagát l.: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–

1920). Szerk. Szathmári István. Bp., 1970.). Ez év májusában pedig Sajnovics János „Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” című műve megjelenésének 200. évfordulóját – a szerzőnek és munkájának a jelentőségéhez méltó módon – nyelvtudomány-történeti szimpozion megrendezésére használtuk fel, amely hazai és külföldi szakemberek részvételével vitatta meg e stúdium legfőbb kérdéseit (a Sajnovics-émlékünnepegről szóló beszámoló I. MNy. LXVI. 504–506).

Magam ez utóbbi alkalommal elmondott hozzászólásomban próbáltam meg felvázolni hazai magyar és finnugor nyelvtudományunk történetének korszakbeosztását, s most ezt adom itt közre, természetesen bővebb indokolással, mintegy kis nyelvtudomány-történeti összefoglalássá alakítva a korszakolást. – Megjegyzem még, hogy az itt ismertetendő korszakbeosztást a magyar nyelvről külföldieknek szóló, rövidesen megjelenő kötet („The Hungarian Language”) számára írt „A magyar nyelvtudomány története” című dolgozatomban alakítottam ki. Ehhez a saját tudománytörténeti (főként irodalmi nyelvi, stilisztikai és nyelvtantörténeti) vizsgálódásaimon kívül felhasználtam – anélkül, hogy minden esetben külön jelezném – a korábbi idevágó összefoglalásokat, részlettanulmányokat (mindenekelőtt a következőket: Bárczi Géza, Bev. 1953. 117–140; uő., A magyar nyelv életrajza passim; uő., A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve: MNy. LXI. 4–12; uő., A magyar nyelv története. Bp., 1967. 581–592; – Benkő Loránd, Felv. passim; uő., A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban: NytudÉrt. 70. sz. 41–65; uő., A mai magyar nyelvtudomány: NytudÉrt. 48. sz. 9–21; – Hajdú Péter, Finnugor népek és nyelvek. Bp., 1962. 389–403; – Imre Samu, A magyar nyelvtudomány és a Nyelvtudományi Intézet: NytudÉrt. 48. sz. 21–27; – Simonyi Zsigmond, A magyar nyelv. Bp., 1905.² 14–38; – Zsirai Miklós, A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Sajnovics és Gyamathi. Bp., 1952.; uő., Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 472–580).

2. Mielőtt magát a korszakbeosztást ismertetném, hadd mutassak rá nyelvtudomány-történetünk fontosságára.

A magyar nyelv vizsgálata egyik legrégebb és legjelentősebb nemzeti tudományunk Sylvester Jánostól kezdve – aki Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az első között foglalkozott vulgáris nyelv grammatikájával (Grammatica Hvngarolatina. 1539.) – napjainkig, nyelvünk múltját és mindenkori jelenét a nyelv tudósoknak, a nyelvtudomány kisebb-nagyobb munkásainak hosszú sora kutatta, akik felmérve a hazai szükségleteket, tanulmányozva a külföldi módszereket, eredményeket, nemcsak itthon szereztek hírnevet a magyar nyelvészetnek, hanem elérték azt is, hogy nyelvtudományunk fejlődésének legtöbb szakaszában nemzetközi szintű volt, sőt nemegyszer innen kerültek ki egy-egy új kutatómódszer, irányzat stb. első képviselői. Amikor a magyar nyelvtudomány-történet – mintegy felülnézetből – bemutatja, hogy az egyes korszakokban kik, milyen hatásra, milyen mértékben stb. vitték előre a nyelvünkről való ismereteket, ugyanakkor azt is igazolja, milyen tanulságos az efféle felmérés a ma számára. Tanulságos, mert csak az elődök eredményeit felhasználva és tovább építve léphet előre minden tudomány; mert az előző tudós nemzedékek elképzeléseiből, kísérleteiből – még a félresikerültekből is – mindig bőségesen meríthetünk gondolatokat, ötleteket, indítatásokat; mert az ő gyakran küzdelmes, kudarcokkal teli életútjuk s ugyanakkor szívós kitartásuk, nemritkán hősiességük követendő

példa számunkra, erkölcsi bátorságot ad munkánkhoz, de növeli felelősségérzetünket is; mert ez a felmérés rávilágít arra, hogy – például a mi esetünkben – a magyar nyelvtudomány útja meny-nyire egybefonódott népünk történetével, legtöbbször – különösen a felvilágosodás és a reformkor idején – nem kevésbé támogatva a haladó irányzatokat, mozgalmakat.

3. A hazai magyar és finnugor nyelvtudomány történetében három főkorszakot vettem fel:

I. A magyar nyelvtudomány kezdetei: Sylvester János fellépésétől (a XVI. század húszas éveitől) Sajnovics János „Demonstratio. Idioma Ungarorum et Laponum idem esse” című munkájának megjelenéséig (a XVIII. század hetvenes éveig), vagyis az első nyelvtanoktól, szótáraktól a tudományos jellegű összehasonlító és történeti nyelvészet hazai jelentkezéséig.

II. A mai értelemben vett nyelvtudomány felé: Sajnovics említett művének megjelenésétől (a XVIII. század hetvenes éveitől) a mai értelemben vett nyelvtudomány megindulásáig (a XIX. század közepéig), vagyis a felvilágosodás és a reformkor: az összehasonlító és történeti módszer első lépései; a nyelvújítás; a nyelvi vizsgálódás további szélesedése; a nyelvjárások vizsgálata.

III. A mai értelemben vett nyelvtudomány: az összehasonlító és történeti módszer megalapozásától (a XIX. század közepétől) a mai sokrétű, több diszciplínát magába foglaló, modern nyelvtudományig. Ezen a legfontosabb korszakon belül négy fejlődési szakaszt különíthetünk el:

1. A múlt század közepétől a hetvenes évekig: útkeresés, az első nyelvészeti folyóiratok; Hunfalvy Pál és Riedl Szende.

2. A múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig: a hazai finnugor, majd a magyar nyelvészeti kutatások kibontakozása, megerősödése és differenciálódása; szintézisek alkotása; a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása.

3. A két világháború között: bizonyos visszaesés, különösen az összefoglaló munkák területén.

4. A második világháborútól máig: a kezdeti nehézségek után a nyelvtudomány általános fellendülése; új diszciplínák; a Nyelvtudományi Intézet létrejötte; az egyetemi és főiskolai nyelvészeti tanszékek megerősödése; a külföldi magyar nyelvészeti kutatások megindulása.

Most pedig röviden rámutatnék arra, hogy miért éppen ezeket a korszakhatárokat vettem fel, illetőleg – még rövidebben – jellemezném az egyes korszakokat.

4. A magyar nyelvtudomány kezdetei. – Már a XVI. század előtt találunk a magyar nyelvre, egyes szavak eredetére stb. vonatkozó elszórt megjegyzéseket, de ezek alkalmi és naiv volta miatt nyelvtudományunk kezdeteit csak a XVI. század húszas – harmincas éveitől, az első – a tudomány rangjára immár méltán jogot formáló – nyelvtan megjelenésétől számíthatjuk.

Hazánkban – az európai fejlődéshez hasonlóan – mindenekelőtt a humanizmus hatására (a humanizmus elsősorban a latin jobb elsajátítása érdekében tesz engedményeket a vulgáris nyelveknek, s ugyanakkor – a latin alapokon nyugvó – módszert és mintát is ad vizsgálatukra, művelődésükre), továbbá a reformáció ösztönzésére (a reformáció az anyanyelvet juttatja diadalra) és a hazai politikai, művelődésbeli stb. viszonyok eredményeképpen (az ország három részre szakadása és

a nemzeti öntudat megerősödése; a literátusréteg létrejötte; stb.) – főként a fordítások (mindenekelőtt bibliafordítások) „melléktermékeként” – megindul s lassan terebélyesedik nyelvünk szerkezetének vizsgálata. Ez a vizsgáladás – amely a XVI–XVIII. századot, első korszakunkat jellemzi – négy síkon folyt. Mind teljesebben „felfedezik”, majd szabályokba foglalják, rendszerezik – persze inkább gyakorlati, mint szorosabb értelemben vett tudományos célból – az egyes nyelvtani jelenségeket: létrejönnek az első grammatikák. Leltározzák szó- és kifejezőkészletünket: megjelennek az első (két- vagy többnyelvű) szótárak. E korszak nyelvtanai (l. CorpGr.), amelyek először elnagyoltabban, később az apró részletekre is ügyelve, és a latin grammatika nyűgétől mind jobban megszabadulva bemutatják nyelvünk alaktani és helyesírási, majd mondattani jelenségeit, a reguláikkal erős lökést adnak a magyar nyelv egységesülésének, a normák kialakulásának és megszilárdulásának, – továbbá szótárai (Szenczi Molnár Albert munkái; Páriz Pápai művei stb.), amelyek a korabeli szó- és szóláskincsnek jelentős hányadát rögzítik, általában az akkori nyelvtanítás és lexikográfia legjobb nemzetközi színvonalán állnak.

Míthogy az említett nyelvtanok normatívák és gyakorlatiak, az egyes nyelvi jelenségeknek a stilisztikai sajátosságaira, valamint helyes használatára is gyakran utalnak, ilyenformán ez a korszak az alkalmazott nyelvtudomány, benne elsősorban a stilisztikának és a nyelv művelésnek az indulását is jelenti. (Az első magyar nyelvű stilisztikai fejezet szerzője Sylvester János, az első nyelv művelő könyvé pedig Geleji Katona István).

Végül (mint másutt) nálunk is felvetődik a nyelvek – köztük a magyar – eredetének, rokonságának a kérdése. A XVI. században és a XVII. század első felében a humanista közvéleménynek megfelelően nyelvünket a héberrel rokonították (pl. Sylvester és Szenczi Molnár is); a XVII. század második felétől már a „napkeleti nyelvek” közé sorolják (pl. Geleji Katona, Kalmár György stb.). Ezek az egybevetések – a nyugati próbálkozásokhoz hasonlóan – mai szemmel nézve tudománytalanok voltak, mégis a problémák felvetésével, a nyelvek tanulmányozásával stb. a következő korszakot készítették elő.

5. A mai értelemben vett nyelvtudomány felé. – Érthető, hogy a nyelvünkkel való foglalkozás nagyobb mértékben a felvilágosodás korában és a reformkorban, vagyis nyelvtudomány-történetünknek a második korszakában bontakozik ki. Ebben az időben válik ugyanis országos méretűvé és a társadalmi haladásért való harc egyik igen fontos színterévé a magyar nyelv jogainak elismertetéséért és kiműveléséért folytatott küzdelem és benne a nyelvújítás. Ekkor indul hódító útjára az összehasonlító és a történeti módszer. És mindezek következtében a nyelvtudomány tekintélye, súlya odáig nő, hogy nem lebecsülendő mértékben szerepet játszik a Magyar Tudományos Akadémia létrehozásában is (1825.).

A legfontosabb előrelépés kétségtelenül az új kutató módszer elindítása volt, még akkor is, ha számításba vesszük, hogy – Sajnovics és Gyarmathi, illetőleg Révai munkássága révén – a magyaroké csupán az úttörők érdeme, mert (mint ismeretes) az összehasonlító és történeti nyelvtudomány megalapozása és elterjesztése Franz Bopp és Rask Rasmus, illetőleg Jakob Grimm nevéhez fűződik.

Sajnovics János korszakhatárt jelölő említett munkájában új módszert alkalmazott: az addigi tapogatózásokkal, a néhány, véletlenül fölfedezett szóegyezésre alapított sejtésekkel szemben – úgy bizonyította be a magyar és a lapp nyelv rokonságát, hogy a szóegyezéseken kívül a nyelvtani jelenségek közös eredetét is igazolta. Gyarmathy Sámuel még tovább ment: „Affinitas Lingvac Hungaricae cum Lingvis Fennicae Originis grammaticae, demonstrata” című (1799.) művében a lapon kívül a többi finnugor nyelvvel is egybevetette a magyart, és – főként – még nagyobb teret szentelt a grammatikai eszközöknek, melyek elsősorban bizonyíthatják a nyelvi rokonságot. Révai Miklós pedig szinte korát megelőzve fedezte fel a nyelvelmékek rendszeres vizsgálatának jelentőségét, s e vizsgálatokra jó példát adva (l.: *Antiquitates*. 1803.; *Elaboratio Grammatica Hvngarica*. 1803–1806.) létrehozta a nyelvtörténeti módszert, és megalapította a magyar történeti nyelvtudományt. – Mindehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a mondottak ellenére a XIX. század első felében – bár Bopp, Rask Rasmus és Grimm említett munkássága erre az időre esett – nálunk az összehasonlító és történeti nyelvtudomány elmaradt az európai fejlődéstől: uralkodóvá vált a metafizikus szemléletű gyökelmélet; továbbá kísértettek a délibábos nyelvrokonítások; stb.

Nyelvünk tudományos vizsgálata az említett előfutárok munkásságán kívül is jelentősen szélesedett. Megnőtt a nyelvtanok száma, s immár társadalmilag meghatározott céljuk van: az irodalmi nyelv normarendszerének teljes kimunkálása és megszilárdítása. – Föllendült szótárirodalmunk: Baróti Szabó Dávid, Márton József, Kassai József és Kresznerics Ferenc gazdag – régi és egykorú – anyagot tartalmazó nemű munkáin kívül nem feledkezhetünk meg az első etimológiai szótárkísérletekről (Gyarmathi Sámuel, *Vocabularium...* 1816.; Dankovszky Gergely, *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. 1833. stb.). – Megindult a nyelvjárásokkal való tudományos célú foglalkozás: efféle tanulmányok egész sora látott napvilágot a *Tudományos Gyűjtemény* című, egyébként is színvonalas folyóiratban, megjelent az első tájszótár (1838.); stb. – A magyar és az általános fonetika megalapozásához járult hozzá – szintén korát meghaladó módon – Kempelen Farkas. „*Mechanismus der menschlichen Sprache...*” című (1791.), később franciául is megjelent nevezetes munkájában a beszéd fiziológiai feltételeit vizsgálja, és összeveti a német, francia, angol és magyar beszédhangok képzését, közben beces észrevételeket téve a nyelv változékonyságáról és egyéb általános sajátosságáról. – Az elmélyültebb kutatásokról az is tanúskodik, hogy elkezdődött a nyelvelmékek megjelentetése, korukat megelőző szövegközlési elvek alapján (Döbrentei Gábor, *Régi magyar nyelvelmékek*. 1838–1846.).

Végül utaljunk a nyelvújításra, erre a nagy jelentőségű mozgalomra, amely lényegében az egész korszakot áthatotta, és amelynek köszönhető, hogy nyelvünk – belső erőből, saját tartalékaiból merítve – felzárkózhatott a legműveltebb európai nyelvek közé, s hogy ezen a nyelven olyan költészet keletkezhetett hamarosan, mint a Vörösmarty Mihályé, és Petőfi Sándoré és az Arany Jánosé. A nyelvújítás hosszadalmas és gyakran szenvedélyes harcai során igen jelentős elméleti irodalom jött létre, amely érintette nyelvünk múltját, akkori jelenét és jövőjét; a nyelvjárásokat, a szaknyelveket, a költői nyelveket; ezeken belül a szó- és kifejezőképességet, egyes nyelvtani eszközöket; stb. Természetes, hogy a szélesebb értelemben vett

nyelvművelés addig nem tapasztalt virágzásnak indul; hogy irodalmi nyelvünk hangtani és alaktani normarendszere e korszak végére lényegében véglegesen kialakul; hogy 1832-ben megjelenhetik az első akadémiai helyesírási szabályzat; hogy a magyar stilisztika is jelentős lépést tesz előre (Révai Miklós, Magyar Szép Toll. 1805.; Verseghy Ferenc, Usus Aestheticus Lingvae Hungaricae. 1817.; Bitnitz Lajos, A magyar nyelvbeli előadás tudománya. 1827.; stb.).

6. A mai értelemben vett nyelvtudomány. – Nyelvtudományunk igazában harmadik korszakában, a XIX. század második felétől bontakozott ki. Mindez szintén érthető. Ekkor szilárdulnak meg Európa-szerte az összehasonlító és történeti módszer alapelvei. Ebben az időben önállósul és fejlődik ki a fonetika, a nyelvjárás kutatás stb., és ekkor teszik meg az első lépéseket a nyelvek szinkrón jellegű elemzése és bemutatása felé. Ez idő tájt válnak szilárdabbá az alkalmazott nyelvtudomány diszciplínái. Ekkoriban indulnak meg az első színvonalas folyóiratok, és ekkor jönnek létre először nagy, átfogó, összefoglaló munkák (különböző célú szótárak, monográfiák stb.). Vagyis ebben a korszakban lesz igazán tudománnyá a nyelvészet.

Az indíttatás és a példa tehát megvolt a magyar nyelvvel foglalkozók számára, mindjárt tegyük azonban hozzá: születtek olyan tudós egyéniségek – Hunfalvy Pál, Riedl Szende, Budenz József, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József stb. –, akik nemcsak megalapozták és magas szintre emelték nyelvtudományunkat, hanem a megfelelő szervezeti kereteket is megadták neki, és mindig gondoskodtak arról, hogy megfelelően képzett tanítványok vigyék tovább a fejlődés útján.

Ilyenfórmán nem meglepő, hogy ekkor lendül föl és terebélyesedik hatalmassá – miután Magyarország kezdetben egy időre a finnugor nyelvészet centruma lesz – a nyelvünket a vizsgálódások középpontjába állító magyar nyelvtudomány, hogy – a két világháború közötti némi visszaesés után – az utóbbi két évtizedben a megváltozott körülményeknek és föltételeknek megfelelően még inkább betöltse sokrétű hivatását.

Bár nyelvtudományunk egészének fejlődése e legjelentősebb korszakában is folyamatos, mégis a különböző körülmények, a társadalom eltérő igényei, az egyes diszciplínáknak – érthető okokból – nem mindig egyenlő átalakulása stb. szükségessé teszik bizonyos alkorszakok felvételét.

7. A XIX. század közepétől a hetvenes évekig. Ezt a mintegy két évtizednyi időt az útkeresés, de egyben a mai értelemben vett nyelvtudomány megalapozása jellemzi.

Az első tudományosan is felvértezett nyelvészcsoporthoz a megszervezése, továbbá az ural-altaji összehasonlító nyelvtudomány elméleti alapjainak lerakása Hunfalvy Pál nevéhez fűződik. Hunfalvy – Boppék nyomdokain haladva – maga adott példát arra, hogy egy nyelv történetének vizsgálatához mennyire nélkülözhetetlen a rokon nyelvek összehasonlító tanulmányozása: jelentős részt fejtett meg és tett közzé Reguly vogul gyűjtéséből, alaposan egybevetve nyelvünket a vogullal (A vogul föld és nép. 1864.), de kiterjesztette vizsgálódásait az osztjákra, a finnre, a mordvinra, a lappra, a szamojédre stb. is. Ezenkívül életre hívta az Akadémia égisze alatt – Európában a legkorábbiak között – az első tisztán nyelvészeti folyóiratot (Magyar Nyelvészet. 1856–1861.), amely maga köré tömörítette az új szaktudomány művelőit. Majd ugyancsak az ő szerkesztésében indult meg (1862.) az e folyóiratunkat közvetlenül folytató és ma is megjelenő Nyelvtudományi Közlemények.

Már ebben az időben kezdi szárnyait bontogatni a magyar nyelvtudomány. Az akkor föltétlen előrelépést jelentő úgynevezett nyelv-lélektani irányzatot, amelynek az elindítói és fő képviselői a német Humboldt, Heyse és Steintal voltak, nálunk Riedl Szende tette – bizonyos kritikával – a magáévá, s ennek a tanulságait, valamint az összehasonlítás eredményeit is felhasználva alkotta meg „Magyar hangtan” című munkáját (1859.; I. még Ungarische Grammatik. 1858. és Magyar nyelvten. 1864.). Ezt az teszi jelentőssé, hogy a bevezetése valóságos általános nyelvészeti kézikönyv, továbbá hogy ez az első magyar hangtörténet.

Természetesen az előző korszakok elavult nézetei, módszerei sem tűntek el egykönnyen. Ezt mondja Czuczor Gergely és Fogarasi János hatkötetes szótári összefoglalása. „A magyar nyelv szótára” (1862–1874.). Föltétlen értéke: csodálatosan gazdag és a jelentéselemzést illetően jól feldolgozott lexikai és frazeológiai anyaga. De ez sem tudott hatni, nem utolsó sorban a szerkesztőknek, főként Fogarasinak a szótárban érvényesített, a gyökélméletet követő, rég idejét múlt etimológiai alapelvei miatt.

8. A múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig. – Budenz József fellépésével elérkezünk nyelvtudomány-történetünknek ahhoz a szakaszához, amelyet méltán tekintünk a nagy alkotók és a nagy alkotások korának, a magyar nyelvtudomány egyik kiemelkedőbb időszakának.

A szakasz első évtizedeinek legfőbb tette és egyben jellemzője az összehasonlító és történeti nyelvtudománynak a hazai felvirágoztatása és szilárd, tudományos alapokra való helyezése. Mindez elsősorban Budenz József nevéhez fűződik. Ő az első olyan nyelvész Magyarországon, aki nem önképzéssel szerezte nyelvészeti iskolázottságát. Magáévá tette a már megbízható eredményeket felmutató indoeurópai nyelvtudomány eljárás módját, az összehasonlító-történeti módszert, és Magyarországra kerülve ennek megfelelően tűzte ki a feladatot: módszeresen tisztázni nyelvünk szókincsének és nyelvtani rendszerének a többi finnugor nyelvekkel egyező, közös eredetű elemeit, sajátosságait. Két nagy összefoglalása – a „Magyar-ugor összehasonlító szótár” (1873–1881.) és az „Ugor alaktan” (1884–1894.) – e feladat megvalósítását indította el olyan szinten, hogy rájuk épült a (hazai és a hazain túli) finnugrisztika egész további fejlődése, és hogy mintát szolgáltatott a szintetikus feldolgozásmódra is. Igaz, hogy Budenz József még a régi, Grimm – Bopp-féle iskolához tartozott; hogy a hangtörténet ekkor még elég kidolgozatlan volt; hogy a rokon nyelvekből is viszonylag kevés forrás állt rendelkezésére, s ennek következtében megállapításai között akad több téves, ma már elfogadhatatlan; Budenz zsenialitását mégis világosan mutatja egy érdekes egybevetés: szöveggyezetésesei mintegy 40 százalékának helyességét „A magyar szókészlet finnugor elemei” című új etimológiai szótár is megerősítette. Budenz győzelmével végződött az úgynevezett ugor-török háború is, amelynek során nagy nyelvészünk – immár végérvényesen – igazolta a magyar nyelv finnugor származását Vámbéry Árminal szemben. A Budenz-től alapított Nyelvtudományi Közlemények nemzetközi szinten is vezető finnugor folyóirattá nőtt.

A múlt század hetvenes éveinek a végétől – főként a lipcsei K. Brugmann, H. Osthoff, Aug. Leskien, majd H. Paul munkássága révén bontakozott ki az úgynevezett újgrammatikus iskola, amelynek hatásával a mi nyelvtudományunkban is hosszú

időn keresztül számolni kell. E hatás pozitív oldalának kell tekinteni, hogy új módszerbeli elvek alapján rendkívül föllendültek nálunk a nyelvtörténeti, azon belül is különösképpen a hangtörténeti kutatások, továbbá előtérbe nyomult a nyelvjárások rendszeres vizsgálata. Negatív jelenségnek vehető viszont, hogy elhanyagolódtak a leíró jellegű kutatások, és háttérbe szorult például a mondattani kérdések vizsgálata, sőt részben a lexikológiai kutatás is.

Az újgrammatikus iskola módszertani elveit e korszaknak s egyáltalán a magyar nyelvészetnek egyik legkimagaslóbb alakja, a Budenz-tanítvány Simonyi Zsigmond ültette át késedelem nélkül a hazai nyelvészeti gyakorlatba. Mindenekelőtt az ő kivételes képességeinek, szervező erejének, munkabírásának köszönhető, hogy a szűkebb magyar nyelvészet, elsősorban nyelvtörténet – a Riedl Szendétől megkezdett úton haladva tovább – nemcsak hamarosan felsorakozott a finnugor mellé, hanem nemzetközi mértékkel mérve is igen magas színvonalra emelkedett. Simonyi páratlanul gazdag munkásságából utaljunk azokra a hosszabb tanulmányokra, amelyek az újgrammatikus iskola közvetlen hatását tükrözik, és amelyek olyan megtermékenyítőleg hatottak a magyar etimológiai kutatásokra, de előbbre vitték a magyar szókincs vizsgálatát is (Az analógia, A kombináló szóalkotás, Az elvonás, Az ikerítés, Az indulatszó stb.). Még fontosabbak azonban azok a nagy összefoglaló munkái és részszintézisei, amelyekben a magyar szókincs és nyelvtani rendszer egészét, illetőleg jelentős összetevőit tanulmányozta, és amelyekkel a magyar történeti nyelvészet alapjait vetette meg: (Szarvas Gáborral együtt) „Magyar Nyelvtörténeti Szótár” (1890–1893.), „A magyar kötőszók” (1881–1883.), „A magyar határozók” (1888–1892.), (Balassa Józseffel együtt) „Tüzetes magyar nyelvtan” (1895.) és „A jelzők mondattana” (1913.) (Egyébként éppen ez utóbbi munka és Simonyi teljes mondattan-tervezete is mutatja, hogy ez a nagy nyelvészünk nem mindenben követte az újgrammatikus elveket!) Simonyi írta az első rendszeres, tudományos jelentéstani összefoglalást (A jelentéstan alapvonalai. 1883., I. még: Jelentéstani szempontok. 1916.); ő rendszerezte elsőként – az alkalmazott nyelvtudományon belül – a magyar nyelvművelés, nyelvhelyesség elvi és gyakorlati kérdéseit (Antibarbarus. 1879.; Helyes magyarság. 1903.); ugyancsak ő vizsgálta felül és vitte előbbre helyesírási rendszerünket (Iskolai helyesírás. 1903.). Végül kitűnő – máig egyetlen – népszerűsítő munkában adott „teljes” képet nyelvünk múltjáról és jelenéről (A magyar nyelv. 1889. és 1905., majd Die ungarische Sprache. 1907.).

A magyar nyelvvel való foglalkozás kiterjedésének, a magyar nyelvtudomány élvonalba kerülését Simonyi kivételesen eredményes munkásságán kívül más tények is mutatják. Mindenekelőtt az, hogy ebben az időben, különösen a századforduló körül soha nem tapasztalt mértékben keletkeztek nyelvünk minden területén – gyakran több szerző vagy éppen sokak erejének összefogásával – olyan alapvető alkotások, szintézisek (mondhatnánk: munkaeszközök), amelyek a további munkálatokhoz a kedvező feltételeket megteremtve mintegy meg is határozták a fejlődés útját. Szókincsünk összegyűjtését és feldolgozását illetően a már említett Magyar Nyelvtörténeti Szótáron kívül fel kell sorolnunk a következőket: Szinnyei József, Magyar Tájszótár (1893–1901.), Szamota István – Zolnai Gyula, Magyar Oklevélszótár (1902–1906.), Szily Kálmán, A magyar nyelvújítás szótára (1902., 1908.). A nyelvtörténeti (tehát a hangok, a szókincs és a nyelvtani rendszer

vizsgálatára irányuló) kutatásokat szolgálták a szintén nagy arányú nyelvemlékkiadások (1874-től a Nyelvemléktár; 1877-től a Régi Magyar Költők Tára; az okmánytárak hosszú sora; stb.).

A magyar nyelvtudomány előtérbe kerülését a hazai finnugor nyelvészetnek Budenz utáni fejlődése is mutatja: a különböző finnugor nyelveket jobbra magyar viszonylatában vizsgálják, és mind több teret szentelnek a speciális magyar nyelvészeti kutatásoknak. Munkácsi Bernát a vogulok és votjákok között, Halász Ignác lapp földön, Pápay József az osztjákoknál stb. gyűjtött, és mindannyian leírásokkal, szótárakkal, nyelvtanokkal, a nyelvrokonságot érintő tanulmányokkal gazdagították a hazai finnugor nyelvészeti irodalmat. Ugyanakkor Munkácsi Bernát szintézisszerű munkát szentelt nyelvünk iráni–kaukázusi eredetű szavainak (Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben I. 1901.); Halász Ignác a finnugor–szamojéd szövegyezéseket vizsgálta igen eredményesen; Budenz legtekintélyesebb tanítványa, Szinnye József elsősorban finnugor összehasonlító nyelvtudománnyal foglalkozott, de ő foglalta össze a nyelvünk finnugor kapcsolataira vonatkozó ismereteket is – ezzel korán számba véve a magyar szókészlet finnugor elemeit (Magyar Nyelvhasználat: 1896 és 1927 között két kiadást ért meg!).

A magyar szókincs eredetét, történetét az említettek kivül számos tudós kutatta, sőt a századforduló után több efféle összefoglaló munka látott napvilágot. Asbóth Oszkár nyelvünk szláv jövevényszavaival, Melich János előbb a német, majd a szláv jövevényszavakkal foglalkozott (Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes [Lumtzer Viktorral együtt]. 1900.; Szláv jövevényszavaink I. 1903–1905.), s elsőként alkalmazta kutatásaiban a szóföldrajzi elvet. Gombocz Zoltán pedig török jövevényszavainkat vette alapos vizsgálat alá (Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. 1908. és kibővíve: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. 1912.).

A magyar nyelvtudomány kiszélesedését jelzi korábban is meglévő egyes ágazatainak a föllendülése és új diszciplináknak az indulása. A korábbi kezdeményezéseket folytatva Balassa József teremtette meg a fonetikának mint tudománynak az alapjait (A phonetika elemei... és Phonetik der ungarischen Sprache. 1888., Magyar Fonetika. 1904.). Föllendült a nyelvjáráskutatás: az 1872-ben – nyelvművelő céllal – megindult Magyar Nyelvőr tág teret szentelt a tájnyelveknek, a főként Simonyi szorgalmazására megjelenő Nyelvészeti Füzeteknek meg körülbelül egyharmada tartalmazott nyelvjárási tanulmányokat, s már 1891-ben napvilágot látott Balassa József tollából az első magyar dialektológiai szintézis (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése). A századforduló utáni években Gombocz Zoltán külföldi tanulmányútajairól hazatérve itthon is bevezette és megalapozta a kísérleti fonetikát (l. NyK. XXXVIII, 193; Le Monde Oriental 1907–1908.). – Végül erősödött a stilisztikai kérdésekkel való foglalkozás: 1914-ben Zlinszky Aladár megírta az első igényesebb összefoglalást, „Stilisztika és verstan. A magyar stílus mintái és törvényei” címen. – Új diszciplinával is gazdagította ez a korszak nyelvtudományunkat: nagykorúsodott a névtudomány. A korábbi elszórt kísérletek után összefüggő névanyagot (szláv, német, latin–görög és bibliai eredetű neveket) nyelvtudományi módszerrel először Melich János vizsgált meg már említett „Szláv jövevényszavaink”

című munkájában, Gombocz viszont Árpád-kori török eredetű személyneveinknek szentel alapos és előrevivő tanulmányt.

Végül a magyar nyelvtudomány felvirágozását talán mindennél pregnánsabban dokumentálja a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása (1904.), és a Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a megindulása (1905.), amely hamarosan a magyar nyelvtudomány vezető orgánumává lett, és máig az maradt.

9. A két világháború között. – Nyelvtudomány-történetünknek erre a szakaszára – különösképpen az előző föllendüléshez, virágzáshoz képest – nem csekély visszaesés a jellemző. A magyar nyelvtudomány nehéz anyagi helyzetbe került: az első világháború után az ország elszegényedett, az Akadémia vagyoni helyzete megromlott, ezenkívül a kormányzat is értetlen közömbösséget tanúsított a nyelvészet iránt. De a nyelvtudománnyal közelebbi kapcsolatban szintén mutatkoztak hátráltató tényezők. Nem jött létre olyan szervezeti forma (tudományos intézet, nagyobb egyetemi tanszék stb.), amely egyrészt a különböző helyen folyó és sok tekintetben koordínálatlan munkálatokat össze tudta volna hangolni, másrészt az amúgy is eluralkodó analitikus jellegű kutatások mellett lehetővé tudta volna tenni az immár elkerülhetetlenül szükséges kollektív munkával megvalósuló szintéziseknek, alapvető összefoglaló munkáknak a létrejöttét. Nem hozhattak felfrissülést a külföldön jelentkező újabb nyelvészeti irányzatok sem, minthogy a gyér kapcsolatok következtében alig-alig jutottak el hozzánk. A társadalmi igények szintén nem hatottak összefoglaló, általánosabb művek megalkotása irányában, továbbá az a korabeli szemlélet és vizsgálati mód is inkább az analitikus vizsgálatoknak kedvezett.

Ilyenformán érthető, hogy ez a mintegy három évtized – különösen a szintézisek területén – a torzók korává lesz: hogy a várhatónál jóval kevesebb mű látott napvilágot; hogy egyes folyóiratok megszűnnek (Nyelvtudomány, Keleti Szemle), de a megmaradtak is vagy hosszú időközökben jelennek meg, vagy nagyon megvékonyodnak (pl. Nyelvtudományi Közlemények, Magyar Nyelvőr); és végül, hogy ez az időszak igen sok adósságot hagyott hátra.

Torzó maradt mindenekelőtt az a lényegében az előző korszakban megindult hatalmas vállalkozás, amely a kor két legkimagaslóbb nyelvészének, Gombocz Zoltánnak és Melich Jánosnak a szerkesztésében a teljes magyar szókészlet szavainak eredetét kívánta bemutatni: a Magyar Etymológiai Szótár. E monumentális alkotás torzó jellege annál is inkább fájlattható, mivel Gombocz és Melich ezt az óriási feladatot olyan magas színvonalon oldotta meg, hogy e szótárunknak azóta is alig akad párja a világ etimológiai szótáriródmájában. De torzó maradt e korszak egyetlen igazán nagyszabású szintézistervezete: „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” is. Ez a sorozat 27 egységet, rövidebb-hosszabb önálló tanulmányt, monográfiát tartalmazott volna, amelyek – mint az addigi tudományos eredmények összefoglalásai is egyben a felsőoktatás céljait szolgáló munkák – a történeti diszciplínák nagy részét felölelték volna. Ez a vállalkozás, amelynek szerzői között ott találjuk a kor legkiválóbb nyelvészeit, így félbemaradt állapotában is jelentősnek mondható.

Természetesen a visszaesés ellenére meg kell mondanunk, hogy a korábban is működő nyelvészek mellé ekkor is újabb kitűnő tudósok sorakoztak; hogy a tudományos munka igen magas színvonalú maradt, sőt ekkoriban körvonalazódott az

úgynevezett „budapesti nyelvtörténeti iskola”, amely módszerében igyekezett elhagyni az újgrammatikus iskola túlzásait, merevségeit, a pozitívizmus szűk látókörét, valamiféle nyelvészeti realizmust fejlesztett ki, amely mindenekelőtt az adatokra épít, de az adatok mögé néz, és támaszkodik a jól megalapozott nyelvészeti fantáziára is, hogy nyelvészeink sok részfeladatot megoldottak; stb. Ilyenformán nyelvtudományunk ekkor is előbbre lépett.

Ez a korszakunk a nyelvtörténet területén produkált viszonylag a legtöbbet. Gombocz Zoltán egyetemi előadásai és sokrétű kutatásai során a nyelvtörténetnek szinte valamennyi stúdiumát (történeti hangtan, alaktan, a szókincs eredete stb.) felölelte. Előadásai 1925-től sokszorosításban jártak kézről kézre. Ezek alapozó és továbbvivő hatása szinte máig tart, nagy kár azonban, hogy a tervezett „Magyar történeti nyelvtan”-ból csupán a magyar hangtörténet alapjait megvető „Hangtan” (1925-ből, megjelent 1940-ben) és a Wundt hatását, valamint a funkcionális szemléletet egyaránt tükröző – a mi viszonylatunkban meglehetősen egyedüli – szemantikai rendszerezés, a „Jelentés” (1926.) látott napvilágot. A korszak egyik legnagyobb és legnevezetesebb összefoglaló munkája Klemm Antal „Magyar történeti mondat”-a (1928–1942., A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének egyik monográfiájaként). Föltétlenül említésre méltók még a következő monográfiák, tanulmányok: Horger Antal, A magyar igeragozás története (1931.); Mészöly Gedeon, A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő-múlt alakjai (1931.), Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján (1942.); stb. A szótörténeti és etimológiai kutatások területén – a torzóban maradt Magyar Etymológiai Szótáron kívül – megszületett nyelvtudományunknak talán legtöbbet forgatott és idézett kézikönyve: Bárczi Géza „Magyar szófejtő szótár”-a (1941.). – Egyébként hiába várjuk az előző idők forrásközlő, anyagfeltáró munkájának a folytatását. Mindössze néhány kódex hasonmás kiadását és az oktatásnak, valamint a tudománynak nagy szolgálatot tevő Ómagyar Olvasókönyvet, Jakubovich Emilnek Pais Dezső közreműködésével létrejött kitűnő kiadványát (1929.) említhetjük meg.

A történeti jellegű diszciplínákat folytatva a névtan – kivételesen – föllendülést mutat ebben az időben. A földrajzinév-kutatást nagymértékben előre lendíti Melich Jánosnak „A honfoglalás-kori Magyarország” című impozáns műve (1925–1929., A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve sorozatban) és az ekkoriban induló, sajátos tudós egyéniségnek, Kniezsa Istvánnak több, igen magas színvonalú szintézisszerű tanulmánya. A személynevek vizsgálati körében meg Pais Dezsőnek a „Régi személyneveink jelentésana” című, viszonylagos rövidegében is alapvető tanulmánya (1921–1922: MNy. XVII–XVIII.) emelkedik ki. Anyagfeltáró munkákkal azonban ezen a területen sem dicsekedhetünk, kivétel Szabó T. Attilának kitűnő regionális közlése: „Kalotaszeg helynevei” (1942.). – Az előtérbe került őstörténeti kutatások eredményeiről tanúskodik Németh Gyulának „A honfoglaló magyarság kialakulása” című munkája (1930.) és a Ligeti Lajos szerkesztette „A magyarság őstörténete” című gyűjteményes kötet. – Melich Jánosnak az előző időszakban megjelent mintaszerű tudománytörténeti szintézise (A magyar szótáriróladalom. 1907.) után meg kell említenünk ebből az időből Pápay Józsefnek „A magyar nyelvhasználat története” és „A finnugor népek és nyelvek ismertetése” című összefoglalásait (mindkettő: 1922., „A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve”

sorozatban) és Zsirai Miklósnak, a jeles finnugor nyelvésznek méltán sokat forgatott teljesebb, modernebb szintézisét: „Finnugor rokonságunk” (1937.).

Az újgrammatikus iskolának tovább is uralkodó nyelvtörténeti szemlélete nem kedvezett a leíró jellegű kutatásoknak. Nyelvtudomány-történetünknek ez a szakasza – az előzőhöz hasonlóan – súlyos adóssággént hagyta hátra egy nagyobb méretű, tudományos szintű magyar leíró nyelvtan megalkotását (Kis-Erős Ferencnek 1915-ben megjelent „A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva” című munkája – bár pozitív módon hatott – azt mégsem pótolhatta). Nem álltak jobban a leíró lexikológiai vizsgálatok sem. Az akadémiai nagyszótár anyaggyűjtése – megfelelő koncepció hiányában – szétesővé vált. Nem született meg a korszerű értelmező szótár, csupán Balassa József jelentetett meg egy kisebb efféle munkát: „A magyar nyelv szótára” (1940.). – Viszont továbbléptünk a leíró fonetika területén. Három összefoglalás is napvilágot látott. Gombocz „Magyar fonetiká”-ja (1925.), Horger Antal összegezése (Általános fonetika különös tekintettel a magyar nyelvre. 1929.) és Laziczius Gyulának addigi legterjedelmesebb és legmodernebb nemű munkája (Fonétika. 1944.). – A tízes, húszas években minimálisra csökkent a nyelvjárások iránti érdeklődés. Ennek tulajdonítható, hogy a nyelvföldrajz nálunk sokáig ismeretlen maradt, és hogy bár némi elkésett és korszerűtlen tervezetés 1929-ben megtörtént, a negyvenes évek elején pedig tudományos megalapozott gyűjtés indult meg, a magyar nyelvatlasz elkészítése – szintén súlyos adóssággént – a következő korszakra maradt. A nyelvjáráskutatás újra fellendítése Csúry Bálint nevéhez fűződik, 1935–1936-ban kiadta saját gyűjtését, kitérő regionális tájszótárát, a Szamosháti Szótárt, majd mint egyetemi tanár, megszervezte Debrecenben a Népnyelvkutató Intézetet, megindította a Magyar Népnyelv című évkönyvet (1939-ben; 1951-től a címe: Magyar Nyelvjárások; egyébként ez időben még egy nyelvészeti folyóirat indult vidéken, Szegeden, Népünk és Nyelvünk címen (1930–1939.), amely a szegedi egyetem Kolozsvárra távoztával Nép és Nyelv címen jelent meg [1941–1943.]). Csúrynek és tanítványainak a hatására országszerte megindult a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás. Ekkortájt két összefoglalás is napvilágot látott: Horger Antalnak bizonyos történetiséget is érvényesítő műve, „A magyar nyelvjárások” (1934.) és Lazicziusnak fonológiai sajátságokra alapozott, hasonló című munkája (1936.).

Az alkalmazott nyelvtudományon belül a nyelvművelő munka folyt, de túlzásokkal, következtelenségekkel, a megfelelő elméleti alapvetés és szervezés nélkül. Stilisztikai kutatás viszont – különösen 1934 után – alig volt, a helyesírás területén sem történt semmi, a korábbi szabályzat szinte változatlan kiadásain kívül.

Végül, az általános nyelvészet területén találunk említésre érdemes munkákat, Gombocz „Nyelvtörténeti módszertan”-a (1922., „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” sorozatban) – mint a cím is mutatja – hasznos módszertani útmutató. Az indogermanista Schmidt Józsefnek „A nyelv és a nyelvek” című műve külföldi munkák igen tanulságos összefoglalása. Az új irányzatok iránt különösen érdeklődő Laziczius „Általános nyelvészet”-e (1942.) Saussure stb. hatását tükrözi.

10. A második világháborútól máig. – A magyar nyelvtudomány történetének ezt az utolsó, ma is tartó szakaszát röviden így jellemezhetnők: nyelvtudományunk zömében kollektív munkával részben letörlesztette, részben törleszti a múltnak – elsősorban az összefoglaló munkák területén jelentkező –

adósságait; a tudományos színvonalat a korábbihoz hasonló magasan tartja, sőt az új lehetőséghez mérten emelte; a termés mennyiségét, továbbá gazdagságát, eredményességét illetően pedig minden előző korszakot messze felülmúlt.

Mi tette mindezt lehetővé? Elsősorban az, hogy a megváltozott társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok következtében alapvetően módosult nyelvtudományunk helyzete, mindenekelőtt külső, szervezeti formája: új kutatóközpontok jöttek létre, és hihetetlenül megnőtt a nyelvünk vizsgálatával foglalkozók száma. A legfontosabb ilyen központ a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. 1949-ben alakult meg, s azóta több mint félszáz kutatójával és gyarapodó felszerelésével alkalmassá vált arra, hogy valóban irányító centruma legyen a hazai, benne kiemelten a magyar nyelvtudománynak és legfőbb helye az – érthető okokból – világszerte előtérbe nyomuló kollektív nyelvészeti munkálatoknak. De kutató műhelyekké lettek az egyetemek és főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei is. A hallgatóság létszámának megsokszorozódása ugyanis az oktatógárda nagyarányú megnövekedését vonta maga után. Az oktatás korszerűbbé, hatékonyabbá tétele pedig egyrészt megkövetelte, hogy a tanszékek a hallgatóságot megfelelő tankönyvekkel és segédletekkel lássák el, köztük új vagy olyan stúdiumokból is, amelyekből addig semmilyen tudományos összefoglalás nem készült. Másrészt szinte parancsolóvá tette, hogy az oktatókat részt vegyenek az Intézetben vagy náluk folyó kollektív munkálatokban.

A magyar nyelvészet felvirágzását segítette elő továbbá a mai nyelvtudomány általában jellemző három sajátság. Mindenekelőtt – mintegy a néha már-már túlzottan is praktikussá váló élet parancsára – eddig nem tapasztalt mértékben fordul a gyakorlati élet, a közvetlen – beszélt és írott – nyelvhasználat legkülönbözőbb célú kutatása felé. Ennek következtében mind külföldön, mind hazánkban a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: a leíró nyelvtan, a stilsztika, a nyelvművelés, a lexikográfia, az irodalmi nyelv, sőt az eredményesebb nyelvtan- és nyelvoktatás, a minél gazdaságosabb hírközlés, továbbá a gépi fordítás stb. vizsgálata kerültek az érdeklődés és a kutatások középpontjába, vagy legalábbis elfoglalták e tekintetben az őket megillető helyet. – Nyelvtudományunknak – ugyancsak más tudományokhoz hasonlóan – másik jellemző sajátsága, részben az előzőekből is következően, hogy egyre jobban differenciálódik. Az utóbbi években – még évtizedekről sem nagyon beszélhetünk! – eddig elhanyagolt, kevésbé művelt vagy úgyszólván csak nevükben élő részdiszciplínák újultak meg, vagy éppen napjainkig ismeretlenek születtek, illetőleg váltak sajátos tárgykörrel, problematikával és kutatómódszerrel rendelkező, önálló tudományággá. Az előbbiekre jó példa a stilsztika, a nyelvművelés, az irodalmi nyelv történetének vizsgálata, az utóbbiakra pedig a történeti nyelvjáráskutatás, a lexikográfia, a matematikai nyelvészet stb. – Végül ez utóbbi jellemvonás ellenére, de a fentebb mondottakból következően is, továbbá a dialektikus vizsgálati módszer követelményeinek megfelelően e diszciplínák – a szó legteljesebb értelmében – komplexek, s ezért igen sokoldalú kutatást igényelnek.

És mindehhez tegyük hozzá, hogy nálunk a nyelvészetben is érvényesülő tervszerűség, tervezés szintén nem elhanyagolható tényező, mert mindig mérlegeli az igényeket és a lehetőségeket, a legegyszerűbben elosztja a szellemi és anyagi erőket, valamint koordinálja a különböző helyeken folyó munkálatokat.

Végül nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy rendelkezésre áll a megfelelő népszerű és képzettségű kutatógárda. A vezetők, az irányítók azok a kiváló, európai hírű tudósok, akik már az előző időszakban (vagy még azelőtt) elkezdték pályájukat. A törzsgárdát pedig a munka zömét végző „középnemzedék” alkotja, amely egyre inkább alkalmassá válik a vezetésre is. És természetesen, a tervszerűségnek megfelelően, igyekeznek gondoskodni az utánpótlásról (az aspirantúra, illetőleg a gyakornokság intézményével stb.) is.

Ezúttal csak arra szorítkozhatunk, hogy csupán a legfontosabb eredményeket – mindenekelőtt az összefoglalásokat, szintéziseket – említsük meg és jellemezzük röviden, illetőleg utaljunk a már előrehaladottabb munkálatokra.

Lássuk először a leíró jellegű munkákat. Tudniillik mai nyelvtudományunknak éppen az az egyik legfontosabb megkülönböztető vonása, hogy a történeti jellegű stúdiumok mellett a leíró vizsgálatok is – mind a hagyományosabbak, mind az újabbak – elfoglalják fokozatosan az őket megillető helyet. A szókincs és frazeológia területén az Intézet legjelentősebb alkotása „A magyar nyelv értelmező szótára” (I–VII. 1959–1962.; szerk. Bárczi Géza és Országh László). Ez a mai köznyelvünk teljes szó- és kifejezőkészletét felölelő, valóban kollektív alkotás elméleti megalapozottságával, jól kikísérletezett módszertani eljárásmodjával, tudományos igényességével nemzetközi szinten is megbecsülést szerzett a magyar nyelvtudományban. – Készen van és közelezen napvilágot lát az értelmező szótár egykötetes, népszerű változata: A Magyar Nyelv Kéziszótára. – Készül a Magyar Szinonimaszótár, az írói-költői szókinccs feldolgozások közül a Petőfi- és a Juhász Gyula-szótár (ez utóbbi a Szegedi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékén) és a közeljövőben indulnak meg, kellő elméleti és szervezeti előkészítés után az Akadémiai Nagyszótárnak – minden valószínűség szerint gépi berendezéseket is igénybe vevő – intenzív munkálatai.

A nyelvtani rendszer vizsgálata területén nagy mulasztást pótol a kétkötetes leíró nyelvtan: A Mai Magyar Nyelv Rendszere (1961–1962.; szerk. Tompa József), amely az első részletes szinkrón rendszerű grammatikánk. Jóllehet ez a munka elsősorban az eddigi nyelvtani kutatások összegezése kívánt lenni, azaz lényegében hagyományos jellegű, tartalmaz számos új részleteredményt, és felhasznál modernebb feldolgozási módokat is. E nyelvtan rövidített, külföldieknek szóló, német nyelvű változata (Ungarische Grammatik) 1968-ban hagyta el a sajtót. – A mai nyelvvel való foglalkozás az egyetemi oktatásban is előtérbe került (a nyelvtörténettel nagyjából azonos lehetőségeket kapott): ennek megfelelően az egyetemen is elkészült „A mai magyar nyelv” című tankönyv (1968., szerk. Rácz Endre), amely elsősorban az oktatás céljait szolgálja, de jól használható tudományos kézikönyvként is.

Régi és nagy adósságot törleszt nyelvjárás-tudományunk, mégpedig – minden szerénytelenség nélkül elmondhatjuk – igen magas szinten, A Magyar Nyelvjárások Atlasza megjelentetésével. A korábbi – különböző okok folytán sikertelen – próbálkozások után a Nyelvtudományi Intézet keretében valósulhatott meg a teljes magyar nyelvátlasz összeállítása. A jól képzett nyelvjáráskutatók 327 hazai és 68 szomszédos államokbeli kutatóponton több mint egy évtizedes munkával, két kérdőív alapján mintegy háromnegyed millió tájnyelvi adatot gyűjtöttek össze. A legmodernebb nyelvföldrajzi szempontok alapján kiválasztott, összegyűjtött, ellenőrzött és megszerkesztett anyag teljes kiadása a következő évek feladata. A már

kézhez kapott I. kötet alapján (1968.; szerk. Deme László és Imre Samu) bizton remélhetjük, hogy a nyelvatlasz megtermékenyíti nemcsak nagy múltú dialektológiánkat (elsősorban a hangtani és szótani kutatásokat), hanem hozzásegít a megoldáshoz sok nyelvtörténeti, sőt leíró nyelvtani, nyelvhelyességi, stilisztikai stb. problémát is. – Ezenkívül megjelentek színvonalas táji atlaszok (pl. Végh József, Őrségi és hetési nyelvatlasz. 1959.) és regionális tájszótárak (Kiss Géza–Keresztes Kálmán, Ormánsági szótár. 1953.; Bálint Sándor, Szegedi Szótár. 1956.). – A Nyelvtudományi Intézetnek és az Eötvös Loránd Tudományegyetem II. számú magyar nyelvészeti tanszékének közös vállalkozásaként már előrehaladott állapotban van az „Új magyar tájszótár”, amely az 1890 és 1960 közé eső időben nyomtatásban megjelent, illetőleg kézíratos forrásokban hozzáférhető tájszóanyagot szótározza. – Az újabb egyetemi tankönyvek sorozatban látott napvilágot Kálmán Béla „Nyelvjárásaink” című összefoglalása (1964.).

A mai magyar nyelv és nyelvjárások vizsgálatának föllendülése azonban nem jelenti a nagy hagyományú történeti jellegű kutatások visszaszorulását, sőt az utóbbiak – további virágzásuk mellett – nem egy új vonással gazdagodtak.

A szókincsvizsgálat területén első helyen kell megemlítenünk a Nyelvtudományi Intézetnek és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem I. számú magyar nyelvészeti tanszékének igen jelentős közös vállalkozását: A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótárát, amelynek első kötete (A–Gy; 1967. főszerk. Benkő Loránd) máris bizonyítja, hogy a legodaválóbb munkatársakkal, továbbá korszerű tudományos koncepció és módszerek segítségével, valamint határozott következetességgel ilyen nagyszabású kiváló szintézis is létrehozható aránylag rövid idő alatt. Ez a néhány éven belül teljes egészében megjelenő háromkötetes szótár mintegy 12000 címző – köztük a legújabb nemzetközi, argó stb. eredetű köznyelvi szavak – származásának, történetének a rövid, de minden lényeges mozzanatot felölelő bemutatásával nagymértékben előrelendíti amúgy is színvonalas etimológia-kutatásunkat. – Szókincsünk finnugor eredetű szavainak monografikus feldolgozása A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei című, négy kötetre tervezett szótár. Ennek a megjelent első kötete (1967.; főszerk. Lakó György) szintén arról tanúskodik, hogy ideje volt újraértékelni és új eredményekkel gazdagítani az eddigi – egyébként egyáltalán nem szegény – hazai és külföldi idevágó szakirodalmat. – Itt említjük meg újabb nyelvtudományunk legnagyobb és legjobb jövevényszó-monográfiáját: Kniezsa Istvánnak „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című – sajnálatosan befejezetlenül maradt – nagy munkáját, továbbá Liget Lajosnak török jövevényszavainkkal foglalkozó kitűnő tanulmányait (MNy. Stb.) és Tamás Lajosnak a román nyelv magyar elemeit tárgyaló művét (Etimologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. 1966.). – Végül a frazeológiai kutatást segítő jelentős mértékben O. Nagy Gábor „magyar szólások és közmondások” című alapvető összeállítása (1967.).

A nyelvtani és a hangrendszer történetének vizsgálatával – pontosabban az egész nyelvtörténettel – kapcsolatban ki kell térnünk az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek című és az új reform szerinti egyetemi tankönyv-sorozatára, mivel a nyelvtörténetnek szinte minden részdiszciplínájában (hangtörténet, szókészlet-történet, történeti alak- és mondattan stb.) az első összegezések az egyetemi oktatásból,

illetőleg jegyzetekből nőttek ki. Ezek a munkák – ide számítva a nyelvünk történetének egészét magába foglaló újabb tankönyvet is (Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán, A magyar nyelv története. 1967.) – elsősorban a megnőtt és tervszerűbbé vált oktatási feladatok szolgálatában álltak és állnak, de nagy hasznára vannak, sőt igen gyakran – nem nélkülözhetetlen kézikönyvek – alapvetőek a tudomány és a kutatás számára is. Különösen kiemelkednek – világos rendszerezésükkel, gazdag problémafelvétéseikkel, a régieket megrostáló és nagyszámú új eredményeikkel – Bárczi Géza tankönyvei (Magyar hangtörténet. 1958.²; A magyar szókincs eredete. 1958.²; stb.). Ugyancsak az ő alkotása „A magyar nyelv életrajza” című (1963.) egyedül álló szintézis, amely – a tudományosságot és a jó értelemben vett népszerűsítést egyesítve – bemutatja nyelvünk teljes történetét, beleértve a nyelvi rétegek (nyelvjárások, irodalmi nyelv, köznyelv stb.) alakulását is. – Nyelvtudományunk e legújabb szakaszában született meg az első nagyobb helyesírás-történeti szintézis Kniezsa István tollából (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952.; tőle való „A magyar helyesírás története” című egyetemi tankönyv is). Ebben az időben részesült több nyelvemlék (a Tihanyi Alapítólevél, a Königsbergi Töredék, a Szabács Viadala stb.) tüzetes nyelvtörténeti elemzésben. Folyik a nyelvemlékek – kódexek, XVI–XVII. századi irodalmi művek, levelek, magán- és köziratok – korszerű kiadása; megindultak és haladnak az „Új magyar nyelvtörténeti szótár” munkálatai stb. – A névtan területéről a következő összefoglaló munkákat említhetjük meg: Magyarország történeti földrajza az Árpádok korában (I. kötet [A–C] 1963.; szerk. Györffy György); Névtudományi vizsgálatok (az 1958-i névtudományi konferencia anyaga, 1960.); Zala megye földrajzi nevei (a Nyelvtudományi Intézet irányításával megyénként folyó földrajzinév-gyűjtések első kötete, 1967.), és megjelenőben van az 1969. őszén rendezett névtudományi konferencia anyaga is.

A nyelvtörténeten belül új szint, gazdagodást jelentenek az önállósult, új diszciplínák, mindenekelőtt a nyelvjárástörténet. Alapjait Bárczi Géza vetette meg (Régi magyar nyelvjárások. 1947.; A magyar történeti nyelvjáráskutatás: III. NyKongr. 1956.), s azóta számos – főként XVI. századi – tanulmány és egy, a magyar nyelvjárások teljes történetét átfogó szintézis (Benkő Loránd, Magyar nyelvjárástörténet. 1958.) gyarapította idevágó ismereteinket. – Új stúdiumnak mondható az irodalmi nyelv vizsgálata is. Mostanáig tisztázódtak e diszciplína módszertani kérdései, továbbá irodalmi nyelvünknek XVI–XVII. századi, valamint a felvilágosodás és reform kori alakulása (l.: Benkő Loránd, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 1960.; Nyelvünk a reformkorban. 1955.; Szathmári István, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. 1968.; stb.). Itt említjük meg, hogy az irodalmi és köznyelvi kiejtés normáinak megállapítása felé megtettük az első lépést (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. 1966.).

Az alkalmazott nyelvtudományon belül szintén az újjászületett diszciplínák közé sorolhatjuk a nyelvművelést és a stilisztikát. Nem kismértékben az ötvenes évek elejétől föllendült nyelvművelő munkának, tudományos és népszerűsítő irodalomnak stb. köszönhető egyrészt, hogy szinte egész népünkben megnőtt az érdeklődés az anyanyelv használatának – hozzátehetjük: igényes használatának –, sőt egyáltalán a nyelvnek a kérdései iránt, másrészt hogy megszülettek e téren is – a

konkrét gyakorlati problémákat tárgyaló nagyszámú könyvek mellett – az elvi és módszertani alapokat megvető munkák (Magyar nyelvhelyesség. 1957., 1964.²; stb.). Egyébként hamarosan nyomdába kerül a „Nyelvművelő kézikönyv” című, mintegy nyolcvaníves összeállítás, amely a szakembereket és a nagyközönséget egyaránt eligazítja majd minden lényeges nyelvhelyességi kérdésben. – A magyar stilisztika újjászületését az 1954-i, III. nyelvészkongresszustól számíthatjuk. Azóta kutatások folynak a leíró és megindultak a történeti stilisztika területén. 1958-ban egyetemi tankönyvként napvilágot látott az első összefoglalás (A magyar stilisztika vázlata; I. még: A magyar stilisztika útja. 1961.; Stilisztikai tanulmányok. 1961.; J. Soltész Katalin, Babits Mihály költői nyelve. 1966.; stb.). – 1954-ben megjelent „A magyar helyesírás szabályai”-nak új, alaposan átdolgozott kiadása, később pedig a helyesírásunk rendszerét fejtegető tanulmány (A magyar helyesírás rendszere. 1966.).

Az új nyelvészeti irányzatok (a strukturalizmus korábbi szélsőséges és későbbi realisabb változatai, a transzformációs és generatív grammatika, fonológiai szempontú hangtani vizsgálatok, a nyelvtipológia, a matematikai nyelvészet stb.) természetesen nálunk is jelentkeztek, és kisebb-nagyobb tanulmányokat eredményeztek. Alaposabb elméleti–módszertani előkészítés után 1961-ben indult meg a Nyelvtudományi Intézetben kollektív vállalkozásként „A magyar nyelv strukturális (generatív) grammatikája”-nak a munkálatai. Ennek az eredményeit is várva kívánatos volna, hogy kialakuljon a hagyományosnak és modernnek nevezett irányzatok valamilyen egészséges szintézise, s hogy a két „tábor” képviselői kölcsönösen érvényesítsék a hasznosítható eredményeket, módszereket.

Mi történt az általános nyelvészet területén? Kétségtelen, hogy nyelvtudományunknak az elméleti kérdésekkel, az általánosabb összefüggésekkel való foglalkozás sohasem volt erős oldala. Legújabb korszakunkra vonatkozólag sem igen mondhatunk mást. Az azonban tagadhatatlan, hogy több diszciplína területén olyan tanulmányok, tanulmánygyűjtemények láttak napvilágot, amelyek számos elvi–elméleti és módszertani, azaz általános nyelvészeti tanulságot – nemegyszer a nemzetközi érdeklődésre is számot tartókat – tárnak föl (pl. lexikográfia: Szótártani tanulmányok. 1966.; nyelvföldrajz: A magyar nyelvátlasz munkamódszere. 1955., Deme László, Nyelvátlaszunk funkciója és további problémái. 1956.; nyelvművelés: Nyelvművelésünk főbb kérdései. 1953.; I. még az irodalmi nyelv vizsgálatával, a nyelvjáráskutatással stb. kapcsolatos irodalmi utalást). – Nyelvtudományunk történetéről szintén inkább csak részlettanulmányokkal találkozunk (pl. Gáldi László, A magyar szótáriróadalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. 1956.; Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). 1970.; stb.). Bárczi Géza több ízben is áttekintette nyelvtudományunk kialakulását és fejlődését. Hiányzik azonban egy teljes korszertű általános nyelvészeti kézikönyv (általános nyelvmélet, módszertan, az egyes diszciplínák általános kérdései, a nyelvtudomány története). Egyébként efféle – röviden az egyetemi oktatáshoz méretezve és az akkori szemléletmódnak megfelelően – szintén Bárczi Géza jelentetett meg „Bevezetés a nyelvtudományba” címen (1953.).

Nyelvtudományunk történetének e legutóbbi szakaszát ismertetve csak a valamilyen szempontból legkiemelkedőbb munkákról emlékezhettünk meg. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy se szeri, se száma a monográfiáknak, hosszabb-rövidebb

dolgozatoknak, amelyek önállóan, valamely gyűjteményes kötetben, a különböző sorozatokban (Nyelvészeti Tanulmányok, Nyelvtudományi Értekezések, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai), nagyszámú folyóiratainkban (a korábban említettek kivül ebben az időszakban indultak meg a következők: Acta Linguistica [angol, francia, német, orosz nyelven, külföldieknek], az Akadémia I. Osztályának Közleményei; évenként hagyják el a sajtót: Általános Nyelvészeti Tanulmányok, Néprajz és Nyelvtudomány, valamint az egri, a pécsi, a szegedi tanárképző főiskolák évkönyvei; stb.) jelentek meg. És mindehhez vegyük hozzá a Magyar Nyelvtudományi Társaság szakosztályaiban rendezett felolvasó üléseket, az országos kongresszusokat, konferenciákat stb., továbbá azt, hogy nyelvünk és nyelvtudományunk iránt az utóbbi egy-két évtizedben fokozódó nemzetközi érdeklődés nyilvánult meg; hogy a magyar nyelv vizsgálatának bizonyos műhelyei alakultak ki Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában, a Szovjetunióban, Finnországban, Svédországban, Franciaországban, a Német Demokratikus Köztársaságban, a Német Szövetségi Köztársaságban, az Amerikai Egyesült Államokban, Olaszországban, Lengyelországban stb.

11. Talán ezzel az eleve szűkre szabott áttekintéssel is sikerült képet adnom nyelvtudományunk múltjáról, és mindenekelőtt arról, hogy miért választottam az ismertetett korszakbeosztást. Természetesen sok még a teendő nyelvtudományunk történetének részletes és alapos feltárását illetően. Számoltam és számolok tehát azzal, hogy a várható eredmények módosíthatják – kisebb vagy nagyobb mértékben – a fenti korszakolást is.

Magyar Nyelv 67 [1971]: 18–35.

2. ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

NYELVTUDOMÁNY

A nyelv – egy találó meghatározás szerint – jeleknek, jelszerű és jelszerűtlen kapcsolatoknak tagolt emberi hangokkal megvalósuló rendszerhálózata, amely társadalomban keletkezett, és a gondolkodással párhuzamosan fejlődött, az emberi közösség kollektív tudatában él, és az emberek társas érintkezését szolgálja. A nyelv ilyenformán az emberi társadalom terméke és egyúttal működési feltétele. Mindebből következik, hogy a nyelv kérdéseivel számos tudomány foglalkozik, központi stúdiuma mégis a nyelvészet vagy egy kissé választékosabb szóval: a nyelvtudomány. A *nyelvtudomány* tehát anyagának, a nyelvnek a mibenlétével, funkcióival, működésével, illetve alakulásával, fejlődésével kapcsolatos törvényszerűségeket keresi, mégpedig – koronként bizonyos mértékig változó – sajátos módszerekkel.

Vizsgálati irányultsága szerint megkülönböztetünk általános és speciális nyelvtudományt. Az *általános nyelvtudomány* tárgya a nyelv általában; vagyis a nyelvek felépítésének, működésének és történeti mozgásának a legáltalánosabb törvényszerűségeit, elméleti összefüggéseit kutatja (pl. a nyelvi jel, a nyelvi rendszer viselkedése; szinkronia és diakronia; nyelvi kompetencia és performancia; a nyelv

felszíni és mély szerkezete; stb.). Körébe tartozik még a nyelvészeti módszerek vizsgálata, a részdiszciplínák elvi és módszertani problematikája; a nyelvtudomány története stb. A *speciális nyelvtudomány* viszont az egyes nyelveket, nyelvcsoportokat tanulmányozza, mind a jelenben, mind a múltban, azaz történeti fejlődésükben, továbbá belső rétegzettségükben, illetve területi tagolódásukban. – Ide vonható még a *nyelvtipológia*, amely a világ nyelveit egyező vagy hasonló szerkezeti – a nyelv egyes szintjein jelentkező – vonások alapján csoportosítja, függetlenül attól, hogy az illető nyelvek genetikailag rokonok-e, továbbá érintkeztek-e egymással. A múlt században megkülönböztették morfológiai osztályozás alapján az izoláló (pl. a kínai), az agglutináló (pl. a magyar), a flektáló (pl. a német) és az inkorporáló (pl. az eszkimó) típusokat. (Megjegyezhetjük, ez a felosztás csak nagy általánosságban érvényes, tiszta típusok ugyanis nincsenek, sőt egy-egy nyelv sem marad meg ugyanazon típusban, pl. az angol nyelv a flektálótól az izoláló típushoz közeledik.) Századunkban a nyelvtipológia a morfológián túllépve a fonetikai, fonológiai és mindenekelőtt a szintaktikai struktúrákat is bevonta vizsgálódásaiba, és újabban feladatának tartja az emberi nyelv egyetemes jelenségeinek, legáltalánosabb törvényszerűségeinek, az úgynevezett univerzáléknak a feltárását is (ilyen pl. a jelentéses elemeknek az a tulajdonsága, hogy minden nyelvben felbonthatók fonémákra; továbbá az, hogy a fonémák száma egy nyelvben sem kevesebb tíznél, és nem több hetvennél; aztán hogy csaknem minden nyelvre jellemző a főnévi és az igei szófaj megléte; stb.).

A nyelvtudományt különböző szempontból – pl. a nyelv lényegéről és funkciójáról vallott felfogás, az alkalmazott leíró stb. módszerek, a kutatás közvetlen célja, illetve kiterjedése stb. – szerint bizonyos ágakra, diszciplínákra osztják fel. Az említett általános nyelvészeten kívül – ezúttal az UNESCO „International Standard Nomenclature for Fields of Science and Technology” összeállítását véve alapul a következő öt nyelvtudományi ágat vesszük fel, és jellemezzük nagyon röviden: alkalmazott nyelvészet, történeti nyelvtudomány, nyelvföldrajz, nyelvészeti elmélet, szinkron nyelvtudomány. (Az ezek alá sorolt részdiszciplínák felsorolásában már nem teljesen követjük az említett összeállítást.)

Előbb azonban lássuk a nyelvtudomány történetének legalább a fő állomásait. A nyelvvel való foglalkozás kezdetei az ind, illetve a görög grammatikusokig nyúlnak vissza. A rómaiaknál és jobbra az ő hatásukra a középkorban és az új kor elején normatív nyelvtanok, valamint szójegyzékek, szótárak jelzik a fejlődés útját. Igazán tudománnyá azonban a nyelvészet a XVIII. század második felében és a XIX. század elején lett, amikor megalapozódik az összehasonlító, majd a történeti nyelvtudomány, fellendítve a grammatikai mellett az etimológiai kutatásokat is. A múlt század utolsó harmadában kibontakozó újgrammatikus iskola kifejleszti a fonetikát, a dialektológiát, a történeti hangtant, és a századforduló körül és után más területen is addig nem tapasztalt felvirágzást eredményez. A modern értelemben vett nyelvtudomány Saussure munkásságával indul a XX. század első évtizedeiben. Az ő, majd a prágai iskola stb. hatására a leíró jellegű, illetve a nyelvi rendszerre, struktúrára irányuló, továbbá a funkcionális (l. pl. a fonológiai stb.) vizsgálatok kerülnek előtérbe. Aztán a hatvanas évektől változik ismét a nyelvészeti elmélet: a kommunikáció, a szöveg, illetve a nyelv jelként való felfogása válik a kutatások meghatározójává (létrejön pl. a szöveg- és pragmatika, a szociolingvisztika, a beszéd-elmélet és így tovább).

Alkalmazott nyelvtudomány

A társadalmi gyakorlat számára közvetlenül hasznos nyelvészeti ág: azoknak az elméleti kutatásoknak és technikai eljárásoknak az összefoglaló neve, amelyeknek célja a nyelvtudomány eredményeinek a hasznosítása a gyakorlatban, illetve a nyelvtudománnyal érintkező más tudományokban. Az *alkalmazott nyelvtudomány* tehát főként olyan feladatokra összpontosítja tevékenységét, amelyeknek a megoldására igény van a mindenkori gyakorlatban. Továbbá a jelzett cél megvalósítása érdekében nemcsak összeköti az elméletet a gyakorlattal, hanem interdiszciplináris jellegű is, azaz a legkedvezőbb nyelvi érintkezés elősegítése érdekében társul más tudományokkal, szakmákkal is.

Az alkalmazott nyelvtudomány – bár egyes területeken már a múlt században jelentkezett – az utóbbi évtizedekben körvonalazódott. Viszonylag fiatal volta miatt, továbbá mivel feladatköre az egyes nyelvtudományokon belül és főként a gyakorlati szükséglet szerint mindig változik, máig nem alakult ki róla egységes felfogás, különösen a feladatkörét illetően. Ezúttal elsősorban a nálunk ismeretes feladatköreit soroljuk fel, egy 1980-as nyelvtudomány-történeti munkára támaszkodva: 1. anyanyelvi nevelés; – 2. beszédművelés és kiejtés-normalizálás; – 3. a helyesírás szabályozása; – 4. a nyelvművelés, illetve nyelvi tervezés; – 5. beszédhibák és javításuk (afázia; logopédia és foniatríria); – 6. idegen nyelvek oktatása; – 7. fordítás és tolmácsolás, gépi fordítás; – 8. dokumentáció, számítógéppel is; – 9. a távközlés; – 10. és idevehetjük még a következőket: számítógépes nyelvészet; – 11. gyermeknyelv; – 12. kriminalisztikai nyelvészt; – 13. filmszinkronizálás; – 14. szakterminológia; – 15. áru- és márkanevek; – 16. reklám és hirdetés.

Diakrón nyelvészet

A *diakrón nyelvészet* valójában diakrón vizsgálati módszert, illetve szemléletet takar: egy nyelvi rendszer egyes elemeinek, részrendszerének vagy az egészének az időegymásutánban való vizsgálatát jelenti. Célja a fejlődés menetének a bemutatása, illetve a fejlődés belső törvényszerűségeinek a feltárása. A diakrón vizsgálati módszert, illetve szemléletet a történeti nyelvtudomány és az etimológiai kutatás vitte diadalra.

Mielőtt azonban ez utóbbiakat röviden jellemeznénk, rá kell mutatnunk, hogy a diakrón vizsgálati mód a XVIII. század második felében az akkoriban meginduló és mind módszeresebbé, tudományosabbá váló nyelvhasznítás eredményeképpen születik meg. A *nyelvhasznítás* egyébként az egymással rokonságban álló (vagy rokonnak vélt) nyelveket vizsgálja, kialakulásuk, rokonságuk tisztázásával, illetve a nyelvek közös sajátosságai alapján egy ősből nyelvallapotnak, végső soron az úgynevezett alapnyelvnek a rekonstruálásával. Egyébként mind az összehasonlító, mind a történeti, pontosabban immár történeti-összehasonlító nyelvtudomány a XIX. század elejétől lendült fel igazán.

A *történeti nyelvtudomány* vagy *nyelvtörténet* egyrészt általában a nyelv életéről, a nyelvi változások körülményeiről, jellegéről, lefolyásáról stb. szóló ismeretanyag,

részint pedig egyes nyelvek vagy nyelvcsoporthoz létrejöttét és történeti fejlődését mutatja be, kitérve a hangoknak, a szavaknak, a morfémáknak, a szintagmáknak, a mondatoknak – mint egyedeknek és mint rendszereknek – az alaki és funkcióbeli módosulásaira. A XIX. század elejétől kialakuló nyelvtudomány jó száz évig azonos volt a történeti (és összehasonlító) nyelvészettel, de közben és máig gazdagodik az újabb irányzatok hatására.

Az *etimológia* a szavak eredetének a tudománya, amely azonban rendszerint nemcsak az etimonig – a szó kikövetkeztethető alapalakjáig – igyekszik eljutni, hanem feltárja a szó hangalakjának és jelentésének stb. az alakulását, fejlődését is. Az etimológia támaszkodik a hangtörténetre, a történeti alak- és jelentéstanra, felhasználja továbbá a művelődés- és tárgytörténet, a szociológia, valamint az úgynevezett mezőelmélet tanulságait.

Nyelvföldrajz

Nyelvészeti diszciplína, amely nyelvi jelenségek (tárgyak, fogalmak nevei; hangok és hangkapcsolatok; alak- és mondattani elemek) területenkénti megoszlásával, elterjedtségük földrajzi határainak (izoglossza, izofon) megállapításaival, nyelvatlaszok készítésével és földrajzi összefüggésekből a nyelv történetére levonható következtetésekkel foglalkozik. Egyúttal feltárja a nyelvi alakok vándorlását, a régi és az új (esetleg más területről bekerült) nyelvi elemek harcát. A múlt század nyolcvanas éveitől megjelenő nyelvatlaszok, mindenekelőtt a nyelvjárás kutatást (dialektológiát) gazdagították, de nem kismértékben gyarapították az általános nyelvészeti ismereteket is.

Nyelvészetelmélet

A „linguistics theory” elnevezésű diszciplína nálunk (még) nem alakult ki. Valójában azt az általános elméletet jelenti, amelyre – megfogalmazottan vagy csak implicit módon – az egyes grammatikák felépülnek (pl. a transzformációs generatív grammatika azon a hipotézisen alapszik, hogy az emberi nyelvekben közös vonások, úgynevezett univerzálék vannak). Ez a diszciplína dolgozza aztán ki az általános fonológiai, az általános szemantikai, az általános nyelvelírás- stb. elméletet.

Nálunk inkább „nyelvelmélet”-ről szoktunk beszélni (német „Sprachtheorie”). Ez viszont a (már említett) általános nyelvészettnek a része, amely egyfelől a minden nyelvre jellemző sajátosságokkal (pl. a nyelv lényege, funkciói, eredete, fejlődésének általános törvényszerűségei, kapcsolata a gondolkodással stb.), másfelől a mindezek mögötti filozófiai, nyelvfilozófiai háttérrel foglalkozik.

Szinkrón nyelvészet

A diakrón vizsgálati móddal és szemlélettel szemben áll (illetve kölcsönhatásban van) a *szinkrón* vagy *leíró nyelvvizsgálat*: egy nyelvi rendszer egészének vagy részeinek, közelebbről az egyes elemek alakjának és funkciójának, valamint a nyelv

működésének egyidejűségben, a fejlődés egy bizonyos meghatározott szakaszában való leírása, tekintet nélkül a történeti előzményükre.

A szinkrón nyelvvizsgálati mód bevezetése, megalapozása századunk elején a Saussure nevéhez fűződik. Aztán Bloomfield, a prágai iskola, a strukturalisták és más tegnapi és mai irányzatok fejlesztették és fejlesztik tovább. Egyébként az utóbbi időben a diakróniát és a szinkróniát – a nyelvi realitásoknak megfelelően – már nem választják szét mereven.

A *mai nyelv leírása* – egy elterjedt felfogás szerint – a nyelvi rendszer működésének megfelelően három részből áll: *szemantika* (a nyelv fogalmi bázisa; a nyelvi jel és jelkapcsolat, valamint a morféma jelentésével és a jelentéstípusok osztályozásával foglalkozó diszciplína), *grammatika* (a morfológiát és a szintaxist tárgyaló, illetve az operációs szabályokat megadó diszciplína) és *fonetika–fonológia* (a nyelv megjelenési formája; fonetika: a beszédhangoknak a fiziológiai tulajdonságaival, képzésmódjával, akusztikai sajátágaival, valamint a hangkapcsolatok leírásával foglalkozó diszciplína; fonológia: funkcionális hangtan, a nyelv fonémakészletét, a fonémák jellemzőit, variánsait, előfordulásuk és kapcsolódásuk törvényszerűségeit vizsgáló diszciplína). És idevehetjük még a *lexikológiát*: ez a diszciplína a szavak, alkalmi és állandósult szókapcsolatok jellemzésével, rétegeződésével, valamint történetével foglalkozik.

További szinkrón diszciplínák: *lexikográfia*: szótártudomány, a szótárírás elvi és gyakorlati kérdéseivel, továbbá a szótárok osztályozásával és jellemzésével foglalkozik. – *Szociolingvisztika*: a társadalmi rétegeződés és a nyelvhasználat összefüggését vizsgálja, figyelembe véve tehát a beszélők társadalmi helyzetét, foglalkozását, életkorát, nemét, lakóhelyét, iskolázottságát, vallását stb. A szociolingvisztikának nemegyszer része a *nyelvjáráskutatás*, a *dialektológia*: a nyelvjárástípusok, a helyi nyelvjárások leírása, a regionális köznyelvek jellemzése, egyáltalán a nyelvjárások mindenkori változása stb. – *Pszicholingvisztika*: ez a diszciplína kutatja a nyelv és a beszéd pszichológiai alapjait: a nyelvi közlés létrehozásának folyamatát, a beszédfelismerést, a beszéd érthetőségét, a nyelvvelsajátítás folyamatát stb. – *Etnolingvisztika*: egy-egy népnek a kultúrája és nyelve közötti kapcsolatokat vizsgálja, illetőleg írja le. – *Kontrasztív* vagy *összevető nyelvészet*: speciális nyelvtipológiai vizsgálat, amely két nyelv jelenségeit és rendszerét a köztük lévő strukturális hasonlóságok és különbségek alapján veti össze; főként az idegen nyelvek oktatásában alkalmazzák. – *Stilisztika*: vizsgálja a stílus lényegét, sajátágait; a nyelvi rendszer elemeinek és a kommunikációban részt vevő nyelven kívüli jelenségeknek (pl. a látható nyelv, a paralingvisztikai eszközök stb.) a stílusértékét, a stílusrétegeket (pl. tudományos stílus, társalgási stílus stb.), a stílusárnyalatokat (pl. világos, tömör, ódai stb. stílus), a stílusirányzatokat, valamint a sajátos módon szerveződő (szépirodalmi) stílust, illetve az egyes költők, írók egyéni stílusát. – *Retorika*: eredetileg a szónoki beszéd elmélete, amely azokkal az eszközökkel és eljárásokkal foglalkozik, amelyekkel a különböző jellegű és célú beszédeket meg lehet szerkeszteni. Később azonban kibővült, és a prózastílus elmélete lett. Újabban az alakzatok vizsgálata áll a középpontjában. – *Szemiológia* vagy *szemiológia*: a jelek általános elmélete, jeltudomány, amely a jelrendszerek (pl. a morzeábécé, a közlekedés jelzőablái stb.) közös tulajdonságait, törvényszerűségeit

vizsgálja. A beszéd, illetve a szépirodalmi nyelv – mint jelrendszer – természetesen szintén tárgya a szemiotikának. Az általános szemiotikának egyébként három részterülete van: a szemantika, a szintaxis és a pragmatika.

Egyéb, újabban formálódó diszciplínák: *szövegnyelvészet* vagy *szövegtan*: ez a diszciplína a teljes szöveg, illetve a mondatnál nagyobb szövegegységek (pl. bekezdés) szerkezeti elemzésével foglalkozik. A szövegtan szerint nem a mondat, hanem a szöveg a nyelvi kommunikáció egysége. Ezen a diszciplínán belül megkülönböztetnek szöveggrammatikát, szövegsemantikát stb. – *Pragmatika*: a szemiotikának fontos és egyre fejlődő ága, a (nyelvi) jelek és az őket használó emberek viszonyának törvényszerűségeit írja le (pl. a nyelvi eszközöknek és szerkesztésmódoknak a beszédpartnerre gyakorolt hatása: a modalitás, az emocionális jelentésű szavak stb.). – *Beszédtelemélet*: ez a mostanában formálódó diszciplína abból indul ki, hogy a beszéd nemcsak mondatokból álló produktum, hanem mondatainkkal meghatározott beszédtelet is végrehajtunk. Közelebbről a beszédtelet típusait kutatja, elemzi (ilyen pl. az úgynevezett illokuciós aktus, amely kérdést, parancsot, kívánságot stb. tartalmaz).

A tudomány térképe. Kisenciklopédia a tudomány egészéről.
Főszerk.: Schranz András. Keraban Kiadó. Bp., 1995. 144–148.

A NYELVÉSZETI IRÁNYZATOKRÓL, A KORSTÍLUSOKRÓL ÉS A STÍLUSIRÁNYZATOKRÓL

1. Magam a korábbi évtizedekben többek között mindenekelőtt a korstílusokkal és stílusirányzatokkal foglalkoztam (Fejezetek a magyar költői stílus történetéből. Helsinki, 1990.; Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. NytudÉrt. 140. sz. 1995.; Stílusról, stilisztikáról napjainkban. 1994., 1998.²⁾), de nyelvtudomány-történeti és stílustörténeti vizsgálódásaim során többször szembekerültem természetszerűleg a nyelvészeti irányzatokkal is (Saussure és Bally, valamint a strukturalizmus; a nyelvtörténeti és a leíró nyelvészeti iskola; a generatív, majd a kognitív nyelvészet stb.). Ezért gondoltam arra – már korábban is (vö. NyéK. 109: 46–47) –, hogy ezen vizsgálatokból érdemes lenne levonni bizonyos általános tanulságokat, következtetéseket.

Megjegyzem, hogy többekkel szemben a korstílust és stílusirányzatot illetően Klaniczay Tibor 1964-es feldolgozásával értek egyet. Eszerint – a részletes tárgyalástól ezúttal eltekintve (l. MNy. 2002: 49–51) – „Minden stílus (értsd: az egyes korszakokra, irodalmi irányzatokra jellemző stílus) a formai elemek sajátos rendszere, mely egy meghatározott művészeti látásmódnak, ábrázolásmódnak a függvénye.” (Klaniczay: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp., 1964. 68.) Majd megkülönböztet ezeken belül úgynevezett korstílusokat. A „korstílusok” egy-egy művelődéstörténeti korszak valamennyi művészeti ágát – tehát nemcsak a szépirodalmat, hanem a zenét, a képzőművészeteket, az építészetet is – átfogják. Ilyen volt a reneszánsz, a barokk, a klasszicizmus, a romantika. A korstílusok mellett beszél továbbá „stílusirányzatok”-ról. Ezek már nem egyetemes jellegűek, nem minden művészeti ágban ható áramlatok. Különösen a XX. századra jellemzőek. Az impresszionizmus például mindenekelőtt a festészetben, valamint a zenében és a lírában jelentkezett, kisebb mértékben a

szobrászatban, illetve az epikában, de már az építészetben, valamint a drámában szinte egyáltalán nem. – Megjegyzem még, hogy a nyelvészeti irányzatokat – beleértve a mostanában kibontakozó kognitív nyelvészleletet is – igyekszem tárgyilagosan nézni, tehát egyiket sem helyezem szubjektív alapon a másik elé. – Harmadik megjegyzésem: a nyelvészeti irányzatok és a korstílusok, illetve stílusirányzatok között nyilvánvalóan vonhatunk párhuzamot, mivel létrejöttükben; kialakulásukban, uralkodóvá válásukban és megszűnésükben, illetve feloldódásukban; valamint jellemző vonásaikban és eredményeik változó nagyságában sok hasonlóságot mutatnak.

2. Lássuk a jelzett alapon levonható következtetéseket röviden.

A) Mind a nyelvészeti irányzatok, mind a korstílusok és stílusirányzatok rendszerint az előző irányzatnak az ellentétéként jönnek létre. Más szóval: egy-egy irányzat méhében már ott formálódik a következő. Vessük egybe például – természetesen csak igen nagy vonalakban – a strukturalista és a generatív grammatika irányzatot a kognitívval. Az előbbieket jellemzi: a) nem a valós nyelvből indulnak ki a művelői, hanem valójában csinált mondatokból, szövegekből, b) szigorú szabályokat, modelleket alkotnak; c) jellemző továbbá rájuk az egzaktitás, a kvantitatív szemlélet; d) a jelentés vizsgálatát vagy kiiktatják, vagy legalábbis háttérbe szorítják. Ezzel szemben a kognitív nyelvészlelet jellemzői (természetesen még inkább nagy vonalakban, hiszen mostanában van kialakulóban): a) az itteni vizsgálatok tárgya a valós nyelv, benne mindenekelőtt a beszélt formája; b) a hangsúly a szemantikai, azon belül is a mentális jelenségeken van (a szerkezetről valójában a műveletre tevődik át a hangsúly); c) a kvantitatív nyelvészet és egyáltalán az egzaktitás itt háttérbe szorul; d) itt nincsenek szigorú szabályok.

Egyébként hasonló módon ellentétként született a történeti nyelvtudomány után a leíró nyelvészet (gondoljunk Révai és Verseggy vitájára, valamint Saussure szerepére), illetve az újgrammatikus iskolát követően a strukturalizmus.

A másik részlegre gondolva a középkori irodalom stílusát a túlvilágra tekintés, a kollektív jellegű megfogalmazás, illetve a szubjektum háttérbe szorulása, a vallással kapcsolatos motívumok és a költőiség mellőzése jellemezte. Ezzel szemben a középkori stílust felváltó reneszánsz az e világi élet felé fordul (vö. humanizmus); eszménye az antikvitás hatására a harmónia, a szépség lesz; a természet „bevonul” a költészetbe; a szubjektum és a költőiség immár nagy hangsúlyt kap.

B) Mindegyik irányzat valamely fontos(nak vélt) vizsgálati részleget állít a középpontba, másokat viszont háttérbe szorít, vagy egyszerűen elhagy, például a strukturalizmus középpontba állította a rendszert, a szerkezetet és a formát; korlátozta, kiszorította viszont a funkciót, a jelentés vizsgálatát (ezzel magyarázható pl., hogy Antal László csak a fonológiai jelenségeket és a morféákat írta le strukturalista módszerrel). A generatív grammatika meg – mint ismeretes – mondatalkotó modelleket dolgozott ki, de kiszorította a valós nyelv vizsgálatát. A kognitív nyelvészet ezzel szemben – mint már utaltam rá – a mentális folyamatokra teszi a hangsúlyt, de mintegy kiszorítja a szabályosat, illetve azok létrehozását.

Hasonlóképpen a romantika – mivel a klasszicizmus ellenhatásaként jött létre – elfordul a klasszicista eszményektől, és a klasszicizmus sokszor hideg szépségével, szinte elvont általánosságával szemben az érzelem, a szenvedély, a képzelet uralmát,

a hagyományos szabályok megvetését (formatökély helyett formaszabadság; harmónia helyett kontrasztok; ünnepélyesség, szónokiasság helyett természetesség), az egyéniség jogát (rendkívüli jellemek, meglepő fordulatok) és a természet varázsát hirdeti.

C) A harmadik tanulság az előzőből egyenesen következik: általában az előző irányzatban elhanyagolt nyelvi részleg kerül a következő irányzat vizsgálatának a középpontjába (mindez természetesen mindig bizonyos egyoldalúsággal is jár együtt). Például a szemantika – mint említettem – lényegében kiszorult a strukturalizmusból és a generatív nyelvészetből. A kognitív irányzatban viszont a vizsgálódások gerincét alkotja.

Vagy például egyáltalán nem véletlen, hogy a korábban nem vizsgált szinesztézia az impresszionista stílusban válik fő kategóriává.

D) Az új irányzat rendszerint „nagy akarással”, nagy hanggal jelentkezik, és általában leszólja az előző irányzatot, irányzatokat, s teljes átalakítást ígér. Egyetlen példa: Antal László a hetvenes évek elején (mint ismeretes politikai okok miatt a strukturalizmus nagyon későn érkezett el hozzánk, akkor, amikor nyugaton már erősen lehangyoltnak volt) nagyon „leszólta” a nyelvtörténetet, benne Bárczi Géza munkásságát. Hasonlók tapasztalhatók – ha talán kisebb mértékben – a kognitív nyelvészlelet körül is.

Ismeretes továbbá, hogy „hangos” volt indulása idején a szecesszió, az expresszionizmus, a futurizmus és az avantgárd is.

E) Mindegyik irányzatnak van kisebb-nagyobb hozadéka (valójában ezt mintegy „leadja”, és utána „elvonul”), ezt azonban a következő irányzat vagy elhallgatja, vagy egyenesen tagadja. Mostanában divat például a strukturalizmust (és Saussure-t) elmarasztalni, sőt szidalmazni. Pedig a leíró nyelvtannak rendkívül hasznára vált a rendszerszerűségnek, a formai oldalnak, a kvantitatívitásnak és az egzaktitásnak a hangsúlyozása. De ugyanezekkel – hozzájuk véve a műközpontúságot – szintén több „jót” hozott a stilisztikának. Egyébként a generatív grammatika szintén jelentett újat a stilisztika számára, éppen a felszíni és a mélyszerkezet felvételével. Az előbbit ugyanis úgy foghatjuk fel, mint a stílust, az utóbbit pedig úgy, mint a mondandót.

Végezetül: az elmondottakat folyamatukban szemlélve utalhatunk arra, hogy ahogyan a középkori (gótikus) stílust felváltja a reneszánsz, a barokkot a klasszicizmus, a klasszicizmust a romantika vagy például az avantgárdot a tárgyias-intellektuális stílus, sőt talán idevehetjük azt is, ahogyan a tárgyias-intellektuális stílust felváltja, felváltotta a posztmodern.

Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály és Keszler Borbála.

Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Bp., 2003. 210–213.

A NYELVI TUDAT(OSSÁG) ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN*

1. Ha a címben megjelölt bonyolult témakört csak érinteni akarjuk is, mindenekelőtt a következő kérdésre kell válaszolnunk: miért és hogyan tereli rá a felvilágosodás a figyelmet a nyelvi tudatosságra?

A felvilágosodást sokan, sokféleképpen, a legkülönbözőbb oldalról körülírták, meghatározták. Egy azonban bizonyos – s ez a mi mostani szempontunkból is lényeges –: a felvilágosodással a ráció, a józan okosság diadalmaskodik, amely – mint Szauder József e korszak nagyon korán elhunyt kutatója mondta egy évtizede „A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai” című alapos programadó tanulmányában – „az ember rendelkezésére álló eszközzé változván, feltartóztatathatatlannal instrumentalizálni törekszik mindent, ami akciója alá esik: a természetet éppúgy, mint az embert” (ItK. 1969: 132). Vagyis – röviden szólva – a ráció a saját ítélőszéke elé állította és teljesen átformálta a filozófiai nézeteket, a politikai-társadalmi viszonyait, a műveltséget, a tudományokat stb., sőt nálunk és a szomszédos népeknél, amelyekre a „déalage chronologique”, vagyis a fejlődés ütemeltelődése volt a jellemző, és ahol még a nemzetté válás volt napirenden (vö. Sziklay László: i. h. 164), nem kismértékben beleszólt a „nemzeti lét” alakulásába is. Ilyen értelemben a felvilágosodás valóban egyszerre politikai, ideológiai és kulturális irányzat egyszersmind (vö. Köpeczi Béla: Helikon 1973: 502–503.)

A nyelvi tudatosságnak a magyar felvilágosodás korabeli vizsgálata nemcsak azért fontos tehát, mert mintegy az anyanyelvi kultúra hordozza a felvilágosodás tartalmait; nem is csak azért, mert a felvilágosodás valójában felvilágosítás volna, s ennek leglényegesebb eszköze a – nyelvileg megfogalmazott – irodalom. Hanem elsősorban azért, mert nálunk – éppen az elmaradt társadalmi és egyéb korviszonyok miatt (a rendiség felszámolásáról itt még nincsen szó, csupán kisebb-nagyobb reformokról stb.) – a felvilágosodás egyenesen vezetett el a nyelv kiműveléséhez (nyelvújítás, az egységes irodalmi nyelv, illetőleg nyelvi normarendszer kialakítása és elterjesztése, az anyanyelv megalapozottabb és szélesebb körű tanítása, a nyelvészeti diszciplínák elindítása, a lakosság olvasóvá nevelése stb.). A leegyszerűsített séma tehát valahogyan a következő: a „közboldogság” eléréséhez a tudományok fellendítésére és a műveltség elterjesztésére van szükség, ehhez pedig megfelelő nyelv kell, tehát a legfontosabb feladat: a nyelvnek minden téren való kiművelése. Ezért írhatott joggal Waldapfel József 1954-es monográfiájában (A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp.) a felvilágosodásnak és a nyelvművelésnek az összefonódásáról – a nemzeti lét védelme érdekében.

2. Bessenyei Györgynek, a magyar felvilágosodás első kiemelkedő alakjának a nyelvművelő programja – amely sajnálatos módon nem valósulhatott meg – valóságos modell lehetne az elmondottakra.

* Az itt elmondandók O. Nagy Gábor „Magyar szólásmondások eredete” című kandidátusi értekezésével kapcsolatban születtek, s az 1966. június 29-én előadott opponensi vélemény alapjául szolgáltak.

Bessenyeit a felvilágosodás eszméi és egyéniségének fő vonásai („egyetlen életmű egységében hasonította át mindazt, amit Voltaire-nél és d’Holbach-nál és Rousseau-nál külön-külön, egymást szinte kizáróan alakult ki”, l. Szauder i. m. 146; – benne élt kora valóságában, felismerte a nemzeti történelemnek valamennyi akkori létkérdését; – igazi műfaja a röpirat, ebben tudja elképzeléseit, terveit – a „közboldogság” érdekében – leggyorsabban és leghatásosabban előadni; ilyenek: *Magyarság, Bécs, 1787.*; *Magyar Néző, Bécs, 1779.*; *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék, 1781-ben íródott*; stb. és a filozófiai, valamint történelmi, politikai elmélkedés, tanulmány – ez meg arra alkalmas, hogy hosszabban kifejtse ismeret-, lét-, társadalomelméleti stb. nézeteit; ilyenek: *A törvények útja, Bécs, 1778.*; – vegyesebb formában – *A holmi, Bécs, 1799.*; *Az értelemnek keresése... 1804.*; stb.) vezették el odáig, hogy meglássa az anyanyelvi műveltség társadalmi szerepét és benne az anyanyelv, pontosabban az egységes irodalmi nyelv kialakításának és kiművelésének jelentőségét, mindenekelőtt a szókincs nagy arányú gyarapításának, azaz a nyelvújításnak a föltétlen szükségességét.

Logikusan felépített koncepcióját a már említett három röpiratában (*Magyarság, Magyar néző, Jámbor szándék*) körvonalazza. Bessenyei a felvilágosodás egyik alapelvéből: az ország boldogságának a szükségességéből indul ki, és úgy látja, hogy a közboldogság eléréséhez elsősorban a tudomány vezet el: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb.” (*Jámbor szándék. Magyar irodalmi ritkaságok IV. sz. Bp., 1931. 16.*) A tudományt azonban mennél szélesebb körben elterjeszteni csak anyanyelven lehet: „A tudománynak kulcsa a nyelv, mégpedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve.” (Uo. 16.) Ámde – folytatja Bessenyei – az anyanyelv használata megköveteli annak kiművelését, tökéletessé tételét: „Ennek a tekéletességre való vitele tehát legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.” (Uo. 16.) A továbbiakban arra utal, hogy az anyanyelvnek állandóan fejlődnie kell, az új találmányoknak, dolgoknak nevet kell adni: „... az új találmányoknak, természeti és elmebeli új dolgoknak új eszközöket, új hivatalokat, új rendtartásokat és ezeknek ismét új neveket kellett szükségesképen találni. Így öregbedett a nyelv a tudománnyal együtt és ennyire egybe vagyons kötve a kettő minden országnak számosabb részére nézve.” (Uo. 17.) Azt is megállapítja azonban, hogy a mi nyelvünk és a mi tudományunk el van maradva: „... a franciáknál, anglusoknál, németeknél, amint a nyelv kipallérozódott, úgy a tudományok is nagy előmenetelt vettek. Ellenben a mi nemzetünk, amelynek született nyelve inkább romlik, mint épül, a tudományok virágzásával is keveset dicsekedhetik.” (Uo. 17–18.) A „Magyarság”-ban drámai szavakkal ecseteli nyelvünk szükös voltát, de szenvedélyes hangon megmutatja a kivezető utat is: „Valljuk meg, hogy nagyon megszükülünk a magyarságba, melynek ugyan bőségében soha nem voltunk. Csudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki különben minden tulajdonainak fenntartásába oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anyanyelvét felejteti láttatik; olyan világban pedig, amelyben minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és

gazdálkodik.” (Bessenyei György válogatott írásai. Válogatta Vajthó László. Bp., 1961. 36.)

Nyelvünk kipallérozását az akadémiára bízna, francia minta alapján, de a hazai viszonyokat nagyon is figyelembe véve a „Jámbor szándék”-ban kifejti a felállítandó Tudós Magyar Társaság rendtartásairól, a személyek megválasztásáról, a társaság munkáiról és hasznairól vallott elképzeléseit. Olyan programot adott ebben, amely ha megvalósul, minden bizonnyal előbb zárkózik fel nyelvünk a művelt európai nyelvek mellé.

Az akadémia első elvégzendő munkájaként említi egy normatív szótár megszerkesztését (l. Jámbor szándék 33). A szótár készítőinek – Bessenyei föltétlen több tudósból álló testületre gondol – fő feladata a tudományok, mesterségek új fogalmainak a megnevezése és a meglévő szavak értelmének a meghatározása (l. uo. 27–28.).

És hogyan látta Bessenyei az irodalmi nyelv egészét, a hang- és alaktani normákat?

Először is világos számára, hogy hazánkban több nyelvjárás van. De nem egyformán szemléli a dialektusokat, nagyon jól sejti, érzi (mert aligha tudatos nála!), hogy a Debrecen és Sárospatak környékén beszélt nyelvváltozat „a tisztább és igazabb magyarság”. A Magyarságban (12) meg azt írta, hogy nyelvi dolgokban a sárospataki kollégiumra kell figyelni. Ez utóbbit azért kell kiemelnünk, mert – mint ismeretes – az irodalmi nyelvünk alapja éppen az e vidékeken beszélt nyelvjárás.

Az ettől eltérő – mondhatnók – erősen provinciális beszédet, táji nyelvet egy kissé gúnyolódva ítéli el (l. A holmi 242).

Arra is gondol vizont, hogy – éppen az egységes magyar irodalmi nyelv kialakítása érdekében – a normatív szótár mellett normatív grammatikára is szükség van, amelynek az egyáltalán nem könnyű megszerkesztése az akadémiára vár (Jámbor szándék 25). Helyesen, kétféle nyelvtan – egy iskolai és egy tudományos grammatika – írására tart igényt (uo. 28). (Bessenyeinek az anyanyelvvél, az egységes nyelvhasználat kialakításával kapcsolatos nézeteit más szempontból részletesen tárgyalja Benkő Loránd, FelvIr. passim és Némedi Lajos: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. 1956. 332–376.)

Megemlítem még, hogy a felvilágosodás későbbi szakaszában olyan összegző, nagy terjedelmű munkák is napvilágot látnak, amelyek ez irányzatnak az anyanyelv kiművelésével kapcsolatos eszméit, elgondolásait feldolgozva mutatják. Ilyen Verseghy Ferencnek *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* című három kötetből álló munkája (Pars I. *Etymologia Linguae Hungaricae*. Buda. 1816. XXXII, 474. l. és Index 64 l.; Pars II. *Syntaxis Linguae Hungaricae*. Buda. 1817. XXXII, 446 l. és Index 65 l.; Pars III. *Usus Aestheticus Linguae Hungaricae*. Buda, 1817. XXX, 1138 l. és Index 49 l.). Ezen összefoglalása és kiteljesítése Verseghy egész tudományos munkásságának. Egyrészt ugyanis grammatikai (benne leíró magyar nyelvtan történeti és egyéb nyelvészeti vonatkozásokkal, nyelvfilozófia és nyelv művelés), továbbá esztétika (retorika, poétika, stilisztikai, valamint verstani vonatkozásokkal), másrészt nyelvfilozófiai és nyelvtudományi, nyelv művelő nézeteinek a korábnál tudományosabban, rendszerezettebben való megalapozása. Verseghynek – mint maga is kifejti – a célja kettős: határozott és egyszerű szabályok segítségével a helyes nyelvhasználatra tanítani, továbbá a rendhagyóságok és

felesleges változatok lenyesésével – közösen, de mindenekelőtt az írók és a tanítók közreműködésére támaszkodva – nyelvünket magasabb művészi szintre emelni.

3. A továbbiakban két kérdésre kell válaszolnunk: a nyelvi tudatosság milyen fő területeken jelentkezik?; – milyen e nyelvi tudatosság mértéke? – Mindjárt meg kívánom jegyezni, hogy e rövid dolgozat keretében nem lehet szó részletes tárgyalásról, csupán csak felvillanthatom az egyes jelenségeket, egy-két példával illusztrálva.

Azzal kapcsolatban, hogy a felvilágosodás politikai, ideológiai és kulturális irányzat egyszersmind, Köpeczi Béla a következőket jegyzi meg: „Amikor ideológiáról beszélek, az eszmék olyan együttesére gondolok, amelyek többé-kevésbé zárt rendszerben nyilvánulnak meg. Az ideológia tartalmazza tehát a tudat minden formájának »eszmei« elemeit, és nemcsak a politikai tudatát. Ha elfogadjuk az ideológia eme felfogását... azt állíthatjuk, hogy a felvilágosodás elsősorban ideológiai irányzatot jelent, amely befolyásolta az emberi tevékenység minden szféráját.” (Helikon. 1973: 503.) Továbbmenve: A magyar nyelv értelmező szótára így határozza meg a filozófiában: „Az agynak az a legmagasabb rendű képessége, mellyel az anyag világot, a létet visszatükrözi, ezekhez való viszonyát meghatározza, fogalmakat alkot, s ezekkel gondolkodik, ítél.” A tudományokra vonatkozólag pedig ekképpen: „E képesség révén megszerzett és egymással rendszert alkotó képzetek, fogalmak, érzelmi és akarati élmények összessége.” Végül a „tudatos” annyit jelent, hogy „olyan (személy), akinek tudata van, illetőleg olyan (jelenség, cselekvés, magatartás), amely a tudaton alapszik, illetve amely világosan a tudatban van.”

Ha tehát egy korszak nyelvi tudatát, illetve tudatosságát akarjuk megállapítani, azt kell megvizsgálnunk, hogy mely területeken s hogyan szaporodtak, halmozódtak fel a nyelvvel, jelen esetben az anyanyelvvel kapcsolatos ismeretek, továbbá hogy álltak össze rendszerré, és végül mennyire tudatosan képviselték ezeket a gyakorlatban a szakemberek, a műveltek és a kevésbé műveltek.

Kezdhetjük a legátfogóbb területtel: az egységes nyelvi normarendszer kialakításával. A nyelvi egységesülés és normalizálódás ugyanis mindig társadalmi indíttatású, és az egységesülés és normalizálódás útját később is – sok mindentől függően – a mindenkori társadalom igazgatja. De mindez a nyelvben: a helyesírási, hangtani és alaktani elemekben, majd a szó- és kifejezőkészségben, a mondattanban, a stilisztikai jelenségekben és a szöveg síkján megy végbe. Végül pedig a legfontosabb élettere a szépirodalom, tehát a költők, írók művei, valamint a tudományos és a sajtónyelv.

A röviden elmondottak érvényesek – mutatis mutandis – minden korszakra, de fokozott mértékben azokra, amelyekben nagyobb mérvű volt a társadalmi haladás, s ennél fogva meggyorsult a nyelvi egységesülés és normalizálódás is, illetőleg fellendült a szépirodalom, fejlődtek a tudományok. Ilyen volt a felvilágosodás kora is. Nem csoda hát, ha jelentős állomása lett irodalmi nyelvünk történetének, és hogy igazából innen számíthatjuk a nyelv- az irodalomtudomány szinte minden ágának indulását. (Les sciences humaines... nous ramèment toujours au XVIIIe siècle” – mondja találoán Jean Fabre a Revue d’Histoire Littéraire de la France 1968. 3–4. Dix-Huitième Siècle című különszámának a beköszöntőjében; idézi Szauder: ItK. 1969: 130.)

Az eddigi kutatások (Bárczi Géza, *A magyar nyelv életrajza*. Bp., 1963.; Szathmári István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp., 1968.; stb.) kiderítették, hogy irodalmi nyelvünk a XVIII. század elejére alapjaiban körvonalazódott, de csak formai, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben. A tartalmi – közelebbről: szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai – jelenségeknek azonban nemcsak hogy a kialakult egységéről és normarendszeréről nem beszélhetünk (ezen a téren legfeljebb kezdeti lépések történtek!), hanem egyenesen meg kell állapítanunk: szó és kifejezőképességünk rendkívül szegényes volt, hiányoztak nyelvünkéből a nagy számban keletkezett új fogalmakat kifejező szavak s a színes, változatos és hatásos stílust biztosító nyelvi-stiláris eszközök.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy az elmondottak ellenére irodalmi nyelvünknek még a teljes formai kialakulásáról sincsen szó. Ugyanis a létrejött hangtani, alaktani, továbbá helyesírási normarendszer sem terjedt el, csupán igen szűk körben volt ismeretes és használatos.

Nos, a felvilágosodás legkiemelkedőbb egyéniségei – éppen a felvilágosodás eszméinek hatására is – mindkettőt felismerték. És egyrészt megvalósították a nyelvújítást, másrészt hitet tettek a kialakult nyelvi normák mellett, illetőleg finomították őket, továbbá új grammatikákkal, szótárakkal, iskolai tankönyvekkel, költői és prózai művekkel stb. nem kismértékben terjesztették is őket.

Az itt említettekről még a következő pontokban szó lesz, ezúttal csupán arra utalok, hogy Kazinczy, akinek nevéhez a nyelvújítás végigvitele fűződik elsősorban, hogyan állt ki az irodalmi nyelvnek addig kialakult hangtani, alaktani stb. normarendszere mellett, és hogyan küzdött nyelv- és stílusújító törekvései közben ezek elterjedéséért is. Kazinczy – mindenekelőtt – világosan látta az irodalmi nyelv jelentőségét, azt, hogy az írónak nem valamely tájnyelven kell művét megalkotnia, hanem az irodalmi nyelven (ő ezt németül nevezi meg: *Schriftsprache*). „...az én törvényem az – jegyzi meg egy 1811-i levélben –, hogy a’ ki magyarul ír, annak a magyar *Schriftsprache*-ban és nem valamelyik provinciáéban kell írni” (Levelezése VIII, 456). Az egyes vidékek nyelvét illetően nem tett kivételt. A Debrecen környéki nyelvjárást csakúgy visszautasította e tekintetben, mint a dunántúlit, a Szeged vidéki *ő*-zésnek az irodalmi norma rangjára való emelése ellen – amikor ezt Dugonics András néhány regényében megkísérelte – csakúgy tiltakozott, mint ahogyan szigorúan megbíráta Baróti Szabó Dávid Vergilius-fordítását is, mivel sok székely nyelvjárási elemet talált benne.

Ilyenformán megérthetjük, hogy Kazinczy a szépirodalomban tiltakozott minden olyan – rendszerint valamely tájnyelvből való – hangtani, alaktani stb. változat ellen is, amely nem felelt meg az irodalmi nyelv akkorra már megszilárdult normájának. Egyébként Benkő Loránd ezt írja monográfiájában: „Már a fiatal Kazinczy úgy jelenik meg előttünk, mint a norma kiváló ismerője. Első nagyobb, kéziratos munkájában (Gesznér’ idylliumi. 1785.) már egyetlen hibát sem követ el a »kritikus« jelenségek sorában... A kilencvenes évekből származó kézirataiban (Lenaszsa. 1793.; Stella. 1794.) meg olyan pontos, egyöntetű és normatív írásbeliség tárul elénk, amellyel a korszaknak csak nagyon kevés írójánál találkozunk, különösen a kéziratok területén.” (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 460; a jelzett korra vonatkozólag I. az egész munkát.)

A nyelvi tudatosságnak igen fontos és jellemző színtere a nyelvújítás. Nyelvújításon ugyanis a nyelv természetes fejlődésébe való erőteljesebb tudatos beavatkozást értjük, amely – a társadalmi szükségletnek megfelelően – mindenekelőtt a nyelv szókincsét, továbbá szó- s mondatstruktúráját, valamint egész kifejezésmódját, vagyis stílusát elvszerűen módosítja, gazdagítja (vö. Tolnai, Nyúj. 2; Bárczi Géza: Mtud. 1971: 610; Gáldi László: L'état de la langue hongroise à l'époque des Lumières. Kny. Bp., 1972.). A magyar nyelvújítás pedig az a társadalmi – művelődési mozgalom, amely a XVIII. század utolsó harmadától (a felvilágosodás erősebb hatásának kezdetétől) mintegy száz éven keresztül – a legintenzívebben 1790 és 1820 között – több ezerrel gyarapította nyelvünk szó- és kifejezőképességét, és amely a kor színvonalára emelte valamennyi stílusrétegünket, vagyis a tudományos és szaknyelvi, a publicisztikai és a hivatalos stílus mellett a legfontosabbat, a magyar szépirodalmi stílust is, azaz stílusújítás is volt.

A nyelvújítás gyakran heves vitáival, sőt harcaival „megmozgatta” az egész országot: a fővárost, a vidéki centrumokat, de még a kisebb városokat is, illetőleg az írókat, költőket, tudósokat (ilyenek voltak az induló szaktudományokkal foglalkozók: Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, a debreceni fűvészkönyv szerzői; Révai Miklós, a nyelvtudós; Bugát Pál, az orvos; stb.), továbbá tanárokat, tanítókat, egyszerű embereket egyaránt. És a mozgalomba természetesen bekapcsolódott a kezdődő magyar hírlapirodalom is – elsőként a Magyar Hírmondó – és szinte valamennyi akkori folyóirat.

A mi nyelvújításunk egyébként jelentős azért is, mert messze túlnyomórészt belső erejéből, saját eszközeinek és lehetőségeinek a felhasználásával (rég szavak felújítása, tájszavak beemelése az irodalmi és köznyelvbe, szóképzés, szóösszetétel stb.) oldotta meg feladatát (más népek vagy nyelvrokonainkhoz, vagy ahhoz a korábbi nyelvhez fordultak, amelyből származtak; így pl. a francia nyelvújítás a latinból, a román a latinból és a franciából, a bolgár az oroszból merített). S mindez nem kismértékben hozzájárult ahhoz is, hogy népünk megőrizte nemzeti függetlenségét, és hogy felzárkózott a haladottabb nemzetekhez.

A nyelvművelés – a legágabb értelemben – az anyanyelv teljes kiművelését jelenti, vagyis a nyelvhasználati szabályok (normák) megállapítását, a szó- és kifejezőképesség gazdagítását, a nyelvtani helytelenségeknek helyesekkel való pótlását, a nyelvi ismereteknek minden eszközzel történő terjesztését stb. Ilyenformán a nyelvművelés átfogja a nyelvvel való foglalkozásnak szinte minden megnyilvánulását, és valóban a nyelvi tudat és tudatosság erősítését szolgálja. És hozzátehetjük Benkő Lorándtól idézve: „A felvilágosodás kora ... egy-két évtized alatt olyan nyelvi mozgalmat bontakoztatott ki, amelyről azelőtt álmodni sem lehetett, s amely a maga hirtelen kiszélesedésében szinte páratlan jelenség a magyar szellemi élet történetében” (FelvIr. 230 és l. uo. 229–233). Egyébként az így felfogott felvilágosodás kori nyelvművelést talán a legtipikusabban Verseghy életműve példázza (l. Szathmári István: Verseghy, a stílisztikus, in: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp., 1974. 901–927, irodalommal).

Mint már utaltam rá, a nyelv kiművelésének a célkitűzése magával hozza azt, hogy a nyelvtanítás központi kérdéssé válik. Ezt már a számadatok is jelzik. Benkő Loránd említett monográfiájában az 1751–1770 közötti időből 3, az 1770-től 1800-ig terjedő

három évtizedből pedig már 31 nyelvtant dolgoz fel (i. m. 323). E munkák célja kettős: nyelvi, nyelvtani ismereteket adni, továbbá nyelvhasználati szabályokat, normákat megfogalmazni. A nyelvi tudat erősödő, sőt – viszonylag – erős voltát jelzi, hogy már a diakrón szemlélet is jelentkezik. Természetesen a kor színvonalán, de a Halotti Beszédén stb. kívül már vizsgálják a XVI–XVII. század nyelvállapotát is. Ez vezet el aztán egyenesen Révai Miklós történeti szemléletének, módszerének a kialakításáig.

A felvilágosodás fordulópontot jelent a szótárírásban is. Gáldi László monográfiája (A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957.) szerint az 1770-nel kezdődő három évtizedben már több mint húsz szótár-kezdeményezésről tudunk. Ezek részben normatív céllal készülnek (pl. Márton József német–magyar és magyar–német szótára 1799-ből), régebben az irodalmi nyelv gazdagításának a szándékával (tájszavakat adnak közre pl. Baróti Szabó Dávid Kisdud szótára 1784-ből), így mindenképp a nyelvi tudat és tudatosság erősödéséről tanúskodnak.

Ezúttal csupán utalhatok a főként Rájnis József és Baróti Szabó Dávid között lefolyt prozódiai vitára, amely – a magyar időmértékes verselés szabályait akarván megadni – e versforma feltárásán kívül a hangtan és a helyesírás normalizálódásához is hozzájárult (vö. Benkő i. m. 331–335).

A nyelvészeti jellegű diszciplínák után hagytam a nyelvfilozófia kérdését. Valójában első helyre is kerülhetett volna, mert – érthető okokból – áthatotta a felvilágosodás korában a nyelvvel való foglalkozás egészét, és nem kismértékben járult hozzá a nyelvi tudat, tudatosság erősödéséhez.

Ennek az érzékelésére hadd utaljak röviden Verseghy munkásságára, említett dolgozatom alapján.

Kiket tanulmányozott, kik hatottak rá? Olvasta nagyon korán mindenekelőtt a felvilágosodás íróit, a francia forradalom előkészítőit (Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot, Holbach, Helvetius, az enciklopédisták stb.), és már a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején a Voltaire nézeteit valló Cl. Fr. Millot háromkötetes történeti munkáját fordította, elsősorban Batsányi ösztönzésére. – Szintén korán tanulmányozta Herdert, a költőt, majd hamarosan – különösen a fogsága idején és a fogsága utáni években – a gondolkodót, a történetfilozófust, az evolúciótan hirdetőjét (l. bővebben Szauder József, Verseghy és Herder: FilKözl. 1958: 700–713). A nyelv műveléséről, a stilsztika kérdéseiről vallott felfogását illetően talán legnagyobb mértékben Adelung hatott rá (a Proludiumot a címbebeli jelzés szerint is az ő rendszerére építette fel), elsősorban két munkájával, az „Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache” (1782.) és az „Über den deutschen Styl” (1785.) címűekkel. – És föltétlen számolnunk kell poétikai–stilsztikai–esztétikai nézeteinek a kialakításában J. G. Sulzer „Allgemeine Theorie der schönen Künste” (I–II. 1773., 1775.) című esztétikájának a hatásával. Hadd jegyezzük azonban mindjárt meg, hogy a „hatás”-ról beszéltünk, Verseghy ugyanis nem másolta, nem utánozta azokat, akiket páratlan tudásszomjától indítva tanulmányozott, hanem – mint Szauder József találoan utalt rá (i. h. 710) – gondolatmenetet vett át, és azt is átgyúrta, átformálta a saját tapasztalatainak, elképzeléseinek, céljainak stb. megfelelően. (Verseghy filozófiai–esztétikai tanulmányait illetően l. még: A magyar irodalom története III,

163–172, Tordai György, Verseghy Ferenc filozófiai nézeteiről: Verseghy Ferenc. 1757–1822. Szolnok, 1957. 45–53.)

És mit eredményezett mindez?

a) Mint Szauder József említett tanulmányában (FilKözl. 1958: 701–702) rámutatott Herder ismeretelméleti agnoszticizmusától jut el „a felvilágosult és racionalizmusában rendíthetetlen” Verseghy odáig, hogy világosan lássa a nyelv szavainak kifejező funkcióját, a szójelentések fontosságát, és hogy mindjárt ki is tűzte a legsürgősebb nyelvtudományi feladatot: a magyar szókincs szótári feldolgozását. Ez utóbbi a Lexicon etymologico-philologicum, majd tizenkét szakszótár és végül az egyetemes szótár a Lexicon universale megszerkesztését foglalja magában.

b) Herder történetfilozófiájának, nem utolsósorban evolúciótanának, továbbá Adelung és mások nézeteinek a felhasználásával alakítja ki a nyelv célját, mivoltát, kiművelésének módjait stb. illető – valóságos – nyelvfilozófiai rendszerét. Eszerint a nyelv eszköz, ez vezet el a tudományokhoz és a művészetekhez, ez teszi lehetővé, hogy az emberiség fejlődésének végső történeti célja: a humanitás megvalósuljon.

Verseghy véleménye szerint a nyelv – a kultúrával együtt – állandóan változik; feladata betöltésére alkalmassá kell tenni, azaz művelni kell az egyén nyelvét is; a „dajkák nyelve” helyett tudatos nyelvhasználatra van szükség; a mi nyelvünk fejlődésében eljutott a férfikorba, s a nyelvi jelenségeknek és a nyelv egészének megítélésében az élő nyelvi szokásokat kell irányadónak tekinteni.

c) Engel, Adelung, Sulzer és mások nyomán és hatására szinte kezdettől fogva intenzíven foglalkozik – a filozófia, nyelvfilozófia felől elindulva – esztétikai kérdésekkel, és ennek eredményeképpen látja úgy, hogy a nyelvnek fő célja, a kultúra terjesztése érdekében két fő tulajdonsággal kell rendelkeznie: értelmességgel és érzékenységgel vagy szépséggel, a szépséget pedig három tényező megléte biztosítja: a „regularitás”, az „oratóri ékesség” és a „poézisbeli csinosság.”

d) Úgy látszik – egyéni érdeklődésén, képességén kívül – esztétikai tanulmányai, közelebbről a Sulzer-fordítások irányították figyelmét a zene felé, és a zene, továbbá esztétikai, valamint nyelvtudományi nézetei hatására foglalkozott prozódiai, verstani kérdésekkel.

Végül nyilvánvalóan nem lényegtelen szerepe volt a nyelvi tudat, tudatosság megerősödésében a következő tényezőknek: a stilisztika fellendülése (l. a Verseghy összefoglaló munkájáról mondottakat; továbbá Révai Miklós „Magyar Szép Toll” című művét stb.); az író tekintélyének, az irodalom hatásának a megnövekedése (l. A magyar irodalom története III. Bp., 1965. 1–360); nyelvművelő társaságok, írói csoportosulások stb. létrejötte (l. Benkő i. m. 305–317; A magyar irodalom története III, 20); a hírlap-, folyóirat- és könyvkiadás megindulása illetőleg megsokszorozódása (Benkő i. m. 343–364; A magyar irodalom története III, passim; A magyar sajtó története. Szerk. Kókay György. I. Bp., 1979. 1–357).

4. A nyelvi tudat, a nyelvi tudatosság mértékét – sok oknál fogva – nagyon nehéz megállapítani, mégpedig annál nehezebb, minél távolabbi korból megyünk vissza.

Bizonyos támpontok azért vannak. Először is – bár ez még nem a mérték – a felvilágosodás korában már egyre többen kinyilvánítják, hogy nyelvi tekintetben a kiművelt nyelv elterjesztésében is hatni akarnak. Bessenyei György például bihari visszavonultsága idején így ír „A természet világa” című filozófiai költeményéjézt

előszófélelben: „Ha pedig én is írásommal a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ le tehetek, abból származott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevülésbe hozza hideg hamvaimat.” (Régi Magyar Könyvtár 7. sz. Kiadta Bokor János. Bp., 1898. 30.)

Gyakran kitapinthatók továbbá a nyelvi-nyelvhasználati tekintetben tudatos mozzanatok. Kazinczy például – mint korábban idéztem – világosan kimondja, hogy nem táji, hanem irodalmi nyelven kell írni. A tudatosság erős fokát jelenti – bár a nyelvész szakemberek, írók körében – az, hogy ez utóbbiak a XVI–XVII. század nyelvére vonatkozó ismereteiket az irodalmi nyelvi norma egyes vitás részletkérdéseinek eldöntésében tekintélyi érvként hasznosítják (l. Benkő i. m. 238). Ezenkívül Benkő Loránd említett monográfiájában külön fejezetet szentel az efféle kérdéseknek: „Tudatos és spontán mozzanatok az irodalmi nyelvi norma, illetőleg nyelvi provincializmusnak alkalmazása terén” címen (i. h. 383–395), és arra az eredményre jut, hogy az előbbi esetben a tudatos, az utóbbi esetben a spontán mozzanatok kerülnek előtérbe. – A nyelvi tudatnak egy bizonyos – rendszerint erősebb – fajtája a nyelvi öntudat. A magyar nyelvi öntudat a felvilágosodás korában a hivatalos latinsággal, továbbá II. József felvilágosult abszolutista, és éppen ezét (is) németesítő politikájával szemben jelentkezett, részben a nemzeti megújulást erősítve, részben a rendi, feudális kereteket támogatva (vö. A magyar irodalom története III, 200–205).

Támponot adhat még az olvasás elterjedtsége. Hogy a szépirodalmat s a tudományos dolgozatokat a szakemberek és a műveltebbek olvasták, és hogy okultak belőlük, az nem kétséges („Természetesen saját korának is voltak nyelvi tekintélyei: Kazinczy, Péterceli, Révai, Verseyi stb., akiknek műveit igen sokan forgatták és tudatosan okultak belőlük” – írja Benkő i. m. 303). De nem jelentéktelen mértékben gyarapszik az olvasóközönség száma a főrangúak (főpapok, főurak), a középrendűek (értelmiség, hivatalnoknemesség; vidéki birtokos-nemesség; a katolikus és protestáns papság), valamint a városi polgárság és a parasztság körében is, mint Fülöp Géza részletesen igazolja nemrég megjelent monográfiájában (A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978.; vö. még ItK. 1969: 161 és 169).

5. „A magyar irodalom története” talán így foglalja össze a magyar felvilágosodás jellemző vonásait, amelyek meghatározták a nyelvi tudat és tudatosság mértékét is „Egymást keresztező, ellentmondásos politikai és ízlésirányok feltorlódása; a legtágabb s uralkodó programként a felvilágosult tudomány és magyar nyelvűművelés összekapcsolódása; a stílusirányzatok zürzavarában új irodalmi műfajok kibontakozása és a líra vezető műfajjá fejlődése; a polgári-nemzeti gondolat összeszövődése a – többnyire patriarkális – népiességgel; végül az irodalmi élet elemi intézményeinek, társaságoknak és folyóiratoknak létrejötte: ezek a legfőbb jellegzetességei a vallási tudatforma egyeduralmát megrendítő magyar felvilágosodás első nagy szakaszának.” (III, 20.) A reformkorban ezt az igen jelentős kezdeményt vitte tovább minden téren.

KI LEHET A SZERZŐJE A MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG 1846. ÉVI NYELVTANÁT NÉVTELENÜL ISMERTETŐ KORABELI RECENZIÓNAK

1. Előadásom valós tartalmáról, céljáról többet elárul az eredeti, bár valóban túl hosszúra sikerült cím: Erdélyi János írta-e a Magyar Szépirodalmi Szemle 1847-i évfolyamában névtelenül megjelent bírálatot a Magyar Tudós Társaság 1846-ban kiadott, A' magyar nyelv' rendszere című nyelvtanáról?

Mielőtt az itt feltett kérdésre a nyelvtudomány-történet módszerével válaszolnék, érintenem kell röviden a következőket: 1. Hogyan került kapcsolatba Erdélyi János nyelvészeti jellegű munkásságával és ezen belül az említett recenzióval? – 2. Mi jellemzi Erdélyi János egyéniségét, munkamódszerét, tekintettel a vizsgálendő bírálatra is? – 3. Milyen volt a Magyar Szépirodalmi Szemle? – 4. Hogyan jött létre a bírálat tárgya, az 1846-os akadémiai nyelvtan? – Közben – legalább részben – fény derül majd arra is, hogy egyáltalán miért merülhetett fel a bírálattal kapcsolatban Erdélyi szerzősége.

„A magyar irodalomtörténet forrásai – Fontes ad historiam literariam Hungariae spectantes” igen hasznos sorozat 10. számaként 1981-ben napvilágot láttak Erdélyi János filozófiai és esztétikai írásai (Akadémiai Kiadó, Bp., 1115 l.). Ennek a hatalmas kötetnek a sajtó alá rendezője, T. Erdélyi Iлона egy újabb kötetnyi hasonló forráskiadvány elkészítése során kért meg néhány évvel ezelőtt arra, hogy Erdélyi Jánosnak a mintegy száznegyven gépelt lapnyi „Nyelvészeti írások” címen tőle összeállított, nagyobb részt kéziratban maradt, kisebb részben itt-ott megjelent dolgozatait, glosszáit lássam el nyelvtörténeti szempontból is értékelő bevezetéssel, valamint magyarázó és egyes esetekben a mai felfogást is bemutató jegyzetekkel. Ennek elvégzéséhez természetesen nemcsak a jelzett írások „háttérét” kellett felderítenem, hanem bizonyos fokig el kellett mélyednem az egész életműben, továbbá a kor tudományos és kulturális életének vizsgálatában. Nos, a jelzett nyelvészeti írások között szerepelt – megkérdőjelezve – az itt tárgyalandó bírálat is.

Erdélyi János a múlt század közepének egyik legsokoldalúbb, legszínesebb és legsajátosabb egyénisége, – Arany János találó megjelölése szerint – mindenekelőtt „költő”; „műbíró”, vagyis irodalomkritikus; és „bölcész”, azaz filozófiai és esztétikai kérdésekkel foglalkozó tudós volt. Ezek mellett, illetve ezektől és rendkívül impulzív személyiségétől is indítva a nyelv és a nyelvtudomány egész életében szenvedélyesen érdekelte. Itt most csak arra utalok, hogy igen jól ismerte a saját korabeli és az előző kori nyelvtanokat, nyelvtudományi munkákat; élénk figyelemmel kísérte a nyelvhasználati, nyelvészeti, valamint a nyelv- és nyelvtanítást érintő kérdésekkel kapcsolatos vitákat; továbbá viszonylag gyorsan kialakított megjegyzéseit hamar papírra vetette, sőt sokat foglalkozván elsősorban Fogarasi Jánosnak a bírálatban is idézett, A magyar nyelv szelleme című, 1843-ban megjelent nyelvtanával (Művelt magyar nyelvtan elemi része. A magyar nyelv szelleme. Első kötet. Művelt magyar nyelvtan. Pest, 1843.), bizonyos összefoglaló nézeteket is megfogalmazott a magyar nyelv rendszerezéséről, leírásáról, nyelvhasználati szabályairól.

Maga a bírálat – mint jeleztem – a Magyar Szépirodalmi Szemlében látott napvilágot (1847. I. félév 17. sz. 270–274, 18. sz. 281–286 és 19. sz. 301–304). A

folyóirat jellegéről – számunkra most különösen hasznos módon – T. Erdélyi Ilona tájékoztat a következőképpen: „1844–45-ös hosszabb külföldi útja után Erdélyi János írói pályájának jelentős állomása volt, amikor 1847 januárjában ráruházták a Kisfaludy Társaság kritikai lapjának, a Magyar Szépirodalmi Szemlének szerkesztői tisztét. Szerkesztő bizottsági társaival, Henszlmann Imrével és Toldy Ferencsel együtt bevezették a névtelenség elvét, azaz névalírás nélkül közölték a kritikákat, hogy a személyeskedésnek még csak a gyanúja se férközhessen írásaikhoz. Szigorú, igényes, elméleti megalapozottságú, következetesen elvi bírálataiktól azt remélték, hogy megpezsdítik a hazai kritikai életet, formálják, önművelésre nevelik íróinkat.” (L. Erdélyi János: Úti levelek, naplók. Válogatta, szerkesztette és a bevezetést írta T. Erdélyi Ilona. Gondolat Kiadó, Bp., 1985. 8.) A szigorú és igényes kritikák tehát elvből névtelenül jelentek meg. Más dolog, hogy az írók ezt az eljárást visszautasították, és a Szemle hamarosan megszűnt (l. i. h. 8–9).

A megbírált 1846-os nyelvtan létrejöttéről a mű előszava tájékoztat. Eszerint az Akadémia nyelvtudományi osztálya Czuczor Gergely, Nagy János, Fábian Gábor, Jászay Pál és Vörösmarty Mihály rendes tagjait bízta meg a nyelvtan megírásával. Jászay Pál végül is nem tudott részt venni a munkában, viszont „segédtársul” felkérték Fogarasi Jánost. Jelzi az előszó azt is, hogy tökéletesebb kidolgozásra lesz majd szükség, de „a’ jelen fokához mérten” és „a’ magyar nyelv’ általános tannyelvvé váltával” elkerülhetetlen egy ilyen összegezés megjelenítése. Hogy munka közben is sokat vitakoztak, arra utal a következő megjegyzés: „S miután a nevezett tagok munkálkodásai köztük bővebb meghányatás végett köröztek, a’ nyelvtudományi osztálynak... egy hónapig tartott mindennapi üléseiben a’ dolgozatok’ alapján szorosan meg lőnek a’ nyelvtan’ minden részletei vitatva; ’s e’ lelkiismeretes munkálkodás’ eredménye a’ jelen nyelvtan, mellyet az academia, XVI. nagy gyűlésében, magáénak fogadott.” Az előszó egyébként bírálatra buzdít: „... az értők’ észrevételei... a menyiben meggyőzők lesznek, mindenkor tekintetbe fognak vétetni.”

2. A továbbiakban először lássuk az Erdélyi János szerzősége mellett tanúskodó érveket, amelyek a bírálatban található megállapításokkal, tárgyalásmóddal, stílussal stb. kapcsolatosak.

A) A bírálat szerzője mindjárt dolgozata elején utal arra, hogy a vizsgált nyelvtan bőségesen tárgyalja a képzőket, de – fűzi hozzá – „minden filozófiai rendszer nélkül, ami – folytatja – a különben fontos tannak praktikus használatát végtelenül nehezíti.” (A továbbiakban a ritkított szedés az én kiemelésem, az idézetekbeli dőlt szedés pedig a szerzőé.) Ugyanitt hiányolja – hozzátehetjük: joggal – a képzők tárgyalásában a „logikai rendszer”-t, ti. a nyelvtan ábécé rendben foglalkozik a nyelvi elemekkel. Befejező mondatában pedig nyelvünk „ősi szellemé”-re hivatkozik.

Nos, Erdélyi János, akinek egyik fő kutatási területe volt a filozófia és esztétika (célul tűzte ki például többek között a hazai filozófiai gondolkodás önállóságának kimunkálását, vö.: T. Erdélyi Ilona: Erdélyi János. Bp., 1981. 123–176, különösen 151 kk.; NyK. LXXXV, 213–215.), szintén nagy fontosságot tulajdonított a nyelv „bölcészeti oldalá”-nak. „A magyar nyelv – írja az ötvenes évekbeli »Feljegyzések«-ben – mindeddig nem volt mívelve *bölcészeti* oldalról. Ere soha nagyobb szükség, mint jelenleg, amikor az élet és a gyakorlat, főleg a közgazdasági és törvénytudományi

nyelvet, úgy szólván, csak fordításból szaporítja, s korcsosodásnak viszi egyenest”. – Aztán Gondol Dániel 1845-ben (Bécsben) megjelent iskolai magyar nyelvtanának az ismertetése során a következőket jegyezte meg: „Nagy nyereség már az is, hogy szerző nyelvünket sajtószerű szelleme szerint fogta fel s nem verte azt a nyugati nyelvek grammatikáinak kaptájára, hanem a nyelvszabályokat magából a nyelv természetéből származtatta.” És idézek még a „Jegyzetek” című legátfogóbb (47 gépelt lap) dolgozatából, amelyben egy teljes magyar nyelvtant vesz bonckés alá – minden bizonnyal Fogarasi említett munkáját –, valamennyi részletével kapcsolatba leírja egyetértő és tagadó, illetve helyesbítő véleményét, s így közben mintegy feltárja a nyelvről, a magyar nyelvről, a nyelvhasználatról kialakított nézeteit, nézetrendszerét. „Nyelvünk disze a két (határozatlan és határozott) forma. Alapja mélyen fekszik a szellemben, amely mindent szabatosan szeret. Többnyire minden nyelv ismer *izelitőt* (article), mi rendesen *határozott...* és *határozatlan...*; s ez a nyelvnek változható részeit szinte eszerint osztja fel, minő maga... A magyar nyelvben a rendszer be van végezve; minden változható részén általvive, és mondjuk: *határozatlan ige, határozott ige, mit egy nemzet sem talán, a világon.*” (15. pont.)

Hogy mit értett Erdélyi János a nyelv bölcsészeti oldalán, továbbá nyelvünk szellemén – bár nyelvészeti írásaiban ezekre többször kitér (l. különösen „A magyar mint bölcsészeti nyelv ügyében” című cikkét: Erdélyi János: Filozófiai és esztétikai írások 125–126; vö. NyK. LXXXV, 214.) – inkább csak sejthetjük. Az előbbin valószínűleg elsősorban a filozófia és esztétika, továbbá egyéb diszciplínák elvont fogalmi és műszórendszerének az egyértelmű és – lehetőség szerint – magyar nyelvű kiépítését, logikus, organikus elrendezését értette, különös fontosságot tulajdonítva a létezés, az időszemlélet stb., valamint a szellemi és a lelki élet fogalomrendszerének és a fogalmak megnevezésének.

Nyelvünk szelleme pedig – mint az eddigi idézetekből is láthattuk – minden bizonnyal főként a magyar nyelv kifejezőképességét, valamint a rá mindenekelőtt jellemző sajtószerű jellegét jelentette számára, mint például a határozottság érzékeltetése, a magánhangzó-harmónia, hangzás szépsége stb.

B) A bíráló a nyelvtan igefajokkal kapcsolatos felosztását tárgyalván utal Fogarasinak már említett munkájára.

Tudjuk, hogy Erdélyi János nemcsak jól ismerte Fogarasi nyelvtanát, hanem a szintén említett „Jegyzetek” című írásán kívül két töredék cikke is („A magyar nyelv szelleme” 1845. és „Jegyzetek a magyarság szelleméhez” 1845.) arról tanúskodik, hogy szándékában volt rövidebb kritikát is megjelentetni róla. És mindehhez tegyük hozzá, hogy az általam áttanulmányozott nyelvészeti jellegű írásaiban legalább húsz alkalommal hivatkozik Fogarasi nyelvtanára.

Erdélyi János teljesen hasonló nézeteket vall az *-and*, *-end* jeles igei formákról, mint a recenzens. Ez utóbbi nem fogadja el a vizsgált nyelvtan idevonatkozó szabályát, hanem hangsúlyozza: „...azt vártuk, azt szerettük volna, ha vitatás alá vonatik, hogy ezen formák: *esendém, esendettem, esendném, esendjem* stb. helyesek-e vagy nem; s ha helyesek, micsoda körülmények közt használatnak szükségesképpen, s miként élnek vele vissza némelyek tudatlanságból, nyelvünk szépségének nem csekély rontására; ha pedig egyáltalában helytelenek, s nem fordul elő körülmény, hol

elkerülhetlen szükség volna rájuk, úgy kellett volna őket szóba hozni, mint követésre nem méltó idétlen formákat.”

Erdélyi az említett Gondol-féle nyelvtan bírálatában mintegy megdicséri a szerzőt, mivel nem követi azt a szerinte hibás tant, „... amely az *-and*, *-end*-et nem mód, hanem egyedül idő ragjának teszi, s miből aztán ilyenféle igeragozások származnak: *várandék*, *várandjuk*, *várandottam*, *várandandnám*, *várandandnék* és több effélék...”. Tehát mindkettejüknél hasonló értékelés, pontosabban elmarasztalás és hasonló igei formák!

D) Talán nem véletlen az sem, hogy egyrészt mind a bíráló, mind Erdélyi elmarasztalja az újságírókat divatszerűen elkövetett nyelvi-stilisztikai hibáik miatt, és hogy másrészt ezt mindketten éppen az *-and*, *-end*-es igei formák kapcsán teszik.

Az 1846-os nyelvtan ismertetésében ezt olvashatjuk: „Továbbá némelyekről (értsd: képzőkről), különösen melyekkel a nyelv eredeti szépségéhez nem értő, újságon kapkodók mostanában igen visszaélnék, felállított elveket és szabályokat, melyekre az okulni kívánó járatlanoknak éppen szükségök volna, nem igen találunk. A 221. lapon ugyanis az *-and*, *-end* ragról ez áll...”.

És így ír Erdélyi a Gondol-könyvekről szóló bírálatában, miután felsorolta a – fentebb idézett – helytelen *-and*, *-end*-es formákat: „... mik mégis számos, nyelvünket nem értő hírlapcikkírók által legújabb időben annyira felkapattak... hogy sok nyelvrontó különös szépséget vél mondani, midőn e ragot keresztül-kasul minden mód idejével összeköti s ilyenformán beszél: *ha korteseinknek több boruk leendett úgy a mi jelöltünk nyarendete volna el az alispánságot...*”. – Erdélyi egyébként az újságírók ellen más- kor is fellépett. Például „A Nemzeti Ujság nem tud magyarigét hajtogatni, vulgo: conjugálni...” és a „Legyünk pedansok...” kezdetű kisebb cikkekben, amelyek szintén a Magyar Szépirodalmi Szemle 1847-es évfolyamában láttak napvilágot. Ezenkívül még megjegyzem, hogy mindkét írásban többször hivatkozik az 1846-os akadémiai nyelvtanra.

E) A bíráló semmitmondónak tartja – az *-and*, *-end*-ről írtakhoz hasonlóan – azt is, amit az 1846-os nyelvtan (utal az oldalszámra is: a 42. lapon) az *-i* képzőről közöl. Hogy ti. „*i* járul névutókhöz és ragokhoz a *való* kikerülése végett; de kivált az utóbbival óvatosan kell élni: *alatti*, *házhozi*, *kertbeni*.” Mégpedig azért kifogásolja, mert „Ebből ismét nem lehet megtanulni, hogy az *i* képzőnek hol van helye és hol nincs, s hol lehet és kell a *való*-val felcserélni, és hol nem.” Majd viszonylag részletesen – három (gépelt) lapon – ismerteti a saját nézeteit. Összefoglalva arra az eredményre jut, hogy „... ezen formák: *házhozi*, *kertbeni*, *szőrbüli*, *másokról* stb. éktelenségök mellett szükségtelenek is.” Ezután végiggondoltan és világos rendszerben felsorolja, mikor lehet a *való*-t *i*-vel felcserélni, illetőleg milyen esetben szükséges megtartani. Végezetül pedig még egyszer határozottan elveti „ezen mostanában felkapott formákat: *másokhozi*, *falubani*, *adakozásrai* stb.”, mint amelyeket „épeknek és megállhatóknak egyáltalában nem találhatni”. Vagyis nagyon józan, reális álláspontot foglal el ebben az akkortájt nagyon is napirenden lévő kérdésben.

Végeredményben hasonló tapasztalunk Erdélyi Jánosnál is, kivéve a kérdés rendszer tárgyalását, mert ez utóbbira a fent maradt írásokban nem került sor. Az „I hangzónkrul” c. dolgozat elején többek között arra is utal, hogy a „halál után való”

helyett állhat „halál utáni”, a „Miskolcra való, Pestről való” helyett pedig „miskolci, pesti”. Ugyanitt később a „legpongyolább”-nak minősíti a *való*-t ilyen esetekben: „jobból való (bor)”, ehelyett: „jobbik (bor)”. A „Jegyzetek” című tanulmányában (52. pont) meg olyan példákat sorol fel, amelyek esetében mind az „*i* képzős”, mind a „valahova vagy valahonnan való” kifejezőmód „helyen áll”: „Honnan való bor ez? Tokajból vagy tokaji” (l. még uo. 151. pont és „Legyünk pedansok”). Egyébként a bírálónak és Erdélyi Jánosnak a véleménye is – az *-i* képző és a *való* helyes használatát illetően – lényegében megegyezik a maival (l.: MNyh. 1969.⁴ 143–144; NyKk. II, 1179–1183).

F) Az 1846-os nyelvten, miután felsorolta a *tárnok, irnok, fegyvernök, hirnök, bajnok, elnök* stb. szavakat, azt jegyzi meg: „Elég ebből annyi, ami megvan, sőt az is sok.” A bíráló aztán így toldja meg a *-nok, -nök* elmarasztalását: „Ezekkel a tótos *nokok, nekek* képzőkkel megválljuk, mi sem igen tudunk megbarátkozni...”

Erdélyi hasonló módon nyilatkozik az „I hangzókrul” című dolgozatában. Az *-ik* végződés *k*-ját akarván valamilyen módon kiküszöbölni a következőre utal: „... bizonyos *nik* végzet a tótblu szinte ezen uton jött nagy divatba *-nok, -nök* képiben, melyet pedig az első idő csak vigyázva és többnyire folyóbetűk után (*tálnok, álnok*) használt, míg az új idő még oly helyre is oda saroglyázá, hol már eredetileg koppant a *k*, mint *titok, titoknok*, vagy olyan vaskos szavakat bunkóza föl vele, mint *gond, gondnok*.” (Az utóbbi példát említi a recenziens is!) Ugyanebben a munkájában később az *-ik* kiemelőljelről – becsmérően – ezt írja: „... és mi ő más, mint igen méltó társa a *-nok, -nök*-ké vált *nik* vagy *nyik* idegen sarjadéknak?” – A „Jegyzetek” című dolgozatban pedig azt jegyzi meg: „A régiek jobban tudták szót csinálni, mint a mai *nokos, nökös* urak...” (150. pont.) s mennyire „haragudott” a *-nok, -nök* képzőre, azt legpregnansabban a következő kifakadása mutatja (uo. 170. pont): „Be cudar az a *-nok*, istenem!! És nincs oly szó, hogy ne értetnénk ha megnokozzuk, pl. *vezérnök, bírónok, nemesnök*, annyira megszokta fülünk ezt a pánszláv-féle végzetet, vagy mit.”

Egyébként ez a képző csak akkoriban állt ennyire – több oknál fogva – az érdeklődés középpontjában. Mintegy 30 vele létrejött szót sorol fel a Szóvégmutato szótár, s a mai szakirodalom szláv eredetűnek mondja (l. pl. TESz., a *pohárnok* címszó alatt).

3. Felsorolok még néhány – különböző okok folytán – kevésbé „kézzelfogható” és így kevésbé szilárd érvet. Úgy gondolom azonban, hogy az eddigiék mögött ez utóbbiaknak is van bizonyító erejük Erdélyi János szerzősége mellett.

A) Erdélyi Jánosra jellemző volt, hogy a kritikának nagy fontosságot tulajdonított (a kritikusi tollat 1837-től haláláig 1868-ig sohasem tette le), és hogy mind az élő irodalommal, mind a nyelvészeti és nyelvtani munkákkal kapcsolatban szinte mindig azonnal közölte véleményét.

A recenziens ugyancsak azt írja mintegy elvi bevezetésként, hogy „bírálat által a munka soha sem veszt; mert ha alaposak az észrevételek, nyer a tudomány, ha pedig alaptalanok, az igazság elevenebb színben tűnik fel mellettök”. Aztán a gyors véleménynyilvánításra mutat a cikkhez fűzött szerkesztői megjegyzés: „A címzett munka oly kedvező pártfogásra találván, hogy második kiadásáról kell gondoskodni, már eddig is; idején véljük az észrevételeket közölni, remélve, hogy az illetők hasznokat veendik.”

B) A bíráló utal a gyakorlat, a nyelvhasználat fontosságára: „... e különben oly szükséges és nyelvünkben fontos tannak (értsd: a képzők tanának) praktikus használatát végtelenül nehezíti” ti. az, hogy az 1846-os nyelvtan – mint más vonatkozásban utaltunk rá – „minden filozófiai rendszer nélkül”, ugyanis ábécérendben sorakoztatja fel a képzőket. A nyelv törvényei alapján, a szokást is figyelembe vevő világos, teljességre törekvő szabályokat követel több ízben: „Most már szabályokat kellene adnunk – írja – az *i* és *való* kezeléséről, de még előbb megemlíjtük azon törvényt, melyet nyelvünk a szóalkotás szerkezete körött mindenütt szigorú következetességgel követ, ami ebből áll: első a törzsök, második a képző, harmadik a rag...” A „szokás”-ról pedig így nyilatkozik: „... a szabály csak olyan formákra szólhat, melyek megvannak, azokra pedig, melyek nincsenek, éppen nem.”

Erdélyi János – nyelvészeti írásainak a tanúsága szerint – maga is a realitáson alapuló, egyértelmű nyelvhasználati szabályoknak a híve. Az „I hangzókrul” című dolgozatában pl. azt olvashatjuk: „Az igen tág szabály annyi mint semmi szabály; és biztos nyelv-e az, hol a szabály illy bizonytalan? Fogarasy valóban óriási türelmet tanúsít, mikor annyiféle osztályát mutatá ki a ragozásnak, de hogy e szabályokból megtanulhassuk a nyelvet, semmi sem kell több, mint már tudni azt, s ekkor aztán könnyű lesz beokolni a kivételekbe!! És kiemelhetem még, hogy Erdélyinek volt érzéke az ún. alkalmazott nyelvtudományhoz is. Különösen vonzotta a nyelv- és a nyelvtanítás, mind az anyanyelvé, mind az idegen nyelveké. Ma is élvezettel és tanulsággal olvashatjuk a Robertson-féle nyelvtanítási módszerről szóló előadását. Mai kifejezéssel a nyelvhasználat-központúság, továbbá a nyelvtan „becsülete”, a kiejtés és a tudatosítás céljából végzett sokoldalú elemzés fontossága, a tanár egyéniségének és alkalmazott módszerének a meghatározó volta tükröződik abból a dolgozataból.

Mindketten szólnak nyelvünk szépségéről, illetőleg szép hangzásáról. A bíráló az *-and*, *-end*-es formákkal való visszaéléstől félti nyelvünk szépségét; a *másokhozi* típust meg egyenesen „fülsértő”-nek találja.

Erdélyi ugyanakkor pl. egész „I hangzónkrul” című dolgozatát a széphanzásnak szenteli, de pl. egyebütt is, mindig figyelemmel van rá. Említett dolgozatában – ha időnként téves útra tért is – a kopogó *k* hangok számát szeretné csökkenteni a kellemesebb *i*-k javára.

D) Ami pedig a bíráló és Erdélyi János nyelvében a hangtani és alaktani változatok használatát illeti, mindketten legnagyobb részt vagy éppen kizárólagosan a *-rul*, *-rül* stb.; a *míveltető*; a *melletők*, *rólok*; az *elkerülhetlen*, *végtelenül*; a *jő*; a *megkérdenzők*; a *fognók* felelni; az *okoskodhatni* típusú formákkal, valamint a szenvedő igealakokkal s a *-ván*, *-vén* határozó igeneves variánsokkal élnek. Érdekes módon még az expresszívebb *viszketeg* szó is megtalálható mindkettejük írásaiban, méghozzá hasonló szerkezetben: a bíráló *gáncsoskodási viszketeg*-ről, Erdélyi pedig *különcködési viszketeg*-ről beszél (a Gondol-féle magyar nyelvtant ismertetve).

4. Az a kérdés már, vannak-e ellenérvek. Igazi ellenérvek, azaz Erdélyi szerzőségét biztosan vagy nagy mértékben tagadók nincsenek. De azért valamelyes meggondolásra készítenek a következő tények.

A nyelvi jelenségeknek olyan jellegű és olyan részletes rendszerezésével, mint amilyen pl. a recenzióban a *-tat*, *-tet*; *-at*, *-et* képzős igékről olvasható, Erdélyinél nem találkozunk.

Igaz, hogy az „I hangzónkrul” című tanulmány valójában egy nagy sajátos természetű rendszerezés, mégsem azonos típusú a recenzióban találhatók. De persze feltételezhető, hogy hasonló lehetett Erdélyinek is, efféle azonban nem maradt fenn.

Ezúttal nem szólva az egyező „terminus technicus”-okról (pl. *törzsök*, *gyök*, *szóalkotás*, *törvény* stb., sőt *árnyéklat* ’árnyalat’, *tárgyaz* ’tárgyal’ jelentésben), néhány esetben lényegesnek látszó különbség is van a bíráló és Erdélyi műszóhasználata között. A recenzens pl. a tranzitív igéket *kiható*-nak, az intranszitivakat *benmaradók*-nak nevezi. Erdélyinél viszont a tárgyaz ige általában *határozott* vagy *határozott*, a tárgyatlan pedig *határozatlan* vagy *határozatlan*. Egyszer ugyan találkoztam ilyen megfogalmazással: „... oly igéknek, melyeknek nincs és nem lehet semmi kihatása (az én kiemelésem, Sz. I.), nincs is más formája, mint határozatlan...” (Jegyzetek 31. pont). Továbbá a bírálatban csak *jelentmény* szó szerepel ’jelentés’ értelemben, Erdélyinél viszont csupán a mai *jelentés* változattal találkozunk. Végül a recenzens helyteleníti a „passzív” igének *szenvedő* ige elnevezését, jelentéstani okokra hivatkozva. Erdélyi az általam ismert írásokban efféléről nem szól, sőt így nevezi következetesen az idetartozó igéket stb. (pl. Jegyzetek 2., 7., 10. pont). Az persze, hogy a sok t miatt a *szenvedő* igék és a *szenvedő* ragozás ellen van, más lapra tartozik.

Es megemlítem, hogy – bár ebben már lehet szubjektív elem – mintha a bírálatban és az Erdélyi nyelvészeti írásaiban jelentkező stílus egészében nem pontosan ugyanazt a benyomást keltené.

Erdélyi stílusa ugyanis nem elvont, nem száraz, hanem tele van expresszív – beszélő nyelvi, képes, tréfás és „odamondó” – stiláris elemekkel, népies fordulatokkal, szólásokkal. A bírálat hangnemét e tekintetben visszafogottabbnak érezzük, ez a dolgozat mintha közelebb állna a korabeli elvontabb, ún. tudományos stílushoz. Mindamellettt ebben is találhatók efféle kifejezések: „...a képzők, az a fáradtsággal határos mező, melyen még eddig legtöbb nyelvész küzdött, kevesen megállható eredménnyel, de annál többen tévutakra tántorodva, honnan igaz ösvényt vágni erejüket meghaladá”; „... kik a »való« ellen írtó háborút kezdték irodalmunkban...”; „...felőlünk is olyan gyanúra ébredne, milyenre okot adni még csak eszünk ágában sem fordult meg”.

Most már az érveket és ellenérveket mérlegre téve azt állapíthatjuk meg, hogy az 1846-os akadémiai nyelvtanról, „A’ magyar nyelv’ rendszeré”-ről névtelenül megjelent bírálatnak a szerzője igen nagy valószínűséggel Erdélyi János.

Es végül hadd utaljak még valamire: dolgozatunkkal talán sikerült – nyilván nem először – igazolni, hogy a rendkívül sokoldalú ismeretet és a lehetséges mértékig adatokon alapuló, továbbá aprólékos munkát igénylő tudománytörténet segít a „filológiai nyomozás”-ban is.

Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.

Szerk.: Kiss Jenő és Szűts László.

Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 643–650.

II. EGY-EGY KORSZAK NYELVTUDOMÁNYÁNAK TÖRTÉNETE

1. AZ 1867–1918 KÖZÖTTI MAGYAR NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETE

1. A vizsgált korszak fordulatot hozott a magyar nyelvstudomány történetében is. Nem véletlenül hívjuk az 1870-nel kezdődő négy évtizedet a nagy alkotók és a nagy alkotások korának: immár szigorúan tudományos módszerekkel megalapozódik a finnugor és a magyar nyelvészet, számos új diszciplínával; megjelennek – és ma is élnek! – az első szakfolyóiratok; viszonylag nagy mennyiségben látnak napvilágot a tudományos alpművek (szótárak, nyelvtanok, monográfiák, tanulmányok).

2. Korszakunk első munkája Czuczor Gergely és Fogarasi János hatkötetes műve: A magyar nyelv szótára (1862–1874). Feltétlen értéke ennek gazdag és szemantikailag jól elemzett lexikai, valamint frazeológiai anyaga. Hatni azonban nem tudott, főleg Fogarasinak a gyökelméletét követő, idejét múlta etimológiai elvei miatt.

A finnugor összehasonlító nyelvstudományt Hunfalvy Pál munkálkodása után (ő szerkesztette az 1856-ban – Európában az elsők között – megindított Magyar Nyelvészet című folyóiratot, majd 1862-től az ezt folytató – és ma is megjelenő – Nyelvstudományi Közleményeket) Budenz József (1836–1892) alapozza meg. Főleg két alapvető munkájával: a Magyar–ugor összehasonlító szótárral (1873–1881) és az Ugor alaktannal (1884–1894).

Az ő győzelmével végződött az ugor-török háború is, amelyet Vámbéry Árminnal szemben vívott, nyelvünk finnugor eredetét igazolandó. Budenz hatására és tanítványainak: Szinnyei Józsefnek, Halász Ignácnak, majd Munkácsi Bernátnak és Pápay Józsefnek a munkássága révén Magyarország lesz a finnugor nyelvstudomány központja.

A magyar nyelvet – főleg a történetét – vizsgáló nyelvstudománynak a megalapozója Simonyi Zsigmond (1853–1919). Németországi, lipcsei tanulmányai során megismerkedett az akkor jelentkező újgrammatikusoknak a nyelvi és a hangváltozások törvényszerűségeire vonatkozó kutatásaival. De túl is lépte őket: foglalkozott mondattani és jelentéstani kérdésekkel is. Összefoglaló munkái: A magyar kötőszók I–II. (1881–1883), A magyar határozók I–II. (1888–1895) Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon (1895, Balassa Józseffel), A jelzők mondattana (1914). Két kisebb, de fontos jelentéstani tanulmánya: A jelentés tan alapvonalai (1881) és Jelentéstani szempontok (1916). Ezenkívül részt vett a helyesírási szabályzat megújításában, a nyelvi ismeretterjesztésben, és írt iskolai tankönyveket. Ortológus szemlélettel szolt bele Szarvas Gáboréknak és az 1872-ben megindított Magyar Nyelvörnek a nyelvújítás új hullámával kapcsolatos tevékenységébe (Antibarbarus 1879; Helyes magyarság 1903).

Jelentős képviselője mind a magyar, mind a finnugor történeti nyelvstudománynak Szinnyei József (1857–1943) is. Magyar nyelvhasznalás című munkáját 1896 és 1927

között hétszer adták ki. Szintén írt nagyon sok kiadást megért iskolai nyelvtankönyvet. Magyar nyelvtörténeti munkája: A Halotti Beszéd hang- és alaktana (1926).

3. Külön kell megemlékeznünk a kornak olyan nagy alkotásairól, amelyek a magyar nyelvtudományak alapvető munkaeszközei lettek: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. (1890–1893); Szamota István és Zolnai Gyula: Magyar oklevélszótár (1902–1906); Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára (1902, 1908) és Szinnyei József: Magyar Tájszótár I–II. (1893–1901). Ide vonható aztán a már említett Simonyi–Balassa-féle Tüzetes magyar nyelvtan, és még utalhatunk Margalits Edének Magyar közmondások és közmondásszerű szólások című összeállítására (1896). A nyelvtörténeti kutatásokat szolgálták továbbá a magyarányú nyelvemlékkiadások: 1874-től a Nyelvemléktár, 1877-től a Régi magyar költők tára és okmánytárak hosszú sora.

A széles körű kutatás új diszciplínákat is újtukra indított. Ilyenek: a fonetika (lásd Balassa József: A phonetika elemei 1886; Magyar Fonétika 1904), a nyelvjárástan vagy dialektológia (lásd Balassa József: A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése 1891; lásd még a Magyar Nyelvőr és Nyelvészeti Füzetek idevágó számos tanulmányát) és a névtudomány vagy onomasztika (lásd Gombocz Zoltán és Melich János idevágó munkáit). Közben fellendül a jövevényszó-kutatás is (Melich János: Szláv jövevényszavaink 1903–1905; Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti török jövevényszavaink 1908), és megerősödik a stilisztika, főleg Zlinszky Aladár munkássága révén (lásd pl. Stilisztika és verstan 1914).

Jelképes lehet, hogy a XX. század elején, 1904-ben megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság, és a Társaság 1905-ben megindítja a máig megjelenő Magyar Nyelv című folyóiratot, amely a magyar nyelvtudomány vezető orgánuma lett.

Magyar Kódex. A magyar művelődés évszázadai. Az Osztrák–Magyar Monarchia. 5. Magyarországi művelődéstörténete 1867–1918. Főszerk.: Szentpéteri József. Kossuth Kiadó. Bp., 2001. 127–130.

2. A 20. SZÁZADI MAGYAR NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETE

1. A 20. századot az általános nyelvtudomány-történet is külön korszaknak tekinti. Hiszen ez a század Saussure munkásságával indul, aki gyökeresen mást, újat kezdeményezett, és az utána jövő irányzatok jobbára vagy az ő nézeteit vitték tovább (pl. a strukturalisták), vagy azok ellenében jöttek létre (pl. a kognitív szemlélet). Nálunk az 1918-tól napjainkig tartó időt a következő kisebb korszakokban tárgyalhatjuk:

a) A két világháború között. A nyelvtudomány nehéz anyagi helyzetbe került. Számos munka torzóban maradt, a folyóiratok csonkán jelentek meg. De kiváló tudósok alkottak, valójában az ún. budapesti iskola is akkor körvonalazódott.

b) A második világháború után a hatvanas évek vége feléig. Valójában viszonylag sokirányú nyelvészeti kutatás folyt mind az MTA Nyelvtudományi Intézetében, mint

az egyetemeken, főiskolákon. Az újabb nyugati irányzatok azonban politikai okokból nem válhattak ismertté.

c) A hatvanas évek végétől máig. A jelzett irányzatok (pl. a strukturalizmus, a generatív grammatika stb.) a hetvenes évek elejétől lassabban, majd később, különösen 1989 után akadálytalanul áramlanak Magyarországra. Az elméleti oldal nagyobb hangsúlyt kap, új diszciplínák indulnak, a sokoldalúság jellemzi immár nyelvtudományunkat.

És most lássuk részletesebben az egyes alkorszakokat.

2. A két világháború között.

Anyagiak hiányában nem tudott létrejönni semmilyen tudományos központ, és így kollektív kutatás sem. Torzó maradt Gombocz Zoltán és Melich János mennyiségben és minőségben páratlan alkotása: a Magyar Etymológiai szótár. Úgyszintén a korszak egyetlen nagyszabású szintézisterve: A magyar nyelvtudomány kézikönyve. Ez a kor legjobb nyelvészeinek a tollából 27 egységben (monográfiában, hosszabb tanulmányban) kívánta volna összefoglalni a nyelvtörténeti diszciplínák addigi eredményeit. A köteteknek azonban csak mintegy harmada látott napvilágot.

Mindamellettt a nyelvtudósok dolgoztak, a tudományos munka igen magas színvonalú maradt. Ezt igazolja többek között, hogy ekkoriban körvonalazódott a külföld által is elismert ún. budapesti iskola, amelynek a képviselői között ott találjuk Melich Jánost, Gombocz Zoltánt, Mészöly Gedeont, Pais Dezsőt, Bárczi Gézát, Kniezsa Istvánt és másokat. Ez a tudóscsoport módszerében igyekezett elhagyni az újgrammatikus iskola túlzásait, merevségeit, a pozitívizmus szűk látókörét, és ehelyett valamiféle nyelvészeti realizmust fejlesztett ki, amely mindenekelőtt az adatokra épített, de a tények és az elmélet egyensúlyát kereste, és támaszkodott a jól megalapozott nyelvészeti fantáziára is.

Ez a negyedszázad a nyelvtörténetben produkált legtöbbet. Az akkori nézetekben is tájékozott és dinamikus Gombocz Zoltán a nyelvtörténetnek szinte valamennyi studiumával (hangtan, alaktan, jelentéstan stb.) foglalkozott. Előadásai 1925-től sokszorosításban jártak kézről kézre, majd nyomtatásban is – részben halála után – megjelentek: Nyelvtörténeti módszertan (1922), A magyar történeti nyelvtan vázlata II. Hangtan, hangtörténet, III. Alaktan (1925), IV. Jelentéstan (1926), Syntaxis (1951) stb. Fontos összefoglalás volt Klemm Antal Magyar történeti mondattan (1928–1942). Nevezetes idevágó nagyobb munkák még: Horger Antal: A magyar igeragozás története (1931), Mészöly Gedeon: A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai (1931) és Nyelvtörténeti fejezetek a Halotti Beszéd alapján (1942). A szótörténetet illetően számos tanulmány és etimológiai cikk mellett megjelent Bárczi Géza sokat forgatott Magyar szófejtő szótára (1941). Fellendült a névtudomány: a földrajzínév-kutatásban jelentős Melich Jánosnak A honfoglaláskori Magyarország c. műve (1925–1929); a személynevek tárgykörében Pais Dezső Régi személyneveink jelentéstana c. tanulmánya (1921–1922). A földrajzi nevek történeti vizsgálatát folytatja Kniezsa István több dolgozatában (pl. Erdély víznevei, 1942; Kelet-magyarország helynevei, 1944), és alapvető tanulmányokkal jelentkezett Kolozsvárról Szabó T. Attila (pl. Kalotaszeg helynevei, 1942).

A leíró jellegű kutatások kis területre zsugorodtak. Csupán a fonetikában látott napvilágot három összefoglalás: Gombocz Magyar fonetikája (1925), Horger

Általános fonetika különös tekintettel a magyar nyelvre c. munkája (1929) és Laziczius Gyulának e tárgyban addigi legerjedelmesebb műve: a Fonétika (1944). Leginkább fellendült a nyelvjáráskutatás, elsősorban Csúry Bálint jóvoltából. 1935–36-ban kiadta saját gyűjtésű, módszerében mintaszerű kétkötetes regionális tájszótárát: a Szamosháti szótárt, majd mint a debreceni egyetem tanára megszervezte a Népnyelvkutató Intézetet, és megindította a Magyar Népnyelv c. évkönyvet. Csúrynek és tanítványainak hatására országszerte megindult a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás. Ezenkívül megjelent Horgernek A magyar nyelvjárások (1934) és Lazicziusnak fonológiai sajtóságokra alapozott hasonló című munkája (1936).

Ez az időszak nem hanyagolta el az általános nyelvészetet, elsősorban Gomboczak és Lazicziusnak ilyen irányú érdeklődése folytán. Gombocz idevágó munkája a már említett Nyelvtörténeti módszertan, a Lazicziusé pedig: az Általános nyelvészet (1942). Ez utóbbi Saussure és a Prágai Iskola hatását is tükrözi.

3. A második világháború után a hatvanas évek vége feléig.

Ebben a negyedszázadban nyelvtudományunk részben kollektív munkával törlesztette a múlt adósságait, részben korábbi színvonalát megtartva továbbfejlődött, jóllehet politikai okokból el volt zárva a nemzetközi, főleg a nyugati tájékozódástól. Az előbb mondottakat az tette lehetővé, hogy az előző korszak tudósai – nagyrészt mint vezetők – tovább munkálkodtak; hogy megalakult az MTA Nyelvtudományi Intézete tekintélyes számú kutatóval; hogy megnőtt az egyetemi és főiskolai nyelvészeti tanszékek száma, és ezek is lassanként kutató műhelyekké váltak. A régi folyóiratok is nemcsak rendszeresen és a szokott terjedelemben jelentek meg, hanem újak is indultak.

Nyelvtudományunknak ebben a korszakban három sajtóságát emelhetjük ki. Először, hogy eddig nem tapasztalt mértékben fordult a gyakorlati élet, a közvetlen – beszélt és írott nyelvi – használat kutatása felé. Ennek következtében a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés, a lexikográfia, az irodalmi nyelv vizsgálata, sőt az eredményesebb nyelvtan- és nyelvoktatás, a minél gazdaságosabb hírközlés, továbbá a gépi fordítás kutatása került az érdeklődés középpontjába. Ebből is következik a második sajtóság, hogy ti. e tudományág egyre jobban differenciálódott. Addig elhanyagolt diszciplínák újultak meg, vagy éppen addig ismeretlenek születtek. Az előbbiekre példa a stilisztika, a nyelvművelés, az irodalmi nyelv vizsgálata, az utóbbiakra pedig a történeti nyelvjáráskutatás, a lexikográfia, a matematikai nyelvészet stb. Végül pedig azt is kiemelhetjük, hogy az egyes diszciplínák komplexekké váltak, és így sokoldalú kutatást igényelnek.

Néhány mondatot a kor három vezető nyelvtudósáról: Pais Dezsőről, Bárczi Gézaról és Kniezsa Istvánról. Mindhármuk tudományszervező és nevelő tevékenységet is kifejtett, valójában iskolát teremtettek. Elsősorban nyelvtörténettel foglalkoztak, ezt Melich Jánost követve a magyarságismeret részének tekintették. Az újgrammatikus iskola mechanikus felfogásmódján messze túljutottak, a módszer szabadsága mellett foglaltak állást. Összekapcsolták a magyar nyelv kutatását az irodalmi nyelv, a csoportnyelvek és a kultúra történetének vizsgálatával. Pais professzor munkásságát a kisebb közlemények túlsúlya jellemezte, sokat adott viszont az egyes kérdések művelődéstörténeti háttérének a bemutatására. Nyelvemlék-magyarázatai, szó- névfejtései eredeti látásmódról tanúskodnak. Ő indította el a

magyar irodalmi nyelv vizsgálatát. Bárczi Géza a szintézisek sorát alkotta meg az Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek sorozatban és azon kívül. Irányította az intézetbeli kollektív munkálatokat. Megindította a történeti nyelvjáráskutatást. Monográfiát írt a Tihanyi alapítólevélről és a Halotti Beszédéről. Kniezsa István státusa szerint szlavista – európai híru szlavista – volt, de munkássága a magyar nyelvészethez kapcsolta. Mint a szláv nyelvek történetének kitűnő ismerője és mint igen ötletes nyelvész, elsősorban nyelvünk szláv jövevényszavait kutatta, de megalapozója a magyar helyesírás-történetnek is. (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig, 1952.)

Lássuk röviden a negyedszázad termését. Először a leíró jellegű munkákat. Elkészült az Intézetben A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. (1959–1962, főszerk. Bárczi Géza és Országh László), valamint kisebb, de ki is bővített változata: a Magyar értelmező kéziszótár (1972, szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós). 1966-ban jelentette meg O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások c. összefoglalását. Itt utalok az értelmező szótár alapján Papp Ferenc által összeállított sajátos munkára: A magyar nyelv szövégmutato szótárára (1969).

A nyelvtani rendszer szinkrón vizsgálatában nagy mulasztást pótolta a szintén kollektív munkával készült kétkötetes leíró nyelvtan: A mai magyar nyelv rendszere (1961–1962, szerk. Tompa József), amely egyszerre volt összegezés és előremutató. Rövidített német nyelvű változata az Ungarische Sprache (1968). Ekkoriban készült el A mai magyar nyelv c. egyetemi tankönyv is (1968, szerk. Rác Endre), amely azonban a tudományos kézikönyv szerepét is betöltötte. Utalok még Hadrovics László sajátos könyvére: A funkcionális magyar mondatlan alapjai c. munkára (1969).

Tovább gyarapodott a dialektológia. Jól képzett nyelvjáráskutatók Bárczi Géza vezetésével 327 hazai és 63 szomszédos államokbeli kutatópontra mintegy háromnegyed millió tájnyelvi adatot gyűjtöttek össze. Ennek az anyagát hat kötetben 1968-tól 1977-ig jelentette meg az intézet Deme László és Imre Samu szerkesztésében. Megjelentek továbbá színvonalas tájszótárak és napvilágot látott az Őrségi és hetési – regionális – nyelvatlasz (1959).

Természetesen tovább folytak a nagy hagyományú történeti jellegű kutatások. Legnagyobb kollektív vállalkozás volt a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának a megalkotása (I–IV., 1967–1976, főszerk. Benkő Loránd). Ebben a korszakban jelent meg A magyar szóképzés finnugor elemei c. négykötetes munka (1967–1981, főszerk. Lakó György). A szóképzés területén létrejött munkák – Kniezsa már említett művén kívül –: Tamás Lajos: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (1966), Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban (1986).

Az Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek sorozat összefoglalva feldolgozza nyelvünk szinte valamennyi részlegének a történetét: Bárczi Géza: Fonetika (1951), A magyar szóképzés eredete (1958²), Magyar hangtörténet (1958²), Magyar történeti szóalaktan I. A szótövek (1958); – Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek (1959²); – D. Barta Katalin: A magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története (1958); – Kálmán Béla: A magyar nyelvjárások (1951); – Berrár Jolán: A magyar történeti mondatlan (1957) stb. Bárczi Géza írta A magyar nyelv életrajza c. szintézist (1963), amely bemutatja nyelvünk teljes történetét, a legmagasabb rendű

ismeretterjesztés szintjén. Egyetemi segédkönyvként láttak napvilágot a következő munkák: Papp István: Leíró magyar hangtan (1966), Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba (1966), Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története (1967). Ebben az időben is folyt a legkülönbözőbb nyelvemlékek korszerű kiadása. A névtan területén igen fontos kiadvány Györffy Györgynek Magyarország történeti földrajza az Árpádok korában c. műve, eddig négy kötete látott napvilágot (1963–1998).

Új szint jelentenek a Pais Dezsőtől megindított irodalmi nyelvi kutatások: Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában (1960), Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk (1968) stb. Az alkalmazott nyelvtudományon belül fellendült a nyelvművelés (I. Lőrincze Lajos szerk: Nyelvművelésünk főbb kérdései, 1953 és Lőrinczének több más könyve) és a stilsztika (Fábián Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc: A magyar stilsztika vázlat, 1958; Szathmári István: A magyar stilsztika útja, 1961; J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve, 1966; stb.)

Az általános nyelvészet területén meg kell említenünk Bárczi Géza Bevezetés a nyelvtudományba c. munkáját (1953) és az 1963-tól megindult, rendszerint évenként megjelenő modern folyóiratot: az Általános nyelvészeti tanulmányokat.

4. A hatvanas évek végétől máig.

Ez az alkorszak nem válik el szigorúan az előzőtől, valójában minden folytatódik, csupán az interdiszciplinaritás nő, új stúdiumok nagyobb számban jönnek létre, a súlyponteltolódás erősebb lesz, nemzedékváltás következik be. Mindez természetesen jellemző a hatvanas évek elejétől is – Károly Sándor egyébként ide helyezi a határt (I. Magyar Nyelv 76: 280) –, én viszont lényegesnek gondoltam, hogy a külföldi irányzatok a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől hatottak nálunk jelentősebb mértékben.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez az alkorszak még nem zárult le. Továbbá minden olyan közeli, hogy szinte lehetetlen tárgyilagosan ítélni róla. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy ebben a negyedszázadban az előzőeknél is több mű látott napvilágot, akkor talán érthető, hogy most már csak a fontosabb diszciplínákat veszem sorra, és csupán néhány lényeges, új munkára hívom fel a figyelmet.

Leíró nyelvtan. – Az ELTE Mai magyar nyelvi tanszékének munkaközössége alapos előkészítés után ebben az évben (2000) jelentette meg a klasszikus magyar nyelvtan lényegesen megújított változatát Magyar grammatika címen (főszerk. Keszler Borbála). – Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült el az alapjaiban más szemléletet képviselő strukturalista magyar nyelvtan két része: I. Mondattan (szerk. Kiefer Ferenc, 1992) és II. Fonológia (1994, szerk. Kiefer Ferenc). Ezenkívül É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc és Siptár Péter 1998-ban kiadott egy lényegében hasonló szemléletű teljes magyar nyelvtant, Új magyar nyelvtan címen.

Szemantika. – Három munkára utalok: Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan (1970), Hadrovics László: Magyar történeti jelentéstan (1992) és Szende Tamás: A jelentés alapvonalai (1996). Itt említem meg, hogy megjelentek szinonimaszótárak: O. Nagy Gábor és Ruzsiczky Éva: Magyar szinonimaszótár (1978); Kiss Gábor főszerk. Magyar szókincstár (1999) és egyéb lexikológiai munkák:

Kövecses Zoltán: Magyar szlengszótár (1998), Kiss Gábor és Pusztai Ferenc: Új szavak új jelentések 1997-ből (1999).

Nyelvtörténet. – Kollektív munka eredményeként vehetjük kezünkbe a magyar történeti grammatika három hatalmas kötetét: Benkő Loránd főszerk. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei (1991), II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika (1992), II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika (1995). Páratlan munka továbbá az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, Szabó T. Attila alkotása, amelynek eddig kilenc kötete látott napvilágot (1967–1997, A–Op.). Utalok még a következő könyvekre: Berrár Jolán és Károly Sándor: Régi magyar glosszárium (1984); Hadrovics László: Magyar frazeológia. Történeti áttekintés (1995); Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei (1980); Balázs János: Magyar deákság (1980).

Szövegtan. – Idevágó munkák: Szathmári István és Várkonyi Imre szerk.: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban (1979), Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába (1981), Rácz Endre és Szathmári István szerk.: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből (1983), Tolcsvai Nagy Gábor: A szövegek világa (1994), Szikszainé Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan (1999). Utalok még Békési Imre és Petőfi Sándor János idevágó munkáira és az általuk szerkesztett Szemiotikai szövegtan egyes kötetekre.

Szociolingvisztika és dialektológia. – Idevágó alapvető munka Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat (Szociolingvisztikai alapfogalmak. 1995) c. műve. A dialektológia körébe tartozik az Új magyar tájszótár (főszerk.: B. Lőrinczy Éva), eddig három kötete látott napvilágot (1979–1992, A–M). Ezenkívül megjelent számos tájszótár, és sok mindenről tájékoztat a debreceni Magyar nyelvjárások c. évkönyv.

Stilisztika. – A leíró nyelvtanhoz hasonlóan immár a stilisztikában is képviselve van két egymástól eltérő szemlélet: a funkcionális stilisztika (l. pl. Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban, 1994 és Három fejezet a magyar költői stílus történetéből, 1995) és a kognitív stilisztika (l. pl. Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv stilisztikája, 1996 és Bence Lóránt: Mikor Miért Minek Hogyan 1996). Utalok még a következő munkákra: Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanáról (1989²) és A költői nyelvről (é. n. [1999]; Péter Mihály: A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai (1991); Szabó Zoltán: Szövegnyelvészet és stilisztika (1988) és A magyar szépírói stílus történetének fő irányai (1998); Szathmári István szerk.: Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok, 1996); Szathmári István szerk.: Stilisztika és gyakorlat (1998). Itt jegyzem meg, hogy írói- költői szótárak is napvilágot láttak, ezek közül kiemelkedik a Petőfi-szótár (I–IV. 1973–1987, főszerk.: Gáldi László).

Névtudomány. – Ezúttal csak fontos szótárakra és névgyűjteményekre utalok: Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára (I–II. 1988⁴); Ördög Ferenc: Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771. I–IV. 1991–1998); Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. sz. (1993) és immár csaknem minden megye földrajzi neveinek a gyűjteménye.

Nyelvművelés. – Csupán a legjelentősebb Nyelvművelő Kézikönyvet említem meg I–II. (1980, 1985, szerk.: Grétsy László és Kovalovszky Miklós).

Fontosnak tartom még a magyar nyelvészek nemzetközi kongresszusainak az előadásait közreadó köteteket, valamint az egri Anyanyelv-oktatási napok kiadványait és a mostanában nagy számban megjelent emlékkönyveket.

Végezetül csupán egy mondatban utalhatok arra, hogy a szomszédos országokban, az egyetemi, főiskolai magyar tanszékeken valóságos műhelyei alakultak ki a magyar nyelvtudománynak, így a pozsonyi és a nyitrai egyetemen, az ungvári egyetemen és a beregszászi főiskolán, a kolozsvári és a bukaresti egyetemen, az újvidéki és a maribori egyetemen.

Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére.
Szerk.: Gréczi-Zsoldos Enikő és Kovács Mária.
Bíbor Kiadó. Miskolc, 2002. 172–177.

III. A NYELVÉSZETI TUDOMÁNYÁGAK TÖRTÉNETÉBŐL

1. HELYESÍRÁS

GONDOLATOK HELYESÍRÁSUNK MÚLTJÁRÓL, JELENÉRŐL ÉS JÖVŐJÉRŐL

1. A magyar helyesírás – mind a tudománya, mind a gyakorlata – szinte összeforrt ünnepeltünk, Fábíán Pál nevével. És ezt nem az ünnepi alkalom mondatja (pontosabban: íratja le) velem. Az ő hozzáértő, odaadó és hathatós közreműködése nélkül ugyanis aligha jelenhetett volna meg 1984-ben „A magyar helyesírás szabályai”-nak a 11. kiadása, 1988-ban a „Helyesírási kézisztár” és 1959-től (Dudich Endre: A magyar állatnevek helyesírási szabályai) napjainkig (Orvosi helyesírási szótár. Főszerk. Fábíán Pál és Magasi Péter. 1992.) a szakmai helyesírási szabályzatoknak vagy szótáraknak immár a tízet is jóval túllépő ora (felsorolásunkat l. Nyr. 108: 389; ezek közül többnek ő a társszerzője is). És akkor még ne szoltunk a saját elméleti(bb) jellegű munkáiról (Helyesírási tanácsadó szótár. Szerk. Deme László és Fábíán Pál. 1961.; Deme László, Fábíán Pál, Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere. NytudÉrt. 54. sz. 1966.; Fábíán Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között. 1967.; Fábíán Pál, Graf Rezső, Szemere Gyula: Helyesírásunk. 1978.). Mint hosszabb ideje helyesírási bizottsági tag is állíthatom, hogy mindehhez sok minden szükségeltetett a szakmai kompetencián kívül: szervezőképessé (pl. a Helyesírási Bizottság kiegészítése az akadémiai osztályok képviselőivel, ill. a nyomdászokkal; aztán 1973-tól „helyesírásunk állapotának és időszerű kérdéseinek sokoldalú tudományos megvizsgálása”, l. Nyr. 108: 386–389), továbbá kitartó küzdeni tudás (a 11. kiadást előkészítő munkálatokat többször is támadások érték a tudományon kívül és belül), valamint jó taktikai érzék (amellyel ünnepeltünk le tudta szerelni a támadásokat), és törhetetlen munkakedv, optimizmus (lelket tudott önteni a bizottság tagjaiba például akkor is, amikor úgy látszott, hogy egyszerűen nem lehet keresztülvinni az új szabályzatot), és még sorolhatnánk tovább.

Amikor most baráti szeretettel kívánok ünnepeltünknek további jó egészséget és az eddigihez hasonló munkakedvet, engedtessek meg, hogy mondjak néhány gondolatot a magyar helyesírásról, olyan gondolatokat, amelyek a XVI–XVII. századi kutatásaim során, illetve az elmúlt években a magyar helyesírás alapjait tárgyaló egyetemi előadásaim közben támadtak bennem.

2. A nemritkán jelentkező közhiedelemmel szemben hangsúlyozni kívánom helyesírásunk rendszer-jellegét, logikus voltát, továbbá azt, hogy ennek megfelelően kezdettől fogva szervesen fejlődött, s így fejlődik ma is.

Az Értelmező kézisztár így írja körül a „rendszer” szót: „1. Fil Tud Egynemű vagy összetartozó dolgoknak, jelenségeknek bizonyos törvényszerűségeket mutató rendezett

egésze.” A „logika” szó pedig eszerint a következőt jelenti: „3. vál A dolgok közötti törvényszerű összefüggés.” A mi esetünkre alkalmazva tehát röviden elmondhatjuk: helyesírásunk rendezett egész, amelyet törvényszerű összefüggések jellemeznek. Ezt a bizonyos rendezettségét mindenekelőtt az alapelvek biztosítják. Mielőtt azonban ezek lényegére rámutatnék, vessünk egy rövid pillantást helyesírásunk kialakulására.

A Szent István korától formálódó magyar helyesírás előtt – amely a latin betűket vette át – három nagy kérdés állt. Első volt a teljes hangjelölés, illetve az úgynevezett fonematikus jelleg megvalósítása. Ez utóbbi azt jelenti, hogy egy hangot mindig ugyanaz a betű jelöljön, és hogy egy bizonyos betű mindig ugyanazt a hangot takarja. Ez természetesen fokozatos következetességgel több századon át ment végbe. Kezdetben problematikus magyar hangok voltak e tekintetben a következők, mivel vagy hiányoztak a latinból, vagy lényegesen másként ejtették őket, vagy pedig a latinban többféle jelük volt:

sz – z	ty , gy , ny , ly
s – zs	ö és ü , továbbá a hosszú magánhangzók
c – cs	v és u , illetve i és j
dz – dzs	

Érdeemes volna végigkísérni, milyen szívós következetességgel valósult meg a fonematikus jelleg. Erről azonban most le kell mondanunk (l. elsősorban Kniezsa két munkáját: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952; A magyar helyesírás története. EMNyF 1959².), csupán néhány megjegyzést teszek vele kapcsolatban. A |c| hangnak például először öt jele volt, majd három, aztán kettő lett és ez utóbbi (a *cz* és a *c*) megmaradt 1903-ig, ill. az akadémiai helyesírás csak 1922-ben fogadta el a Simonyi javasolta (és mai) *c* változatot. Egyébként a kancelláriai helyesírás (a XI. századtól a XVI. század végéig) magyar fejleményként megoldotta a |ty|, |gy|, |ny| és |ly| jelölését, továbbá fontos lépést tett a hosszú magánhangzók jelölése felé a kettőzéssel (*aa*: |á|, *oo*: |ó|; ez az eljárás egyébként a mássalhangzók jelölésében marad majd meg). A kódexek helyesírása (a XV. század elejétől a XVI. század végéig) bevezeti a mellékjelezést (pl. *t'*, *n'*, *Š* és *ú*: |ü|; *o*: |ö|; *è* és *e*, *ê*: |e| és |ë|); ez az eljárás meg a magánhangzók esetében él tovább. Aztán a protestáns helyesírás (a XVI. és XVII. században) megoldja a |z| és |sz|, valamint a |s| és |zs| jelölését (4z, 4s); állandósítja a |ty|, |gy|, |ny|, |ly| jelölésmódját; ekkor válik véglegessé a hosszú magánhangzók mai módon való írása (*ú*, *í*, *ó*, *é*, *á*); és ez a rendszerezés jelöli a rövid |ö|-t és az |ü|-t (*ő*, *ű*), valamint a nyílt |e|-t (*é*). A protestáns helyesírást egyébként mindenekelőtt a Károli-Biblia és Szenci Molnár Albert Zoltároskönyve terjesztette el; viszont azt is meg kell jegyeznünk, hogy ezek a művek elhagyták a |zs| és a nyílt |e| megkülönböztető jelét. Valójában ez utóbbinak is köszönhető, hogy – pl. a finn írásmóddal szemben – nálunk jelöletlen maradt a két |e| hang közötti különbség. Az úgynevezett katolikus helyesírás (a XVI. és XVII. században) a mássalhangzókat már mai módon jelöli, kivéve a |c|-t és a |cs|-t (*cz* és *ch*). Pázmány viszont a *cs* jelet használja, és Kazinczyék hatására ez terjed el. A XVIII. század végéig ilyenformán megvalósul a teljes hangjelölés és a fonematikus jelleg. (Megjegyzem, hogy a |zs| hang mai jele Révai Miklóstól származik.)

Másik nagy probléma volt az, hogy a helyesírásunk a morfémaalkotásnál a kiejtésben létrejövő változásokat (hasonulás, összeolvadás, mássalhangzó-rövidülés, mássalhangzó-kiesés) figyelembe veszi-e. A XVII. századig általában inkább a kiejtésnek megfelelő (fonetikus) írásmód volt a gyakoribb (pl. Sylvesternél: „vigre meg *atta* fiat”), de kisebb mértékben előfordult ennek az ellenkezője is (pl. 1264: *feldkuz*, KT.: *tudyuc*). A rendezés elindítása Geleji Katona István nevéhez fűződik. 1645-ben Gyulaféhevárott megjelent Magyar Grammatikájában a szótövek kiemelését követelte (pl. *fáradtság*, *gazság*, *látja*), vagyis az alkalmi hangtani változásokat nem kívánta jelölni. Mindez azonban – röviden szólva – eltúlozta: nyelvünk történeti változását nem vette figyelembe, így olyan tőalakok, illetve leírt formák szerepeltek nála, mint *jövsz*, *jöv*, aztán *embervel* és *a’ban*. Tótfalusi Kis Miklós és Tséti János (I. a Károli-Biblia 1684-es amszterdami, illetve a PP. 1708-as és 1767-es kiadásait) „faragja le” Geleji Katona túlzásait, immár mai módon írva a felsoroltakat: *jössz*, *jön*, *emberrel*, *abban*. A felvilágosodás korában a helyesírás is kilép a felekezeti keretektől, továbbá az ipszilonista és jottista háborúból. A Révai képviselte jottista elv kerül ki győztesen, s ez utóbbi szintén a szóelemző elvet erősíti.

Így lényegében megoldódott a második probléma is a XIX. század elejére: megszilárdult a két legfontosabb alapelv: a kiejtés szerinti (MHSz. 17–48. szabálypont) és a szóelemző írásmód (uo. 49–85. szabálypont). Utaljunk arra is, hogy ezekhez csatlakozik majd a valójában kisebb jelentőségű, de mégse lényegtelen „hagyományos” (uo. 86–91. szabálypont) és „egyszerűsítő” írásmód (uo. 92–94. szabálypont). Ezekre most nem térek ki.

Helyesírásunk harmadik problémakörébe az „egyéb” kategóriába sorolt esetek tartoznak: a kétjegyű hosszú mássalhangzók jelölésmódja, a kis és nagy kezdőbetűk, valamint az írásjelek használata, a külön- és egybeírás, továbbá az idegen szavak írásmódja stb. Az első lépést ezen a téren az 1832-es akadémiai helyesírási szabályzat teszi meg. Ez az első szabályzat – amely immár nem egy felekezetnek stb. hanem az egész nemzetnek szól –, ha röviden is, de tárgyalja a kétjegyű hosszú mássalhangzók írását, továbbá a hiányjel, a nagybetűk és az írásjelek használatát. A későbbiek során aztán mindig teljesebb lesz a szabályzat e tekintetben is (pl. a tizedik kiadás a következőkkel bővült a tizenegyedikben: az anyagnevek és a jelentéstömörítő, valamint többszörös összetételek írásmódja; részletesebb lett a földrajzi és intézménynevekkel foglalkozó rész; újonnan szerepelnek a csillag- és márkanevek, de nagyobb terjedelmű lesz az elválasztást kidolgozó rész is; stb.).

3. Érdemes aztán kiemelni helyesírásunknak az előbb mondottakkal szorosan összefüggő nyelvkövető voltát. Mint jeleztük, a mi helyesírásunk egyik fő alapelve a kiejtés szerinti írás. Ez azt jelenti, hogy „a szóelemek (szótövek, képzők, jelek, ragok) írásformáját köznyelvi kiejtésük szerint rögzítjük...” (MHSz. 18. szabálypont). A másik fő alapelv a szóelemző írásmód. Ez meg – mint ismeretes – arra utal, hogy bár a ragos, jeles és képzős szavak, az összetételek, valamint az egymást követő szavak szóelemeinek érintkező hangjai kölcsönösen hatnak egymásra, és a szavak kimondásakor e hangok sokszor megváltoznak, helyesírásunk az alkalmi hangváltozásokra nincs tekintettel, hanem – éppen azért, hogy a szótő, a toldalék, illetve az összetett szavak tagjai felismerhetők legyenek – a szóelemeket eredeti alakjukban írta le (vö. 50., 49., 51., 52. stb. szabálypont.).

Ha azonban a történeti változások az eredeti szóelemeket már elhomályosították, akkor a szóelemző elvet a kiejtés szerinti váltja fel, vagyis nem az eredeti szóelemeket tüntetjük fel, hanem a kiejtett formát. Pl. jóllehet érezzük, tudjuk, hogy a *házzal* szóalakban a *ház* tő és a *-val* rag van benne, a *fusson* igealakban pedig a *fut* igének *fus-* felszólító módban használatos töve és a módjelnek az *s* változata, mégis mivel ezek nem alkalmi, hanem régen végbement hangtani módosulások, mai kiejtésünk szerint írjuk le őket.

A nyelvkövető jelleg még jobban kitetszik a *kesztyű*, a *lélegzik* és a *lagzi* szó esetében. Ezek ti. valójában az utóbbi fél évszázadban távolodtak el a tudatban a *kéz* (*kesztyű*: *kéz*+*tű*), azaz 'kezet formáló' vagy 'kézre tevő'), a *lélek* és *lakik* szótól (ez utóbbi az 'eszik, jóllakik' jelentésű *lakik* igéből származik) amelyből létrejöttek (l. TESz.). Ennek megfelelően csak mostanában írjuk így őket.

Magam a nyelvkövető jelleg körébe sorolom azt is, hogy nagyobb mértékben a 11. kiadásban szabályozták pl. – mint jeleztük is – a földrajzi, az intézmény- és a márkaneveket, valamint a mozaikszókat. Vagy hogy számos szakmai helyesírási szabályzatot és szótárt adtak ki. Stb.

4. El szoktunk feledkezni a magyar helyesírás úgynevezett értelemtükröző jellegéről. Ez sok mindenben megnyilvánul, Először is abban, hogy a szóalakokban – mint már utaltunk rá – rendszerint feltüntetjük az egyes szóelemeket, függetlenül a kiejtésükben alkalmilag végbement változásoktól. Aztán a külön- és egybeírással megkülönböztetjük a szókapcsolatokat az összetételektől (pl. más a *hat ökör* és a *hatökör*). A kis- és nagy kezdőbetű szintén jelzi, hogy köz- vagy tulajdonnévről van-e szó (pl. a *patak* 'csermelynél nagyobb, folyónál kisebb folyóvíz', a *Patak* szó viszont egy Nógrád megyei község neve). A több elemű földrajzi nevek egybe- vagy külön-ill. kötőjeles írása ugyancsak utal a kérdéses földrajzinév-típusra (pl. *Sárospatak*: helységnév, de *Sáros-patak*: víznév; *Ferenc-hegy*: domborzati név, de *Ferenc körút*: utcánév). Még az úgynevezett idegen szavak is jelzik írásmódjukkal, hogy meghonosodtak-e, vagy az elején vannak ennek a folyamatnak (pl. *perszóna* – tehát magyarosan írva –: megvetéssel említett nőszemély, de *persona non grata* – azaz latinosan írva –: olyan diplomata, akinek jelenlétét a működési területén lévő állam korlátozza).

5. És mit mondhatunk helyesírásunk jövőjéről? Mint nagyon röviden utaltunk rá, az egész rendszer következetesen kialakult, reális alapokon nyugszik, azaz megvan a maga logikája. Ezen az úton tehát – már csak nyelvkövető jellegénél fogva is – mehet tovább.

Egyébként várható az idegen (főleg angol) szavaknak és kifejezéseknek a beáramlása, újabb mozaikszóknak (idegen elemeket tartalmazóknak is) a létrejötte, esetleg még a normáknak (jóllehet szerintem nem kívánatos) fellazulása is. Stb. Mindez magával hozhatja – hozza – a szabályok finomítását, esetleg új – részben új – jelenségeknek a szabályba foglalását – de az eddigi alapokon!

Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára.

Szerk.: Kozocsa Sándor Géza. ELTE Mai magyar nyelvi tanszék. Bp., 1993. 256–261.

2. JELENTÉSTAN

A MAGYAR JELENTÉSTAN KEZDETEI

1. Ismeretes, hogy a magyar nyelvtudományban 1883-ban jelent meg nyomtatásban az első rendszeres jelentéstani összefoglalás: Simonyi Zsigmond 1880-ban megtartott akadémiai székfoglaló előadása, A jelentéstan alapvonalai címen (elemzését I. Károly Sándor: Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből. In: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 1850–1920. Szerk. Szathmári István. Bp., 1970. 67–69).

Ebben a dolgozatban arra próbálok a tudománytörténet eszközeivel – vázaltszerűen rávilágítani, hogy ennek milyen előzményei voltak. Vagyis: mikor, milyen formában, milyen hatásra és – mai szemmel nézve – milyen „értékben” jelentek meg nyelvtudományunkban a jelentéstani jellegű megfigyelések, megállapítások, esetleg elméleti következtetések, hogy aztán a XIX. század nyolcvanas éveinek az elején, a nagy alkotók és nagy alkotások korában – egy kissé a mennyiségi-minőségi átcspapást is mintegy példázva – napvilágot lásson az első elméleti rendszerezés.*

Ezt megelőzően azonban tisztáznunk kell a jelentéstan mai nyelvtudományban elfoglalt helyzetét, továbbá a jelentés mai értelmezését.

Hozzá kell tennem, hogy az itt jelzetteket annál is inkább elvégezhetjük, mert a jelentéstan korábbi visszaszorulása, majd a hatvanas évektől valóságos elburjánzása után napjainkban e tekintetben bizonyos „megnyugvás”, megállapodottság van kialakulóban.

2. Ha nem is érthetünk teljesen egyet Laziczius Gyulának a következő megállapításával: „Jentéstanról azért nem szabad mint önálló stúdiiumról beszélni, mert a nyelvtudomány bizonyos fokig maga is – jelentéstan” (Általános nyelvészet. Bp., 1942. 54; mottóul választotta Károly Sándor Általános és magyar jelentéstan című monográfiájának – Bp., 1970. – A jelentéstan helye a nyelvtudományban című fejezete előtt), a jelentéstan fontosságát – tárgyilagosan is – el kell ismernünk. Ha a nyelv bázisát akarjuk ugyanis éppen fő funkciója: a közlés, a kommunikáció szempontjából megjelölni, akkor egy kissé leegyszerűsítve a dolgot, röviden ezt mondhatjuk: hangalak és jelentés, s ilyenformán a nyelvről szóló tan = a nyelvi alakok és jelentések tana. Károly Sándor ezt így fogalmazza meg: „A nyelvi jelnek, mindenféle jeltípusnak szükségképpen van alakja és jelentése. Ha a nyelv rendszerét meg akarjuk érteni, működtetését akarjuk látni, akkor éppen azt kell vizsgálnunk, hogy a jelentéseket miféle típusú jelekkel fejezi ki.” (I. h. 16.) „A jelentésvizsgálat tehát valójában nem valami részfeladata a nyelvtudománynak...” (uo.), illetőleg: „...a jelentéssel való foglalkozás beleértve természetesen a mondat jelentését is, a nyelvvel való foglalkozásnak talán a lényege...” (A jelentéstan az utolsó huszonöt év magyar nyelvtudományában. In: Jentéstan és stilsztika. NytudÉrt. 83. sz. Bp., 1974. 22).

2.1. Az elmondottak ellenére a jelentéstan mostoha gyereke volt a nyelvtudománynak. Önálló diszciplínaként csak a múlt században jelentkezik (K.

* Ezúttal csak az 1770 tájáig tartó első főkorszak kidolgozására tudtam sort keríteni.

Reisig, Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft. 1839.), s joggal állapítja meg Szépe György még az 1972-es – jelentéstannal és stilisztikával foglalkozó – szegedi kongresszuson is: „Helyzete mind a mai napig nem stabilizálódott a nyelvleírás egészén belül” (NytudÉrt. 83. sz. 587). Persze azért „akik kevés figyelemre méltatták vagy száműzni akarták, azok is belőle indultak ki, reá építettek” (Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan 13).

Ilyenfórmán a jelentéstan kezdetben és sokáig csupán a klasszika-filológia szövegértelmező gyakorlatában, a retorikában, a filozófia és a logika keretében, a szótári összeállításokban, továbbá az első nyelvtanokban kapott hangot. Mivel – mint jeleztük – soká önállósodott, akkor is csak egy addig más tudományágakra le nem foglalt területre jelentette be igényét: a szó viszonyító elemek nélküli jelentéssajátságainak a vizsgálatára, azaz a szójelentéstanra. (Nem véletlenül tehát, hogy szinte a legutóbbi időkig a jelentéstanon elsősorban és csaknem kizárólag szójelentéstani értettek!) Vö. Szépe: i. h.; Károly: NytudÉrt. 83. sz. 12).

2.2. A jelentéstan alakulásában változást a történeti–összehasonlító módszer kiépülése és elterjedése hozott, elsősorban a múlt század közepétől. Mind a történeti fejlődés megrajzolását, mind a nyelvek közötti összehasonlítást kiterjesztették ugyanis – bár a hangalakokénál jóval kisebb mértékben – a szavak jelentésére és – még kisebb mértékben – a formások szerepének a vizsgálatára. Így érthető, hogy bizonyos fókig fellendült a történeti szókincsvizsgálat és valamivel később – különösen – a jelentésváltozások (jelentésbővülés, -szűkülés, név- és jelentésátvitel) kutatása.

Kétségtelenül újat jelentett – ha természetesen bizonyos korlátokkal is – az új grammatikus iskola, amelynek a hatására (H. Paul, A. Darmesteter és W. Wundt munkássága emelkedik ki) a korábbi retorikai jellegű jelentéstanok a logikai és főként lélektani kutatások (a nyelvi működés lelki oldala, társas-lélektani törvényszerűségek stb.) eredményeit érvényesítik a szójelentéstani vizsgálatokban. Két terület válik fontossá: *a)* a jelentésváltozásokon belül a metaforák elmélyültebb elemzése (l. pl. Wundt metaforaelméletét stb. vö. A magyar stilisztika vázlata 77–91); *b)* a szó felépítésének feltárása, a szóhangulat felfedezése (vö. K. O. Erdmann, Die Bedeutung des Wortes. 1900.)

2.3. A húszas évektől megváltozott a jelentéstan helyzete. Valójában kiszorult a nyelvtudományból. Egyesek azért száműzték – mint Károly Sándor rámutat (Általános és magyar jelentéstan 13) – „... mert felismervén, hogy a jelentés funkciófogalom, a jelentés tárgyalását nem tartották lehetségesnek az alak nélkül (l. Weisgerber: Die Bedeutungslehre – ein Irrweg der Sprachwissenschaft; In: Germ. Rom. Monatschrift XV, 161–183).” Mások, mindenekelőtt Bloomfield és az amerikai leíró nyelvészeti iskola meg azért iktatták ki a szemantikát (= negatív jelentéstan, vö. Károly Sándor: NytudÉrt. 83. sz. 20), mert bár nagyon is számoltak a jelentéssel –, elsősorban lélektani jellege miatt nem tartották saját módszereikkel, egzakt módon meghatározhatónak. (Ezért nevezi a szemantikának ezt a második korszakát Antal László a szkepszis korának, szemben az előző időkkel, amelyet – egy kissé egyoldalúan – így jelöl meg: Zeitalter der Sorglosigkeit oder Problemlosigkeit; I. Aspekte der Semantik. Zu ihrer Theorie und Geschichte 1962–1969. Frankfurt/M., 1972. VII.)

Körülbelül a hatvanas évek második felétől került ismét a jelentéssel, a jelentéstan (most inkább szemantikának mondják a magyarban is) való foglalkozás az érdeklődés középpontjába (Antal említett munkájában a modern szemantika kibontakozásaként jelöli meg). Mégpedig eddig soha nem tapasztalt mértékben: a szinte számba sem vehető (részben vagy egészben) új nyelvelmélet, iskola (a strukturalista és generatív nyelvleírás, a szemiotika, a sztratifikációs nyelvészet stb.), és egyes képviselői új szemantikai elképzeléssel és rendszerezéssel álltak elő, úgyhogy a szemantikának valóságos elburjánzásáról beszélhetünk. (Anélkül, hogy ennek a tárgyalásába vagy csupán felsorolásába belebocsátkoznék, egyedül arra utalok, hogy Szabó Zoltán A mai stilsztika nyelvészeti alapjai című munkájában – Kolozsvár-Napoca, 1977. –, csak A szemantika című részben – 95–123 – szövegsemmantikáról, parole-szemantikáról, irodalom- és elbeszélés-szemantikáról beszél; és az a „veszély” is fennáll, hogy például a szemantika egyszerűen „bekebelezi”, „elnyeli” a stilsztikát. L. még Szépe György idézet dolgozatát: NytudÉrt. 83. sz. 587–592.)

2.4. Arra a kérdésre, hogy miért oly későn önállósodott a jelentéstan, Szabó Zoltán így válaszol: „A szemantika lényegében ősi ága a nyelvtudománynak, minthogy a nyelv kutatói kezdettől fogva figyelemmel voltak a nyelvi elemek jelentésére. A jelentést annyira általános nyelvi sajátosságnak tekintették, hogy tanulmányozását nem különítették el, fölöslegesnek tartották önállósítását.” (A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai 95.) Magam úgy gondolom, hogy ezenkívül a jelentés roppant bonyolult, összetett volta is hozzájárult ehhez. Hogy ez mennyire így van, azt éppen a mai jelentésvizsgálatok roppant sokoldalúsága igazolja: ismeretelmélet, filozófia, logika, pszichológia, szociológia, szemiotika, kommunikáció-elmélet („A nyelvtudomány ott kezdődik, amikor a kommunikációval kezd foglalkozni” – írta A. Martinet: Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft. Stuttgart, 1963. 40), általános nyelvészet stb. nélkül nincs eredményes jelentésvizsgálat, és akkor még nem szóltunk szinte valamennyi diakrón és szinkrón nyelvészeti diszciplináról.

Egyébként az, amit Károly Sándor Simonyi Zsigmondra és Gombocz Zoltánra vonatkozólag megállapított, érvényes minden jelentéstan foglalkozóra és minden korra: „Nem véletlen, hogy akik a jelentéstan elvi kérdéseivel a legbehatóbban foglalkoztak e korszakban, a legsokoldalúbb egyéniségek voltak, a legnagyobb rendszerező-készséggel, a legnagyobb tájékozódással.” (Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből. In: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 76.) És – tovább menve – Antal Lászlónak is igazat kell adnunk: „... a jelentéshez való közeledés módja függvénye volt és ma is függvénye az egyes korszakok, illetve az egyes kutatók általános nyelvészeti szemléletének.” (A jelentés világa. Bp., 1978. 12.)

3. E rövid „tájékozódás”, illetőleg bevezető után most már az a kérdés, hogy ma milyen alapról, a jelentésnek és a jelentéstanak milyen felfogása szerint vizsgáljuk és „értékeljük” ennek a diszciplinának a magyar előzményeit.

Annyit azonban – az elmondottakat továbbfűzve – meg kell állapítanunk, hogy – mint jeleztem – a hetvenes évek elejétől az a bizonyos elburjánzás alábbhagyott, viszonylagos megállapodottság, nyugalom jött létre, amit két tény is igazol. Egyrészt kitapinthatók az újabb szemantika általános jellemzői. Szabó Zoltán például a mai jelentéstanak hat „sajátos vonás”-át említi: a) a szemiotika részeként fejlődik;

b) a jelentésnek különböző fajait tartják számon: denotatív, konnotatív stb.; c) a jelentésnek is van struktúrája; d) vizsgálati köre kiterjed a grammatikára, valamint a szövegre; e) a múltban a történeti jelentéstan volt az uralkodó, ma inkább a leíró és általános szemantika; f) az interdiszciplináris érdeklődés középpontjába került (l. részletesebben i. m. 97–98 és passim). Másrészt Károly Sándor már 1970-ben megjelentethette új szempontú „Általános és magyar jelentéstan”-át, amelyet az előszóban így jellemezett: „... megpróbálja szervezesebb összefüggésbe hozni 1. a szemantikát és a grammatikát, a jelek és a jelkapcsolatok jelentéstanát; 2. a leíró és a történeti jelentéstan; 3. az általános és a speciálisan magyar jelentéstant” (i. m. 7). (Egyébként a jelentéstan 1945–1972 közötti alakulását l. Károly Sándor említett tanulmányában: NytudÉrt. 83. sz. 12–22.)

3.1. A nyelvnek és a nyelvvel foglalkozó tannak, benne a jelentéstanak alapkategóriája a jelentés. Az utóbbi időben – mint utaltam rá – nagyon sok oldalról közelítették meg a nyelvnek ezt a lényegi összetevőjét, ennek megfelelően számos – vagy inkább számtalan – jelentésfelfogás és -meghatározás született. Ezeket sem egygel megtoldani, sem jellemezni, sem felsorolni nem akarom. Csupán – a vizsgálандó előzményekre való tekintettel is – a következőkre leszek tekintettel:

1. Egyetértve Szabó Zoltánnal („A leginkább elfogadhatónak azokat a jelentésértelmezéseket tekintjük, amelyek a korábbi egyoldalú meghatározásoktól eltérően figyelemmel vannak a jelentés bonyolult voltára, komplex jellegére és változatos nyelvi szerepére, valamint arra is, hogy a jelentés egy nagyobb összefüggésrendszer része, hisz a jel részeként szerepet játszik mind a fogalomalkotásban, az ismeretek kialakításában, elraktározásában, megőrzésében, mind pedig a közlési folyamatban, tehát kettős szerepe van: a megjelenítés és a közlés”, i. m. 102–103.) – a teljes nyelvrendszert (a jeleket és a jelkapcsolatokat) – a kommunikáció előtérbe helyezésével – jól átfogja Károly Sándor, a beszédfolyamat tényezői közötti hatféle relációval: megkülönböztet denotatív, szintaktikai, pragmatikus, lexikológiai, műfaji és nyelvrétegbeli jelentést (Általános és magyar jelentéstan 68 kk.).

2. Többen értelmezik úgy a jelentést, hogy a jel használati szabálya (vö. Antal i. m. 42–43, Szabó Zoltán i. m. 103), ennek ellenére – különösen a szintaktikai eszközöket tekintve – régi nyelvtanaink esetében (ilyen vagy olyan) szabályok megoldásával kell számolnunk.

3. Föltétlen szükséges tekintettel lennünk mindarra is, amit Hadrovics László említ „gyakorlati magyar jelentéstani terv”-ében, amely elsősorban a szavakra, szófajokra épít, de jóval túlmutat rajtuk: a mondat és a szöveg felé. Ez a jelentéstan „elsősorban nem osztályoz, hanem a mozgató erőket vizsgálja, a fejlődés útjait igyekszik feltárni. Anyagáért visszanyúl a múltba, de a jelen mozgást is vizsgálja, és helyenként még a jövőbe is tekint...” (NytudÉrt. 83. sz. 183, l. az egész dolgozatot: 175–183). – (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy magam az ötvenes-hatvanas években – a szójelentéstanra korlátozódva – a jelentésnek három fő összetevőjét különböztettem meg: fogalmi tartalom, érzelmi-hangulati velejáró és használati kötöttség; mind az Idegen Nyelvek Főiskoláján, mind az egyetemen ilyen jelentésfelfogással is sok mindent eredményesen meg lehetett tanítani.)

3.2. Ilyenformán régi szótárainkban, nyelvtanainkban és egyéb nyelvészeti jellegű munkáinkban a szavak és a szókapcsolatok jelentésére; a szófajok, a viszonyító elemek, egyéb mondattani eszközök és jelenségek funkcióira, továbbá használati szabályaira; valamint az előbbiek és utóbbiak alakulására vonatkozó megfigyeléseket, megállapításokat; végül az esetleges elméleti megjegyzéseket kísérem figyelemmel.

Mutatis mutandis a régi nyelvtanokra is érvényes az, amit Károly Sándor inkább az utóbbi évtizedek grammatikáiról mondott: „A mondattan viszonyító eszközeinek, a ragoknak és a jeleknek a tárgyalásába is sokszor helyet kaptak jelentéstani kérdések, még az alaktani jellegű stúdiumokon belül is” NytudÉrt. 83. sz. 12–13; vö. még Szépe uo. 587).

4. A magyar nyelvtudomány történetében – 1971-es dolgozatomat követve (MNy. LVII, 18–35) – három főkorszakot veszek fel:

I. A magyar nyelvtudomány kezdetei: Sylvester János fellépésétől (a XVI. század húszas éveitől) Sajnovics János „Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapporum idem esse” munkájának megjelenéséig (a XVIII. század hetvenes éveiiig), vagyis az első nyelvtanoktól, szótáraktól a tudományos jellegű összehasonlító és történeti nyelvészet hazai jelentkezéséig.

II. A mai értelemben vett nyelvtudomány felé: Sajnovics említett művének megjelenésétől (a XVIII. század hetvenes éveitől) a mai értelemben vett nyelvtudomány megindulásáig (a XIX. század közepéig), vagyis a felvilágosodás és a reformkor: az összehasonlító és történeti módszer első lépései; a nyelvújítás; a nyelvi vizsgálódás további szélesedése; a nyelvjárások vizsgálata.

III. A mai értelemben vett nyelvtudomány: az összehasonlító és történeti módszer megalapozásától (a XIX. század közepétől) a mai sokrétű, több diszciplínát magába foglaló, modern nyelvtudományig. Ezen a legfontosabb korszakon belül négy fejlődési szakaszt különíthetünk el:

1. A múlt század közepétől a hetvenes évekig: útkeresés, az első nyelvészeti folyóiratok; Hunfalvy Pál és Riedl Szende.

2. A múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig: a hazai finnugor, majd a magyar nyelvészeti kutatások kibontakozása, megerősödése és differenciálódása; szintézisek alkotása; a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása.

3. A két világháború között: bizonyos visszaesés, különösen az összefoglalt munkák területén.

4. A második világháborútól máig: a kezdeti nehézségek után a nyelvtudomány általános fellendülése; új diszciplínák; a Nyelvtudományi Intézet létrejötte; az egyetemi és főiskolai nyelvészeti tanszékek megerősödése; a külföldi magyar nyelvészeti kutatások megindulása.

5. „A magyar nyelvtudomány kezdetei”-ként megjelölt első főkorszakot általában a következőképpen jellemezhetjük.

Már a XVI. század előtt találunk a magyar nyelvre, egyes szavak eredetére stb. vonatkozó elszórt megjegyzéseket, de ezek alkalmi és naiv volta miatt nyelvtudományunk kezdeteit csak a XVI. század húszas-harmincas éveitől, az első – a tudomány rangjára immár méltán jogot formáló – nyelvtan megjelenésétől számíthatjuk.

Hazánkban – az európai fejlődéstől hasonlóan – mindenekelőtt a humanizmus hatására (a humanizmus elsősorban a latin jobb elsajátítása érdekében tesz engedményeket a vulgáris nyelveknek, s ugyanakkor – latin alapokon nyugvó – módszert és mintát is ad vizsgálatukra, művelésükre), továbbá a reformáció ösztönzésére (a reformációt és az anyanyelvet juttatja diadalra) és a hazai politikai, művelődésbeli stb. viszonyok eredményeképpen (azaz az ország három részre szakadása és a nemzeti öntudat megerősödése; a literátusréteg létrejötte; stb.) – főként a fordítások (mindenekelőtt bibliafordítások) „melléktermékeként” – megindul s lassan terebélyesedik nyelvünk szerkezetének vizsgálata. Ez a vizsgálódás – amely a XVI–XVIII. századot, első korszakunkat jellemzi – négy síkon folyt. Mind teljesebben „felfedezik”, majd szabályokba foglalják, rendszerezik – persze inkább gyakorlati, mint szorosabb értelemben vett tudományos célból – az egyes nyelvtani jelenségeket: létrejönnek az első grammatikák. Leltározzák a szó- és kifejezőkészletünket: megjelennek az első (két- vagy többnyelvű) szótárak. E korszak nyelvtanai (l. CorpGr.), amelyek először elnagyoltabban, később az apró részletekre is ügyelve, és a latin grammatika nyűgétől mind jobban megszabadulva bemutatják nyelvünk alakitani és helyesírási, majd mondattani jelenségeit, s reguláikkal erős lökést adnak a magyar nyelv egységesülésének, a normák kialakulásának és megszilárdulásának, – továbbá szótárai (Szenczi Molnár Albert munkái; Páriz Pápai műve; stb.), amelyek a korabeli szó- és szóláskincsnek jelentős hányadát rögzítik, általában az akkori nyelvtanítás és lexikográfia legjobb nemzetközi színvonalán állnak.

Míthogy az említett nyelvtanok normatívak és gyakorlatiak, az egyes nyelvi jelenségeknek a stilisztikai sajátosságaira, s valamint helyes használatára is gyakran utalnak, ilyenformán ez a korszak az alkalmazott nyelvtudománynak, benne elsősorban a stilisztikának és a nyelvművelésnek az indulását is jelenti (az első magyar nyelvű stilisztikai fejezet szerzője Sylvester János, az első nyelvművelő könyvé pedig Geleji Katona István).

Végül (mint másutt) nálunk is felvetődik a nyelvek – köztük a magyar – eredetének, rokonságának a kérdése. A XVI. században és a XVII. század első felében a humanista közvéleménynek megfelelően nyelvünket a héberrel rokonították (pl. Sylvester és Szenczi Molnár is); a XVII. század második felétől már a „napkeleti nyelvek” közé sorolják (pl. Geleji Katona, Kalmár György stb.). Ezek az egybevetések – a nyugati próbálkozásokhoz hasonlóan – mai szemmel nézve tudománytalanok voltak, mégis a problémák fölvetésével, a nyelvek tanulmányozásával stb. a következő korszakokat készítették elő.

Az említett négy „sík” közül a jelentéstan szempontjából nyilván az első három jön számításba. Lássuk először a grammatikákat.

6. Természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy úgynevezett régi nyelvtanaink céljukat, felépítésüket, tárgyalásmódjukat illetően nem azonosak a maiakkal. Kezdetben lényegében a fordítás tanulságai eredményezték őket, aztán emellett (is) – a latin stb. hagyományokat utánozva, illetőleg rájuk támaszkodva – tanító, gyakorlati célból íródtak. Ebből mindjárt következik, hogy regulákat, szabályokat adnak, a maguk módján normatívak, s a nyelvtani alakok (paradigmák stb.) formájában) kapnak bennük viszonylagosan nagyobb teret. Kezdetben nem

teljesek, de ha később ilyenné válnak is, a terjedelmük s ennél fogva a tárgyalás részletessége is igen különböző, gyakran csak rövid felsorolás egy-egy fejezet.

És – mondhatjuk: természetesen – nincs bennük jelentéstani rész, az ilyen jellegű közvetlen megállapítás is ritka, inkább bizonyos – gyakran elég korlátozott – használati szabályokat kapunk bennük, s ennek következtében igen gyakran nyelvhelyességi és stilisztikai vonatkozásuk is van.

Az itt elmondottaknak megfelelően ezúttal arra szorítkozom, hogy a fontosabb nyelvtanok jelentőségét – a jelentés tan felé nézve – összefoglalom, hány jellemző – inkább előre mutató – példát (mintegy ízelítőül) megemlítek, kiemelve a közvetlenül jelentéstani megállapításokat.

Az egyes nyelvtanok forrásait, felépítését, a nyelvi normalizálódásban betöltött szerepét, az egyes fejezetek megállapításait stb. itt nem tárgyalhatom, mivel megírtam Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk című (Bp., 1968.) munkámban. Ennek a tanulságait egyébként jelen dolgozatomban is felhasználtam.

6.1. Sylvester nyelvtanának (Grammatica Hungarolatina... 1539.) a megértéséhez utalnunk kell arra, hogy a XVI. század második negyedében három út vezetett a magyar nyelv felfedezéséhez, grammatikai rendszerbe foglalásához, majd szabványosításához.

a) Mindenekelőtt a Donatus-féle latin nyelvtanhoz írt tolmácsolatok, értelmezések, magyar példák és paradigmák és még inkább a latin nyelvi jelenségek után a magyar nyelvek leírása. Mindez a magyar nyelvhasználat egyre több elemének a felismerését, majd – egyelőre a latint követő – rendszerezését, illetőleg a kifejezőmódok alakváltozatainak észlelését, végül a használatukat meghatározó szabályokat, szabályféléket eredményezte.

b) Ugyanide vezetett – majdnem hasonló állomásokon keresztül – a fordítás, elsősorban a biblia egyes részeinek a lefordítása. Ez a művelet még a legprimitívebb fokon is két nyelv szavainak, jelenségeinek az egybevetését jelenti. Az efféle fordítás is mintegy „felfedeztette” a fordítóval az anyanyelvi jelenségeket, a legkülönbözőbb kifejezésbeli lehetőségeket stb., s az utóbbiak között való választásban alkalmakként állásfoglalásra, majd bizonyos szabályok, normák felállítására kényszerítette a fordítót. Nem véletlen hát, hogy ebben a korban s még sokáig a legjobb fordítók írták a nyelvtanokat.

c) Az előbbi kettővel szorosan összefügg a végeredményben ugyanoda vezető harmadik út: a latin nyelv iskolai tanítása, pontosabban ennek érdekében (kezdeti fokon) az anyanyelv felhasználása. Ennek az eredménye az lett, hogy tolmácsolatokkal, értelmezésekkel stb. kísérték a latin nyelvkönyveket (l. Sylvester Rudimentáját), hogy több nyelvű dialógusokat állítottak össze (l. Sylvesternek a Pveriliŭ Colloqviorvm Formulae... című munkáját), illetőleg, hogy kétnyelvű nyelvtanokat írtak, amelyben mindig figyelembe vették a tanulók, a tanulás szempontjait.

Sylvester életművének jelentőségét így jellemeztem: a) Grammaticájában és stilisztikai fejtegetéseiben elsőnek „fedez fel” nyelvünk sok helyesírási, hangtani, alaktani, mondattani, szókinésbeli és stilisztikai sajátosságát. b) A korábbi kevés, de kétségtelenül meglevő normatív hagyományra támaszkodva a korabeli magyar nyelvhasználatnak számos jelenségét rögzíti szabályba. c) E szabályokat a nyelvtan

normalizáló szerepének, tekintélyének, továbbá anyanyelve értékének a biztos tudatában szinte maradék nélkül követi műveiben. *d)* Ilyenformán – grammatikájában inkább a magyar nyelv javára billentve a mérleget – megveti a magyar helyesírás, nyelvtan, stilisztika és nyelvművelés alapjait.

Első nyelvtanírónk grammatikájában közvetlen jelentéstani résszel nem találkozunk (az ilyenek is tekinthető – elsősorban stilisztikai jellegű – ún. könyv végi jegyzetekről az „alkalmazott nyelvtudomány” keretében szölok), de az alaktan keretében több ma is helytálló, viszonylag részletesebb szerepleírást, illetve használati szabályt találunk. A névelőről például – nyelvtanának tisztán magyar tárgyú fejezetében – miután szembeszállva kedves tanítójával, Melanchtonnal, aki azt állította, hogy névelő csak a görögben és a németben van – önérzettel hangsúlyozza, hogy a mi nyelvünkben éppen úgy megtalálható, mint a görögben, megállapítja a nyelvtanban elfoglalt helyét és használatának szabályait: *a)* a névelő az *az* partikula, amely minden nemből és számban ragozatlan (!); *b)* ha mégis ragozzuk, már névmásnak tekintendő; *c)* bár igen kicsi szócska, ha helyesen élünk vele, beszédünknek méltóságot és világosságot kölcsönöz; *d)* éppúgy, mint a görögben, a mi nyelvünkben is megvan a maga sajátos helye. Ezenkívül Sylvester „felfedezi” a tárgyas ragozást, a magyar nyelvtani terminológia létrehozásának a kísérletével – közvetve – már jelentéstani kérdéseket érint (l. Régi nyelvtanaink... 110–112), és „érdekes” szabályokat fogalmaz meg a fokozásra, a számnevek után álló jelzett szavak számára, a névszó- és igeragozásra, a birtokos személyragozásra, a határozók stb. használatára vonatkozólag.

6.2. Szenczi Molnár Albert nyelvtanáról összefoglalóan ezt jegyezhetjük meg: *a)* A „*Novae Grammaticae... libri duo*” (1610.) az első magyar nyelvtan, amely a latin grammatika befolyásától ugyan nem mentesen, de immár tudatosan egy vulgáris nyelv rendszerének, sajátosságainak bemutatását tűzi ki feladatául, s ilyenformán a vulgáris nyelvek nyelvtanirodalmában a legfejlettebb fokot képviseli. Továbbá: ez az első teljes magyar nyelvtan, amelyben megjelenik a mondattan is. *b)* Szenczi Molnár e művében – az előző enémű munkákhoz viszonyítva – nyelvünknek sok újabb hangtani, helyesírási, alaktani, mondattani, sőt stilisztikai sajátosságát „felfedezi” és rögzíti, többször megadva a használatukra vonatkozó szabályt vagy elgondolást is. Ilyenformán bár gyakorlati akart lenni, számos elméleti megállapítással viszi előbbre nyelvi-nyelvtani ismereteinket.

Szenczi Molnár műve előszavában már egyértelműen azt is célul tűzi ki, hogy anyanyelvét a nyelvtan szabályaiba kényszerítse („... ut linguam patriam, quam Dictionarii et Psalterii editione excolere tentassem, etiam praeceptis Grammaticis, quoad ejus fieri possit brevibus includerem, et praecepta exemplis perspicuis illustrarem.” (CorpGr. 113).

Egyébként nála is szerepelnek – még részletesebben – a névelőhasználat, a fokozás, a névszó- és igeragozás stb. legfőbb szabályai.

Szenczi Molnárak közvetlen jelentéstani megjegyzései is vannak. Felismerte nyelvünknek a képzőkben, különösen kicsinyítő képzőkben való gazdagságát, jól szemlélteti a kicsinyítő képzők akkori sokféleségét és produktivitását, s részletesebben elemzi pl. az *-i* melléknévképző jelentésárnyalatait (l. uo. 167–168). Továbbá: a háromirányúságot is megsejtve csaknem húsz jelentésbeli csoportba sorolja fel a

határozószókat. Az indulatszók és a kötőszók hasonló arányban és módon szerepelnek a nyelvtanban. Az előbbieket tíz jelentéstani (pl. „Admirantis: *ényhe, hizem, imè, béh, bezzeg!* – Approbantis: *ám, ámbár, bár, bátor, ámbátor*” uo. 252), az utóbbiak a mainak sok tekintetben megfelelően hat funkció szerinti csoportban (pl. Adversativae: *de, hát, tehát, maga, demaga, lám, noha, mindazáltal, kedig, pedig, penig.* – Disjunctivae: *vagy, avagy, akar, akarhogy, akarmint, vagyimígy, vagyamúgy*” uo. 252).

Szenczi Molnár grammatikájának második könyve az első magyar mondatban. A régi szintaxisoknak Appollonius Dyskolos óta szokásos (és Ramusnál is meglevő) rendszerét követve és a nyelv megtanulásának célját előtérbe helyezve az egyes mondatrészek közötti egyezés (convenientia) és a szavak vonzata (rectio) köré építi szerzőnk mondanivalóját. Ez a szemléletmód – amely szerint a szintaxis a különböző szófajú szavak szintagmákba való szerkeszthetőségének szabályait kutatja – a mondatalkotás sok jelenségének feltárásával, bizonyos szabályok rögzítésével, párhuzamos szerkezeti megoldások (= grammatikai szinonimák!) felsorolásával stb. sok tekintetben előre mutat a ma felé. Még mintha a „szöveg” jelentőségét is látná, a mondatban ugyanis szerinte az a része a nyelvtannak, amely a beszéd megalkotásának (egybeszerkesztésének) az elvére (módjára) tanít. A beszéd a szavaknak az összefüggő értelem kifejezése céljából való összeillesztése, amely a „compositio” és „distinctio” révén válik valóra. A distinctio az írásjelek használatára utal. A compositio pedig a „convenientia” és a „rectio” segítségével valósul meg.

Ennek a keretében foglalkozik a névelők használatával, a névszónak névszóval kapcsolódásával és az igei vonatatokkal. Ez utóbbival is a ma felé mutat, az úgynevezett függőségi nyelvtanok és olyan nyelvtanító módszerek felé, amelyek egyenesen a vonatokra épülnek.

Végül, hogy a nyelvhasználat, a nyelvi elemek funkciói mennyire a középpontban álltak Szenczi Molnár nyelvtanában, azt világosan jelzi a következő megállapításom: „...se nyelvtanában, se egyebütt külön stilisztikai kérdésekkel nem foglalkozik, de mint több nyelvtant ismerő, rendkívül jó nyelvérzékű és költői tehetséggel is megáldott grammatikus nyelvünknek sok stiláris elemét, sajátosságát megemlíti, sok stilisztikai jellegű megjegyzést tesz, gyakran „indifferent”, „elegant”, „rectius” kifejezésekkel utalva az egyes alakváltozatok közötti stilisztikai különbségekre is. Ilyenek például: a névelő emfátikus szerepe (uo. 126, 254); a középfok a „finomkodóbbak” használatában (uo. 133); nyelvünk képzőbeli gazdagsága (uo. 165–166); a *látand* igealak csak az írott nyelvben szerepel (uo. 179); az *-it* képzőnek van *-ét* és („expresse”) *-éyt* alakja (uo. 181); versben a főnévi igenév birtokos személyragos (uo. 181); a *fel* és *föl* változatnak a szó hangalakjától függő használata (uo. 244, 245); a kifejező indulatszók stilisztikai szempontú osztályozása és felsorolása (uo. 251–252); az alaktanban, de különösen a mondatban felsorolt nyelvtani szinonimák (uo. 272 kk.); két, akkoriban nagyon gyakori figura etymologica (uo. 278–279).” (L. Régi nyelvtanaink... 218–219.)

6.3. Komáromi Csipkés György Hungaria Illustrata... című grammatikája (1655.) *a)* Szenczi Molnár munkájával induló, önálló magyar nyelvtanok sorába tartozik. Lényegében csak helyesírást és alaktant tartalmaz, de szerzőjét a szabályok megalkotásában immár jobbra nem a latin grammatika, hanem nyelvünk működése

irányítja. – *b*) Komáromi Csipkés Györgynek a nyelvtanában is tükröződő nyelvi tudatosság ugyancsak nagyobb az elődeinél: az egyes nyelvi jelenségeket körülhatárolja, igyekszik valamennyi változatukat számba venni, s ezek egy részét „értékeli” mintegy az irodalmi nyelv szemszögéből, de úgy, hogy figyelembe veszi a stilsztika és a nyelvhelyesség szempontjait is (gyakori minősítései: „communius”, „accuratius”, „rarius”, „frequentius” stb.). – *c*) Az egyes nyelvi jelenségek, kivételek területét igyekszik – elődeinél sokkal nagyobb mértékben – körülhatárolni, szabályba foglalni. – *d*) A nyelvismerete, a sok fordítás és az ezekkel együtt járó összehasonlító-készség, s nyilván az egyéni képesség és éleslátás segítik hozzá Komáromi Csipkést ahhoz, hogy már bizonyos finomságokat is észlel (pl. a szófajváltást, a főnevesülést, a szóösszetételek apróbb sajátosságait: uo. 351–352, 356).

Szabályai a névelőhasználatra, a szóképzésre, a fokozásra, a névszó- és igeragozásra, a particulák összefoglaló néven szereplő határozószók, kötőszók stb. használatára vonatkoznak. Ezekből csupán arra utalok, hogy felismeri a tárgyias és az alanyi ragozás közötti alaki és funkcióbeli különbséget (beleértve a második személyű tárgyra utaló igei formákat is); továbbá azt, hogy a jelen idő a magyarban kifejezi a jövőt is (l. uo. 374). A kor szellemére jellemző, hogy az anyanyelv kiválóságát akarván emelni, Komáromi Csipkés hangsúlyozza a magyar nyelv igealakokban való gazdagságát. Ezután külön fejezetben (uo. 389–394) bemutatja a *ver* igének nem kevesebb, mint 80 alakját, felhasználva az alanyi és a tárgyias ragozásnak (a második személyre utalót külön véve), a műveltető, a szenvedő, a ható stb. igéknek, továbbá bizonyos visszaható, gyakorító stb. képzett igei formáknak s ezek kombinációinak a lehetőségeit. Ő maga is bevallja: „... non quaevis horum e>>e u>itata, et in communi colloquio exercita, >ed aliqua >olum; reliqua autem, quamvis non >int in u>u, >unt tamen voces revera Hungaricae...” (uo. 394). Valóban a felsorolt eseteknek mintegy a 20%-a mondható élőnek, 30%-a ritkán használatos, fele pedig inkább csak elvben létezik. Ez utóbbi mintha már a generatív nyelvtenok felé közelítene.

6.4. Pereszlényi Pál nyelvtenával kapcsolatban összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg: *a*) A *grammatica Linguae Vngaricae* (1682.) második, teljes mondattant is tartalmazó magyar nyelvtenünk. A latin grammatika-irodalomhoz és nyelvhez való kapcsolatát bizonyos kettősség jellemzi: egyrészt elődeinél nagyobb mértékben támaszkodik a – beszélt és írott – nyelvi tényekre és sajátosságainak megfelelően rendszerezi őket, másrészt viszont – bizonyos pontokon – szolgálja követi a latin hagyományokat. *b*) Pereszlényi munkájában nyelvünknek újabb hangtani, alaktani, mondattani és stilsztikai sajátosságait tárja fel, és a legtöbbször megadja a használatukra vonatkozó szabályt. Számára a reguláknak nagy a jelentőségük, a nyelvtena gyakorlati alkalmazását bemutató „Praxis” című fejezetben (uo. 532–533) mindig pontosan utal a mondatépítésnek éppen odavágó regulájára (utalásai egyebütt is tudományosak, pontosak!). Külön ki kell emelnünk hogy – elsőként – egész aprólékosan, sokszor az árnyalatnyi finomságokat is elemezve „írja le” nyelvünk több jelenségét. Ezenkívül elődeinél jóval nagyobb stilsztikai tudatról tesz tanúságot (az írók stílusának becslése; a műfajok, a nyelvi rétegek stílusa; stb.).

Szabályokba foglalja a névszóragozást, a névelőhasználatot, a szóképzést, a fokozást, a szavak birtokos személyranggal való ellátását, az igeragozást stb.

Pereszlényi nyelvtanának negyedik része („De Syntaxi” uo. 510–533) – mai tudományunk szerint második mondattanunk. Ebben – Szenczi munkájához hasonlóan, amelyből egyébként sokat merített, nemegyszer szó szerint is – a korabeli magyar mondatyszerkesztés és mondat szerkezet számos jelenségét sok példával illusztrálva feltárja; közülük többet szabályba foglal; párhuzamos szerkezeti megoldásokat – azaz grammatikai szinonimákat – sorol fel; nyelvhelyességi, stilisztikai megjegyzéseket tesz; stb. És bár Szenczi Molnárhoz hasonlóan nem nevezi „convenientia”-nak és „rectio”-nak a mondattan főrészeit, az első fejezetben mégis egyeztetés-félékről, a többi öt fejezetben pedig az igék, melléknevek stb. vonzatairól van szó nála is.

Csak egy példát! Szinte a maival megegyező „szabályt” állít fel a vonatkozó névmások használatáról (uo. 512–513). Eszerint *a'ki* tulajdonnévre és személyt jelentő köznévre vonatkozik, az *a'mely, mely* pedig élettelen dologra, nem személyre. Persze megjegyzi, hogy ritkábban az *a'ki* is vonatkozhat tárgyra (pl. „Az a' tüzta hordó, a'kiben valamit töltez...” uo. 513), nyilván a népnyelvre gondolva. Helyesen látja meg, hogy e névmás számban megegyezik azzal a szóval, amelyekre vonatkozik (a numerus-t érintő négy részletszabályban a latin javára egyszer-egyszer engedményt tesz – legalábbis mai nyelvhasználatunkat véve figyelembe!), viszont abba az esetben kerül, azaz olyan ragot vesz fel, amelyet az igéje megkövetel.

Végül Kövesdi Pál *Linguae Hungaricae* című munkája (1686.) harmadik teljes, de igen rövidre szabott gyakorlati nyelvtanunk, pontosabban: az első, nyelvtant tárgyaló tankönyvünk. Jelentéstan vonatkozása tehát áttételes és kismérvű.

Nem szoltam a nyelvtanfélékről, a nyelvtani töredékekről, továbbá a kisebb-nagyobb iskolai tankönyvekről (l. Régi nyelvtanaink... 383 kk.). Ezek ugyanis az eddigiekhez képest aligha hoznak újat a jelentéstan számára.

7. Szabó Dénes a következőket írja *A magyar nyelvemlékek* című munkájában (EMNyF. Bp., 1959.²) a szótárakról: „A latin nyelvű szövegeknek anyanyelvre való fordítását, illetve a latin nyelvű szövegek olvasásával kapcsolatban azok pontos megértését szolgálták az ábécérendbe szedett latin–idegen nyelvű szótárak (vovabulariumok). Ezek úgy keletkeztek, hogy az egynyelvű latin alfabetikus szótárak szavai mellé odajegyezték a megfelelő vulgáris nyelvű szavakat. Hogy ugyanazt a szótárt minél többen használhassák..., a latin szavakat, kifejezéseket gyakran nem egy, hanem több nyelven is értelmezték. Így keletkeztek a soknyelvű szótárak. – A szótárak használhatóságuk miatt mind nagyobb népszerűsége tettek szert az iskolákban is, az iskolákon kívül is, és idővel szinte teljesen kiszorították a szójegyzékeket.” (63–64.)

Mindehhez azonban még hozzá kell tennünk, hogy a (kéziratot és nyomtatott) szótárak – és elődeik, a (kéziratot és nyomtatott) szójegyzékek (felsorolásukat és jellemzésüket l. Szabó Dénes i. m. 59–63) – didaktikus rendeltetésükön kívül még három célt szolgáltak: *a)* valójában elindították útjára a szójelentéstant, mert amikor a latin, görög, német stb. szavak és kifejezések magyar megfelelőit (és később fordítva: a magyar lexikai elemek idegen nyelvi egyenértékeseit) a szójegyzék- és szótárirók megkeresték, illetve a rokon jelentésüket elkülönítették egymástól, valójában a szavak, kifejezések jelentését állapították meg, ha nem is sorolták fel ennek az összetevőit, egynyelvű szótárak módjára; *b)* e művek ilyen vagy olyan

feldolgozásmódjával és megszerkesztésével a magyar lexikográfia alapját vetették meg; c) és nem kismértékben hozzájárultak a magyar szókincs számbavételéhez, felméréséhez (a normalizálásról ezúttal nem szólunk).

Bár Pesti Gábor nyomtatott szójegyzéke (*Nomenclatura sex lingvarum...* Bécs, 1538.) és Szikszai Fabricius Balázs hasonló jellegű műve (*Nomenclatura seu Dictionarium Latino-Vngaricum...* Debrecen, 1590.) a maga korában igen jelentős munka volt, az utóbbi különösen nagy hatást gyakorolt szótárirodalmunkra, a jelentéstan szemszögéből mégis csak két nyomtatott szótárról szólunk külön is, Szenczi Molnár Albert és Páriz Pápai Ferenc munkájáról.

7.1. Szenczi Molnár szótára (*Dictinarium Latinohungaricum és Dictionarium Vngaricolatinum*. Nürnberg, 1604.) az első ilyenmű betűrendes munka, lexikográfiai tekintetben különbözik mai utódaitól. Tudniillik nemcsak a megfelelő magyar szavakat, kifejezéseket közli, hanem fogalmi magyarázatokat, sőt – művelődési célkitűzéseiből eredően – új ismereteket is nyújt. Gyakoriatk benne a személy- és földrajzi nevek, az irodalmi, képzőművészeti, politikai, társadalomtörténeti stb. műszavak, s nem egyszer utal a szerző magyarországi vonatkozásokra és személyes élményeire. De talán éppen ez utóbbiakkal (is) közelített Szenczi Molnár a jelentések „taglalása”, „elemzése” felé. Egyébként kétségtelenül a magyar–latin rész megszerkesztése volt a nagyobb tett. Eddig ugyanis csak idegen nyelvű – magyar, főleg latin–magyar szótárak láttak nálunk napvilágot. Ezt a részt nem a latin alapján készítette, a két rész magyar szókészlete ugyanis nem egyforma. E rész anyagának összegyűjtésében – mint a szótár előszavában kifejti – nyilván az elolvasott magyar könyvek és a saját emléke játszották a fő szerepet. Hogy milyen szinten jelentette meg szótárait, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Szenczi szótára az egyetlen enemű munka maradt egészen a XIX. századig.

A magyar – latin szótárban már a stilisztika területére tartozik az „Epitheta, Antitheta et adiuncta ex M. T. Ciceronis Collecta” című rész. A humanisták kedvelte „loci communes”-ról van itt szó tulajdonképpen, ahogy maga Szenczi Molnár is megmondja a továbbiakban: „Locii illustres scriptorum nobilium de natura et usu epithetorum...” Utal a világos beszéd kellékeire: „Illu>tris autem oratio e>t, >i et verba gravitate delecta ponuntur, ac tran>lata et >uperlata et ad nomen adiuncta (id e>t Epithete) et quae >equuntur...” Aztán ábécérendben felsorolja azokat a jelzőket, amelyek Cicero műveiben állandó kísérői egy-egy szónak, és amelyek emelik a stílus szépségét. A jelzőket követik az ellentétes szavak, s végül „Ciceroniana adiuncta” címen azokra a leggyakoribb adverbiumokra kerül sor, amelyek egy-egy igéhez kapcsolódnak Cicerónál.

A felsorolt három jelenség a szabatos, világos és kifejező stílus legfőbb kelléke. Bár Szenczi Molnár ezúttal a humanista latinságból tanultak alapján – Cicero műveiből véve – latin példákat mutat be, de ezzel neveli az anyanyelvi stílusérzékét is.

Már megszólal benne a szótárirói öntudat is: „a szavaknak ezt a valóságos erdőjét” átnyújtja a magyar ifjúságnak, amely eddig e szótár előnyeitől meg volt fosztva.

7.2. Páriz Pápai Ferenc szótára (*Dictionarium Latino-Hungaricum és Hungarico-Latinum*. Lőcse, 1708. stb.) még tovább megy azon az úton, amelyet Szenczi Molnár kijelölt. Egyébként a magyar–latin rész előszavában azt írja a szerző, hogy ez Molnár Albert műve, amelyet Páriz Pápai kijavított és megbővített. Ez a kiváló polihisztor már

lexikológiai kérdésekkel is foglalkozik. A magyar szavakat – mint Melich János írja A magyar szótárirodalom című munkájában (NyF. 46. sz. Bp., 1907. 175–176) – „...két csoportra osztja: köznyelvi szavak és tájszavak csoportjára. A tájszavak közé sorolja a mesterségek eszközeinek, házi szerszámoknak elnevezéseit, amelyeket különböző vidékeken másképp és másképp mondanak. Ezeket mind a szótárba nem iktathatta be, mert nem állt módjában Magyarország valamennyi nyelvjárását átkutatni. Azonban a köznyelvi szavak közt is két csoportot különböztet meg. Az egyik a ma is élő köznyelvi szavak csoportja. P. Páriz ugyan sehol nem mondja azt, mi szerinte köznyelvi szó, latin–magyar szótárából azonban könnyű kitalálni, hogy köznyelvi szavakon erdélyi magyar társalgási és irodalmi szavakat ért. Az ő szótárában lévő nyelv a XVII–XVIII. századi erdélyi magyar köznyelv... A köznyelvi szavak másik csoportja P. Páriz szerint a székely szavak csoportja. P. Páriz tehát a székely nyelvet nem tartotta tájnyelvnek, hanem egyenrangúnak a magyar köznyelvvvel.” Ez utóbbiakat egyébként „antique” jelzéssel látta el. E tekintetben is folytatja Szenczi Molnár útját, hogy szótárában sok a szinonima egy-egy értelmezésben, illetőleg egy-egy címszó alatt – vagy pontosabban: ürügyén – számos kifejezést, sajátos mondatot is közöl, és nála is számos körülírással, gyakran jelentésmegadással, értelmezéssel találkozunk.

8. A nyelvhelyességgel és stilisztikával foglalkozó munkák közül tárgyalta korunkból kettőt emelek ki.

8.1. Sylvesternek az „Vy Testamentū Maġar íelweñ...” című fordításához csatolt könyvvégi jegyzetei – nyelvtanához hasonlóan – szintén a fordítói munka közben tudatosodtak, alakultak ki. A cél: tanítani, csak tágabb értelemben. Az a szándéka Sylvesternek, hogy a „Magyar nip” ezek segítségével jobban megértse a biblia mondanivalóját.

A könyvvégi jegyzetek közvetlenül nem nyelvtani jellegűek, de vele rokon: stilisztikai, jelentéstani, nyelvhelyességi kérdéseket tárgyalnak. S ehhez vegyük hozzá, hogy ekkor és még sokáig együtt jelentkezik a nyelvvel foglalkozó valamennyi probléma és vizsgálat. A biblia sajátos stílusa, gyakori átviteles kifejezésmódja a fordítók figyelmét önkéntelenül is hamar a képes beszéd jelentéstani és stilisztikai vizsgálata felé terelte. A középkori bibliai értelmezéstan, amely már tárgyalta a szentírás átvitt értelmű szavait és kifejezéseit, még tovább fejlődött, szélesedett a keresztyén humanista tudósok kezében. Természetes tehát, hogy az ő iskolájukon, módszereiken nevelkedett Sylvester Új-testamentum-fordításának a végéhez csatolt jegyzeteiben „Az oll’an ighikrūl valo tanuag, mell’ek nem tulaydon ieġzi>ben vītetnek” címen a biblia példázatos stílusáról, átvitt értelmű szavairól, kifejezéseiről stb. értekezik.

A bibliai értelmezéstant követve abból a jelentéstani tételből indul ki Sylvester, hogy minden szó és minden mondat akármilyen nyelvben vagy eredeti, vagy átvitt értelmű. Az eredeti értelemről így nyilatkozik: „Tulaydon ieġzi>ben vītetik az ighe mikoroñ el nem tāuoziġ attul, az mit kiuāltkippeñ kell iegezni” (uo.). – Átvitt értelmű a szó akkor, „mikoroñ el tāuoziġ attul, az mit kiuāltkippeñ kell vala iegezni” (uo.). A szavak egymásutánja, „a be>3id” („A >ok ighikbōl be>3id li>3en” uo.) is lehet tulajdonképpeni és átvitt értelmű.

Ezután szavakat és mondatokat említ mindkét értelemben, a bibliából vett példákkal illusztrálva.

Később Sylvester általános stilisztikai jellegű megfigyeléseiről ad számot. Rámutat arra is, milyen az átviteles stílus az egyes nyelvekben. Úgy gondolom, a stilisztika lényegét, alapját ragadta meg, amikor – ezúttal is a „tanító” lép előtérbe! – ezt írja a szókép, trópus keletkezéséről: „Azt hi>3em hoq érted immārañ hoq az felül meg mondott be >3idekben eqebet kell érteni, hoq nem mint az ighik láttatnak ieqezni, érted hoq ezekben az lapāt, nem lapāt, az >3irŭ nem >3irŭ..., hanem csak valami ha>onlato>>aghirt vettetnek ez ieqzi>ben” (164a). Ugyancsak nemcsak az átviteles kifejezőmód, hanem „a stílus” sem egyéb, mint „mást mondás, helyettesítés, a szokványostól való eltérés”.

Sylvester fejtegetése, ez a valóságos stilisztikai fejezet – ahogyan Horváth János nevezi (A reformáció jegyében 1953. 158) – az első híradás a magyar nyelv s benne a magyar népköltészet stílusáról, amely ezeknek egy jelentős sajátosága: az átviteles kifejezőmódra mutatva rá, megveti az alapjait az öncélú magyar stilisztikai és jelentéstani kutatásoknak.

8.2. Geleji Katona István főművét a Magyar Gramatikatskát (Gyulafehérvár, 1645.) általában így jellemezhetjük: *a)* Lényegében különbözik az előző nyelvtanoktól, nyelvtanféléktől. Nem rendszeres grammatika, inkább az anyanyelvével tudatosan törődő, jó nyelvérzékű s éles szemű, továbbá a korabeli retorikákat stb. ismerő író-prédikátornak a helyesírásra s a mondanivaló helyes kifejezésére vonatkozó, elsősorban gyakorlati jellegű tanácsait, szabályait tartalmazó munka. Mivel Geleji nem rendszeres nyelvtant ír, és mivel szakítani tud – elődeinél nagyobb mértékben – a latin hagyománnyal, a Magyar Gramatikatska eddig nem tapasztalt eredetiséget és önállóságot mutat. Végül abban is különbözik elődeitől, hogy az első – szélesebb értelemben vett – igazán nyelvművelő munka. *b)* Geleji Katona valószínűleg a német „Sprachgesellschaft”-ok hatására és mintájára olyan nyelvművelő mozgalmat indít Gyulafehérvárott és Erdélyben, amelyben már ott van egy, a németekéhez hasonlóan magyar nyelvművelő társaság csírája. *c)* A Magyar Gramatikatska első részében – a szóelemző elv kidolgozásával és a fonematikus jelleg továbbépítésével – helyesírás-történetünkben először közöl szinte a részletekig kidolgozott helyesírás rendszert és szabályzatot. A második részben nyelvünknek egyes fontos, eddig nem vagy alig tárgyalt alaktani és egyben nyelvhelyességi kérdéseit, a nyelvhelyességet is érintő stilisztikai jelenségeit foglalja szabályokba.

Sokat foglalkozik a szóképzéssel, a műszókkal, egyes stilisztikai kérdésekkel (érzelemmel telített szavak, tömör stílus stb.). Csak egy példát. Már ő is a szövegten felé mutat, amikor a stílus „illőség”-éről szól: „A’ >zókot a’ dolognak mi-voltokhoz, és termé>zetekhez kell alkalmaztatni, és a’ mi egygyikhez illik, a’ má’iknak nem kell illette- nül tulajdonítani.” (XIX. CorpGr. 316.) „Epithetumokat-is a’ dolgokhoz termé>zetekvel egygyezőket, s’ nem pedig ellenkezőket, kell adni.” (XX. uo.)

9. Nyelvtudomány-történetünk első szakasza – mint másutt sem – nem hozta meg a jelentéstan megszületését, még ilyen jellegű lényeges részletekről sem olvashatunk, de megtette az első – ha mindjárt kezdeti – lépéseket mind a szójelentéstan, mind a mai értelemben vett teljesebb szemantika felé.

3. LEXIKOGRÁFIA

AZ ELSŐ MAGYAR KÖLTŐI SZÓTÁRRÓL

1. Ha végigtekintünk Sylvester Jánossal kezdődő nyelvtudományunk történetén, nyugodt lélekkel megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvtudomány nemcsak szinte minden időben a kor színvonalán állott, hanem – mindenekelőtt egyes diszciplínákat illetően – nemegyszer irányító szerepet töltött be, vagy innen indult el egy-egy, később jelentőssé vált kezdeményezés. Különösen kiemelkedik a múlt század hatvanas–hetvenes éveivel kezdődő mintegy fél évszázad, amelyet méltán tekintünk a nagy alkotások és a nagy alkotók korszakának. De később is, nyelvtörténeti kutatásaink, dialektológiai vizsgálódásaink vagy például a legutóbbi évtizedekben lexikográfiai eredményeink (az Értelmező Szótár, Ország László kétnyelvű szótárai stb. és az ezek elméleti s módszertani tanulságait feldolgozó munkák) méltán váltottak ki elismerést külföldön is. Éppen ezért csaknem érthetetlen – egyéb, legalábbis részben magyarázható negatívumokról, lemaradásainkról ezúttal nem szólva (egyébként I. Szathmári István: *An Outline of the History of Hungarian Linguistics*. In: *The Hungarian Language*. Edited by Loránd Benkő and Samu Imre. Akadémiai Kiadó. Bp., 1972. 349–377) –, hogy két területen nagyon soká, úgyszólván csak napjainkban pótoljuk az elmulasztottakat; a nyelvátlasz(ok) és az írói–költői szótárak megjelenítésére gondolok.

Ezúttal az utóbbiaknál maradván, mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy az effajta szótárak megszerkesztése rendkívül bonyolult és nagyon összetett – elméleti és gyakorlati – feladat. Annak az igazolására, hogy ez mennyire így van, csupán két dologra utalok: mi a célja, feladata az írói–költői szótáraknak és milyen diszciplínák eredményeiből kell merítenie az ilyen szótár szerkesztőjének.

A Petőfi-szótár (szerk.: J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre – Gáldi László irányításával. Akadémiai Kiadó. Bp., 1973. I.) szerkesztői tájékoztatójában (7) ezt olvashatjuk: [az írói–költői] szótárak „... egy-egy író élete valamely szakaszának vagy egész életművének teljes szókincsét veszik számba, és fő céljuk az író nyelvhasználatának, stílusának, szó- és kifejezőkészlete egész struktúrájának a bemutatása”. Benkő László, a Juhász Gyula-szótár (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Akadémiai Kiadó. Bp., 1972.) szerkesztője pedig ezt írja ugyancsak a tájékoztatóban (7): [a modern írói szótártól elvárjuk,] „hogy megmutassa a szónak legjellemzőbb, legalapvetőbb tulajdonságát: jelentését. Mégpedig úgy, hogy a rugalmasan hajlékony és sokféle ágazó jelentésstruktúrának kidolgozza azokat a finom, sokszor alig észrevehető szálait, amelyek a szóban forgó írói, költői felhasználás kohójában izzítva ötvöződtek bele a jelentéseknek és jelentésárylatoknak már meglevő, régebben is ismert általánosan használt, de mindenkor pajkosan

vibráló szivárványszíneibe.” Majd a továbbiakban így nyilatkozik (7–8): „Szókincs (lexika), jelentés (szemantika) és nyelvtani sajátságok (grammatika) tehát szorosan összetartozó egységet alkotnak. Bármelyikük hiányozzék egy nyelvi korpusz vizsgálatából, az eredmény torz marad. E három alapvető komponens összjátéka – a kiválasztás, a felhasználás változatosságának számtalan lehetőségével – eredményezi azt a sajátos színt és ízt, amely egy nemzeti nyelven belül mindenkor elárulja alkotója egyéniségét, még ha lényegében azonos nyelvi elemeket sokszor alig észrevehetően, szemérmesen elrejtve használ is. Magyarán: a szavaknak ilyen szempontú megvilágítása mindig megmutatja az egyéni stílust.” – Magam pedig – egy kissé oldottabban megfogalmazva, és inkább arra téve a hangsúlyt, hogy mi mindenre használható fel egy jó írói–költői szótár – ezt mondanám: E fontos munkaeszközök mindenekelőtt hozzásegítenek az illető író, költő műveinek tudományosan megalapozottabb elemzéséhez és biztosabb esztétikai értékeléséhez. Ezenkívül anyagot szolgáltatnak az irodalomtudomány és a nyelvészet számos ágának: a műfajelméletnek, a verstannak, a stilisztikának, az irodalmi nyelvi vizsgálatoknak, a szemantikának, a történeti szókincs-, alak- és mondattannak stb. Végül a nagyközönség számára egyrészt mintegy megadják a kulcsot az egyes művek és a teljes életmű értő és érző olvasásához; másrészt egy-egy író, költő kifejezésrendszerének a megismertetésével a tágabb értelemben vett nyelvművelés érdekeit is szolgálják.

Már az eddig mondottakból is következik, hogy az írói–költői szótár szerkesztőjének föltétlenül föl kell használnia az irodalomtudománynak – benne az irodalomtörténetnek, a műfajelméletnek és a verstannak –, továbbá a nyelvtudománynak – benne a lexikológiának, a szemantikának, az alak- és mondattannak, a fonetikának –, valamint az esztétikának, a stilisztikának és a stíluselmzésnek, a szövegelméletnek, a kvantitatív nyelvészetnek, az irodalmi nyelv vizsgálatának, a nyelvművelésnek, végül pedig a lexikográfiának az odavágó eredményeit. – És ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy e diszciplínakon belül éppen az a rész nincs megfelelően kidolgozva, amely az ilyen szótár megszerkesztéséhez elengedhetetlen; hogy a szerkesztőnek egy igen nagy nyelvi–stilisztikai anyagon kell úrrá lennie; hogy a hellyel való takarékoskodás bizonyos szövegek elhagyására kényszeríti a szerkesztőt stb. – akkor beláthatjuk, milyen megfeszített, áldozatos és több tekintetben úttörő vállalkozást jelentett az első magyar költői szótár megszerkesztése.

2. Mintha nyelvtudományunk érezte volna a – valójában nem szükségszerű – említett lemaradást. Igen alapos előkészület után a közelmúltban két költői szótár is napvilágot látott: 1972-ben a most ismertetendő Juhász Gyula-szótár, 1973-ban pedig – a költő születésének 150. évfordulójára – a (három kötetre tervezett) Petőfi-szótár első kötete. Hogy milyen alapos előkészítő munka előzte meg e szótárak megjelentetését, azt a több ízben közzétett mutatóanyagokon, próba-szócikkekén kívül elsősorban az MTA Nyelvtudományi Intézetének az 1964. november 24-én megrendezett munkaértekezlete igazolja, amely Gáldi Lászlónak „írói szótáraink fő kérdései, különös tekintettel a Petőfi-szótárra” című vitaindító előadása, továbbá Benkő Lászlónak a Juhász Gyula-, Wacha Imrének a József Attila- és Bachát Lászlónak a Kölcsey-szótár munkálatairól szóló beszámolója, valamint több

kapcsolódó korreferátum alapján megtárgyalta a vitás kérdéseket és a közvetlen teendőket (I. I. OK. 22: 369–409).

A Juhász Gyula-szótár szerkesztőjének, Benkő Lászlónak a „felkészülését” pedig – legalábbis bizonyos vonatkozásban – a legideálisabbnak mondhatjuk. Nagyon jól összetudta ugyanis kötni az elméletet a gyakorlattal, amikor a szótár szerkesztése közben – abból merítve tapasztalatokat és azt segítve, támogatva – megírta akadémiai doktori disszertációját. „A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozásának elmélete és gyakorlata (írói szótárak)” címen. Ebben – mint az 1971-ben közzétett tézisek is tájékoztatnak róla – a külföldi munkákat alaposan áttanulmányozva feltárja az írói-költői szótárak szerkesztésének teljes problematikáját (a modern írói-költői szótár célja, feladata, követelményei; e szótártípus előfutárai; mai fajtái; a szerkesztés gyakorlata: a címszók kiválasztása és szófajtsága, értelmezése és stilisztikai minősítése, a grammatikai sajátságok, a kontextus szerepe, statisztikai adatok stb.), és közben kidolgoz számos addig megoldatlan részletkérdést (e szótártípus műfaji sajátságai, a minősítő rendszer, a gépi feldolgozás hatása, a szemantika új eredményeinek a felhasználása stb.). Ezenkívül csak felsorolásszerűen utalok a következő tényekre: a szerkesztő 1958-tól 1970-ig több mint harminc tanulmányt és recenziót, valamint mutatót (az akkor készülő Juhász Gyula-szótárból) jelentetett meg hazai és külföldi folyóiratokban, gyűjtéléses kötetekben az írói szótárak szerkesztését – közelebből-távolabbról – érintő témakörökből (l. a Tézisek 9–12. lapját). Továbbá: másfél évtizedig tartó, jobbra egyedül végzett, de annál állhatatosabb munkával gyűjtötte össze és elemezte, rendszerezte Juhász Gyulának, a XX. század e sajátos hangú lírikusának a költői szókincsét. Végül: ezzel a szótárral általában is, hazai vonatkozásban meg éppen valami újat, eddig meg nem látott alkotott, és ezzel mintát adott a további hasonló feldolgozásokra.

3. Hogyan, milyen szerkesztői eljárással, milyen szerkezeti felépítésben tud megfelelni a szótár sokrétű feladatának? Ebbe világít bele némiképpen a már említett tájékoztató (7–13; a német nyelvű bevezetés a 19–26., az orosz nyelvű a 27–35. lapon).

A) Innen megtudjuk, hogy a Juhász Gyula-szótár felveszi a költőnek valamennyi szavát (tehát a tulajdonneveket, az idegen szavakat, a rövidítéseket, illetőleg a rövidítéssel jelzett szavakat stb. is), amely a kritikai kiadás (Juhász Gyula összes művei. Versek. 1–3. Szerk.: Ilia Mihály és Péter László. Akadémiai Kiadó. Bp., 1963.) 1373 versében megtalálható. A címszók természetesen a költő nyelvhasználatát és írásmódját híven tükrözik: ha ezek eltérnek – hangalakban vagy helyesírásban – a mai irodalmi nyelvi formáktól, a szerkesztő a címszó után zárójelben és egyenlőségjellel közli a mai irodalmi nyelvi változatot, pl. *zsuppfödte* (= zsúpfödte), *joszivű* (= jószívű).

A címszó után találjuk a szófaji megjelölést, és ezt követi az előfordulási indexszám, több alakváltozat esetén felbontva, pl. *nyugszik* ~ (rég irod) *nyugoszik* tn ige [7~2]. Itt két dolgot kell még megjegyeznünk: az egyszer előforduló címszók mellett nincs indexszám: a szótár korlátozott terjedelme miatt a szócikkben gyakran nincs feltüntetve a címszó valamennyi előfordulása, ilyenkor az indexszám előtt „V:” áll, ez azt jelenti, hogy „válogatással összeállított szócikk”, pl. *lomha* mn [V: 21].

A címszó az Értelmező Szótár alapján kap stilisztikai minősítő jegyet. Ezenkívül az olyan címszó, amely az ÉrtSz.-ban nem fordul elő, de megvan valamelyik nagyobb szótárunkban vagy az MTA nagyszótári anyagában, „ritká”-nak (ritk), az olyan szó pedig, amely nincs szótározva, és így nagy valószínűséggel Juhász Gyulának tulajdonítható szóalkotás „újszerű”-nek (új) minősül, pl. *pór* fn [2] (rég vál), *guzlicás* fn-ként (ritk), *megsajog* tn ige (új). Az Értelmező Szótárnak az alapulvételéből következik, hogy ha a Juhász Gyula által használt eltér minőségében az Értelmező Szótár-belitől, akkor ezt jelezni kell; jelzi is a szerkesztő, a minősítő jegy elé illesztett „ma” szóval, pl. *strófa* fn [V: 21] (ma: elav).

A szócikk első egységét, a címsort a címszó előforduló toldalékainak a felsorolása zárja.

B) A szótárírásnak kétségtelenül legnehezebb és legfelelősségteljesebb része az egyes szavak, szókapcsolatok jelentéseinek, jelentésárnyalatainak a megállapítása és bemutatása, valamint az úgynevezett stílusminősítés. A Juhász Gyula-szótár az értelmezést, a szócikk elrendezését, jelölési rendszerét illetően az ÉrtSz.-ra támaszkodik, de természetesen több ponton eltér tőle. A Petőfi-szótárhoz hasonlóan itt is rövidebbek, egyszerűbbek az értelmezések; ahol szükséges (főként tulajdonnevek és idegen szavak esetében), a szótár tájékoztató jellegű enciklopédikus értelmezést ad. A legfontosabb azonban az, hogy „mint egyéni stíluszóttár... a költői szövegek szerinti, tehát egyéni alkalmi jelentés(ek) megállapítására törekszik” (9). Például a „Félegyházán 1918 nyarán” című versnek ebben a két sorában: *Vén szélmalom nagy tépett szárnya áll. | Nem élet öröl itt, de a halál, az öröl* igét így értelmezi a szótár: „1. ts (átv is) (Terményt) liszté zúz... a) ts (Tá nélkül) átv Ehhez hasonló szétzúzó hatást fejt ki” – hozzá téve még, hogy „szembeállítással kiemelve” és hogy „költői kép” is egyúttal (az a) jelentésárnyalat tehát az ÉrtSz.-ban található értelmezéshez képest új, a Juhász Gyulánál szereplő jelentésárnyalat miatt vététt fel). Továbbá: minden olyan szintagmát, amely „szemantikailag eltér a szerkezeti tagok jelentéseinek összegétől, ... külön jelentésként kivetítve minősíti...” (10), pl. *ostromol* 4. az eget ~ja: (Épület) nagyon magasra emelkedik: *Eltűnik egy ház. Alacsony tetővel | Nem ostromolta göggel az eget kép* (vö. ÉrtSz. ostromol).

A költői szótár a költő egyéni stílusába legpregnansabban, legérzékeltetőbben a stílusminősítésekkel világít bele. Már az úgynevezett állandósult stílusértékek (1. Szathmári István: A nyelvi elemek stílusértékéről. In: Népr. és Nytud. XI. 1967. 35–42) megjelöléséből (Benkő László az ÉrtSz. minősítő rendszerét alkalmazza a címszókön belül is az egyes jelentések, jelentésárnyalatok stílusértékének feltüntetésére) következtethetünk arra, hogy Juhász Gyula mit használt fel a korabeli irodalmi és köznyelvből, a „langue” jelenségekből. De az egyéni stílust igazán a szavakhoz, kifejezésekhez a szövegösszefüggésben alkalmi módon kapcsolódó, vagyis – a dologot egy kissé leegyszerűsítve – a költőtől származó stílusértékek mutatják. Egyáltalán nem közömbös tehát, hogy a szerkesztő ezek jelzésére milyen minősítő rendszert alakít ki, és az milyen mértékben, továbbá a lehetőségekhez képest mennyire egzakt módon tudja tükrözni a stílus jelenségeket, végül pedig hogy az olvasó, a szótár használója hogyan tud eligazodni az illető jelzésrendszerben. Az itt említettekhez még azt is hozzátehetjük, hogy e tekintetben a szótárszerkesztő annál nehezebb helyzetben van, mennél jobban haladunk a ma felé. Ilyenformán érthető,

hogy Benkő László a Petőfi-szótárától is eltérő minősítő rendszert dolgozott ki. Ugyanis a következő stilisztikai jelenségekre van figyelemmel (a rövidítésjegyzék – l. 14–17. lap – sorrendjét és utalásait követve): alliteráció (szókezdő hangok azonossága), anafora (sorkezdő szók ismétlése), felkiáltás, felszólítás, figura etymologica (a szótó játékos ismétlése), grammatika (a köznyelvben nem vagy ritkán használt nyelvtani szerkezet, forma; így rövidítve: gramm), halmozás (halmozással kiemelve), hanghatás (a hangsorral, a hangok összetételével kapcsolatos akusztikai hatás; így rövidítve: hangh), hasonlat (hasonlatban előforduló szó), ismétlés (ismétlődő, ismétléses, ismétléssel kiemelve), kép (költői kép – összetett), kérdés (költői kérdés), konkrét (konkrét, érzékelhető jelentésben, konkretizálva), köznyelvi megszólítás, megszemélyesítés, metafora, metonímia, párhuzam (tartalmilag vagy formailag hasonló szerkezetek egymásutánja), rím (szokatlan, különleges rímfajttal kiemelve), ritmus (erőteljes ritmusával kiemelkedő), style poupé (rövid, széttört, rendszerint hiányos mondatok egymásutánja), szembeállítás (szembeállítással kiemelve), szimbólum, szimmetria (egymást pontosan fedő, azonos szerkezetek), szinekdoché, szinesztézia (más érzéktérületre tartozó vagy egymástól élesen elütő fogalmak egybekapcsolása), szóismétlés (összetett szó egyik tagjának ismétlése), szókezdő ismétlés (azonos előtag, rendszerint igekötő ismétlése), szókezdő rím (több azonos hang a szók elején), szórend (szokatlan szórend), tényközlés (kiemelés nélküli tényközlés, megállapítás), toldás (a mondathoz mintegy utólag hozzátoldott szó, illetőleg szóval kiemelve), töismétlés (ismétlődő szótó), zeugma (ráértéssel összekapcsolt közös mondatrész). Ezenkívül, ha valamely szó vagy kifejezés nem sorolható be teljes nyugodtsággal s kérdéses kategóriába, a *-szerű* képzővel ellátott megjelöléssel (pl. képszerű, metaforaszerű) él a szerkesztő. Ezek a minősítések (a rövidítésüket l. az idézett helyen) – az állandósult stílusértéket jelzőkkel szemben – mindig a példát jelentő idézetek után állnak. A sorrendjüket illetően előbb vannak „az objektív, egzakt módon megállapítható minősítő jegyek” és utánuk a „mérlegelés, értékelés” útján kialakított jelölések. A szerkesztő megjegyzi még: „A stilisztikai minősítések legtöbbször nem korlátozhatók magára a címszóra, hanem a közölt kontextus egészére érvényesek (pl. metafora, hasonlat, párhuzam). De a szótár csak azokat a minősítő jegyeket tünteti fel, amelyek a címszóval közvetlenül összefüggenek.” (12.) – Néhány példa az alkalmi stílusérték jelölésére: „*megfürdik* tn ige [3] -ött. L. (átv ritk) A vízbemerülés látszatát kelti: (Tisza) *az ég is nevetve... Fürdik meg habjaidban?* 1104/24 megszem kérd 2. (átv ritk) Teljes egészében átengedi magát vmely hatásnak: (A föltámadott) *Negyven napig még a földön maradt. Járt-kelt a földben, megfürdött a fényben* 191/7 allit ritm párh | 30/23.” – „fa 2. Feldarabolt fa mint tüzelő: *És a vén kályhába' villog a kiégett fák szene* 181/8 metaforaszerű...”

C) Amint a szerkesztői tájékoztató megállapítja, „a szófaji megjelölés és a stilisztikai minősítés mellett a szó használati értékének teljes áttekintése megkívánja a mondattani szerep megjelölését is” (12). Ez lényegében annak a feltüntetését jelenti, hogy a címszó milyen mondatrész szerepét tölti be az adott idézetben – bizonyos ésszerű megszorításokkal (pl. az ige állítmányi szerepét mint magától értetődőt nem jelzi a szótár. L. a 12. lapon). Pl. „*rózsafény* (A hajnal v. alkonyat) rózsaszínű fénye:

rózsafényben tündököl a föld, ég | Mint valami nagy kései dicsőség 939/5 túlzó hasonl állaph (a mondatrészek rövidítésének feloldását l. a 14–16. lapon).

D) A költői szótárban igen lényeges rész a címszónak a megfelelő szöveggörnyezetben, idézetek formájában való bemutatása, mert hisz ezek hivatottak arra, hogy a kérdéses jelentést, jelentésárnyalatot, valamint a jelzett stílus és grammatikai értéket bemutassák, igazolják, továbbá ugyanakkor a költő egyéni stílusát illusztrálják. Az ideális természetesen az volna, ha minden jelentés, jelentésárnyalat után valamennyi odavágó idézet helyet kapna. Ez azonban a terjedelmi kötöttség miatt még a viszonylag kisebb életmű esetében sem igen lehetséges. A továbbiakban tehát az a kérdés, hogy a szerkesztő hogyan, milyen szerkesztésbeli fogások révén tud a kevesebbel is sokat, „teljeset” adni. Az idézetek csökkentését teszik lehetővé – de még a teljesség igényén belül – az utalások. A Juhász Gyula-szótár a következő esetekben folyamodik ehhez a megoldáshoz: a) Alakváltozatok, továbbá személynévek stb. második szava esetében utal a megfelelő címszóra, ahol a kérdéses idézet megtalálható (pl. *csend* l. *csönd*; *Sándor* l. 1. *Csizmadia*, 2. *Endrődi* stb.); – b) A hellyel való takarékoság másik módja annak az érvényesítése, hogy egy-egy idézet lehetőleg csak egyszer forduljon elő. Ilyenkor természetesen ahhoz a címszóhoz kerül, amelynél a legfontosabb az illusztráló szerepe. Az idézet többi szavánál viszont csupán egy nyíl mutat arra a címszóra, ahol az idézet megtalálható (pl. „*félhalál* Félig-meddig halott állapot: > *féllel*”); – c) Az idézet egyáltalán nem szerepel a szótárban, csupán a lelőhely van megadva (pl. „*odarejtett* mn-ként (átv) Titkon oda helyezett (tárgy: *hegedű*): 266/12”).

Valójában ezekhez sorolható a melléknévvel kapcsolatos eljárás is. Mellettük ugyanis legtöbbször a jelzett szókat tünteti fel a szótár (mindig lelőhellyel vagy utaló címszóval). Bár „ez a pusztas felsorolás sajnálatosan elszűrkít sok szép költői idézetet” (11), nyerünk is vele, mert együtt látjuk, hogy a költő milyen melléknévvel milyen főneveket társított – és fordítva, mert „ha egy főnévnek nagyobb számú jelzős előfordulása van, a jelzőket külön felsorolja a szótár...” (11). Két példa: *ódon* mn [V: 34] (vál) Régi, a régmúlt hangulatát felidéző (tárgy, dolog, jelenség, megnyilvánulás: *álom, ballada, bérkaszánya, biblia, csárda, csarnok, emlék, Fusijama, gemma, kastély, könyv, könyvtár, mese, mesef, misekönyv, mosoly, mutató, nap, oltárkép, omladék, orgona, park, poggyász, sziget, szoba, temető, torony*)...” (és a lelőhelyek). – A szem szóhoz pedig ’látószerv’ jelentésben a szótár szerint a következő jelzők csatlakozhatnak: *apró, barna, csoda mély, dagadt, égő, fájó nagy, fáradt, fiatal, fölwillanó, halovány ibolya, holt, félig hunyt, hű öreg, ifjú, ijesztő, itas, kék, kiégett, könnyes, látó, magyar, mély, nagy, nagy sötét, nedves, nefelejcs, nyílt, nyitott, öreg, örök, ragyogó, régi, rövidlátó, sanda, síró, sötét, szegény, szép, szomorú, szürke, tengerzöld, tört, tündöklő, tüzes, vak, zöld*.

Idáig azonban még teljességről beszélhetünk, akkor is, ha lexikográfiai tekintetben a fenti korlátozások szintén kifogásolhatók. Az igazi baj akkor kezdődik, amikor már teljességről egyáltalán nem lehet szó. Sajnos a Juhász Gyula-szótár is eljut ehhez, mert a „nagy (általában 15-nél nagyobb) indexszámú szók cikkében mellőzni kénytelen a teljes bemutatást, illetőleg valamennyi lelőhely felsorolását” (11).

E) Az egyéni stílus szempontjából sem lényegtelen, hogy a vizsgált költő, író mennyiben élt a szóalkotás lehetőségeivel (milyen már meglévő képzett formákat és

összetételeket stb. használt fel, és milyen újakat hozott létre). A Juhász Gyula-szótár erre is figyelemmel volt: „A címszó képzett alakjai, valamint az olyan összetételek, amelyekben a címszó az előtag, az ábécérend alapján mindenkor a címszó környezetében található...” (12–13). Azokat az összetett szókat, „amelyekben a címszó utótag vagy szóbelseji morféma” (uo.) és igei címszók esetén a felhasznált igekötős alakokat – a maguk helyén bemutatva – a szócikk végén, az „Ö:” jelzés után is felsorolja a szótár. Néhány példa: a *ront* ige szócikkének a végén ezt találjuk: „Ö: *be~*, *el~*, *le~*, *meg~*, *össze~*”. – A *rózsa* főnév szócikke pedig ilyen összetételeket sorol fel: „*álom~*, *csillag~*, *csipke~*, *őszi~*, *tűz~*, *vad~*, *vér~*”.

4. Most már az a kérdés, hogyan valósította meg a szerkesztő a Juhász Gyula-szótár elé kitűzött célokat, feladatokat, amelyeket egyébként így foglalt össze az említett tézisekben (3): „A modern írói szótárnak szem előtt kell tartania azt a tudományos és társadalmi igényt, hogy a szókincs (lexika), jelentés (szemantika) és a nyelvtani sajátságok (grammatika) szorosan összetartozó egységet alkotnak... A szépirodalmi nyelvnek és stílusnak e hármasszoros alapkövetelmény szerinti feltárásával az írói szótár feleletet ad arra, hogy mit, miért és mire használ fel a nyelvből az író vagy költő.” És természetesen az sem közömbös, hogy ezt a sokrétű információt a szótár – az adatok pontosságával, a szócikkek megfelelő tipográfiájával és áttekinthetőségével stb. – könnyen hozzáférhetővé adja-e.

Lássuk tehát a szótár föltétlen erényeit, ugyanakkor azonban mutassunk rá fogyatékoságaira, esetleg hibáira – egyébként összehasonlításra felhasználható immár a Petőfi-szótár első kötete is –, hogy az eljövendő hasonló munkák még jobban betölthessék funkciójukat.

A Juhász Gyula-szótár szerkesztőjének elvitathatatlan érdeme – erre már korábban is utaltam –, hogy (a Petőfi-szótárral együtt) vállalta az úttörés nehézségeit, vállalta az írói-költői szótárak szerkesztésének elméleti és gyakorlati megalapozását, valamint magával a szótárral hazai viszonylatban elsőként adott példát egy huszadik századi költő nyelvkincsének a szótári feldolgozására. Ezenkívül – csak felsorolásszerűen – a Juhász Gyula-szótár következő kétségtelen pozitívumait említem meg: gazdag – véleményem szerint más költők esetében is jól alkalmazható – stilisztikai minősítőrendszer kidolgozása; a nyelvi-stiláris jelenségeket illetően bizonyos teljességre való törekvés; helyes címszókiválasztás; és az arra irányuló igyekezet, hogy a szótárban kidomborodjék Juhász Gyula egyéni stílusa (gondolok itt a stilisztikai minősítőrendszer, továbbá a szó- és kifejezés-értelmezés lehetőségein kívül a jelzett szavak melletti jelzőknek és fordítva: a melléknevek mellett megjelenő főneveknek, továbbá a költő által használt vagy éppen létrehozott képzett formáknak és szóösszetételeknek a számbavételére stb.).

Az eddig mondottak ellenére abban látom a Juhász Gyula-szótár fő fogyatékoságát, hogy még mindig nem a kívánt mértékben helyezi előtérbe a költő nyelvének és stílusának legjellemzőbb egyéni vonásait. Lássuk ezt egy kissé részletesebben, több oldalról.

a) Kérdéses mindjárt, hogy az értelmezést illetően érdemes-e, szükséges-e ilyen mértékben támaszkodni az Értelmező Szótárra. Mindenekelőtt azokat a jelentéseket, jelentésárnyalatokat kellene véleményem szerint nagyobb mértékben kidolgozni és egyszersmind jobban kiemelni, sőt feltűnőbbé tenni, amelyek – akár a Juhász Gyula

sajátjai, akár nem! – eltérnek az Értelmező Szótáréitól. Még inkább vonatkozik ez természetesen az „új” minősítésű címszavakra. – Persze, magam sem látom a megoldást e tekintetben, hogy az ÉrtSz.-ban meglévő jelentéstagolódást (-struktúrát) meghagyva el lehetne-e hagyni a lerövidített jelentés-körülírásokat, értelmezéseket – mint amelyek ott található az ÉrtSz.-ban –, az azonban elvitathatatlan, hogy így meg gyakran formális, esetleg semmit vagy keveset mondó az értelmezés, sőt az is előfordul, hogy a lerövidítés következtében az értelmezés már nem teljesen „a valót” tükrözi. (Például a *derekalj* szót a JuSz. Így értelmezi: „Dunyhaszerű ágynemű”; nyilván az ÉrtSz.-ból átvéve. Ott ugyanis ez található: „A matracra, szalmaszákra, ill. magára a rugózott fekvőhelyre tett, tollal töltött lapos dunyha v. párnaszerű ágynemű, amely a fekvőhelyet puhává és meleggé teszi.” Igen ám, de szerintem a derékaljnak nem a dunyhaszerűség a fő jellemzője, hanem az, amivel az ÉrtSz. is kezdi az értelmezést, hogy tudniillik nem takaróként, hanem éppen a matracra stb. téve használják.)

b) Az egyéni stílusjegyek kiemelését gátolja továbbá a teljesség hiánya, jóllehet ezt a kényszerítő takarékosági körülmények okozzák. A szótár használatját kétségtelenül „idegesíti” már az is, hogy a szótárban kihagyásos és a kellenél rövidebb idézeteket talál (pl. hasonlat, párhuzam stb. esetében). Még „idegesítőbbek” azonban az utalások (a szótár más helyén kell megkeresni az illusztráló példákat) és a lelőhely-felsorolások (ilyenkor meg csak a kritikai kiadás használható, ha éppen kéznél van). De a legnagyobb baj, hogy a nagyobb számban előforduló szavak – nemegyszer éppen a legjellegzetesebb „kulcsszavak” – esetében a lelőhelyeknek csak egy bizonyos hányadát találjuk meg. A Petőfi-szótár ezzel szemben teljesnek mondható, mert csak az *a*, *az*, *és*-féle szavak esetében nem sorol fel minden lelőhelyet.

c) Kevesellem – már csak a későbbi összevethetőség miatt is – a JuSz.-ban a szóstatistikákat. Mint utaltam rá, ez a szótár csupán a címszó előfordulásának (gyakoriságának) a számát adja meg. A Petőfi-szótárban – csak helyeslhetően – kétféle statisztika található: a szavaké (az egyes szavak, a címszók és alcímszók együtt, továbbá szófajok szerint), valamint a szóalakoké (a címszók és alcímszók tő szerinti alakváltozatai, továbbá a Petőfinél előforduló valamennyi ragos és jeles nyelvtani alak, ugyancsak szófajok szerint; – l. i. m. 14). Bizony a JuSz. követhette volna e tekintetben a PSz.-t, sőt az egyéni stílussajátságok még teljesebb bemutatása végett szívesen vettem volna a jelentések és jelentésárnyalatok, sőt az egyes stílusminősítések előfordulási számának a feltüntetését is.

d) Úgy látom, hogy a címszavak szintaktikai minősítése, vagyis a mondattani szerepük meghatározása viszont – ilyen a Petőfi-szótárban sem szerepel – nem sok eredménnyel jár. Talán el lehetett volna hagyni, annál is inkább, mivel a szerkesztő az egyes mondatrészeket a tájékoztatóban nem írta körül, nem beszélve az olyan vitatható efféle kategóriákról, mint például a képes helyhatározó és a körülményhatározó.

e) Az újabb, főként generatív nyelvészeti kutatások fényében jobban látjuk, mennyire fontosak az egyes szavak mondat-, illetőleg szövegbeli kapcsolódási lehetőségei. Az meg már az író és a beszélő egyén (a mi szempontunkból: az egyéni stílus) sajátja, hogy milyen mértékben él ezekkel a lehetőségekkel. Ezért vetem föl, hogy milyen hasznos volna egy-egy írói-költői szótárban együtt látni például valamennyi ige mellett a hozzá kapcsolódó tárgyakat, határozókat.

f) Végül: az egyéni stílust színezte volna, ha Juhász Gyula prózája is helyet kap a szótárban.

Egyéb megjegyzéseim:

a) Mint fentebb jeleztem, én a JuSz, stílusminősítő rendszerét alapjaiban jónak és az egész szótár egyik fő értékének tartom. Hadd utaljak azonban arra, egyrészt más effajta rendszerezés is elképzelhető, és hogy van néhány vitatható pontja. Mindenekelőtt a következőt hangsúlyoznám: nagy kár, hogy a szerkesztő – legalább olyan mértékben, mint a Petőfi-szótár (12–13) – nem írta körül az egyes kategóriákat éppen az egyes jelenségeknek a viszonylag egzakta elhatárolhatósága érdekében (sajnos, nem elegendő semmiképpen sem csupán utalni a stílusminősítéssel foglalkozó dolgozataira; l. a szótár 18. lapját). Így aztán több dolog némileg homályban marad: Mit ért például a szerkesztő halmozáson (csak a szóhalmozást vagy az úgynevezett felsorolást, részletezést, illetőleg bizonyos ismétlésfajtákat is); hanghatáson (azonos-e ez a hangszimbolikával, vagy csak részben egyezik vele); szimbólumon (a szimbolista ábrázolás vagy annak valamely „csökkentettebb” változata beleértendő-e)? Mi a különbség a figura etymologica és a töismétlés, valamint az alliteráció között? Hogyan különböznek el pontosan a valamilyen ismétlésre vonatkozó kategóriák: ismétlés, anafora, szóismétlés, szókezdő ismétlés (az utóbbi háromra bizonyos támpont található a rövidítésjegyzékben)? Mit értünk (költői) képen? A „kérdés” csak úgynevezett költői kérdés? Mit jelentenek pontosan a következő megjelölések: „konkretizálva”, „köznyelvi”, „tényközlés”, „toldás”? Mi a (szokatlan) „rím” és a(z) erőteljes „ritmus” (-ával kiemelkedő)? Milyen ellentétfajta tartozik a „szembeállítás”-ba? Hogyan kell érteni a „szinesztézia” körülírását: „más érzékterületre tartozó vagy egymástól élesen elütő fogalmak egybekapcsolása”? – Végül az sem nagyon szerencsés, hogy a „ritka” és az „új” minősítés – igaz, aszerint megkülönböztetve, hogy például az értelmezés előtt vagy után áll-e – két jelentésben szerepel: az ÉrtSz. minősítő rendszeréből átvéve (= állandósult stílusérték) és a Juhász Gyulánál található nyelvi-stilisztikai eszközök jellemzőjeként (= alkalmi stílusérték).

b) A szócikkekben a sok utalás, leőhely-felsorolás, rövidítés, a túlzott tömörség stb. miatt bizony el-elsikkad a lényeg, a Juhász Gyula-i stílus, és egy-egy szócikk olvastakor nem mindig nyilvánvaló, hogy költői szótárral van dolgunk – természetesen hangsúlyozva, hogy mindez bizonyos kiadásbeli megfontolások következménye.

5. Az elmondottakat összegezve: a Juhász Gyula-szótárral, Benkő László példamutató művével jelentős mértékben gazdagodott nyelv- és irodalomtudományunk. Ha akad is benne bizonyos fogyatékoság, vitatható megoldás – e nélkül egyébként az efféle nagy és sokrétű munka elképzelhetetlen, hát még ha ebben a nem könnyű műfajban éppen az első fecskéről van szó! – ez a szótár nemcsak hozzásegít Juhász Gyula és a XX. század stílusának, a korstílusoknak, a költői kifejezésrendszernek stb. a biztosabb, tárgyilagosabb megismeréséhez, hanem mind az efféle áldozatos munka vállalását, mind az írói-költői szótár szerkesztését illetően mindig példa marad a jövő számára. Várjuk hát valamennyi kiemelkedő írónk, költőnk, mindenekelőtt Arany, Jókai, Ady, Móricz, József Attila szó- és kifejezésrendszerének hasonló feldolgozását, hogy az egyéni teljesítményeket, az egyes korok stílusát stb. nagyon sok szempontból egybevetve, szilárdabban álljon előttünk a magyar prózai és költői nyelv fejlődésének útja.

4. FRAZEOLÓGIA

GONDOLATOK A MAGYAR FRAZEOLÓGIAI KUTATÁSOKRÓL *

1. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk: az utóbbi időben a nyelvtudományt – benne a mienket is – sok más tudományhoz hasonlóan, főként három dolog jellemzi.

Mindenekelőtt – mintegy az élet parancsára is – eddig nem tapasztalt mértékben fordul a gyakorlati élet, a közvetlen nyelvhasználat vizsgálata felé. Ennek következtében mind külföldön, mind hazánkban a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés, a lexikográfia, az irodalmi nyelv története stb. kerültek az érdeklődés és a kutatások középpontjába, vagy legalábbis elfoglalták e tekintetben az őket megillető helyet. Mindezt igazolja – nálunk – olyan, egyszerű tudományos és gyakorlati munkáknak a megjelenése, mint „A magyar nyelv értelmező szótára” vagy „A mai magyar nyelv rendszere”, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Igazolja továbbá az a körülmény, hogy annyi tudományosan megalapozott, de a – jó értelemben vett – népszerűsítés igényeit is szem előtt tartó leíró nyelvtani, stilisztikai, nyelvművelő, helyesírási stb. munka (sőt nyelvtörténeti is, l. Bárczi Géza, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963.) még sohasem látott napvilágot, mint éppen napjainkban. S hozzá tehetjük, ezek a művek – idevéve a lexikográfiai, dialektológiai stb. munkákat és munkálatokat is – gyakorlati céljaik ellenére, sőt – helyesebben – ezek segítségével igen nagy lépést jelentenek előre elvi tekintetben is az egyes diszciplínák és az egész magyar nyelvészet területén (l. a MNy.-ben megjelent szemléket).

Nyelvtudományunk másik jellemző sajátága – részben az előzőből is következik –, hogy egyre jobban differenciálódik. Eddig elhanyagolt, kevésbé művelt vagy úgyszólván csak nevükben élő részdiszciplínák születnek újjá, illetőleg válnak sajátos problematikával és kutatómódszerrel rendelkező, önálló tudományággá (ilyen pl. a stilisztika, az irodalmi nyelv története, a nyelvművelés, a lexikográfia stb.). Mindez aztán azzal jár együtt, hogy immár nemcsak hogy polihistorokról nem beszélhetünk, de egy-egy szakember is csupán néhány diszciplínát művelhet eredményesen.

Végül ez utóbbi jellemvonás ellenére, de a fentebb mondottakból következően is, továbbá a dialektikus módszer követelményeinek megfelelően e diszciplínák – a szó legteljesebb értelmében – komplexek, s ezért igen sokoldalú kutatást igényelnek. Olyannyira, hogy a szakembereknek nemcsak a kérdéses tudomány – a jelen esetben a nyelvészet – valamennyi ágát kell figyelemmel kísérnie, hanem a rokon, sőt a

* Az itt elmondandók O. Nagy Gábor „Magyar szólásmondások eredete” című kandidátusi értekezésével kapcsolatban születtek, s az 1966. június 29-én előadott opponensi vélemény alapjául szolgáltak.

távolabbi stúdiumokat is, például a néprajz, az irodalomtudomány, a politikai, gazdasági, társadalom- és művelődéstörténet, a művészettörténet stb. tanulságait. Ez természetesen azzal jár együtt, hogy az egyes tudományágak nemcsak merítenek egymás eredményeiből, hanem hozzá is járulnak azok létrejöttéhez.

2. Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy a frazeológia – mint a nyelvtudomány egyik ága – szintén igen gyakorlati jellegű, nagyon is komplex kutatást kívánó s mind tárgyát, mind problematikáját, mind módszerét illetően önállóságra törekvő diszciplína (az indokokat l. O. Nagy Gábor: I. OK. VI, 184). Hogy fentebb mégsem tettem róla említést, az azzal a sajnálatos ténnyel magyarázható, hogy nálunk a frazeológia fejlődése elmaradt a felsorolt diszciplínák mögött. O. Nagy Gábor a következőket kénytelen megállapítani 1954-ben Országh Lászlónak „A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései” című előadásához fűzött hozzászólásában: „... feltűnően kevés szó esett eddig nyelvtudományi irodalmunkban a lexémáknak ezekről a fajairól [értsd: a kötött szókapcsolatokról]. Nemcsak addig nem jutottunk el, hogy legalább körvonalalaiban ki lenne dolgozva a lexéma-jellegű frazeológiai kapcsolatok sajátos jelentéstana és alaktana, de a kezdet legkezdetén tartunk ezek egyszerű számbavételével és alkatuknak megfelelő rendszerezésében, csoportosításában is.” (I. h. 183.) Ezt két okkal magyarázza a továbbiakban. Egyrészt történetileg azzal, hogy nálunk hosszú századokig a szólás- és közmondásgyűjtemények voltak a szótárak lexikológiai szókapcsolatainak a legfőbb, sőt sokszor egyedüli forrásai, s ennek következményeként a kutatók az állandó szókapcsolat fogalmát azonosították a szólás fogalmával, és a közmondást is a szólások közé sorolva lehetővé tették, hogy a frazeológiai egységek kutatása átcsússzék más tudományok körébe. Másik okként említi a frazeológiai kapcsolatok azon sajátosságát, hogy gyakran rendkívül nehéz elkülöníteni a frazeológiai egységeket a szabad szókapcsolatoktól, illetőleg az alakváltozatok közül kiválasztani azt, amelyik a közösség tudatában a viszonylag leginkább kikristályosodott alakként él (i. h. 182–185).

Ehhez talán csak annyit tehetnék hozzá, hogy nyilván az itt említett, de talán más okok folytán is nálunk a frazeológiai kutatások – annak ellenére, hogy olyan nevek jelzik a szólásvizsgálat útját, mint Tolnai Vilmos, Kertész Manó, Berze Nagy János, Csefkó Gyula, hogy csak a legkiemelkedőbbekről szóljak – nem tudtak meggyökeresedni, nem alakult ki hagyományunk, s valójában csak mostanában kezdik elfoglalni az őket megillető helyet. Minderről közelebről is meggyőződtem, amikor egy stilisztikai jellegű bibliográfia számára a frazeológia körébe tartozó tanulmányokat próbáltam összegyűjteni (l. A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. 618–619); s mikor például Lengyelországban (Varsóban, Poznanban, Krakkóban) módomban volt a mai – akadémiai intézeti és egyetemi – nyelvészeti munkálatokba bepillantani, s azt tapasztaltam, hogy ott – hagyományosan – milyen kiterjedt frazeológiai célú kutatásokat folytatnak régi és mai anyagon, gyakorlati és elméleti síkon egyaránt. (A francia és orosz vizsgálódásokat és eredményeket – benne Bally, Sécheaye, illetőleg Vinogradov kutatásait – megemlíti és felhasználja O. Nagy Gábor is: MNy. L, 111–112.)

De a fentiekre mutatnak más körülmények is. O. Nagy Gábor 1954-ben „Mi a szólás?” című igen jelentős tanulmányában (MNy. L, 110–126, 396–408 és MNyTK. 87. sz.) – amely mintegy alapja az újabb, modern szempontú magyar szóláskutatásnak

– az összefoglalásban bizonyos megoldandó feladatokra hívta fel a figyelmet (a szókapcsolatok általános vizsgálatából kiindulva a szorosabb értelemben vett frazeológiai kérdések tisztázása; a szókapcsolat-típusok történeti vizsgálata; egységes terminológia kialakítása; stb.). Meg kell azonban mondanunk, hogy e feladatok elvégzése érdekében O. Nagy széles körű és eredményes kutatásain kívül nem sok történt. Nyilván ennek is köszönhető, hogy az egyébként részletes, alapos akadémiai leíró nyelvtan nem szentel külön fejezetet a mai magyar nyelv frazeológiai egységeinek, és hogy elolvasva az ide vonatkozó részeket, nem válik egészen világossá előttünk ezek rendszere.

Pedig az állandósult szókapcsolatok – benne a szólások és a közmondások – vizsgálata a frazeológia – akár elismerjük önálló diszciplinának, akár nem – rendkívül fontos, szinte nélkülözhetetlen több nyelvészeti és más tudományág számára.

A szinkrónia síkján (ezúttal elsősorban a szólásokat tartva szem előtt): minthogy a szólások jelentésüket tekintve szó értékű nyelvi egységek, lexémák, mégpedig olyanok, amelyek egyfelől alakilag lehetnek a mondatba beépülő igés szerkezetek, *se pénz, se posztó*-féle megmerevedett alakú párhuzamos kifejezések, hasonlító jellegű mellékmondatot tartalmazó szóhasznalatok és kiegészítésre nem szoruló teljes mondatok, másfelől stilisztikailag – elsősorban a mögöttük lévő kép és szemlélet következtében – expresszíviek, azaz szemléletesebben, tömörebben, erősebb, rendszerint népies közvetlenségű hangulati színezettel jelölnek meg egy-egy fogalmat, a frazeológia tárgya a lexikológiának, a jelentéstannak, az alak- és mondattannak, valamint a stilisztikának. – O. Nagy éppen ebben látja a frazeológia önállóságát: „Ha a frazeológia valamikor mint önálló tudományág fog szerepelni a nyelvtudományban, ... akkor ezt annak a sajátos módszernek köszönheti, hogy bizonyos szókapcsolatokat vizsgálva egyszerre, egymással párhuzamosan alkalmazza a jelentéstannak, a szintaxis és nem utolsósorban a nyelvtudományi stilisztika szempontjait is.” (I. OK. VI, 184.)

A diakrónia síkján pedig: mivel a szólások mai jelentése olyan jelentésváltozás eredménye, amely a szólást alkotó szavakon együttesen mint szókapcsolaton ment végbe, s a szólások hátterében olyan kép van, amely eredeti jelentésében már rendszerint feledésbe merült, és csak művelődéstörténeti, néprajzi stb. kutatás útján deríthető fel, a frazeológia beletartozik a történeti nyelvtanba (szótörténet, történeti jelentéstannak stb.), a szólások táji alakváltozatai, illetőleg táji eredete következtében pedig a nyelvjárástörténetbe is. Ezenkívül az előbb mondottakból következően szoros kapcsolatban áll a néprajzzal, benne a folklórral és általában a művelődéstörténettel, még szélesebb értelemben pedig a nép és nemzet egész történetével.

3. A frazeológia fontosságát, sokoldalúságát és ugyanakkor az ilyen irányú hazai kutatásoknak a viszonylagos elmaradottságát látva csak örömmel üdvözölhetjük O. Nagy Gábornak „Magyar szólásmondások eredete” című kandidátusi disszertációját, annál is inkább, mert elsősorban az ő nevéhez fűződik a hazai modern frazeológiai kutatások megteremtése, és még inkább azért, mert ezzel a munkájával megoldotta a legfontosabb elvi és módszertani kérdéseket, s kitűnő példákat adott a régi szólásmagyarázatok helyességének biztosabb értékelésére és részben vagy egészben új eredetmagyarázatok létrehozására.

A „Magyar szólásmondások eredete”, amely („Mi fán terem?” főcím alatt) a múlt év márciusában jelent meg második, részben átdolgozott kiadásban a Gondolat Kiadónál, rövid tájékoztató bevezetés után több mint 250 cikkben mintegy 300 magyar szólás eredetének magyarázatát adja. Mégpedig úgy, hogy általában a szerző először rámutat az illető szólás mai jelentésére (jelentéseire), használati körére, stilisztikai értékére, majd – régi és mai, szépirodalmi és tájnyelvi változatokat tartalmazó – gazdag forrásanyag alapján igyekszik megállapítani a szólás eredeti formáját, és az eddigi eredetmagyarázatokat is – ha ilyenek vannak – gondosan mérlegelve kideríteni azt a szemléletet, amely a szólást létrehozta, s ami egyúttal az eredetét megvilágítja. A bevezetésből egyébként megtudjuk, hogy a kötetben leggyakoribb szólásaink található, közelebről olyanok, „amelyeknek többé-kevésbé elfogadott vagy elfogadhatónak látszó magyarázatuk van” (6). A szerző azonban felvet néhány olyan szólást is, amelynek az eredetére csak feltevéseink vannak; ezzel – igen helyesen – az volt a célja, hogy „betekintést kaphasson az olvasó a szóláskutatás műhelyébe is, hogy néhány példán láthatóvá váljék, milyen feltevések során lehet bebizonyítottknak tekinthető magyarázatokhoz eljutni” (6–7). Az elmondottakból következik, hogy a kötet a mai nyelvben nem használatos, elavult szólást nem tartalmaz, mindamellert – ugyancsak helyesen – néhány, „nagyobb tájegység nyelvjárásában” élő szólás magyarázata előfordul benne.

Igen fontos szerepet tölt be az egyes szóláscikkek végén közölt irodalom, amelyben a szerző megnevezi az eredetmagyarázatban felhasznált idézetek, szólásváltozatok, idegen megfelelők stb. leőhelyét, továbbá utal a szólás eredetét megértető művelődéstörténeti, néprajzi cikkekre és a korábbi eredetmagyarázatokra, jelezvén azt is, hogy melyik téves, melyik jelent csupán más, de szintén lehetséges magyarázatot. Ilyenformán a kötet tanulmányozója az irodalom segítségével tovább búvárkodhatik a szóláskutatásban, s megállapíthatja, hogy az egyes cikkekben mi származik a szerzőtől, s mi a korábbi kutatóktól. A kötetet, amelyet érdekes és tanulságos képek tesznek szemléletessé, a rövidítve idézett források jegyzéke és a jól használható, betűrendes szó- és szólásmutató zárja.

Külön említést érdemelnek a tézisek. Ezekben fejti ki ugyanis a szerző az egyes szólásmagyarázatokon túlmutató és frazeológiai kutatásunkat is előbbre vivő elvi mondanivalóját, minthogy ezt a szóláscikkek – a könyv jellegénél fogva – csak mintegy rejtve és természetesen nem egy helyütt tartalmazzák. A tézisekből – amelyekhez a szerző odavonja „Mi a szólás?” című korábbi, már idézett alapvető tanulmányát – részleteiben is értesülünk a következő igen lényeges elvi–elméleti kérdésekről: Hol a helye a szólásoknak az állandósult szókapcsolatok között? Mit értünk szóláson? Hogyan osztályozzuk a szólásokat? Szemben a parömiológiai felfogással, milyen módszerekkel jutunk el helyes szólásmagyarázathoz? A képalkotó szemlélet szerepe a szólások létrejöttében. Mik szállóigék és mik nem azok? Végül: az úgynevezett jövevényszólások sajátosságai.

4. Minthogy ez az értekezés frazeológiai kutatásunkban a más és egyben a csúcst is jelenti, mutassunk rá röviden, miért és mennyiben jelent újat, mik a föltétlen erényei.

Talán abból induljunk ki, hogy az eredményes szóláskutatás sokoldalúan képzett és elméletinek és gyakorlatinak egyformán kiváló szakembert követel. O. Nagy Gábor ilyennek bizonyult. A frazeológián kívül széles körű jártasságot szerzett a leíró és a

történeti jelentéstan, a stilsztika, a nyelvművelés, a szó- és kifejezéstörténet stb., valamint a lexikográfia, a szólások rendszeres gyűjtése és kutatása során pedig a folklór, a tárgyi néprajz s általában a művelődéstörténet területén.

Ilyenformán a „Magyar szólásmondások eredete” – ha első, 1957-i kiadását vesszük is tekintetbe – nem minden előzmény nélkül született. Megelőzte – legalábbis nagy részben – a szólásoknak több évtizedes gyűjtése és sokuk eredetének felkutatása (l. az egyes MNy.- és Nyr.-számokat), a szólás lényegének, fajainak új szempontú tisztázása (l.: MNy. L, 110–26, 396–408 és MNyTK. 87. sz.; Pais-Eml. 539–544; III. Kongr. 189–193; Ny tudÉrt. 36. sz. 94–108, kül. 97–108), egy több mint húszezer magyar szólást és közmondást tartalmazó gyűjtemény összeállítása (vö. Nyr. LXXXVIII, 306–312) és egy szólásmagyarázó szótár megalkotása, amelynek szólásetimológiai cikkei a múlt évtől jelennek meg a Nyr.-ben (vö. Nyr. LXXXIX, 223–231 stb.).

Miben hozott újat a disszertáció? Az elmélet síkján föltétlen előrelépést jelent az, hogy a szerző – saját kutatásaira támaszkodva, de mérlegelve a külföldi munkákat is – megállapította és rendszerezte a frazeológiai egységek típusait. Kiemelte közülük és elválasztotta tőlük a szólásokat, s ezeknek főkritériumául azt tette meg, hogy az az átvitel, illetőleg jelentésváltozás, amely – lényegében – jellegzetes stilsztikai értéküket is adja, rajtuk mint egységet alkotó szókapcsolaton ment végbe. Tisztázta a szólások eredet szerinti fajtáit (tulajdonképpen szólások és anorganikus fejlemények stb.), rámutat ezek nyelvtani jellegére, s körülhatárolta pontosan az addig nagyon különböző értelemben használt szállóige fogalmát.

Gyakorlati szempontból – magát a szóláskutatást tekintve – pedig azt emelhetjük ki, hogy – a külföldiek eljárásával szemben – történeti alpra helyezte a szóláskutatást; a korábbi hazai szemlélettel ellentétben pedig a szólásokban elsősorban a nyelv lexikai készletének elemeit látva elvetette azt a nézetet, amely a szólásokat a közmondások egyik fajtájának tekintette, s így a szóláskutatást a folklór körébe utalta. Ennek megfelelően – igen helyesen – a szólásmagyarázatokban a szavak jelentéstörténetéből indul ki, és azt vallja, hogy helyes megoldáshoz csakis nyelvtudományi módszerekkel, közelebbről a korai és a tájnyelvi adatokra mint forrásra támaszkodó jelentéstörténeti kutatások útján – amely persze nagyon is segítségül hívja a tárgyi néprajzot, a folklórt és általában a művelődéstörténetet – juthatunk el. Különösen gyümölcsözőnek tartom a szerző eljárásában azt, hogy a szólások kialakulásában rendszerszerűséget keres, hogy azt a sajátos képző szemléletet kutatja, amely a társadalmi fejlődés valamely szakaszán egy-egy közösségben kialakult világnézettel kapcsolatos, és amely valóságos szóláscsaládot hoz létre. Így aztán O. Nagy – Pais Dezsőnek egész szócsaládok eredetét kibogozó etimológiáira emlékeztetve – e közös képző szemléletet használja fel arra, hogy egyrészt a jobbra azonos fogalmi körbe tartozó szavakból vagy szókapcsolatokból alakult szólások, szóláscsaládok eredetét kiderítse, másrészt hogy ellenőrizze ezek segítségével az eddigi szólásmagyarázatok megbízhatóságát, helyes voltát. Ennek a módszernek, a hasonló szemlélet alapján keletkezett szólások „összevonásának” köszönhető az is, hogy jóval több szólásnak az eredetmagyarázatait kapjuk meg, mint ahány a szóláscikkek élén szerepel.

5. Bár magam a frazeológiai egységeknek és eközben a szólásoknak csak a lexikológiai, jelentéstani és stilsztikai vonatkozásaival foglalkoztam, s ezekkel sem elsőrendűen a szólások kedvéért, talán mégsem lesz alaptalan, és nem tűnik fel

szerénytelenségnek, ha a tárgyalt fontos munka révén mai frazeológiai kutatásainkkal és eredményeinkkel kapcsolatban bizonyos hiányérzetemről adok számot.

Már többször utaltam rá, mennyire alapvető O. Nagy Gábornak a „Mi a szólás?” című dolgozatában kifejtett rendszerezése. Ezt méltóképpen egészítik ki a jelenlegi tézisek, ahol a nagyobb szövegösszefüggésből kiszakadt, valamint a jövevényszólások körül teremt rendet a szerző, sok újat hozva ezen a téren is (pl. az egyes típusok elválasztásában, jellemzésében; az úgynevezett vándorszólások sajátosságainak, kutatási problémáinak föltárásában; stb.).

Mindenek ellenére úgy érzem, elérkezett az ideje annak, hogy joggal kifogásoljuk egy új, teljes, az eddigi eredményeket összegező és egységesítő elvi–elméleti összefoglalás hiányát.

Miért?

Először is azért, mert a „Mi a szólás?” című tanulmány, a tézisek, illetőleg az értekezés szóláscikkei nem egy időben keletkeztek, aminek természetes következménye, hogy a szerző, bár alapjaiban megtartotta régi rendszerezését, részleteiben – több helyütt módosított korábbi álláspontján, tisztázott több addig megoldatlan kérdést, illetőleg tovább finomította korábbi megállapításait.

Ennek igazolására átnézve a szerzőnek a szóláskutatásban – elvi szempontból – mintegy a főbb állomásokat jelentő közleményeit, megállapíthatjuk például a következőket: lényegesen megváltozott a szerző véleménye a szólások és közmondások viszonyáról (l. Nyr. LXXXVIII, 306–308); az ÉrtSz. gyakorlata folytán a frazeológiába bevonult egy szólásokkal nagyon is érintkező fogalom: a szójárás (NytudÉrt. 36. sz. 104); ugyancsak itt – a korábbiakhoz képest – kiemelkedett a szólások közül a szóláshasonlat (i. h. 105–106); más besorolást, más értelmezést kaptak egyes szólások, mint korábban (pl. a *mehet a sóhivatalba* kifejezést az ÉrtSz. minden külön jelzés nélkül a 2. jelentés alatt tárgyalja, a disszertációban „szólásszerű tréfás szókapcsolat”-ként, illetőleg szólásmondásként olvasunk róla; módosult a *rendben van a szénája* eredetmagyarázata, s finomodott a disszertációban a *mehet Kukutyinba zabort hegyezni* értelmezése az ÉrtSz.-éhoz képest stb.); stb.

Másodszor azért is szükségét érzem az említett összegezésnek, mert 1954 óta – elsősorban éppen az O. Nagy Gábor jóvoltából – igen jelentős frazeológiai (elméleti és gyakorlati) anyag gyűlt össze, amely nyilvánvalóan a rendszerezésben is érezteti hatását, vagyis immár megtörtént az, amivel O. Nagy „Mi a szólás?” című tanulmányát zárta: „... az egyes esetek behatóbb megismerése, az egyes szólások keletkezése, jelentés és nyelvtani funkció szempontjából történő további elemzése még számos új szempontot, számos új megfigyelést eredményezhet” (MNy. L, 408).

Végül – lehet, hogy itt túlságosan az oktató, a tanár szólal meg bennem – megemlítem még a következőt: Kívánatos volna együtt látni egyfelől a szólások valamennyi jellemző sajátosságát, másfelől a szólások teljes rendszerét, osztályozását, mégpedig eredetük, alakjuk, tartalmuk és stilisztikai jellegük szerint, persze érvényesítve és „az általános” szintjére emelve mindazt a sok finom részletmegfigyelést, amely elszórta, mintegy rejtve ott van a disszertáció cikkeiben (pl. az „alak”-on belül: állandósult-e a szólás minden eleme vagy egyesek váltokozhatnak benne; a tartalommal belül: átvitel esetén érződik-e még a kép s milyen mértékben; az eredetet illetően: az életnek milyen területéről származik a kérdéses

szólás, továbbá: a szólás fejlődése a konkrétból az absztrakt irányában haladt-e vagy fordítva; stb.). Minderre annál inkább sor kerülhetne, mivel – mint a bevezetésben olvashatjuk – „...noha [a könyv] a magyar kifejezőkészletnek viszonylag csak csekély részét elemzi – a felvett anyagon be kívánja mutatni szólásainknak keletkezésük szempontjából tekintett valamennyi típusát” (6), és – azt már én teszem hozzá – ott található más szempontból is szinte minden típus, változat.

Hol látok én – jobbra a kívülálló szemével – ezekben az említett munkákban mutatkozó elméletben, rendszerezésben s terminológiában még megoldandó vagy nem teljesen tisztázott problémákat?

A) A szállóige jellemzői és pontos elhatárolása. – A szerző a tézisekben (7) az olyan kifejezéseket tekinti szállóigéknek, „amelyeket tudatosan valakire vagy valamire való hivatkozásként használunk (pl. *plátói szerelem, gordiusi csomó*), illetőleg amelyeket mintegy idézetként szövünk be a beszédbe (pl. »Hová merült el szép szemed világa?« ...)”. Ennek ellenére például az értekezésben az *arany hidat épít valakinek* kifejezést mint szállóigét tárgyalja a szerző, holott úgy látom, az ő rendszerében csak az irodalmi eredetű szólások közé sorolható (I. MNy. L, 402–404 és tézisek 8). Persze – ha csakugyan irodalmi idézet a forrása – történetileg tekinthető szállóigének, de akkor így az irodalmi eredetű szólások és a nyelvi klisék is azok (vö. MNy. L, 402; és egyébként nemigen hiszem, hogy minden nyelvi klisé „irodalmi eredetű szókapcsolat”, legfeljebb ha a nagyon sekélyes irodalmat is odaértjük). Viszont mindenképpen szét kell választanunk a történeti és a leíró szempontot és szükséges jeleznünk is, hogy akkor éppen melyiket érvényesítettük. – A szinkrónia síkján sem megnyugtatóak a szállóigéknek – különösen az elsőként említett kifejezéseknek – a kritériumai. Az, hogy „tudatosan vkire vagy vmire való hivatkozásként használjuk” – nagyon is a szólást használó műveltségének a függvénye. Ilyenformán ami az egyiknek szállóige, a másiknak nem az? Ennél szilárdabb határkövet kellene keresnünk! (Vö. MNy. L, 401–402.)

B) A szóláshasonlatok helye és értékelése. – A „Mi a szólás?” című dolgozat rendszerezésében a szóláshasonlatok a tulajdonképpeni szólásoknak a köznyelvi szókapcsolatból alakult csoportjában kaptak helyet, ezen belül pedig a nyelvtani jelleg szerinti egyik alcsoportot alkotják. Ez rendben is volna – bár az vitatható, hogy a szóláshasonlatok az igés szerkezetű, a *se szó, se beszéd*-féle s a teljes mondat formájában jelentkező szólások mellett nyelvtani jellegük szerint elkülönülő alcsoportot képviselnek-e, – de ilyenformán elsikkad mindaz, ami a szóláshasonlatot a többi szólásfajtától megkülönbözteti, s ami – sok szempontból – a többi fölé emeli. Bizonyára nem véletlen, hogy az ÉrtSz.-ban a szóláshasonlatok a szólásokkal és a közmondásokkal egy sorban, külön megjelölve szerepelnek, s hogy O. Nagy az „Egy új magyar szólás- és közmondásgyűjteményről” című cikkében többek között ugyancsak ezt írja: „Mint ilyeneknek pedig... ott van a helyük (ti. a közmondásoknak) a szólások és a szóláshasonlatok mellett...” (Nyr. LXXXVIII, 307; az én kiemelésem). O. Nagy egyébként igen tanulságosan jellemezte ezt a sajátos szólástípust az ÉrtSz. gyakorlatának összefoglalásában, rámutatva említett sajátos vonásaira: „A... szóláshasonlatok mind formájukat, mind pedig jelentésüket tekintve élesen elkülönülnek a frazeológiai kapcsolatok más típusába sorolható kifejezésektől” – írja, – majd rámutat arra, hogy nyelvtani alkatukat tekintve kétagúak, az igei vagy

melléknévi tag rendszerint eredeti jelentésében szerepel a kapcsolatban, a mellékmondatlal kifejezett rész – amely vagy eredeti, vagy átvitt értelmű – a leggyakrabban nyomósító vagy fokozó értelmű, illetőleg – gúnyos használatban – az első rész nyomós tagadását fejezi ki. Stb. (L. NytudÉrt. 36. sz. 105–106.)

C) A szójárások. – A szójárások fogalmának az ÉrtSz.-ban – nyilván elsősorban lexicográfiai okokból – történet bevezetése és az, ahogyan O. Nagy jellemzi a sokszor emlegetett kötetben ezt a frazeológiai kapcsolattípust (NytudÉrt. 36. sz. 104), csak helyeselhető, sőt nagyon is tetszetős. Csak most az a kérdés, ez hogyan épül be a korábbi rendszerbe, s különösen hogyan függ össze az állandósult szókapcsolatoknak a szótlásokon kívül eső fajtáival, a nyelvi klisékkel, a képes kifejezésekkel stb. (vö. MNy. L, 112–116).

D) Tulajdonképpeni szótlások és anorganikus fejlemények. – Bár azon a nyelvtudományi társasági ülésen, 1954-ben, amelyen O. Nagy Gábor előadta „Mi a szótlás?” című dolgozatát, én nem voltam jelen, és bár igen alapos és meggyőző az a fejtegetés, amelyben bemutatja az anorganikus fejlemények jellemzőit (MNy. L, 404–407), mégis – ha csak nagyon kérdőlegesen is – felvetem velük kapcsolatban a következőket. Nem a leíró és a történeti szempont keveredését jelenti-e az, hogy egyfelől az anorganikus fejleményekben „más kapcsolatban nem használatos szó fordul elő”, másfelől, hogy létrejöttükben nem beszélhetünk „a szótlás alapjául szolgáló szókapcsolat egységéről, és ezen az egységes kapcsolaton végbement jelentésváltozásról...” (i. h. 404, 406)? A kifejtettek ellenére sem látom azt a nagyon nagy különbséget például a *kordában tart, dugába dől, valamint a cserben hagy, lépve csal* között. Elképzelhetetlen volna-e, hogy egy eredet szrinti osztályozásban ezeket a szak kifejezésekből keletkezettek külön típusaként kezeljük?

E) A szótlások nyelvtani felépítése, alakja. – Ezt a kérdést már érintettem a szállóigéknél s a szótlások rendszerezésével kapcsolatban. Itt még csak annyit, hogy az alak osztlályozást nem a köznyelvi szókapcsolatból alakult szótlások tárgyalása során, hanem külön kellene elvégezni (így csak „Mi a szótlás?” rövid összefoglalásában szerepel: i. h. 408); továbbá valamennyi lehetőséget figyelembe kellene venni, mert például a szállóigékre jellemző jelzős kapcsolat – így – kimaradt.

F) Terminológiai problémák. – Többször szerepel az értekezésben és a szerző más dolgozataiban a *szótlás* terminus mellett a *szótlásmondás*, a *szokásmondás* és néha a *szótlásmód*. Ez utóbbiakat csak a *szótlás* szinonimáinak kell tekintenünk? Ha igen, ezt is mondjuk meg, mert ily módon félrevezető. (Egyébként is az „Egy készülő szótlásgyűjtemény elé” című dolgozatban (Nyr. LXXVII, 43) még ezt olvashatjuk: „A szótlásmódoknak és a szótláshasonlatoknak (tehát a tulajdonképpeni *szótlásoknak*) rendszerint ...” Az ÉrtSz. eljárásával foglalkozó kötetben [i. h. 106] viszont ezt: „Szótlásoknak (szótlásmódoknak) az olyan...”). – Továbbá a disszertációban (I. pl. *benne van a csávában*: 47–48) szerepel a „szótlásszerű kifejezés” terminus, alapos körülírásával, meghatározásával együtt; találkozzunk továbbá a „toldalékos szótlás” megjelöléssel (176–177), amelyet – véleményem szerint szellemesen és helyesen – a szerző az *itt a kezem, nem disznólab; baj van Köpecen*-félék megjelölésére alkalmaz (ezekben ugyanis a szótlás második része csak „toldalék”, nem mond újat a fogalmi tartalom szempontjából, csupán stilisztikai szerepe van). Igen érdekesnek és jogosnak érzem a „vándorszótlás” és a „nemzetközi szótlás” megkülönböztetését; tudniillik az

előbbiek különféle úton terjednek egyik nyelvből a másikba, az utóbbiak pedig különböző nyelvekben azonos szemlélet alapján létrejött szólásokat jelentenek (pl. *orránál vezet valakit*: 244–245). – Kívánatos volna azonban, hogy ezeket is építsük bele a teljes rendszerbe.

G) A stílusminősítés. – Örömmel tapasztaltam, hogy a szerzőnek igen nagy gondja van a szólásokat különösen jellemző stilisztikai vonatkozásokra (l.: Bevezetés 5; MNy. L, 408; NytudÉrt. 36. sz. 106; Nyr. LXXXVIII, 306, 310–312; – az utóbbi helyen még a szólások létrejöttében – amikor is egyéni szóképekből, átvitelekből kollektív érvényű nyelvi képek lesznek – érvényesülő esztétikai törvényekre is rámutat!). Nagyon sok stilisztikai finomságot megfigyel és jelez az egyes szólásokkal kapcsolatban; például *megfizeti a nagy harang*: „a mai nyelvben határozottan népmesei vagy legalábbis népi íze van...” (137; l. még: 181, 215, 255–257 stb.); ügyesen utal a stílusérték-változásokra (l. 181, 320–321). Több helyütt jelzi a stílusminősítés elveit (l. Nyr. LXXXVIII, 310 és LXXXIX, 223–224). És mégis azt kell mondanom, szerettem volna együtt látni az egész rendszert, beleértve az említett – és még bővebben említendő – megfigyeléseket is, bármennyire tudom – hisz én szintén próbálkoztam vele –, milyen nehéz efféle rendszereket megnyugtató módon megalkotni. (Mindenesetre föltétlen jelezni kell: 1. a szólás milyen nyelvi rétegből jött: táji, argó stb.; 2. mikori keletkezésű, illetőleg használatának időbeli vonatkozásai: elavult, új stb.; 3. érzelmi, hangulati értéke: tréfás, túlzó stb.; 4. milyen stílusrétegben, stílusárnyalatban, helyzetben élnek vele tipikusan: irodalmi, sajtó, gyermeknyelvi stb.) Ahogy egyébként a szólásgyűjtemény első formájának a szóláscikkeit (Nyr. LXXVII, 44–47) elnéztem, szinte hajlanék afelé, hogy minden szólás kapja meg a megfelelő stílusminősítéseket.

6. Összefoglalásként – úgy gondolom – kijelenthetjük a következőket: O. Nagy Gábor a „Magyar szólásmondások eredete” című és egyéb munkáival gyökerében megújította, mintegy modernné tette a magyar frazeológiai kutatást, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy nyelvtudományunknak ez az eddig elhanyagolt ága is felzárkózzék a többi fellendült és önállóvá vált vagy azzá váló diszciplína mögé. Azt azonban, hogy még tovább léphessünk, talán az itt leírt „gondolatok”, illetőleg ezek megfelelő mérlegelése is elő fogják segíteni.

Magyar Nyelv 62 [1966]: 504–511.

5. A REGIONÁLIS KÖZNYELVISÉG

GONDOLATOK A REGIONÁLIS KÖZNYELVEK KUTATÁSÁRÓL

1. Imre Samu és Deme László nemrég megjelent problémafelvető és sok tekintetben eligazító dolgozata után (MNy. LXIX, 258–260 és uo. 260–266) minden bizonnyal elegendő csupán néhány mondatban utalnom arra, milyen időszerű és mennyire fontos a regionális köznyelvek felmérésének, továbbá kutatásának átgondolt, tervszerű és – a lehetőségekhez képest – kiterjedt megindítása. Időszerű, mert a ma

nyelvhasználatának pontosabb megismeréséről van szó, ami nem kismértékben befolyásolja – befolyásolhatja – holnapi nyelvünknek, nyelvünk valamennyi rétegének az alakulását. És fontos, mert – a nyelvtudomány felől nézve is – nagyon keveset tudunk a regionális köznyelvek (mérhető) sajátosságairól (valójában köznyelvünket is alig ismerjük alaposabban!), és a nyelvnek napjainkban bekövetkezett átrétegződéséről. De nem lényegtelen ez a vizsgálat a kiejtési norma reális megállapítása, az egyes nyelvi jelenségek helyességének megalapozottabb eldöntése végett sem (a „nyelvszokás” ebben egyre nagyobb szerepet kap: vö. pl. Lőrincze Lajos, *Nyelvszokás és nyelvi norma*: MNy. LXIX, 266–275), jó szolgálatot tesz tovább a stilisztikának, mindenekelőtt az úgynevezett hangos stílus jellemzőinek a számbavételében. Sőt – egy kissé távolabbról – ide kapcsolhatjuk az általános nyelvészet (mi a norma?; mikor, illetőleg meddig beszélhetünk nyelvjárásról, regionális köznyelvről és köznyelvről?; stb.), a szociolingvisztika (hogyan függ össze a nyelvi átrétegződés a társadalom alakulásával stb.), a pszicholingvisztika (a nyelvi átrétegződés lelki indítékai, valamint következményei stb.) érdekeit, s talán abban is segíthet, hogy az anyanyelvi nevelés most folyó korszerűsítése még jobban alkalmazkodjék a valamely nyelvjárást, illetőleg regionális köznyelvet beszélő tanulók nyelvi ismereteihez.

Természetesen azért eddig is történt valami e téren, mégpedig nem kevés. Pais Dezső indítására az elmúlt két évtizedben feltártuk irodalmi nyelvünk kialakulásának történetét, legalábbis a főbb állomásait illetően. Az 1959-i pécsi nyelvművelő konferencia továbbá napirendre tűzte a mai irodalmi nyelv kérdéseinek megtárgyalását (AnyMűv. 219–309). A Csűrű Bálint óta mindig magas színvonalat képviselő magyar nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás számos jól hasznosítható megfigyelést és megjegyzést tartalmaz a nyelvjárások visszaszorulásáról, a köz- és irodalmi nyelv terjedéséről (l. pl. Imre Samunak a nyelvatlasz anyaga felhasználásával készült szép tanulmányát: *Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról*: ÁNyT. VIII, 85–104). Megjelent az első olyan, nagyobb és megalapozottabb felmérés alapján készült munka, amely elsőrendűen már a mai (budapesti) köznyelvet vizsgálja (G. Varga Györgyi, *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Bp., 1968.). Egyáltalán nem jelentéktelen pezsztést hozott – ugyancsak ebben az irányban – az 1965-ös egri kiejtési konferencia (l. *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Szerk. Grétsy László és Szathmári István. Bp., 1967; l. továbbá Deme László, *A magyar kiejtés kézikönyve előmunkálatairól*: MNy. LXVI, 146–154). Sok mindent érintettek ebben a vonatkozásban is a leíró nyelvtani, a nyelvművelő és stilisztikai kutatások. És mint Imre Samu és Deme László dolgozatai is jelzik, a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet „Városunk köznyelvi kiejtése” címmel már 1967-ben pályázati hirdetményt adott közre középiskolások részére (l. MNy. LXIX, 261 kk.), 1972-től pedig a Nyelvtudományi Intézet középtávú tervében szerepelnek a regionális köznyelvi vizsgálatok, és ilyen jellegű gyűjtést indított meg 1973-ban az ELTE magyar nyelvészeti tudományos diákköre.

Mindez azonban csak a kezdet. A munka dandárja ezután következik! Viszont hadd tegyem hozzá: véleményem szerint mind az elméleti és gyakorlati felkészülést, mind az egyáltalán nem kismérvű gyűjtés megvalósíthatóságát, mind pedig a későbbi feldolgozást illetően kedvezőek a feltételek.

Magam azon az alapon mondhatok el néhány gondolatot a fenti problémakörrel, hogy foglalkoztam és foglalkozom a nyelvi rétegződésnek mindenekelőtt a történetével; hogy figyelemmel kísérem a nyelvjárások alakulását, és szoros kapcsolatban vagyok a tiszántúli nyelvjárással, illetőleg az ott beszélt regionális köznyelvvél; hogy tanszékünk, a Mai magyar nyelvi tanszék tervszerűen vizsgálja a mai írott és beszélt nyelv meghatározott sajátosságait, és hogy több, közvetlen gyűjtésen alapuló efféle szakdolgozat elkészítését irányítottam az utóbbi években. És talán az sem elhanyagolható szempont, hogy ilyen munka megindítása előtt hasznos meghallgatni minél több véleményt.

2. A gyakorlat, a tapasztalat felől elindulva és a gyakorlat – jelen esetben a regionális köznyelvek felmérése – felé tekintve, lássunk néhány elméleti kérdést.

A) A regionális köznyelv helye a nyelvi rétegek között.

Való igaz, amit Imre Samu a regionális köznyelvek a nyelvi rétegek közötti helyéről mond: „Regionális köznyelven a beszélt nyelvváltozatoknak azt a típusát értjük, amely ... az irodalmi nyelv igényes beszélt változata (a köznyelv) és a nyelvjárások között helyezkedik el; tehát tipikusan átmeneti kategória” (MNy. LXIX, 257). Mivel azonban átmeneti jellegű – aminek a mértéke a nyelvi rétegek egymáshoz való viszonyának az alakulásával is változik – nagyon nehéz megvonni e kategória határát mind a köznyelv, mind a kérdéses nyelvjárások irányában, s ennek természetesen következményei vannak a mindenkori gyűjtést és felmérést illetően is.

Tulajdonképpen csak két véglelet különíthető el biztosan: a „teljesen” köznyelven és a „teljesen” nyelvjárásban beszélők nyelve. (Bár mindjárt hozzátehetjük, hogy a köznyelv normái sincsenek még tisztázva, sőt a szakemberek véleménye nem kis mértékben eltér a tekintetben, hogy e normák milyen sávban ingadozhatnak: l. az egeri kiejtési konferencia anyagát és a kézikönyv kialakítása körüli vitát.)

A köznyelv felől elindulva, vajon köznyelv vagy regionális köznyelv azoknak a Budapestre már régen felkerült értelmiségieknek – akár tanároknak, sőt éppen nyelvészeknek – a beszéde, akik több-kevesebb sajátosságot megőriztek eredeti nyelvjárásukból, annyit mindenestre igen, hogy a szakember biztosan, de esetleg az érdeklődő nem szakember is felismeri származási helyüket (vö. Imre Samu: i. h. 257–258)? (magam például – a Tiszántúlról származó kollégáimmal együtt – az *ó*, *ő*-k helyén enyhébb *óu*, *őü* diftongust ejtek; az *i*, *u*, *ü* az én beszédemben hosszabban hangzik; *é* hangjaim zártabbak a „köznyelvinél”; az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása érvényesül nálam; *tengeri*-t, *felleg*-et mondok; stb., stb.) Még erősebb mértékben tapasztalható ez a Debrecenben, Szegeden, Kaposvárott, Veszprémben, Szombathelyen stb. tanító kollégáink esetében. Nyilvánvalóan csak nő a „nyelvjárásosság” mértéke – hogy az irodalmi és köznyelvet, valamint a nyelvjárásokat és általában a nyelv életét viszonylag legjobban, legtudatosabban ismerőknél maradjunk – a kisvárosokban, nagyközségekben oktató tanárok, tanítók beszédében (állandóan figyelem például közelebbi pátriám, Kisújszállás nyelvének alakulását: több olyan helyi vagy környékbeli születésű, Debrecenben végzett és a városba visszakérülő kollégát ismerek, akinek a beszédében – talán az *i*-zés kivételével – minden helyi nyelvjárásbeli sajátosság megtalálható, egy-egy jelenség esetében nem is kis mértékben, – és hozzáteszem: ez egyáltalán nem feltűnő, sőt mindenki – más értelmiségiek, s pláne az egyéb foglalkozásúak: parasztok, munkások stb. – számára a

legtermészetesebb jelenség!). És mit mondhatunk a (hazai viszonylatban) minden tekintetben nagyvárossá fejlődött Salgótarján nyelvéről, ahol olyan erős a helyi (palóc) nyelvjárás, hogy nemcsak az erről a nyelvjárásról származók őrzik meg – legfeljebb kisebb mértékben halványuló színnel – e dialektusnak szinte valamennyi sajátosságát (az értelmiségek is!), hanem három-négy év alatt a máshonnan odakerülők (egy Tiszántúlról elszármazott testnevelő tanárnak a „nyelvjárás-cseréjét” magam is közlő ismerem) szintén „asszimilálódnak” (vö. amit Deme mond a „visszaregionálódás”-ról: MNy. LXIX, 263), pedig a palóc nyelvjárás – elsősorban az illabiális á miatt – az artikulációs bázis nem kismérvű megváltoztatását is megköveteli.

Ez utóbbi esetben már valójában a regionális köznyelvnek a nyelvjárások felől való megközelítését jelenti, jöllehet elindulhatnánk a falusiaknak többé-kevésbé teljesen nyelvjárásias beszéde felől is a regionális köznyelv felé (ezt l. később is). Egy azonban tény: roppant nehéz meghúzni a határt „köznyelv”, „regionális köznyelv”, „nyelvjárás” között. És bizony a regionális köznyelvek létrejöttét, sőt Budapest kivételével szinte valamennyi város mai lakosa nyelvhasználatának a kialakulását illetően is Demének inkább a korábbi idevágó, határozottabb megállapításával értenék egyet, amely szerint: „... a többi városokban (értsd: Budapest kivételével) még ma sem az irodalmi nyelvhez kapcsolódó köznyelv uralkodik, hanem egy olyan regionális köznyelv, amely a várost környező nyelvjárásban vagy nyelvjárásokban gyökerezik” (NyRef. 51), azaz „sokkal inkább a nyelvjárásnak köznyelviessé formái, mintsem a köznyelvnek elnyelvényesített alakjai” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 29), még akkor is, ha – joggal – ehhez hozzá kell tennünk a következőket: „De mai funkcionális helyzetüket véve, ezek a helyi köznyelvek már semmiképp sem tekinthetők másként, csak a központi beszélt standard helyi színezetű változatainak” (vö.: The Hungarian Language 292; ezek együtt idézve az említett dolgozatban: MNy. LXIX, 260–261).

B) A regionális köznyelv mibenléte, sajátosságai.

a) Kik beszélnek? – A regionális köznyelvek gyűjtésének a megindításakor kétségtelenül „mindenekelőtt azt kell körvonalazni, hogy jelenlegi ismereteink szerint melyek azok a társadalmi rétegek, amelyek elsősorban beszélnek ezt a nyelvváltozatot”, majd ebből kiindulva arra a helyeseltetésre következtetésre jut Imre, hogy „– legalábbis elméletileg – a középfokú iskolai végzettség az az alapadottság, amely a regionális köznyelv használatának leginkább kedvez, s ezt legjobban erősíti”. Tehát „Az anyagot helyi születésű, a középiskolát helyben végzett, értelmiségi munkakörben dolgozó személyektől kellene összegyűjteni; nőktől és férfiaktól, kb. húsz-huszonöt éves kortól fölfelé.” (MNy. LXIX, 258–259; l. még Deme ilyen irányú részletesebb javaslatát: uo. 262–263.)

Én azonban a reálisabb kép kialakítása érdekében – különösen nagyobb arányú, átfogóbb gyűjtés esetén – ennél továbbmennék. Mégpedig két irányban. Egyrészt több tekintetben kiszélesíteném az adatközlők körét; másrészt ilyen vonatkozásban is differenciálnék aszerint, hogy a „köznyelviesség” fokát illetően milyen típusú helységről van szó.

Mielőtt mindezt röviden megvilágítanám, legyen szabad nagyvonalakban kitérnem Kiss Benke Márta magyar–német szakos, volt V. éves hallgató „Cegléd város regionális köznyelve” című, 1973 tavaszán beadott szakdolgozatának idevágó

megállapításaira, következtetéseire. (A dolgozat szerzője egyébként ceglédi születésű és ottani lakos, munkáját 1971-től 1973-ig készítette az én irányításommal.)

Cegléd reprezentánsa sok mai alföldi városnak a lakosság gazdasági, társadalmi helyzetét, pontosabban átalakulását, átrétegeződését illetően. Fejlett mezőgazdasága mellett – amely különösen az utóbbi évtizedekben elősegítette a földművelő lakosság polgáriásodását és öntudatosodását – mind jelentősebb ipar jellemzi: az iparban foglalkoztatottak száma 1970-ben már csaknem kétszerese volt (46%) a mezőgazdaságban foglalkoztatottakénak (24%). Ez magyarázza, hogy a lakosságnak körülbelül a fele más társadalmi réteghez, csoporthoz tartozott a felszabadulás előtt. – Ami a nyelvjárási hátteret illeti, már sajátosabb helyet foglal el a város. A múltját most nem tekintve (telepítések stb.), három nyelvjárási terület hatósugarában él: északon és északkeleten a palócos, felső Pest megyei dialektus határolja, délről az ő-ző terület hat rá, de volt és van kapcsolata a tiszántúli nyelvjárással is. (I. h. 1–6, 9–10, 19.)

A szerző a Cegléden élő (köz)nyelv hang-, alak- és mondattani sajátosságait az adatközlőknek magnetofonon felvett folyamatos beszédéből elemezte ki (7650 adat); a szóhasználatot pedig kikérdező módszerrel (70 szóföldrajzi kérdés) vizsgálta. (I. h. 11–12.)

Az 50 adatközlő kiválasztása a következőképpen különbözött az Imre és Deme által javasolttól: az életkort illetően 20 év alattiak (7) és 40 év felettiak (23) is szerepelnek; az iskolai végzettség szerinti megoszlás: 6 elemiig 13, 8 általános 22, érettségi 11, főiskola 4; a foglalkozás szerinti tagolódás pedig: munkás 21, paraszt 8, értelmiségi 8, egyéb (tanuló, nyugdíjas stb.) 13. (I. h. 13–14.)

A folyamatos beszédből nyert adatoknak mintegy 41%-a a köznyelvi és 59%-a nyelvjárási (a szóföldrajzi válaszokat illetően rosszabb a köznyelvi arány, mert a szerző sok, ma már kihalóban lévő mesterség- stb. szót szerepeltetett). A köznyelv normáinak tudatos elfogadása egyértelműen csak a főiskolát, egyetemet végzetteknél tapasztalható. Bár az érettségizettek alkotják a következő, viszonylag „legköznyelvi” kategóriát, a különválasztásuk nyelvi tudatosságuk foka miatt mégis ajánlatos (a szakközép- és iparitanuló-iskolát, valamint a 2–3 éves tanfolyamot végzettek nyelvi szintje – éppen ilyen irányú képzettségüknél fogva – viszont nem igen haladja meg a nyolc általános osztályt kijártakét). Természetesen determináló tényező a foglalkozás is: az értelmiségi, illetőleg vezető munkakörbe került munkások, parasztok szintén nagyobb mértékben közelednek a köznyelvhez. Talán nem érdektelen még megjegyezni, hogy még a főiskolát, egyetemet végzettek is „kétnyelvűek”, ismerik a tájnyelvi megfelelőket, és családi környezetben stb. használják is őket. (I. h. 15–18, 24–29 és passim.)

Jóllehet számos más következtetést vonhatnánk Kiss Benke Márta dolgozatából (a három nyelvjárás közül melyiknek a jelenségei maradtak meg inkább; az életkor, a közelebbi foglalkozás stb. hogyan érezteti hatását; stb.); az szintén igaz, hogy 50 adatközlő – az egyes kategóriákon belül meg éppen – kevés általánosabb érvényű megállapításokra; hiányzik továbbá az összehasonlítási alap, és a szerző inkább a ceglédi nyelvhasználatot vizsgálta, mint a – szűkebb értelemben vett – regionális köznyelvet (egyébként kérdéses: az egyes, még nyelvjárási jelenségek közül mi számít

regionális köznyelvek?) – mégis talán egynémely tanulságot megállapíthatunk a további gyűjtésekre vonatkozólag.

Az egyik tanulság: a realisabb kép és az ellenőrzés (kontroll) kedvéért az érettségizett értelmiségeken kívül helyes volna az adatközlők közé bevonni más foglalkozásúakat is, pl. kiemelkedőbb vezető beosztású stb. tsz-parasztokat, sőt – az előző pontban mondottak miatt – én nem zárkoznék el attól sem, hogy az adatközlők között ott legyenek a helybeli születésű, kisvárosi és falusi tanítók, tanárok is – esetleg a magyar szakosokat kivéve (bár több helyütt tapasztaltam, hogy ez utóbbiak a helyi regionális köznyelvnek nagyon is tipikus képviselői).

A másik tanulság: ha pedig a nyelvi átrétegződés nyelvi jellemzőit és a regionális köznyelvi, illetőleg a köznyelv terjedésére gyakorolt hatását is vizsgálni akarjuk, akkor adatközlőink közé be kell vonnunk minden foglalkozás képviselőit, a kisebb műveltségi szintűeket és a fiatalokat (Mesterházi Lajos 1959-i Pécsen tartott előadásában éppen az ő nyelvükben keresi a megújódást: AnyMűv. 242), még az általános iskolából kimaradtakat is.

Természetesen, hogy a műveltségi szintben, foglalkozásokban, életkorban meddig menjünk el – mint már jeleztem – az attól is függ, hogy a kérdéses gyűjtőhelyen milyenek a „köznyelviesedés” lehetőségei. Csak az eddigi ismereteimre hagyatkozva, tehát különösebb felmérések, vizsgálódások nélkül e tekintetben a kisebb-nagyobb városokban, helységeken öt típusát különíthetjük el: a mai irodalmi és köznyelvhez – történeti okokból – közel álló nyelvjáróterületen levők (pl. Sárospatak és környéke); az utóbbi évtizedben keletkezett vagy olyan nagy(obb) városok, amelyeknek nincs meghatározott és erős hatású nyelvjárósi hátterük (pl. Dunaújváros, Miskolc); több nyelvjáróterület találkozásánál épült helységek (pl. Cegléd, Szolnok); olyan városok, amelyekre viszonylag erős hatással van a környező nyelvjárás (pl. Kaposvár, Veszprém, Szeged, Hódmezővásárhely, Debrecen); végül a magukat ma is igen erősen tartó nyelvjáróterületeken levő városok (pl. Salgótarján). Nyilván elképzelhető sokkal pontosabb csoportosítás; az se kétséges, hogy sok az átmenet e típusok között, az azonban nem igen lehet vitás, hogy például az első csoportban a kisebb műveltségűek is köznyelven beszélnek, az utolsóban viszont még a legműveltebbek (az egyetemet, főiskolát végzettek stb.) is legfeljebb erősen nyelvjáróregionális köznyelvet.

b) A köznyelviesedés folyamata. – Imre Samu – mint már jeleztem – alapos tanulmányban fejtegette legutóbb a magyar nyelvjárásokban bekövetkező változásokat (ÁNYT. VIII, 85–104). Mások szintén utaltak efféle jelenségekre. Ezúttal csak azokat a pontokat emelem ki, illetőleg azokhoz fűzök néhány megjegyzést, amelyek a regionális köznyelvek gyűjtését közelebről érintik.

Az első, amit leszögezhetünk, hogy a regionális köznyelv fontos közbeeső állomás lehet az egyes beszélők nyelvhasználatának alakulásában a kérdéses nyelvjárás és az irodalmi, illetőleg köznyelv között. A következőből induljunk ki: „ha a nyelvjárósi sajátságok változnak, bomlanak, a változás, bomlás közvetett vagy közvetlen módon a köznyelv irányába mutat; azaz: az újabb forma vagy azonos a köznyelvvél, vagy jóval közelebb áll hozzá, mint a régi, tipikusan nyelvjárósi alak” (i. h. 93), és mindjárt tegyük hozzá, az újabb formák igen gyakran elterjednek egy-egy város vonzáskörében vagy éppen nagyobb területen, vagyis a regionális köznyelv elemeivé válnak. A regionális köznyelv tartozékai lehetnek tehát a *szíp* mellett *szíp*,

szép változatok, de még az őrségi *kigyu* helyett köznyelvi hatásra – bár a nyelvjárásra jellemző nyitódó típusú kettőshangzóval – jelentkező *kigyó* forma is; vagy a palóc *Sándornott* mellett mutatkozó *Sándoréknā* stb. (a példák az idézett tanulmányból valók: 94–95, 99). És hadd jegyezzem meg, magam Demével szemben Imre mellé állnék a tekintetben, hogy „a *borgyu*, *irgyon*, *aptya* típusú formák a dunántúli regionális köznyelv elemeinek tekintendők-e” (i. h. 104). Ő ugyanis igennel válaszol erre a kérdésre.

Arra is rá kell mutatnunk, hogy a jelzett változás folyamata sokrétű: „a köznyelv hatása bizonyos nyelvi sajátosságokra erősebb, másokra gyengébb” (i. h. 92). Egyes nyelvjárási jelenségek szigorúan tartják magukat a regionális köznyelv szintjén (pl. az *ä*, *ę* a Dunántúl jelentős részén, Kaposvárott is; a kisebb-nagyobb erősségű záródó *ou*, *öü*, *ëi* kettőshangzók a keleti részben; ugyanitt és még másutt is az *eszek*, *iszok*-féle iktelen ragozású alak; stb. De például – saját tapasztalatom szerint – föltétlen igaza van Imrének abban, hogy az igen jelentős és ma is virulens *ö*-zés és *i*-zés közül az előbbi „Szeged vidékén jellemző a regionális köznyelvre is, az *i*-zés azonban nem jutott el az egyik legtipikusabb vidéken, Debrecen környékén sem erre a szintre. Ennek ellenére az *ö*-zés bomlása ma erősebbnek látszik, mint az *i*-zésé” (i. h. 92). Csak az *ö*-zés kétségtelenül jelentkező általános bomlásával szemben hadd jegyezzem meg hat évi megfigyelésem alapján, hogy viszont Szegeden a műveltek és a műveltebbek nyelvhasználatában, vagyis a szegedi regionális köznyelvben erősödik; – egyébként ugyanezt tapasztaltam például Debrecenben a záródó diftongusokat, az *l*, *r*, *j* nyújtó hatását illetően. – Az itt mondottakból meg az következik a gyűjtésre vonatkozólag, hogy előtanulmányok alapján is differenciáltan kell összeállítani az egyes városok regionális köznyelvét illetően a vizsgálandó jelenségeket.

Talán érdemes arra is néhány szót fordítani, hogy a regionális köznyelveknek – az irodalmi és köznyelvvvel szemben álló – egyes jelenségei milyen sokáig és milyen erősen tartják magukat. Ennek igazolására Bándli Magdolna „Az *e-ö* variánsok állapota a XX. századi magyar irodalomban” (Bp., 1974.) című, ugyancsak az én irányítással írt szakdolgozatának idevágó következtetéseit használom fel. A szerző Illyés Gyula, Kodolányi, Tamási Áron és Gáspár, Veres Péter, Sinka István, Szabó Pál, valamint Sütő András nyelvében vizsgálta a *csend* ~ *csönd*, *cseng* ~ *csöng*, *csepp* ~ *csöpp* stb. típusú szavak előfordulásának arányait (összehasonlítva G. Varga Györgyinek a budapesti köznyelvre vonatkozó adataival), stílusértékét stb. Eszerint míg a budapesti köznyelvben például a *fel* – *föl* variáns egyenrangú változat, Veres Péter nyelvében az *e*-s alak (természetesen anélkül, hogy ezeknek valamilyen táji színezete lenne) szinte egyeduralkodó (i. h. 51); Tamási Gáspárnál csak 139 *fel* szerepel, Tamási Áronra szintén ez a jellemző, csupán utolsó művében (Vadrózsa ága) lesz egyenrangú változat a *fel* és a *föl* – minden bizonnyal a (budapesti) köznyelv hatására (93–94). (Csak zárójelben hadd jegyezzem meg: magamnak is nagyon idegen a *föl*, *fönn*, *gyöngye*, *vödör*, *pör* stb. *ö*-zö forma, éppen úgy, mint a nyelvjárásnak tudott *embör*, *tanító* stb.) És azt hiszem, csak részben helytálló – legalábbis az egyalakúsodás befejeződését illetően – Benkő Lorádnak 1959-ben a pécsi konferencián tett megállapítása: „...a hangtani variációk között egészen máig kétségtelenül a leglazább jellegű *e* ~ *ö* hangviszonyban is szemünk láttára folyik a zsugorodás, vajon hány író használja ma is a néhány évtizede még közönséges *ser* ~

sör, *setét* ~ *sötét*, *csereg* ~ *csörög*, *megett* ~ *mögött*, *tepertű* ~ *töpor tyű*... stb. *e-ző* párját: sőt már a *veres*, *cseng*, *per* (*fel*)*kelt*, *pergel*, *gyenge*, *fed*, *veder*, *seprű* stb. is eléggé észrevehetően halad a visszacsökkenés, kiszorulás felé, aminek – tudjuk – egyalakúsodás a vége” (AnyMűv. 307.) Mert például jöllehet a vizsgált íróknál is a sötét az uralkodó forma, megvan az *e-ző* változat is Tamásinál és Veres Péternél. Úgyszintén van *tepertő*, *megett* alakváltozat, és a *cseng* ~ *csöng* aránya még mindig 43 : 3, a *fed* ~ *föd-é* 32 : 15, a *gyenge* ~ *gyöngé-é* 56 : 18 stb. (i. m. passim). Egyetérthetünk tehát a szerző összegezésével: „íróink megőrzik anyanyelvjárásukat (én inkább ezt mondanám: regionális köznyelvüket) legfeljebb a pálya egyes szakaszai mutatnak ingadozást” (i. h. 120).

Nem kétséges, hogy a köznyelvnek Budapesten beszélt formája helyzeténél fogva központi változat (Deme: MNy. LXII, 151). Az is ismeretes, e területről rendelkezünk az első módszeres feldolgozással (l. fentebb). Az azonban már kérdésként merül fel, hogy a regionális köznyelvek gyűjtésében ez a feldolgozás (a gyűjtendő jelenségek, a módszer stb.) milyen mértékben követhető. G. Varga Györgyi ezt mondja az egri kiejtési konferencián: „A budapesti köznyelv része a köznyelv egészének, ugyanazok a tendenciák figyelhetők meg benne, mint a köznyelvben általában, ha vannak sajátos, csak a budapesti köznyelvre érvényes vonásai is” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 70), majd ez utóbbiakat felsorolta (uo. 71–77), említett könyvében pedig részletesen tárgyalta (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben, l. különösen az összefoglalást: 212–215). Akár úgy tekinthetjük ez eltérő sajátosságokat, mint egyfajta „regionalitás”-t, akár nem, egy tény: a Budapesten beszélt köznyelv mind kialakulásában, mind a beszélőket, mind a mai jellemzőit illetően – erre a regionális köznyelvek oldaláról talán az eddigiekben is sikerült rámutatnom – nem lényegtelen módon eltér más városaink stb. nyelvhasználatától. Ebből pedig az következik, hogy – bár sok vonatkozásban igen tanulságos és hasznosítandó is a budapesti gyűjtés – egyes regionális köznyelvi típusok összegyűjtendő anyagát valójában az illető típus körülményeinek megfelelően helyes összeállítani.

Végül még egy megjegyzést, nálunk a regionális köznyelvek sajátosabb és jelentősebb helyet foglalnak el a nyelvi rétegek között éppen irodalmi nyelvünk ötvözéses eredete és jellege miatt (vö. Benkő, AnyMűv. 222), továbbá mert a magyar irodalmi nyelv sohase szakadt el a nyelvjárásoktól, a népnyelvtől (vö. Bárczi, Nyelvjárás és irodalmi stílus: StilTan. 72–105.) Érdekes módon utal erre az a körülmény, hogy például, csak az 1915. évi akadémiai helyesírási kiadvány minősíti a *-bül*, *-büil* ragváltozatot tájnyelveinek (addig az irodalmi hagyomány megtartó erejének tulajdonították a *-ból*, *-böil* alakot), de a *bolt*, *föld*-félleket (a *bót*, *föd* formákkal szemben) továbbra is az irodalmi hagyomány alapján íratják *l*-es formában (l. Szemere Gyula, A hagyományos írás elveinek érvényesülése helyesírásunkban. A Helyesírási Bizottságnak készített kézirat. 1974. I).

C) A szomszédos országok magyarlakta részeinek regionális köznyelve.

Imre Samu vetette fel – igen helyesen – ezt a kérdést (i. h. 260), és Deme László is részletesebben foglalkozik vele (uo. 264–266). Az itt kifejtettekkel teljes mértékben egyetérttek, csupán egy dolgot emelnék ki. A regionális köznyelveknek nemzetiségi környezetben még nagyobb a jelentősége. Itt ugyanis nincs irányító központ; a magyarországi – központi – irodalmi és köznyelv hatása nem mindenütt tud

érvényesülni a kívánt mértékben; és szinte mindegyik szomszédos országban igen nagyok a távolságok a magyarlakta területek között. Szükségszerű és kívánatos tehát egy-egy regionális köznyelvi központnak a megléte. Helyes lenne, ha együttműködhetnénk az ottani kollégákkal az ottani regionális köznyelvek felmérésében, vizsgálatában.

3. Végül még néhány javaslatot teszek a további előttünk álló gyűjtőmunka szervezésére, módjára stb. vonatkozólag.

1. A hangtani–kiejtésbeli jelenségeknek természetesen a gyűjtés középpontjában kell állniuk. De ezzel nem elégedhetünk meg: a legfontosabb alak- és mondattani, valamint szókinszbeli és frazeológiai jelenségek megvizsgálására szintén gondoljunk. Ezzel kapcsolatban az is, hogy nem hanyagolhatjuk el a gyűjtés közben az egyes jelenségek megterheltségének, illetőleg használati arányának, továbbá a beszédszituációnak és a nyelvi tudatosság fokának a figyelemmel kísérését.

2. A regionális köznyelvek gyűjtése mellett – hogy a társadalmi átrétegződéssel, a gazdasági, politikai és művelődésbeli előbbre lépéssel stb. együtt járó nyelvi átrétegződést is megismerhessük – foglalkozni kellene egy-egy tipikus város, nagyközség, falu teljes mai nyelvállapotának a felmérésével és megfelelő tudományos értékelésével.

3. Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők múlt évi (1973 augusztusa) kalocsai VII. Országos Találkozója bebizonyította, hogy a gyűjtőknek ez a csoportja minden tekintetben (számban és megfelelő tudományos felkészültségben, továbbá a gyakorlati munkában) „felnőtté” vált. Úgy gondolom, lelkes, hozzáértő szervezéssel az önkéntes vállalkozókat föltétlen eredményesen vonhatnánk be a regionális köznyelvek gyűjtésébe.

4. Bár – mint bevezetőmben utaltam rá – szervezett köznyelvi gyűjtés nálunk eddig nem volt, sok elszórt, kisebb-nagyobb ilyen jellegű megjegyzés található a nyelvjárási, nyelvjárás történeti, irodalomnyelv-történeti stb. munkákban, dolgozatokban. Ideje volna ezeket sorra-rendre összegyűjteni és mai munkánkban rájuk is támaszkodni.

5. Hasznos lenne végül megindítani – a nehézségek ellenére – az intenzívebb köznyelvtörténeti, társalgásnyelv-történeti stb. kutatásokat is, hogy a „Nyelvünk a reformkorban” című kötetben (Bp., 1955. Szerk. Pais Dezső) foglaltakhoz hasonlóan más korok köznyelve, társalgási nyelve is legalább nagy vonásokban előttünk álljon.

Magyar Nyelv 70 [1974]: 307–315.

6. KONTRASZTÍV NYELVÉSZET

ÖSSZEVETŐ NYELVTAN – IRODALMI NYELV – STÍLUS

1. Az eddigi szakirodalom is világosan mutatja: a kontrasztív vagy egybevető nyelvészet – tekinthetnénk alkalmazott nyelvtudományi diszciplínának is – és maga a nyelvstudomány – érthető okokból – nem lehetnek el egymás nélkül. A kontrasztív vizsgálatok ugyanis rendkívül hasznosak az illető forrás- és célnyelvvel foglalkozó

nyelvtudománynak is, hiszen számos olyan jellemző sajátsgot, törvényszerűséget tárnak fel, amely addig rejtve maradt a kutatók előtt. Károly Sándor így fogalmazta meg ezt: „Az idegen nyelv oktatása ugyanis kifejezett – explicit – szabályokat kíván meg, sőt a lehetséges és nem lehetséges megoldásoknak az éles elválasztását, tehát olyasmit, amire az anyanyelv oktatásban lényegében nincs szükség... Paradoxonnak látszik, de a magyar nyelv megismerésében mindig fontos lépésekkel mehetünk előre, ha más nyelvekkel vetjük egybe.” (Károly Sándor: *Idegen nyelv – anyanyelv*. Akadémiai Kiadó. Bp., 1970.)

Tagadhatatlan, hogy a kontrasztív nyelvészet szintén sokat kaphat mind az általános, mind a speciális nyelvtudománytól (beleértve természetesen a történetit is), mégpedig nemcsak a nélkülözhetetlen alapkategóriákat, hanem a legkisebb részeredményeket illetően is. Ezt tartva szem előtt igyekszem tehát megvilágítani, hogy – közelebbi kutatási területeimen maradvra – hogy vetődnek fel a nyelvi rétegződés, az irodalmi nyelv, a nyelvi norma stb., továbbá a stílus, a stílusrétegek és -árnyalatok stb. kérdései két egybevetett nyelv, illetőleg a kontrasztív módszereket alkalmazó nyelvoktatás viszonylatában.

Annak idején az *Idegen Nyelvek Főiskoláján* a magyar leíró nyelvtant és a magyar stilisztikát az angol, francia, német és orosz nyelv legfőbb sajátsgainak a figyelembevételével oktattuk, és a főiskola „hattyúdalaként” napvilágot látott módszertani kötet (*Az idegen nyelvek oktatásának időszerű kérdései, különös tekintettel a felsőoktatási intézményekre. Szocialista nevelés könyvtára, 128. sz.* Szerkesztette: Dobossy László. Tankönyvkiadó, Bp., 1957.) az akkori viszonyokhoz képest messzemenően tekintettel volt a kontrasztív szempontokra. Ezenkívül három ízben is kapcsolatba kerültem az elmúlt másfél évtizedben a külföldiek magyarra való oktatásával: mint ez utóbbit közvetlenül gyakorló tanár; mint három évig az ELTE Központi Magyar Lektorátusának a vezetője, és mint számos efféle jegyzet lektora, tanácsadója.

2. A fentebb jelzett két témakörrel kapcsolatos mondanivalóm ismertetése előtt – már csak a történeti hűség kedvéért is – kívánatos némi fényt vetni a magyar nyelv más nyelvekkel egybevetésének első, kezdeti lépéseire, amint erre Balázs János a Nemzetközi Előkészítő Intézetben másfél hónapja elhangzott, szép és meggyőző előadásában – amely felmérte a kontrasztív módszer oktatásbeli alkalmazásának lehetőségeit – szintén felhívta a figyelmet.

Mindenekelőtt – inkább érdekességként, de általános tanulságként is – arra mutatnék rá, hogy a maguk korában kiemelkedő tudósok stb. műveiben milyen korán föltűnnek – gyakran csak ösztönösen – mindazok a nyelvészeti kérdések, amelyek ma terebélyesednek ki nemegyszer teljes és önálló diszciplínává.

Décsy Gyula például Szenczi Molnár Albert nyelvtanának új kiadásához (Décsy Gyula: *Albertus, Molnár Szenciensis: Nova Grammatica Ungarica*. Indiana University. Bloomington. Mouton Co. The Hague, The Netherlands, 1969. XII + 202 p.) írt bevezető tanulmányában joggal emelte ki, hogy a jeles XVI–XVII. századi nyelvtudósunk, költőnk és fordítónk grammatikájában „Canones”, illetőleg „Observationes” címen oly módon adja elő nézeteit a magyar nyelv sajátos vonásairól, hogy azokat nyelvünk első tipológiai jellemzésének tekinthetjük. Arra szintén érdemes utalnunk, hogy a mai – egyébként termékenynek mutatkozó –

vonatközpontúság is ott található Szenczi Molnár Albert mondattanában. Ez utóbbi lényegében két részre oszlik: nyelvtanírónk „convenientia” és „rectio”, azaz „egyezés” és „vonzat” címen adja elő a beszéd egybeszerkesztésének módjára vonatkozó megjegyzéseit (csak megemlítem, hogy a „convenientia” gyakran nem bizonyos mondatrészek nyelvtani egyezését jelenti nála, hanem csupán egyes szófajoknak egymás mellé, egy szószerkezetbe kerülését). És bár a szerző lényegében a francia Ramus (Pierre de la Ramée) és a még korábbi grammatikusok rendszerét követte, mindebben nyilvánvalóan közrejátszott a nyelvtanulás előtérbe kerülése, az a cél, hogy nyelvünket idegenek számára hozzáférhetővé tegye. Nyelvtana célját például így jelöli meg: „...qui celebratissimum Pannoniae solum lustrare et militiam Turcicam videre capiunt, illis vero utilis est et necessaria” (CorpGr. 123); ajánlásában pedig ezt írja a többek között: „... certum tamen est alias quoque linguas utiles ac necessarias, ex praeceptis Grammaticis, facilius et certius posse addisci et ad usum accommodari”. (Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Nyelvészeti Tanulmányok 11. sz. Akadémiai Kiadó. Bp., 1968. 177–178, 193 kk.)

Nem véletlen tehát például, hogy – a saját kutatási területemnél maradva – Erasmus (aki büszkén vallotta, hogy az ő anyanyelve a latin) és az erasmisták – éppen a latin jobb elsajátításának a kedvéért – nemcsak hogy engedményeket tesznek latintanítás közben a vulgáris nyelv (az anyanyelv) javára, hanem ez utóbbit – különösen kezdeti fokon – felhasználják az előbbi megtanítása érdekében. (Balázs János: Nyr. LXXXI, 145–158.) Ezzel magyarázható az is, hogy a XVI – XVII. században három olyan út jelölhető meg, amely a magyar nyelv fölfedezéséhez, grammatikai rendszerbe foglalásához, majd szabványosításához vezetett: a) a latin nyelv iskolai tanítása, pontosabban ennek érdekében az anyanyelv felhasználása; – b) két-, majd egynyelvű magyar nyelvtanok, valamint kétnyelvű szótárak írása; – c) a fordítás, elsősorban a biblia egyes részeinek, majd a teljes szövegnek és más írásműveknek a lefordítása (i. h. 86–87). Persze érthető módon ez a három út nagyon is összefüggő egymással, úgyhogy a legtöbb korabeli tudós mind a hármat megjárja (pl. Sylvester János, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István stb.).

A mi szempontunkból azonban ezúttal az a fontosabb, hogy az itt felsorolt utak módok nyelvünk részrendszereinek, kiemelkedőbb jelenségeinek rendszerint a latinnal való – kisebb-nagyobb mértékű és természetesen inkább ösztönös – egybevetését jelentették.

Lássunk néhány jellemző példát. Sylvester János, aki Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az első között vállalkozott egy vulgáris nyelvnek grammatikai szabályokba való foglalására, „Grammatica Hungarolatina” című munkájában (Sárvár-Újsziget, 1539.) – amely bár latin nyelvtannak indult, de amelyben a magyar nyelv javára billen a mérleg (Szathmári István: Népr. és Nyelvt. XII. (1968.) 53–61.) – nemcsak hogy gyakran támaszkodott nyelvünknek a latinnal, továbbá a héberrel és a göröggel való egybevetésére, hanem – mondhatnánk – egyenesen ezt a fordítás közben elkerülhetetlen egybevetés szülte. Ilyen alapon hangsúlyozza például, hogy anyanyelvünk sajátsága ellen vét, aki a latinhoz hasonlóan a kettőt vagy többet jelentő számnévi jelző után a jelzett szót többes számba teszi (I. CorpGr. 23–26). A göröggel egybevetve állapítja meg továbbá a magyar határozott névelő sajátságait, nyelvhasználati szabályait, helyesírását, és nyilatkozik stilisztikai

értékéről (uo. 26–30.) És így jut el odáig, hogy nemcsak fölismeri a latintól eltérő magyar nyelvi jelenségeket, hanem, ha az előbbi hatására az annak megfelelő idegen, latinos formák kezdenek terjedni – mintegy a nyelvművelők korai előfutáraként –, helytelennek jelenti ki őket, s föltétlen az eredeti magyaros változat mellett áll ki (tévesnek nyilvánítja például a *metuo te*-nek *fillek tighedet* formával való fordítást, szerinte helyesen *filek te teuled*; uo. 31.) Az „Űj Testamentü Maqar nélweñ...” című fordításhoz csatolt könyvvégi jegyzeteiben pedig – miközben az átviteles kifejezőmódookról és annak magyar sajátosságairól elmélkedik – mintegy példát ad az összehasonlító (egybevető, kontrasztív) stilisztikára is: rámutat, hogy sok szólásunk egyezik a héber és a görög nyelvvel és ezek természetesen hatnak a magyar fordításban; de találkozunk olyan átvitelekkel is – folytatja Sylvester –, amelyek hiányoznak a mi nyelvünkben, ilyenkor szükségből szintén le kell fordítanunk őket, ezek azután meg is honosodhatnak (l. RMK. I, 164b).

Mint ismeretes, Szenczi Molnár Albert nemcsak a nyelvtipológiának, hanem a nyelvi kontrasztivitás alkalmazásának is előfutára. Sok kiadást megért, kitűnő szótáraiban (az 1604-ben megjelent magyar–latin rész egyetlen enemű munka maradt egészen a XIX. századig), nagy hozzáértéssel és igen jó érzékkel vetette egybe nyelvünk szó- és kifejezőképességét a latinéval (illetőleg a göröggel), mégpedig mind az idegen nyelv, mind a magyar felől kiindulva. És bár ő írja meg az első, immár tudatosan a magyar nyelv grammatikájának készült, továbbá az első teljes – mondattant is tartalmazó – munkát (a meghatározás után: „Grammatica est ars bene loquendi”, rögtön megjegyzi: „idque Ungaris Ungarice” CorpGr. 117), nemcsak hogy felfogásban, felépítésben stb. támaszkodik a latin nyelvtan(ok)ra, hanem a magyar nyelvi jelenségeket igen gyakran a latinnal, a héberrel való összehasonlítás formájában tárgyalja. Át tudja törni például két ponton is a latin esettan kereteit (az úgynevezett mutativus felvételével stb.), de valamennyi „magyar eset” szerepét a latin viszonylatában szemléli. Vagy: Sylvesterhez képest némi visszalépést, pontosabban a latin javára való engedményt jelent az, hogy Szenczi Molnár a többséget jelentő számnevek után álló jelzett szót egyes és többes számban egyaránt megengedi.

Régi, XVI–XVII. századi nyelvtaníróink közül Komáromi Csipkés György szavakban kifejezve is jelzi, hogy nyelvünket saját természetéből, géniusából óhajtja megmagyarázni, és hogy másoktól eltérően a magyar nyelv bemutatását a legkisebb mértékben sem alkalmazza a latinhoz („...Hungarian illu

az egybevetés területévé válik önmagában az anyanyelv is. (Szathmári István: Az e pontban elmondottakkal kapcsolatban l. részletesebben: i. m. passim.)

3. A kontrasztív nyelvészet általános problematikájából először is arra a fontos szerepre kívánok rámutatni, amelyet az idegen nyelvek tanításában (és tanulásában) a forrásnyelv – ez igen gyakran az anyanyelv – betölt, munkaértekezletünk tárgyából következően is (az előzetes tájékoztató ezt így határozta meg: „...a magyar nyelvnek bármely más idegen nyelvvel történő tudományos igényű összevetése”) természetesen főként a magyart helyezve előtérbe.

Miért van erre szükség? Nem azért, mintha nem volna ismeretes, hiszen külföldön és nálunk régen és újabban, nyelvészek és pszichológusok, valamint a logikát művelő tudósok sokan és sokszor hangsúlyozták, sőt a nyelvtanulás (és tanítás) mechanizmusát elemezve ki is fejtették. Hanem azért, mivel – mint tudjuk – a nyelvoktatásunkban sokáig uralkodó, valóban öncélúan grammatizáló, a beszélt formát nagymértékben háttérbe szorító és az anyanyelvre túlzottan alapító stb. korábbi módszert több helyütt az ellenkező véglet váltotta fel. Ilyenformán egyes oktatók – és természetesen efféle jegyzetek, tankönyvek, szakkönyvek szerzői –, főként az egyébként a maga helyén rendkívül hasznos audiovizuális módszerekre hivatkozva – több, itt nem részletezhető hatás következtében a diákok és a felnőttek idegen nyelvi oktatásából szinte teljesen száműzték az anyanyelvet, valahogy úgy, mintha az nem volna, és mintha valóban létre lehetne hozni ugyanazt a szituációt, amelyben a kisgyermek az anyanyelvét megtanulja, azaz egyszerűen nem vettek tudomást a tanulók anyanyelvi beidegzettségéről, nyelvtani ismereteiről, elvonatkoztató, rendszerező, elemző készségéről stb. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy – különösen a kezdeti időben – a tanult idegen nyelv grammatikáját is – mint fölösleges terhet – kisebb-nagyobb mértékben – mellőzték.) Ugy gondolom, elérkezett az ideje annak, hogy a nyelvtudomány, a pszichológia, a pszicholingvisztika és a szakmódszertan segítségével továbbfolytatva a kutatásokat „helyére tegyük” oktatásunkban a forrásnyelvet, a mi esetünkben a magyart, ezzel létrehozva a nyelvoktatás föltétlen kívánatos egyensúlyát.

Hadd utaljak tehát csak mintegy összefoglalásképpen – ezúttal egy kissé vulgáris leegyszerűsítéssel – arra, hogy a nyelv és a gondolkodás kapcsolatából adódóan, a gondolkodás nyelvi anyag nélkül nem lehetséges: már a fogalomalkotás mintegy szükségletet támaszt a szó iránt, és maga a gondolkodás tevékenysége, a gondolatok megalkotása századokon keresztül, a nemzedékek hosszú sora által kialakított, mintegy kijegecesedett mondatképletek alapján történik, ez a nyelv, mindenelőtt mint eleve adott valami – az anyanyelv. Ebből pedig egyenesen következik, hogy az anyanyelv minden részletével szinte beleidegződik az azt beszélő emberbe. (Szathmári István: Az anyanyelv és a tanult nyelv kapcsolata a nyelvtanulás folyamatában. Az említett Dobossy László szerkesztette kötetben 86–8.; hivatkozással.) Nagyon igaz tehát, amit Juhász János a fonetikai és fogalmi homogén gátlással foglalkozó tanulmányában megállapít, hogy tudniillik „A fogalom és a nyelvi norma ötvözte nehezen oldható fel, először is azért, mert már a gyermekkortól kezdve fennáll...” (ÁNyT. VII, 145.) De talán még tovább is mehetnénk: a beszélő számára a nyelvi (elsősorban az anyanyelvi) forma és a jelölt dolog, a denotatum gyakran szinte egy és ugyanaz. Csaknem beláthatatlan az a szakirodalom, amely azzal foglalkozik, hogy –

röviden summázva – mintegy az anyanyelv szolgál az ember gondolkodásának alapjául.

Ha pedig mindez így van, akkor idegennyelv-oktatásunkban egyenesen irreális és tudománytalan – amellet nagy luxus – volna figyelmen kívül hagyni a fent mondottakat. Más szóval: föltétlen támaszkodnunk kell az anyanyelv és a célnyelv egyeztetéseire, föl kell használnunk továbbá a tanulóknak, hallgatóknak az anyanyelv tanulása során szerzett (hang-, alak-, mondattani, stilisztikai stb.) ismereteit és (elvonatkoztató, rendszerező, elemző stb.) készségeit, ezeket ugyanis – közvetlenül vagy bizonyos átalakítással – mintegy átvihetjük rájuk, és csak ezek figyelembevételével küzdhetjük le azokat a nehézségeket is, amelyet az anyanyelvi beidegzettség stb. állít az idegen nyelveket tanulók elé. (Babos Ernő: Idegen nyelvek tanítása. 1959. 59.) Hadd teszsem azonban mindjárt hozzá az itt elmondottakhoz: a legkülönbébb nyelvpárokra vonatkozóan a transzfernek, az interferenciának olyan elmélyült és alapos, egyszerre tudományos és gyakorlati vizsgálatára van föltétlenül szükség, mint amelyet Juhász János végzett és végez. (Juhász János: Probleme der Interferenz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. és még számos, főleg külföldön publikált tanulmány.)

4. A forrásnyelv, ezúttal az anyanyelv és a tanult, illetőleg tanított idegen nyelv kapcsolatában kétségkívül fontos helyet foglal el az interferencia. Mit is értünk interferencián? Meghatározására két magyar szerzőt idézek (akik egyébként a meglehetősen nagy külföldi irodalmat természetesen figyelembe vették). Balázs János említett előadásában ezt írja: „A forrásnyelvi beidegzettségeknek a célnyelv tanulása és használata közben, inkongruens esetekben való helytelen átvétele okozza a nyelvi interferenciát, mely a célnyelv normáinak megsértését idézi elő, s azért feltétlenül kiküszöbölendő” (15). Juhász Jánosnál pedig a következőt olvashatjuk: „Unter Interferenz verstehen wir die durch die Beeinflussung anderer sprachlicher Elemente verursachte Verletzung einer sprachlichen Norm...”, a kérdéses tanulmányra vonatkoztatva még hozzáfűzi: „Hier werden nur solche Erscheinungen behandelt, die das Ergebnis des muttersprachlichen Einflusses auf den Gebrauch der Fremdsprache sind”, és ő is utal arra, hogy ezeket valamilyen módon semlegesíteni kell. (Juhász János: Ungarisch–deutsche Interferenzerscheinungen im verbalen Bereich 139 és 1. Probleme der Interferenz 29–32.)

Ebben a vonatkozásban nem lényegtelen tehát, hogy hogyan értelmezzük – főként a gyakorlatban – a nyelvi normát, hogy tudniillik meddig beszélhetünk (ezúttal a célnyelvben) nyelvi helyes és ettől helytelen formákról, még tovább menve: mivel a nyelvi normák lényegében az irodalmi (és a művelt köznyelvet jelentik, az sem lényegtelen, hogyan fogjuk fel és hogyan határoljuk el ez utóbbit – nem utolsó sorban – a többi nyelvi rétegtől.

Magam – elsősorban a magyar irodalmi nyelv kialakulásának kezdeteit, illetőleg fejlődését kutatva – így próbáltam a jelzett kérdésekben állást foglalni:

Az irodalmi nyelv a társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív – mindenekelőtt írott nyelvi – típus, amely úgy jön létre, hogy a megfelelő társadalmi indíttatásra a formai (a hang- és alaktani, valamint helyesírási), továbbá tartalmi (szókészlet, frazeológiai, mondat-jelentéstani és stilisztikai) jelenségek egyes variánsai kiválasztódnak, a norma rangjára

emelkednek, és e normaelemek lassanként egységes rendszerré kristályosodnak. (Benkő Loránd: AnyMűv. 221 kk.; Szathmári István: i. m. 19 és passim.) A nyelvi norma pedig – az előbb mondottakból következően – a norma rangjára emelkedett nyelvi (hangtani, alaktani stb.) változat, amelyhez képest a másik (gyakran több) variáns provincializmussá stb., vagyis normán kívülivé süllyed. A már kialakult irodalmi nyelvbe (beleértve természetesen a ma is) több – nemegyszer igen nehezen meghatározható – tényezőtől függően (pl. milyen nyelvrétegből származik; hogyan viszonylik nyelvünk korábbi törvényszerűségeihez; hoz-e valamilyen kifejezésbeli többletet; stb.), továbbá az intézményes nyelvműveléstől is irányítva kerülnek be az újonnan létrejövő nyelvi elemek, illetőleg maradnak meg a normán kívül, mintegy nyelvi helytelenségnek számítva.

Tisztában vagyok azzal, hogy mindez elvi és gyakorlati síkon egyaránt igen sok, nehezen megoldható, sőt teljesen megnyugtató módon szinte megoldhatatlan (nyelvenként is bizonyos fokig különböző) problémát vet föl, miféle kritériumok alapján és milyen – legalábbis egzaktuságra törekvő – módszerrel dönthető el egy-egy nyelvi jelenség helyes vagy helytelen volta; a nyelvérzék szerepe; a kommunikáció szempontjainak érvényesítése; stb. (Juhász János: Zur sprachlichen Norm. Muttersprache 1969. 33–43.) Ezek taglalása helyett – amelyre ezúttal amúgy sincs idő, és amely talán nem is lenne célravezető – három olyan megjegyzést tennék, amely a kontrasztív nyelvészetet közvetlenül érinti.

a) Nem szabad elfelejkeznünk arról, hogy az irodalmi nyelv (a. standard language, fr. la langue littéraire, n. Schriftsprache, or. литературный язык) nem valamiféle megszilárdult vagy éppen megkövült, pontosan körülhatárolt, egyes elemeiben meghatározott, változatlan rendszer, hanem egyrészt több olyan – hozzátehetjük stilisztikai – variánst tartalmaz, amelyek mindegyike helyes és a normarendszer tagja, másrészt az úgynevezett kialakulás után is – különösen a tartalmi elemeket illetően – állandóan változik: főként bővül, gazdagodik, de formai vonatkozásban is csak a legfontosabb hangtani, valamint alaktani tendenciákat, vonásokat illetően mondható szilárdnak, kisebb változásoknak – főleg egyes elemeiben – alá van vetve.

A magyar irodalmi nyelv például formai oldalát tekintve már a múlt század közepére alapjaiban megszilárdult, és megfelelő társadalmi elterjedtségre tett szert. Azaz ma a hangtan területén például teljesen tárgyaltalan az a fel-felmerülő kívánság, hogy az *e*-zés helyébe vezessük be a szebben hangzó *ö*-zést (egyébként tárgyaltalan volt már Dugonics András idejében is). Ezzel szemben a hallgatózik – hallgatódzik-féle affrikálódást szinte napjainkban fogadta el az irodalmi nyelv, az 1954-es Helyesírási Szabályzat ezért vesz fel az effélékből viszonylag nagyszámban kettős alakokat. (Deme László: Nyr. LXXVIII, 285–308.) Vagy az alaktan keretébe tartozó „süksük” nyelv nem tudott teret nyerni az irodalmi nyelvben, de a *várj* mellett a korábban nyelvjárási *várjál* mint stilisztikai variáns létjogosultságot kapott. Nem beszélve arról, hogy napjainkban számos szaknyelvi, valamint argó jellegű szó és kifejezés kerül be mindenekelőtt a beszélt köznyelvbe, de az irodalmi nyelvbe is. (Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 343–381.)

Mindezek alapján nemcsak hogy elfogadhatónak, de szinte egyedül járható útnak tartom Juhász Jánosnak azt a javaslatát, amely szerint az idegen nyelvek oktatásában – és így a kontrasztív nyelvészetben is – kétféle nyelvhelyességet (pontosabban: helyes

nyelvhasználatot) kell megkülönböztetnünk: egyet, amely az illető nyelvet anyanyelvként beszélőknek kötelező, és egy másikat, amelyhez az azt tanuló külföldiek – különösen kezdetben – alkalmazkodnak. Ez utóbbi nyilván leegyszerűsített, egyértelműbb, meghatározottabb szabályok rendszerét jelenti: „Die Sprachrichtigkeit für Fremdsprachige – olvashatjuk az idézett helyen (Juhász János: Muttersprache 1967. 341–342.) – kann also im allgemeinen keine Alternativen, sondern nur feste Regeln geben”. Azt hiszem, a kontrasztív nyelvtanoknak nem kis feladata a kétféle nyelvhelyesség közötti különbség pontos meghatározása.

Úgy látom, lényegében hasonló felfogást vall E. Arcaini „Dalla linguistica alla glottodidattica” című módszertani munkájában. Mint Éder Zoltán beszámol róla (Éder Zoltán: Nyr. XCV, 177–88. ez egy részlet fordítását is magába foglalja), a szerző a nyelven belül megkülönbözteti a beszédet (= „a konkrétan, létrehozásuk pillanatában regisztrált nyelvtények”), a normát (= „az absztrakció első foka, csak azt tartalmazza, ami a konkrét beszédben korábbi modellek ismétlése”) és a rendszert (= „az absztrakció második foka, a nyelv általános felépítése”). Ezek közül Arcaini szerint a normát kell tanítanunk, mégpedig az iskola céljaihoz mérten mikronormákra felosztva.

b) Másik megjegyzésem az írott nyelvnek, továbbá a szépirodalom nyelvének és a nyelvhelyességnek a viszonyára vonatkozik. Juhász János – egyébként érthető okokból – többször utal arra, hogy a nyelvhelyesség nem indulhat ki az írott nyelvből, hogy nem lehet a mértéke a szépirodalom nyelve stb. (Juhász János: Muttersprache i. h. 338, 342, Probleme der Interferenz 37–38.). Ez általában igaz is, de nem minden nyelv esetében, tudniillik attól függ, hogy hogyan jött létre a kérdéses irodalmi nyelv, illetőleg normarendszer. A mi irodalmi nyelvünk (és benne a norma) például – mint ismeretes – az írott nyelv alapján és a szépirodalommal mindig szoros kapcsolatot tartva alakult ki a XVI. század harmincas éveitől a XIX. század közepéig, és a beszélt nyelv csak a XX. század harmincas éveitől, illetőleg erősebben az utóbbi két évtizedben hatott rá. (Persze ha nem következik be az ország három részre szakadása, és Mohács, akkor – mint ahogy sejtjük – a Mátyás király udvara körül normalizálódni kezdő – beszélt – köznyelvféleség válhatott volna irodalmi nyelvvé, és ebben az esetben mai normánk is nyilván közelebb állna a beszélt nyelvhez.)

Mindebből egyenesen következik, hogy az egybevetett nyelvek normarendszerének, irodalmi nyelvének kialakulását is külön-külön tanulmányozni kell.

c) Harmadik megjegyzésem rövid utalás a többi rétegnyelv egybevetésére. Csak jelzem, hogy nem kis gondot okoz az egyértelműséget igénylő és napjainkban gomba módra szaporodó szakszavaknak és kifejezéseknek a normák szerinti visszaadása egy-egy célnyelvben; azt hiszem erről a kétnyelvű műszaki szótárak szerkesztői tudnának mondani egyet-mást. (Tarnóczy László: Fordítókalauz. Bp., 1966. 46–47, 501–502.) – Más természetű, de szintén nehezen megoldható problémát jelent a tájszavak, továbbá az argó jellegű lexikai elemek összevetése, illetőleg lefordítása bármely nyelvre. Egy meghatározott nyelvjárás jelenségeit például a másik nyelvnek mely dialektusával fordítsuk, vagy maradjunk meg néhány népi, népies stíluselem alkalmazásánál, esetleg mondjunk le a provincializmusok stílushatásáról. (Bárczi Géza: StílTan. 62–115, főként 108–109.) Mi történjék az argó jellegű jelenségek esetében például a francia vagy az angol és a magyar viszonylatában? Az előző két nyelvben ugyanis több évszázados hagyományuk van, nálunk pedig – mint Zolnai Béla egyik tanulmányában

rámutatott (Zolnai Béla: Pais-Eml. 511–517.), igazában csak a század elejétől jelennek meg – és hozzátehetjük, manapság kapnak nagyobb szerepet – a szépirodalomban. (Tarnóczy László: i. m. 502–504.) Mindezek szintén a kontrasztív nyelvészet megoldandó problémái közé tartoznak.

5. Mi a feladata a kontrasztív nyelvészetnek a stilisztika területén? Mindenekelőtt a forrás- és célnyelv stilisztikai jelenségeinek egyszerre tudományos és gyakorlati egybevetése, a nyelvtipológia eredményeinek a felhasználásával.

Mint ismeretes, a stílus – a funkcionális stilisztika felfogása szerint – röviden annak a válogatásnak az eredménye, amelynek során a közlés tárgyától, céljától és körülményeitől, valamint bizonyos fokig a közlő egyéniségétől függően kiválasztott nyelvi-stiláris elemekkel mondanivalónkat kifejezzük. Ennek megfelelően a funkcionális stilisztikának:

a) Meg kell állapítani az egyes nyelvi (hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani) elemeknek, mint a megfelelő szinonimasorok tagjainak, valamint a stilisztikai formáknak (pl. ellentét, fokozás, allegória stb., továbbá ismétlés stb.) és az extralingvisztikus eszközöknek (pl. a „látható nyelv”: az írásforma, a nyomdatechnikai megoldások, a helyesírás; a szerkezet és felépítés; a versforma; stb.) stílusértékeit, a stilisztikai lehetőségeit.

b) Meg kell állapítani e nyelvi és nyelven kívüli stiláris eszközök tipikus felhasználásának módját, vagyis azt, hogy az egyes elemek az írásbeli vagy szóbeli közlés mely területének tipikus, arra jellemző eszközei, azaz foglalkozni kell a stílusrétegekkel, a stílusárnyalatokkal és a korstílusokkal.

Ha tehát – most már két nyelv viszonylatában gondolkozva – egy-egy gondolat, érzés stb. „adekvátját” valamely másik nyelven akarjuk „megkeresni” (akár beszédben, akár fordítás útján), ez úgy lehetséges, ha tisztában vagyunk (a forrás- és a célnyelvben egyaránt, illetőleg egymás viszonylatában is!) az egyes nyelvi elemeknek a kérdéses szövegben betöltött stiláris funkciójával, stílusértékével, valamint az egész közlésnek stílusrétegbeli, továbbá stílusárnyalati és korstílusbeli viszonyaival. Csak az egybevető (kontrasztív) stilisztika adhat például választ arra, hogy hogyan éreztethetjük meg valamely más nyelven a magyar *nő*, *nej* -vkinek a *neje*, *nője* stb. kifejezések; a *száll*: *szálldogál*, *szálldos*, *szállong*, *szállingózik* képzett formák stiláris értékét, hangulatát; továbbá a magyar hivatalos nyelv vagy a provincializmusokkal tarkított stílus sajátosságait (persze az úgynevezett egyéni stílus még számos más problémát vet föl). Ha mindez hiányzik, még ha a nyelvi helyességet föl is tételizzük, mindenképpen számolnunk kell a stilisztikai helytelenség jogos vádjával. (Egyébként általában a nyelvileg helytelen formák – a jellemzés céljából történő szépirodalmi ábrázolást, vagyis a stílemeként való felhasználást nem tekintve – stilisztikailag sem helyeselhetők!)

Arra is hadd utalok, hogy a fentebb említett, idegen nyelveket tanulóknak szóló szűkített normák igen gyakran valamilyen uniformizált, indifferens, színtelen, szagtalan stílushoz vezet (vö. Juhász János, *Probleme der Interferenz* 39). A kontrasztív nyelvészet művelőinek ki kellene kísérletezni, hogy milyen módon lehet kiküszöbölni vagy legalábbis csökkenteni az így keletkezett ellentmondást.

6. Mivel segítheti hát jelen esetben a magyar nyelvtudomány közvetlenül a kontrasztív nyelvészeti kutatásokat? Úgy gondolom, hogy az általam jelzett területen

elsősorban irodalmi nyelvünk történetének és mai sajátságainak a feltárásával, a nyelv művelő kézikönyvnek (mint a nyelvi normákat és a helytelenségeket mai szemmel összefoglaló munkának) a megjelentetésével és egy alaposabb funkcionális magyar stilsztika megírásával.

Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás.

Szerk.: Horváth Miklós és Temesi Mihály. Tankönyvkiadó. Bp., 1972. 436–447.

7. FORDÍTÁS, MŰFORDÍTÁS

NYELVTUDOMÁNY, STILISZTIKA, FORDÍTÁSELMÉLET ÉS -GYAKORLAT

1. Immár negyedik éve adom elő a Helsinkii Egyetem magyar szakosainak a leíró nyelvtant, a stilsztikát, a dialektológiát és irodalmi nyelvünk történetét. Természetesen magyar nyelven, de az is természetes, hogy – többek között – a példamondatokat lefordítjuk finnre, és hogy lehetőség szerint olyan magyar verseket, prózarészleteket elemzünk, amelyeknek van – esetleg több – finn műfordítása, ami viszont több irányú nyelvi-stilsztikai egybevetésre is alkalmat ad. Ezenkívül megemlítem, hogy a múlt év őszén Helsinkiben megalakult finnországi hungarológiai központ tevékenységében szintén alapvető tevékenységet töltenek be a finnról magyarra és magyarról finnre fordítók. Egyébként meghatározott időközben, változtatva hol Helsinkiben, hol Budapesten találkoznak egy-egy néhány napos szeminárium keretében a finn és a magyarországi vers- és prózafordítók. A múlt évben a helsinkii megbeszélésen magam is elmondtam egyet s mászt arról, hogy mit hozott a nyelvtudomány és a stilsztika a fordításelmélet és -gyakorlat számára az utóbbi időkben. A jelzett témakör azért sem idegen tölem, mert annak idején az Idegen Nyelvek Főiskoláján tanítottam, a francia–magyar kontrasztív nyelvészeti munkálatokban kezdettől fogva részt veszek, és valójában a fordításhoz közel álló diszciplínákkal foglalkozom. Az elmondottak alapján esett a választásom arra, hogy említett előadásom és eddigi tapasztalataim felhasználásával ezúttal „Nyelvtudomány, stilsztika, fordításelmélet és -gyakorlat” címen írjak le néhány gondolatot, egy kissé arra is emlékezve és emlékeztetve, hogy ünnepeztünk – igen sokoldalú és igen kiterjedt nyelvtörténeti és mai nyelvi munkássága mellett – talált és talál módot arra, hogy szívvel-lélekkel és többféle módon támogassa szinte az egész világon a hungarológiával kapcsolatos tevékenységnek minden megnyilvánulását.

2. Induljunk ki abból, hogy a fordítás, műfordítás milyen fontos szerepet játszhat, játszik egy-egy nép, nemzet nyelvi és irodalmi életében. Erre – azt hiszem – éppen mi nyújthatunk hatásos példát. Ha a magyar irodalmat röviden kell jellemeznem, akkor három fontos vonását szoktam kiemelni. Először azt, hogy mi a lírában alkottunk nagyot. Más nemzetek irodalma és a világirodalom is így tartja számon. Ki tagadhatná, hogy Balassi Bálint, Petőfi és Arany, Ady, a Nyugat nagy nemzedéke, József Attila – hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem – az élvonalat képviselték Európában. Hogy nem hatottak jobban, az nem utolsósorban nyelvünk sajátos,

különálló jellegével és ebből következően is viszonylag kis számú fordításukkal magyarázható. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy azért például Jókai életében megjelent műveinek több mint a felét lefordították németre, angolra, de finnül is aránylag sok napvilágot látott belőlük, és mintha egyes mai prózáiróink művei szintén jobban kiadóra és fordítóra találnának, elsősorban Európa több országában.)

Második jellemvonásként említtem azt, hogy – mint a kis népek esetében általában – a mi irodalmunk szorosan kötődik a mindenkori politikai, gazdasági, társadalmi és az ezektől is meghatározott művelődésbeli viszonyokhoz, és ez érvényes a tekintetben is, hogy legjobbjában – röviden szólva – mindig a haladást, a felemelkedést szolgálta (nemegyszer úgy is, hogy politikai-társadalmi mozgalmat indított el), az élő lelkiismeret volt, anélkül természetesen, hogy lemondott volna az egyedi ember világérzésének a bemutatásáról. (Az itt elmondottakkal kapcsolatban gondoljunk például a felvilágosodás idejére, a reformkorra, a XX. század fordulójára, a két világháború közti korszakra.) Érdekesen utal erre Illyés Gyula 1947-es naplójegyzeteiben: „... nálunk, szinte hagyományként, a társadalmi kérdések befogadása alá az irodalom szántotta a talajt. Kezdve azon, hogy Dunának, Oltnak egy a hangja, el egészen addig, hogy rendezzük végre közös dolgainkat, nincs még egy ország, ahol a szociológiai, politikai, de még a külpolitikai fogalmak pontos megjelölésére annyi költői idézetet használnának, mint nálunk, még a szociológusok és politikusok is...” (Kortárs 1987. 1. sz. 14). Mindebből persze az is következik, hogy – különösen külföldieknek – viszonylag szélesebb történelmi ismeretek nélkül lehetetlen magyar irodalmat tanítani, ha arra törekszünk, hogy lehetőség szerint megértsék, sőt átérezzék, átéljék költőink, íróink mondanivalóját.

Harmadik jellemzőként szoktam utalni arra, hogy a mi literatúránknak – minőség és mennyiség tekintetében is – igen gazdag műfordítás-irodalma van. Ez pedig nemcsak szerves része a nemzeti irodalomnak, hanem tükre, értékmérője is. Az a körülmény, hogy mikor, kitől, mit, milyen színvonalon, illetve kik fordítottak; hogy egy-egy jelentős művet mikor fordítottak újra; hogy ezek a fordítások hatottak-e, beépültek-e a hazai irodalomba stb. – mindez mutatja, hogy az illető irodalom benne van-e a világirodalom áramában. Továbbá mindez arról is árulkodik, hogy egyáltalán mit bír el: képes-e tartalmilag, formailag, nyelvileg-stilisztikailag megbirkózni más irodalmak műveivel, új műfajokkal és nyelvi-stilisztikai jelenségekkel, megoldásokkal stb. Azt hiszem, nyugodt lélekkel megállapíthatjuk, hogy nálunk a műfordítás-irodalom szerves része a nemzeti irodalomnak, amit már az is jelez, hogy szinte mindig a legnagyobb költők, írók vállalkoztak a más nyelvű líra és próza átültetésére; hogy ezek gyakran időtállóan bizonyultak (gondoljunk például Arany Shakespeare-fordítására vagy Vikár Béla Kalevalájára); és hogy az átültetések általában nemcsak elérték az eredeti színvonalát, esztétikai, művészi értékét, hanem egyszer-egyszer felül is múlták őket (pl. a Nyugat fordítóinak a munkásságában).

Ezután a pontos, tudományos felmérés és részletezés igénye nélkül a következő nagy fordítói korszakokat, illetve fordítónemzedékeket szoktam felsorolni.

A kezdeteket, a nyelvi, költői, írói próbálkozásokat jelenti a XVIII. század vége feléig tartó idő. Mindjárt a XII. és a XIII. század végén olyan, igen magas színvonalú átköltésekről van szó, mint a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom. De ezt a hosszú korszakot fémjelzik például a XVI. század végén a Károli-biblia, illetve a

XVII. század elején Szenczi Molnár Albert zsoldári is. És megvan a jelentősége a tömeges fordítást eredményező, az előzőknél jóval alacsonyabb nyelvi színvonalú kódexeknek is. Elmondhatjuk, hogy nyelvünk és irodalmunk ebben az „iskolában” nőtt fel, edződött meg igazán: a latinból való fordítás ugyanis – többek között – sok új szót és kifejezést, új mondatépítkezést, új stilisztikai formákat (ismétlés, halmozás, ellentétfajta, szóképek stb.) és új versformákat, új verselemeket fejlesztett ki.

Még inkább a ma felé mutat a felvilágosodás korabeli írónak, költőknek – mindenekelőtt Kazinczynak – a sokirányú fordítói próbálkozása, munkássága.

Az első igazán nagy fordítói nemzedéket azonban a reformkor hozza: Vörösmartyt, Aranyt, Petőfit, Bérczy Károlyt, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem.

A második nagy nemzedék a Nyugat nemzedéke: Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc és mások fordítói munkássága soha nem tapasztalt színvonalon tolmácsolta a magyar olvasónak Baudelaire, Rimbaud, Verlaine, Mallarmé stb. költészetét. Ehhez a nemzedékhez tartozott Vikár Béla is. Vele kapcsolatban hadd jelezzem mindjárt azt az „eretnek” gondolatot, hogy nekem bizony még mindig az ő fordítása idézi meg legjobban a kalevalai hangulatot. Nyilván nem véletlen, hogy nemrégiben a Kalevala-évfordulóra ezt adták ki nálunk, jóllehet ezenkívül van még legalább három újabb és szintén magas színvonalú magyar fordítás.

Végül nem panaszkodhatunk a ma, vagyis az utóbbi három-négy évtized fordításirodalma miatt sem. A műfordítók között olyan nagy nevek szerepelnek, mint például Németh László, Deveseri Gábor, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Képes Géza és folytathatnánk meg a sort sokáig.

3. Hogy milyen nehéz egyáltalán fordítani, arra minden korban nagyon sokan rámutattak. Luther ezt írja egy 1530-ból származó levelében: „A fordításhoz pedig igaz, jámbor, hűséges, szorgalmas, aggodalmas, keresztyéni, kiművelt, tapasztalt, sokat próbált szív szükségeltetik.” Az orosz Plehanov meg így nyilatkozik századunk elején: „Fordítani akar? Dicséretes szándék, ám, jól gondolja meg, hogy először azt a nyelvet kell ismernie, amelyből fordít, másodsor járatosnak kell lennie abban a tárgykörben, amelyben a lefordítandó mű mozog. Ha ezek közül a feltételek közül egyiknek is csak parányit van híján, jobb, ha bele se vág a fordításba, amelyik csak rossz lehet, és Ön csak félrevezeti olvasóját.” (Mindkettőt Dániel Ágnes idézi, a bibliográfiai adatokkal együtt „A fordítói gondolkodás iskolája” című munkájában. Bp., 1983. 29.) És napjainkhoz érve a fordítástudományban jól ismert amerikai E. Nidának egy társszerzővel írt 1969-es munkája alapján a fordítás célját így lehetne meghatározni: „...a fordítás során a forrásnyelvi tartalmat úgy kell kifejezni a célnyelvben, hogy az a célnyelvi címzettből ugyanazt a hatást, reakciót (total impact, response) váltsa ki, mint a forrásnyelvi címzettből (vö. E. A. Nida – Ch. R. Taber, *The Theory and Practice of Translation*. Leiden. 1969. 122)”. (L. Ferenczy Gyula, *Fordítás és nyelvészet: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Szerk. Balázs János. Bp., 1980. 306.)

Mindez valójában érthető: hiszen a nyelv és a stílus – minden nyelv és stílus –, és folytathatjuk: minden műalkotás ezer színű. Fordítás esetén meg két különböző, ezer színű nyelv kerül egymással szembe. Mindebből két dolog is következik: szinte elképzelhetetlen egyedüli jó megoldás a fordításban, továbbá: az elmélet, az idevonható tudományok adhatnak bizonyos magyarázatot, sőt alapot, szolgálhatnak

nagyon hasznos tanácsokkal – és ez, különösen napjainkban, egyáltalán nem kevés! –, de a még oly képzett és gyakorlott fordítónak is neki magának kell megküzdenie minden szöveggel mint egésszel, és azon belül minden mondattal, kifejezéssel külön-külön.

4. A továbbiakban felvethetjük a kérdést, hogyan függ össze a fordítás, illetve fordításelmélet a nyelvtudománnyal és a stilsztikával.

J. C. Catford, a nyelvészeti ihletésű fordításelmélet egyik úttörője így utal erre: „A fordítás egyik nyelv (a forrásnyelv) szöveganyagának behelyettesítése valamely más nyelv (a cél nyelv) szöveganyagával”. (A Linguistic Theory of Translation. Oxford. 1956. 20; I. Dániel Ágnes i. m. 13.) Vagyis a fordítás mint „behelyettesítés” elsődrendűen nyelvi tevékenység. Ha mármost van is abban túlzás, hogy a fordítás tudománya alkalmazott nyelvészet, illetve ahogyan az orosz Fjodorov írta az ötvenes években, hogy ti. „a fordítás a gyakorlat szempontjából nyelvi feladat, az elmélet szempontjából pedig nyelvtudományi probléma”, azért az tagadhatatlan, hogy a fordítás sokrétű nyelvi tevékenység. Ez egyben azt is jelenti, hogy bár nemcsak nyelvtudományi probléma, mert igényli más diszciplínák – pl. a kommunikációelmélet, a szociolingvisztika, a pszichológia stb., illetve szépirodalmi mű átültetése esetén a széles értelemben vett irodalomtudomány és esztétika – tanulságait is, de a legilletékesebb mégis a nyelvtudomány, amelynek az illetékessége a fordításnak úgyszólván minden mozzanatára kiterjed (vö. Ferenczy Gyula: i. h. 300).

Többen azonosították a fordítás tudományát a stilsztikával is. Ez szintén túlzás. De ha elfogadjuk a funkcionális stilsztikának azt a tételét, amely szerint minden nyelvi megnyilatkozás stílus, illetve a magunkévá tesszük azt, amit Péter Mihály éppen a fordítás és a stílus összefüggéséről így összegezett: „... a jó fordítás – természetesen a tartalmi hűség mellett – a stílus és nem az egyes nyelvi elemek ekvivalenciáján alapul” (ÁNYT. XII, 230), akkor el kell ismernünk, hogy a stilsztika szintén jelentős mértékben beleszól a fordítás elméletébe és gyakorlatába.

Ez utóbbit igazolja az is, hogy kibontakozóban van – és a fordítást ez közről érinti – az úgynevezett összehasonlító stilsztika, éppen a funkcionális stilsztika megalapozójának, Ch. Ballynak a kezdeményezése nyomán (vö. Péter: i. h. 226–231). Két idevágó munkára utalok: J.-P. Vinay – J. Darbelnet, *Stylistique comparée du français et de l’anglais. Méthode de traduction* (Paris, 1958., 1966².); A. Malblanc, *Stylistique comparée du français et de l’allemand* (Paris, 1961.), de készültek efféle művek más nyelvek viszonylatában is.

5. Nem közömbös tehát, hogy ez a két – mondhatnánk – alaptudomány hogyan fejlődött az utóbbi időben, s ennek következtében hogyan segíti – jelen esetben – a fordítás elméletét és gyakorlatát. Nos, a nyelvtudományról elmondhatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben szinte forradalmi változásban van. Röviden: lényegesen változott a nyelvszemlélet; eltolódtak a nyelvészet korábbi súlypontjai, elsősorban a szinkrón jellegű diszciplínák javára; előre tört az interdiszciplinaritás és az egzaktásra való törekvés; se szeri, se száma az új – strukturalista, generatív stb., továbbá szemantikai, matematikai, szemiotikai, tipológiai, szövegtani stb. – megközelítéseknek, módszereknek; részben vagy egészben új stúdiumok születtek, olyanok, amelyek az interdiszciplinaritás jegyében a nyelvészetnek egyúttal a más tudományágakkal való kapcsolatát is jelzik: információelmélet, szemiotika, pragmatika, szövegtan,

matematikai nyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika, nyelvtipológia, interlingvisztika, kontrasztív vagy konfrontatív nyelvészet stb. És a fentiekkel magyarázható az is, hogy – mint a felsorolt diszciplínák közül többnek már a létrejötte is igazolja – a nyelvtudomány (a kétségtelen elméleti eredmények mellett) eddig nem tapasztalt mértékben fordul a közvetlen gyakorlatnak és a nyelvhasználatnak a jobbá, hatékonyabbá tétele felé.

És hogy mi történt a stilisztikában és a stilisztika körül, arra keresztmetszetszerűen rávilágít Szabó Zoltánnak „A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai” című 1977-ben megjelent (Kolozsvár-Napoca) munkája. És a címben megjelölt témát a következő fejezetekben tárgyalja: a strukturalizmus, a szemiotika, a szemantika, a matematikai nyelvészet, a generatív grammatika, a szövegnyelvészet. És a szerző az előszóban így összegezi mondanivalóját: „A maga sajátos szempontjainak megfelelően (ti. a stilisztika) egyfajta összegezője az új elméleteknek” (5). Mindehhez azonban még hozzá kell tennünk, hogy természetesen ebben a munkában külön nem tárgyalatik az, ami az irodalomelméletben, egyáltalán az irodalomtudományban és ennek a határterületén (a műfajelméletben, a verstanban stb.), illetve az esztétikában, valamint a lélektanban stb. történt.

Ezúttal a stilisztikának csupán néhány, a jelenlegi téma számára fontos vonását emelem ki.

a) A funkcionális stilisztika felöleli a teljes nyelvhasználatnak a stílus felől való vizsgálatát. Egyrészt kutatja a nyelvi eszközöknek (a hangtántól a szövegig), valamint a nyelven kívüli, de a kommunikációban felhasznált jelenségeknek (a látható nyelv, a paralingvisztikai eszközök stb.) a stíláriis lehetőségeit; továbbá a par excellence stilisztikai jelenségek (pl. képek, alakzatok) stílusértékeit. Másfelől vizsgálja a kommunikáció során a társadalmi élet fontosabb területein kialakult tipikus kifejezésmódokat (stílusrétegek stb.). És külön foglalkozik a másként szerveződő szépirodalmi, művészi stílussal, valamint kitér az elsősorban ez utóbbihoz kapcsolódó stíluslelemző módszerek tárgyalására.

b) A nyelv, a beszéd és a stílus összefüggését röviden így látja a stilisztika. Ha a nyelvet a kommunikáció céljaira felhasználjuk, mindig „beszéd”-et kapunk. A beszéd pedig – a kifejezés „hogyan?”-jára, a kifejezés módjára téve a hangsúlyt – egyúttal stílus. Így értelmezve minden közlésnek az eredménye – általánosabban – beszéd, bizonyos meghatározott szempontból pedig: stílus. És a nyelvre visszavetítve: a nyelv = lehetőség; a beszéd, illetve a stílus = megvalósulás. Persze a (beszédből elvont) nyelv valóban már maga mintegy involválja a felhasználást, nemcsak a nyelvi variancia kifejlesztésével (vö. Péter Mihály: ÁNYT. XII, 221–231), hanem mindenekelőtt azzal, hogy elemei, eszközei bonyolult asszociációs, paradigmatis és szintagmatikus rendszerbe tartoznak, amely körülmény azonban egyúttal jobbára meg is szabja felhasználásukat (l. részletesebben: Szathmári István, Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegana köréből. Bp., 1983. 324–327).

c) Fontos kérdés: hogyan tud megfelelni a nyelv a különböző kommunikációs helyzeteknek? Más megfogalmazásban: miért tud stílussá lenni? Röviden azért, mert a nyelvi szintekhez tartozó és valójában szinonimasorokba rendeződő eszközöknek, továbbá a nyelven kívüli jelenségeknek van, pontosabban lehet stílusértékük, illetve

ilyen értéket kaphatnak a beszédben, a szövegben. A stílusérték pedig az a gondolati, érzelmi-hangulati, asszociációs tartalom, amely az illető elemnek, kifejezésnek – a vele azonos fogalmi tartalmú, de semleges, illetve más stílusértékű párjához viszonyítva – a sajátja (az állandósult és alkalmi stílusértékről l. Szathmári: Népr. és Nytud. XI, 35–42). Ehhez még hozzávehetjük: a stílusérték alkalmas arra, hogy különböző hatást váltson ki.

d) Végül szintén lényeges fogalma a stilisztikának az adekvátság. Adekvát a stílus akkor, ha pontosan azt fejezzük ki és úgy, olyan hatással, amit és ahogyan szándékunkban állt. (Az e pontban mondottakat részletesebben l. Szathmári: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből 320–338.)

6. Azt hiszem, a stilisztika – és minden bizonnyal az irodalomtudomány – számára mostanában a legnagyobb jelentőségű a szöveg felfedezése, pontosabban mai, magasabb szinten való újra felfedezése, továbbá a szövegtan (angol „Textlinguistics”) megteremtése, illetőleg az említett modern diszciplínák és módszerek segítségével való eljövendő kiépítése. A jelenben és a közeli jövőben minden bizonnyal ennek az eredményei segíthetnek leginkább a fordításelméletnek, de főként a gyakorlatnak, párosulva a szintén mostanában formálódó összehasonlító stilisztikával. „Megváltás”-t persze ez sem (ahogy más sem) hoz a fordítónak, de megalapozottabbá, tervszerűbbé, pontosabbá és tudatosabbá, biztonságosabbá teheti a fordítást. Ezenkívül a szövegtani oldal új összefüggésekre, megoldásokra, módszerekre hívhatja fel a fordítók figyelmét.

A szöveg fontosságát röviden az jelzi, hogy a nyelv, illetve felhasználva a beszéd és a stílus mindig szövegben jelentkezik. Ilyenformán a szöveg – a fonémák, a morféimák, a lexémák, a szintagmák és a mondatok szintje után – a hatodik, amazokat mintegy betetőző nyelvi szint, a nyelvi-stilisztikai jelenségeknek is az élettere, a tulajdonképpeni valóságos nyelv. Mindebből az is következik, hogy fontosak a szövegnek mint legfelsőbb nyelvi szintnek, továbbá az azt szervező, létrehozó jelenségeknek a stilisztikai vonatkozásai, azaz együttvéve az úgynevezett szövegstilisztika. Magam megpróbálkoztam a szövegstilisztika rendszerezésével. Logikusnak látszik az idevágó eszközöket illetően két csoportot felvenni: a mondaton túlmutató és a szöveg egészére kiható nyelvi és nyelven kívüli eszközök csoportját. Ezeken belül a stilisztikai szinteket vettem alapul: (A szövegstilisztika rendszerezést l. részletesebben, szakirodalommal együtt, említett munkámban: i. h. 338–355.)

7. A szövegstilisztikára nemcsak új és hasznos volta miatt utaltam, illetve jeleztem a körébe vonható jelenségeket, hanem azért is, mert magam stilisztikaóráimon jobbra néhány jellemző szövegstilisztikai vonásra támaszkodva vettem és vetem egybe hallgatóimmal egy-egy magyar vers vagy prózarészlet eredetijét a finn műfordításával (néha műfordításaival). Igen gyakran ugyanis – teljesen érthetően – valamilyen szövegtani, szövegstilisztikai jelenség az alapja például a költemény szerkezetének és stílusvilágának, valamint hangulatának. Úgy gondolom, helyes tehát, ha kiindulásként azt keressük, hogy például a finn fordító elsősorban ezeket milyen mértékben tudta tolmácsolni, visszaadni – persze a célnyelv adta lehetőségeket, eszközöket figyelembe véve.

Lássunk egy néhány példát. Az Ómagyar Mária-siralomnak például az egész művön végigvonuló sajátos ritmus, továbbá sajátos arányosság, valamint a több formában jelentkező paralelizmus a legfőbb jellemzője. A finn fordítás ezek közül – gondolva

egyéb nyelvi-stilisztikai eszközökre is – inkább csak a ritmust, általában a zeneiség eszközeit tudta jól átültetni (I. Toivo Lyy: Unkarin Iyrya. Helsinki, 1970. 11–12). – Petőfi „Föltámadott a tenger” című versének meghatározója az allegorikus ábrázolás. Ennek az elemeit két finn műfordításban is összehasonlíthattuk az eredetivel (I. Petőfiä suomeksi. Toimittaneet Aulis J. Joki, Hannu Launonen, László Keresztes. Helsinki, 1974. 19). – Ady „Párisban járt az ősz” című költeményének alapja minden bizonnyal a sajátos adys őszi, halált idéző hangulat. Ezt elsősorban a szintén Adyra jellemző hangutánzó és hangfestő szavak és kifejezések jelzik. A finn fordítás (Lensi riikinkukko. Endre Adyn runoja suomeksi. Toimittaneet Hannu Launonen, Tamás Márk. Helsinki, 1978. 41) vizsgálatunk szerint a lehetőségekhez képest minden tekintetben sikeresen küzdött meg a hangulat érzékeltetésével. – Az ellentét sajátos kifejezőeszközeire épül Adynak egy másik, Kodály meg- és felrázó kórusműve révén is méltán híres költeménye, a „Fölszállott a páva”. Elemzésünk szerint a fordító, akinek szép műfordításkötetét nem rég vehettük a kezünkbe, értő és érző módon ültette át finnre (Taivas irtosi maasta. Unkarilaista lyriikkaa 1900-luvulta. Toimittanut ja suomentanut Anna-Maija Raittila. Helsinki, 1986. 28). (L. még műfordítások egybevetése: Kis magyar stilsztika. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest, 1968. 200–219; A műfordítás ma. Tanulmányok. Szerk. Bart István, Rákos Sándor. Bp., 1981. passim.)

8. Az elmondottakat (is) összegezve, talán túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy minden fordítónak, műfordítónak érdemes megismerkedni a mai nyelvtudomány és stilsztika – benne a szövegstilsztika – eredményeivel, módszereivel, és érdemes ezeket mutatis mutandis felhasználni a két-két nyelv egyedi jellemzőit és sajátos konfrontációját is magába rejtő fordításhoz.

Magyar Nyelv 83 [1987]: 536–542.

IV. NYELVTUDÓSOK NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGÁRÓL

BESSENYEI MAGYAR NYELVI PROGRAMJA – MAI SZEMMEL

1. Induljunk ki a tanulmány címéből. Bessenyeinek, a magyar felvilágosodás kiemelkedő alakjának a magyar nyelvi programjáról lesz szó. A „program” itteni értelmében: közéleti kérdés, átfogó megoldására vonatkozó szándék, célkitűzés; átgondolt javaslat; tervezés (vö. ÉrtSz.). A „magyar nyelvi” jelző pedig – mint ismeretes – arra utal, hogy Bessenyei mindenekelőtt tudatosan összeállított röpirataival és A holmi c. bölcséleti írásgyűjteményével és bennük akadémiai tervezetével nyelvünk sokoldalú pallérozását, továbbá az e nyelven művelt tudományokkal a nemzet közboldogságának elérését veszi célba. Nos, ezt a programot kívánom mérlegre, mintegy a nyelvtudomány-történet mérlegére tenni. Ez utóbbinak jogos követelménye, hogy a vizsgált művet, műveket, illetve tevékenységet visszahelyezzük a saját korukba. Ugyanakkor a mérlegelést helyes mai szemmel végezni. Ez most annál inkább indokolt, mivel az utóbbi évtizedekben a nyelvtudomány több irányban is kibővült. A hang, a szó, a mondat után a szöveg szintén vizsgálat tárgya lett; az érdeklődés középpontjába került a beszélt nyelv; a nyelv megközelítése kibővült például a kognitív szemlélettel; új diszciplínák születtek, mint a sztenderdvizsgálat, a szociolingvisztika, a pragmatika stb., mások meg újjászületőben vannak, mint a retorika vagy a stilisztika; a nyelvi vizsgálatokra jellemző lett az interdiszciplinaritás; a nyelv- és idegennyelv-oktatásban a nyelvhasználat-központúság érvényesül; nagyobb teret kap a kontrasztív nyelvészet, és még sorolhatnám tovább.

Bessenyei persze nem volt nyelvtudós, a szó eredeti értelmében nyelvművelő sem, de mint korának külföldet járt, idegen nyelveket tudó, sokat olvasó, művelt embere mintegy a felvilágosodás hatására és a bölcsélet felől elindulva meglátja a nyelvek kiművelésének a közjó elérésében betöltött szerepét, majd ezt taglalva – francia indíttatásra – megteszi javaslatait, és közben a nyelv életével, célszerű, helyes, továbbá igényes használatával, a nyelvek oktatásával, valamint a különböző stílusrétegekhez és a szépirodalomhoz való viszonyával kapcsolatban számot ad a ma felé is mutató, több reális felismeréséről, megsejtéséről.

2. A felvilágosodást tengernyi irodalom tárgyalja. Ezúttal csupán azokat a legfőbb sajtóságait emelem ki, amelyek közvetlenül hozzájárultak a nyelv kérdéseivel való foglalkozásához, illetve a nyelvtudomány igazi megindulásához.

Röviden azt mondhatjuk, hogy a felvilágosodással a ráció, a józan okosság diadalmaskodott, amely saját ítélőszéke elé állította és átformálta a filozófiai nézeteket, a politikai-társadalmi viszonyokat, a műveltséget, a tudományokat, és – például nálunk – beleszólt a nemzeti lét alakulásába is. A ráción kívül – amely azt is magába foglalta, hogy a dolgok végére kell járni, amivel aztán fellendítette az ismeretelméletet – az empirizmus, valamint a közboldogság elérése érdekében a

nyelvek kiművelésének a meghirdetése, végül pedig a sokféle francia, angol és német minta egyenesen elvezetett a magyar nyelvújításhoz, az egységes nyelvi normarendszer kialakításához és elterjesztéséhez, a nyelvészeti diszciplínák elindításához, az anyanyelv megalapozottabb és szélesebb körű oktatásához, a lakosság olvasóvá neveléséhez stb. És akkor még nem szóltunk a nyelvhez kötődő és ekkoriban nagyon is kiszélesedő irodalomról, valamint a szintén induló irodalomtudományról (l. Bíró 1994).

Mindamellettt igazat kell adnunk Benkő Lorándnak, amikor ezt írja részletes bizonyítással: „Bár... a magyar felvilágosodás legalábbis részben kívülről jött eszmék sugallatából táplálkozott... maga a felvilágosodás kori nyelvművelésünk egészében mégis magyar talajról fakadt: a mai társadalmi, politikai, művelődési viszonyainknak, a mi irodalmi fellendülésünkkel kapcsolatos mintegy belső kényszerűségnek, a mi irodalmi nyelvünk addig elmaradott, az új követelményeknek meg nem felelő voltának köszönheti létét.” (Benkő 1960: 232)

Hogy a felvilágosodás hogyan hatott közvetlenül a magyar nyelvtanírásra, azt jól érzékelteti Éder Zoltánnak nemrégiben megjelent tanulmánya, amelyben Gyarmathi Sámuel Okoskodva tanító magyar nyelvmester c., 1794-ben Kolozsvárt megjelent nyelvtanát annak egyik fő forrásával, a Verbesserte Grammaire raisonnée (Halle, 1758.) c. munkával veti egybe (Éder 1995). A Grammaire raisonnée elveit alkalmazza egyébként Verseghy Ferenc is pl. Neuerfasste Ungarische Sprachlehre c. nyelvkönyvében (Pest, 1805). Ezekre azért is hasznos kitérni, mert – mint meg fogjuk látni – Bessenyei szintén merített efféle munkákból.

Az 1660-as racionalista szemléletű Port-Royal-grammatikát a XVII. század végén és a XVIII. század első felében – mint Éder is rámutat – főként a Francia Akadémia köréhez tartozó nyelvtanírók továbbfejlesztették. A karteziánus racionalizmust ötvözték Locke empirizmusával. Az előbbi nyilvánult meg az elméleti alapvetésben és abban a módszerben, ahogy az egyetemes nyelvtan elveit követték a francia nyelv leírásában. Az empirista jelleg meg arra utal, hogy számukra a nyelvtan elsősorban a megfigyelés tudománya volt, tehát az indukciót alkalmazva annak szabályait a nyelvhasználat tapasztalati tényeiből merítették. A „raison” itt – ezt is átveszi Gyarmathi – ’rendező elv’-et jelent és a „raisonnée” arra vonatkozik, hogy a nyelvtannak a szabály okait feltárva kell oktatnia, vagyis hogy a nyelvtan „okoskodva tanító” legyen. Érdekes és jellemző az is, amit az ún. kivételekről tanítottak. Mivel a nyelvtan szerintük arra való, hogy szabályokat alkosson a nyelvről, úgy, ahogyan azt beszélnek, ha viszont a szabály nincs összhangban a beszélt nyelv egy-egy jelenségével, akkor ez utóbbiak hamisak, és változtatni kell rajtuk. Egyébként a nyelvtanok szerzői a francia nyelvtant meg akarták szabadítani a latin grammatika nyűgétől is. Igaz – vallották –, hogy nagyszámú szó származik a latinból, de a mondatok elrendezése és a kifejezések következtében a francia éppen annyira eltér a latintól, mint bármely más nyelv.

„Gyarmathi és Verseghy tehát – összegezi Éder mondanivalóját –, olyan forrásból merített, amelynek elméleti fejtegetései és gyakorlati megoldásai számos vonatkozásban időszerű útmutatásul szolgáltak a magyar nyelv leírásának megújításához.” (Éder 1995: 61; részletesebben, az eredeti francia szöveggel együtt l. uo. 53–61.)

3. A következőkben arra térek ki röviden, hogy mi indíthatta Bessenyeit a nyelvi kérdésekkel való foglalkozásra.

Kiindulhatunk mindjárt a jelleméből. Bessenyei ugyanis tépelődő, gondolkodó, s társadalmi és egyéni igazságot szenvedélyesen kereső egyéniség volt, akiben ehhez hallatlan tettvágy párosult. (Így jelölte meg pl. A holmi létrejöttét: „Egyszer azt vettem fel magamba, hogy valamelly dologgal elmélkedni fogok, reggel felszerkenvén az ágyamba, arról írok, akkor Dél előtt nézd ilyen *Holmi* jött ki belőlle.” A holmi. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Akadémiai K. Bp., 1983. 171.)

Filozofikus egyéniségéből is következik a „mindig olvasni, tanulni és ugyanakkor tanítani” elve. Ezért ismer meg Bécsbe kerülvén idegen nyelveket; ezért olvassa el háromszor a 36 kötetes Voltaire-t; ezért sajátítja el viszonylag rövid idő alatt az egész újabb kori filozófiát Descartes-tól Montesquieu-ig, Helvétiusig, Rousseau-ig (l. részletesen Bíró 1976, 1978). Ezért tanúskodnak röpiratai és más munkái széles körű irodalmi, történelmi, jogi, földrajzi stb. tájékozottságról.

És az eddig említettek ellenére is nagyon benne élt kora valóságában: felismerte az ország, a nemzet valamennyi akkori létkérdését (a polgári nemzetté alakulás érdekében a tudományok és a nyelv kiművelése, a kor színvonalán álló közműveltség megeremtése; stb.), és – tanítani akarván – ezeket építi bele szinte valamennyi munkájába.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Bessenyei sokoldalú író, költő is volt, aki nemcsak nyelvünk „megszükülését” észlelte, nemcsak az egységes irodalmi nyelvet – mai szakszóval: sztenderdet – hiányolta, hanem érzekelte nyelvünk esztétikai értékeit és az általa is művelt műfajoknak – benne a költészetnek – a nyelvi-stilisztikai sajátosságait is.

4. Ezúttal nincs terünk arra, hogy részletezzük Bessenyeinek a három röpiratban kifejtett programját. Ez azonban nem is szükséges, hisz megtették többen, magam is (l. Szauder 1965: 37–43; Bíró 1976: 325–339, 1994: 87–91, 126–141; Szathmári 1972: 390–391). Azért mintegy emlékeztetőül álljon itt a következő: a cél a közboldogság, ehhez pedig a tudomány vezet el. A tudomány kulcsa viszont a nyelv, mégpedig a „számosabb rész” nyelve, azaz nem a tudósok latinja, hanem az egész nemzet nyelve: a magyar. Megszükült anyanyelvünket azonban – elsősorban az új dolgok megnevezésével – bővíteni kell, továbbá a változó közlésnek megfelelően kifejezővé kell tenni. A magyar nyelv kiművelését Bessenyei francia mintára az akadémiára bízna. Kifejti aztán a felállítandó magyar tudós társaság rendtartásáról, munkájáról való elképzelését.

A programmal kapcsolatban néhány megjegyzés mégis idekívánczik:

1. Kétségtelen, hogy a nyelv, az anyanyelv, a nemzeti nyelv jelentőségét már Bessenyei előtt mások is felfedezték, de a nyelvi programot olyan logikus rendszerben részletezve, illetve olyan pregnánsan (ez utóbbi Némedi Lajos megjelölése, l. 1974: 753), mint Bessenyei, senki sem foglalta össze.

2. Bessenyei sok mindenben követi a felvilágosodás francia, angol, német ideológusait, képviselőit, akadémiai tervezete meg éppen francia mintára készült, de közben nagyon is alkalmazkodott – mint jeleztem – a hazai viszonyokhoz, ezenkívül mindig érvényesítette realitásérzékét (vö. Szauder 1965: 37–39; Bíró 1974 és 1994 passim).

3. Elmondhatjuk azt is, hogy Bessenyei programjában megvan az elméleti háttér, de állandóan levonja a gyakorlati következtetéseket.

4. Megállapíthatjuk továbbá, hogy a program leírásában megfelelően érvényesül az érzelmi ráhatás (csak egyetlen példa a Magyarorságból: „Melyik nyelvnek is lehetne több édessége, méltósága, mélysége és könnyű kimondása mint a magyarnak.” Magyar irodalmi ritkaságok. Szerkeszti Vajthó László. XVI. szám. 1932. 13), és megtaláljuk benne a szükséges felhívásokat, felszólításokat is (pl. „Kegyelmetek s nagyságtok most a hazának szeretetére, nemzetek javára, s a magok dicsőségének örökké való fennmaradására kértetnek: hogy állítsanak egy új holdat, egy Magyar Társaságot, amely nemcsak az országon fekvő elűzött, hanem azt más nemzetek előtt is fényeskedővé tegye...” Magyar klasszikusok. Szerk.: Szauder József, Bp., 1953. 278).

5. Mintha megérezte volna Bessenyei az egyetem jövődjének jelentőségét is. Levélben fordult az egyetem tanáraihoz (I. Némedi 1961). Eszerint fontos szerepet szán nekik a magyar kultúra felvirágoztatásában, s ekkor még (1778-ban) az egyetem mellett szeretné létrehozni a magyar tudós társaságot is. „A ... szomjú tudomány kéri töletek életét és újulását” – írja, majd később is gyakran emlegeti az „újság” szót, amely itt újdonságot, új, szokatlan, illetve korszerű dolgot, már-már „modern”-et jelent. „Mozgásba, tűzbe kell hozni a nemzet elméjét újsággal, még pedig a maga nyelvével...” – írja a Magyarországon (i. h. 17).

5. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a felvilágosodás univerzális jellegű volt, teljes műveltséget akart, és ebben felismerte a nyelv szerepét. Hasonló célt tűzött ki Bessenyei is, és valójában egész életét ennek szentelte. Így lett legeredményesebb előkészítője a felvilágosodás nyelvi mozgalmának (vö. Bíró 1994: 139), „amelyről azelőtt álmodni sem lehetett, s amely a maga hirtelen kiszélesedésében szinte páratlan jelenség a magyar szellemi élet történetében” (Benkő 1960: 230, l. még uo. 229–233).

Bessenyei 1802 augusztusában, immár bihari magányából ezt írja levelében Kazinczynak többek között: „Te elragadtatással vagy hazádnak nyelve és tudománya iránt; az én vérem már hidegszik, de mégis sokat fogsz tőlem látni célodra...” (Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából. I. rész. Bp., 1982. 134). Mi volt ez a – Kazinczy céljait szolgáló – „sok” tevékenység közelebről, Bessenyei egész életművét véve alapul? Röviden szólva abból indult ki, hogy ahol a nyelv művelté vált, a tudományok is virágoznak. A mi nyelvünkre vonatkozólag viszont azt állapítja meg, hogy „... a tudományoknak sem előadására, sem bévételére nem alkalmas” (Jámbor Szándék, i. h. 265.) Illetve arra a kérdésre, miért nem alkalmas, azt feleli egy másik írásában, hogy „nem lehet rajta kitenni a dolgot” (Magyarország 13). Aztán levonja a következtetést: „Aki tehát, a magyar nemzetet tudós nemzeté akarja tenni, legelőször is annak született nyelvének kiszélesítésén és pallérozásán igyekezzék.” (Jámbor Szándék, i. h. 265.) Később utal arra is, hogy mikben különböznek a nyelvek egymástól: „... a szó összverakásában, a dolog kimondásában és a közszólás formáiban: in constructionibus, phrasibus et idiotismis” (uo. 268). Ezeket a nyelvi jellemzőket minden bizonnyal valamely francia nyelvtanból vette (vö. Éder 1995: 60–61). Az első terminus technicus valószínűleg a szavaknak szerkezetté alakítását és elrendezését, a második a létrehozott kifejezéseket, a harmadik pedig az állandósult szókapcsolatokat, elsősorban a szólásokat jelenti.

A röviden említettek közül egyenesen következik, hogy Bessenyei a magyar nyelv teljes kiművelésén belül – mondhatnánk: összevontan – három alapvető teendőt lát. Először is a dolgoknak (beleértve természetesen a változókat és az újakat is) nevet kell adni (valójában ez vezetett el a nyelvújításhoz). Aztán kifejezővé, sokoldalúvá kell tenni a nyelvet (ez a szűkebb értelemben vett nyelvművelés, amelybe a stilisztikai jelenségek is beletartoznak). Végül pedig ennek a két tevékenységnek a megszervezését, az irányítását az általa jellemzett (l. Jámbor Szándék, i. h. 270–277) tudós társaságra bízni.

Mindezt – mai szemmel – a következő diszciplínák, részdiszciplínák keretében tehetjük mérlegre: a) a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) kialakítása; – b) nyelvünk szó- és kifejezőkészlete, benne a nyelvújítás; – c) a grammatika, nyelvhasználati szabályok; – d) nyelvművelés (de szűkebb értelemben); – e) stílus és stilisztika; – f) a nyelvekre általában vonatkozó megállapítások (mintegy általános nyelvészeti kérdések); – g) a magyar nyelv esztétikai sajátosságai; – h) a verselés; – i) a fordítás kérdései. És még szólnunk kellene – a nyelvi programmal összefüggésben is – az irodalomról, a műfajokról és külön a magyar tudós társaság javasolt szervezetéről, teendőiről.

6. Lássuk tehát mit tett Bessenyei nyelvünk sztenderdizálása, vagyis a magyar irodalmi és köznyelv kialakítása érdekében. Az irodalmi nyelvet, a nyelvi sztenderdet így határozhatjuk meg: egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb. felülemelkedett, fő vonásaiban egysége, normatív és egységes változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik. Ehhez hozzátehetjük még a Prágai iskola, közelebbről Havránék és Mathesius által említett két jellemvonást. Tudniillik az irodalmi nyelvet – szemben a népnyelvvel – feladatainak a sokrétűsége, polifunkcionalizmusa s ennek következtében kifejezéseinek a nagyobb differenciáltsága is jellemzi, hisz átfogja a kultúra és a civilizáció valamennyi területét. A másik fontos sajátosság az irodalmi nyelv intellektualizációja. Ez a főleg szókészletben és a szintaxisban mutatkozó sajátosság teszi alkalmassá a nyelvet a mindennapi használatnál magasabb absztrakciós szint jelölésére és a bonyolult logikai folyamatok, a komplex gondolatok kifejezésére (pl. a műszavakat, továbbá az újabb kötőszókat, névutókat stb.). (L. részletesebben Péter 1976: 410–412.)

Maga korában megvizsgálván XVI–XVII. századi nyelvtanainkat – mint a nyelvi normarendszer kialakításának és elterjesztésének igen fontos eszközeit –, arra az eredményre jutottam, hogy a XVIII. századra irodalmi nyelvünk formái, vagyis hang- és alaktani, valamint helyesírási arculata legfőbb vonásaiban már megegyezik a mai sztenderddel. Viszont csak igen szűk körben terjedt el. Szó- és kifejezőkészletünknek pedig nemcsak az egységéről nem beszélhetünk, hanem – ahogy Bessenyei is gyakran utal rá – ez rendkívül szegényes volt, mondhatnánk: az a bizonyos intellektualizáció a mi nyelvünkben nem ment végbe, nem voltak szavak például a mind nagyobb számban keletkező új dolgok, új fogalmak kifejezésére. És hiányzott a színes, változatos, a költői és prózai műfajokat megjelenítő stílus, vagyis a polifunkcionalizmus sem érvényesült a kívánatos mértékben. (L. Szathmári 1968.)

Bessenyei természetesen látja az anyanyelv, a nemzeti nyelv fontosságát (ezt írja pl. a Magyarországon: „Minden nemzet a maga nyelvről ismertetik meg leginkább”. I. h. 13). De észleli a nyelvjárásokat is. „Tudjuk Hazánkba milyen sok féle módon írnak, beszélnek.” – jegyzi meg A holmiban (i. h. 313). Viszont az egységes magyar kultúra egyik fontos előfeltételének tekinti az egységes magyar nyelvhasználatnak, az irodalmi és köznyelvnek a kialakítását. Ezért állítaná fel a magyar tudós társaságot, „... amelynek egyedül való dolga az lenne, hogy a mi nyelvünket minden tudvalévő dolgokra kiterjessze, annak szólásának formáit kipallérozza, vagy újakat is, a dolgoknak és a nyelvnek természetéhez alkalmaztattakat találjon, s maga mind a fordításban, mind egész munkák írásában az egész magyar hazának példát mutasson.” (Jámbor Szándék, i. h. 270–271.) Tehát itt már „az egész magyar hazáról” van szó.

Hogyan látta Bessenyei most már a magyar nyelvi sztenderd egészét, mindenekelőtt a hang- és alaktani, valamint a megfogalmazásra jellemző normákat? Két helyen is utal rá, hogy mintának a sárospataki és a debreceni kollégiumban beszélt nyelvet tekinti: „Ezen módok (ti. dialektusok) közt minden leg kisebb kérdés nélkül leg tisztább, és igazab Magyarssággal élnek a Debretzeni és Pataki Collégiumokban.” (A holmi, i. h. 313.) A Magyarországban pedig ezt írja: „... azok a frízérozatlan fejű filosofusok tudnak magyarul...” (16.) Némedi Lajos – mint Kazinczynál is – ebben bizonyos elfogultságot lát (Némedi 1956: 358). Lehet benne némi igazság, de nem szabad elfelejteni, hogy a magyar nyelvi sztenderd – bár ötvöződéses jellegű (azaz vannak benne *é-ző, ő-ző, l-ező* stb. formák) – alapként, több oknál fogva, az északkeleti vidékek beszédét használta fel, és ezen belül is minden bizonnyal döntő szerepet játszott az a (mindenekelőtt az írásbeliségben jelentkező) nyelvi eszmény, amelyet az északkeleti-keleti területek református főiskolái (Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed stb.) képviseltek (l. részletesebben Szathmári 1991). Minden valószínűség szerint Bessenyei ezt is megsejtette.

Az elmondottak persze nem jelentik azt, hogy nem becsülte a nyelvjárásokat. Azt kívánja például, hogy a tudós társaság tagjai „az országnak minden nevezetesebb részeiből választassanak” (Jámbor Szándék, i. h. 272). Így, elgondolása szerint a dolgok megnevezését és a különböző szólásformákat illetően képviselve lenne az országnak valamennyi része és dialektusa (a székelyeket e tekintetben külön is megemlíti). De felhasználta a tájnyelvi elemeket stílusesszöveggé is. Egyik 1772-es levelében a következőket írja pl. Radvánszky János Zólyom megyei alispánnak: „*Hunyadi Lászlót* küldöm neked amelyből egyebet nem tanulhatsz, de, hanem talán egy-két tiszaháti szót...” (idézi Némedi 1974: 735). És ott vannak hasonló célból a tájszavak A’ Tiszának reggeli gyönyörűsége című emlékezetes versében és szindarabjaiban is. De a köznek szánt erősen provinciális írást szinte gúnyosan elítéli: „Találunk Magyar könyveket – írja A holmiban (313–314), – ezektől, azaz a debreceni és pataki kollégiumbeli nyelvhasználattól különböző módon írva, kiváltképpen szokásban van, igen sok, és tudós helyeken az ilyen szóllásnak formája t. i. *Nem lehet azzal a dologval meszsze mennyi, sem fölöle sokat írnya; mert a lölket a menő senki nem tudhatya. Nem köl tehát ollan föl kapaszkodnyi.* Az ilyen módtul el kell nyelvünket húzni.” A parlagias nyelvjárásiasságot kifigurázza a Filozófus c. vígjátékában is.

Összefoglalásként tehát elfogadhatjuk Némedi Lajos megállapítását: Bessenyei valóban egységes köznyelv és irodalmi nyelv kialakítására törekszik (l. Némedi 1956: 358).

7. Egy kissé leegyszerűsítve, Bessenyeinek a magyar szó- és kifejezőkészlettel kapcsolatban két gondja van: egyfelől gyarapítani, másfelől egységesíteni kell.

Kiszélesítésére – mint már utaltam rá – azért van szükség, mert Bessenyei szerint „nem lehet rajta kitenni a dolgot” (Magyarság, i. h. 13). A Jámor Szándékban aztán fel is sorolja, mikre gondol (i. h. 269–270): „a maga nevéen” szükséges megnevezni a tudományok, a kézi mesterségek, a hivatalok dolgait, eszközeit, de a Magyarországon nem ismerteket is. „Mindezekre pedig – folytatja – szók kellene, hogy róluk írassunk, beszélhessünk...”. A holmiban pedig a következőket jegyzi meg: „Látod hogy a szóknak erejét, most kell keresnünk, és alkalmaztatnunk Magyarba.” (I. h. 214.) És itt álljunk meg egy pillanatra: mintha csak Bessenyei megjegyezte volna a nálunk mostanában tért hódító kognitív nyelvszemléletnek azt a megállapítását, amely fontosnak tartja az ún. nyelvi észlelést. Ezen azt értjük – Szilágyi N. Sándornak a Hogyan teremtsünk világot? című tankönyve alapján –, hogy „egy dolgot (minőséget, helyzetet, viszonyt stb.) valamilyen nevének észlelünk” (Szilágyi 1996: 40) ... „megértése közben – folytatja a szerző – csak a szót halljuk... és ebből kiindulva a nyelvi minősítésnek a jelentésben adott ismérvei alapján teremtünk kapcsolatot a megnevezett dologgal” (41).

Bessenyei tehát így járul hozzá a nyelvújítás megindításához. De a gyakorlatot illetően is állást foglal. Újításait és az erre vonatkozó elképzeléseit, tanácsait a józan mérséklet jellemzi. Leginkább összetételeket, illetve jelzős szerkezeteket alkot, általánosságban a természetességre ügyelve. Példák (l. A holmi i. h. 214–217): *világtudó* 'filozófus' (Bessenyeinél: Világ tudó), *világtudomány* 'filozófia' (Bessenyeinél: Világ tudomány), *testtudomány* 'fizika' (Bessenyeinél: Test tudomány), illetve *szent tudomány* 'teológia', *természetnek ízei* 'atomok', *örök testi ember* 'materialista'. Egy esetben alkalmazza a szóképzést: *testség* 'mindaz, ami az „örök test”-ből: a tűzből, vízből, égből, földből származik'. Mindamellett ezeket sem erőlteti: „... én a világnak voltát örök testnek vészem; te pedig nevezd a mint alkalmasabbnak itélled” (A holmi, i. h. 214). Aztán Bessenyei azért nem purista: „... *filosofia, teologia, fisica* sat. Minek ezek helyébe új szókat kigondolni: Ezzel úgyis minden nemzet úgy bánt...” – írja a Magyarságban (i. h. 13).

A megnevezések, vagyis a szavak és kifejezések egységesítését a tudós társaság által megszerkesztendő és kiadandó szómagyarító könyvekkel, azaz értelmező szótárakkal kívánja Bessenyei elérni. „Új szakkönyveket volna jó osztán csinálni, hol meghatározatnának az új magyar szók” – írja a Magyarságban (i. h. 16). Ezek használatát mintegy kötelezővé is tenné, megoldván így mai kifejezéssel: a tudományos terminológia kérdését is. A Jámor Szándékban szinte pontosan leírja az egységesítés okát és módját is: „Egy ilyen kívánságom szerint való magyar lexikont egyetértő és egymás kezére dolgozó több tudós emberekre kellene bízni. Ha egyen-egyen, kiki maga kénére dolgoznék benne, így az ő munkájokat elrontanák. Egyik egyképen, másik másképen tenné ki ugyanazon szót, és mások ismét sohase tudnák, melyikhez tartás magokat. Ennek a zűrzavarnak eltávoztatására szükség volna, hogy a lexikon írásában fáradozó tudós embereknek megegyezésekkel kiadatott munkájokat

tartoznék minden hazafi bé is venni, és ne lenne szabad senkinek más szókkal élni a lexikon szavain kívül.” (I. h. 270.) (L. Némedi 1956 passim.)

8. Érthetően arra is gondol Bessenyei, hogy az egységes nemzeti nyelv kialakítása, egyáltalán a magyar nyelv tudományos leírása, a regulák megállapítása, továbbá a helyes nyelvhasználat és az iskolai anyanyelv-oktatás érdekében a normatív szótár mellett normatív grammatikát is kell szerkeszteni. Ez szerinte szintén a tudós társaságra vár. A regulák összeállításához megszabja a feltételeket a Jámbor Szándékban (i. h. 269): „...megkívántatik, hogy aki egy míveletlen nyelvnek grammatikát akar írni, ne akkor gondolkozzék először annak reguláiról, amikor a könyvirásra a pennát kezébe veszi. Hanem már annak előtte gyakorlata légyen magát sokféle kimondásoknak egybevetésében, megkülönböztetésében, és azoknak, amelyekben különböző mondások egymáshoz hasonlítanak, megválasztásában a feljegyzésében. Innen fognak osztán származni a regulák, és azoknak kifogásaik, melyek közül mindeniket mentől kevesebbre lehet jó móddal szorítani, annál tekéletesebb a grammatika. Mert mit használ az olyan nyelvtanító könyv, amelyet míg az ember megtanul, addig magát az egész nyelvet a csupa gyakorlásból, minden elmetörés nélkül, megtanúlhatja? Az olyan grammatika csak kín és időtöltés.” Tehát – csak helyeselhetően – a normaelemek kiválasztása sokoldalú egybevetést kíván meg. Aztán eszerint az is kívánatos, hogy – a Grammaire Raisonnéé-t követve (korábban utaltam rá) mentől kisebb legyen a grammatikában a kivételek száma, és egyáltalán minél könnyebben lehessen tanulni a nyelvtanító könyvekből. Ez utóbbi elgondolással Bessenyei mintha már az ún. nyelvhasználat-központúságot előlegezné meg.

Ismét csak helyeselhetően Bessenyei kétféle nyelvtan – egy iskolai és egy tudományos grammatika – írására tart igényt: „... az egyiket az oskolák kedvéért, másikat, bővebbet, a megért elméjű emberekért, akik a magok nyelveket tekéletesen és okaival együtt kívánnák tudni.” (Jámbor Szándék, i. h. 270). Minden bizonnyal ezt is valamely francia nyelvtanból merítette, erre nemcsak az „okaival” szó utal – amely a „raison”, illetve a „raisonnée” követelménye, – hanem Gyarmathi hasonló eljárása is (l. Éder 1995: 62).

9. Most már csupán majd egy másik tanulmányban tudom összefoglalni Bessenyeinek a nyelvműveléssel, a stílussal és stilisztikával, a nyelvek általános jellemzésével, a magyar nyelv esztétikai vonásával, továbbá a fordítással, valamint az irodalommal és a műfajokkal kapcsolatos megjegyzéseit. Saját stílusáról és utóéletéről, hatásáról szintén ott kell szólnom. Szeretném remélni, hogy a címben megjelölt kép így sem maradt csonka. Azaz talán sikerült megláttatni, Bessenyei programja – mai szemmel nézve is – mennyire átgondolt volt, és hogy sokoldalú indítást jelentett a felvilágosodás nyelvi és a nyelvvel való kapcsolatos mozgalmi számára.

Felhasznált irodalom

- Benkő 1960. Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bíró 1976. Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bíró 1978. Bíró Ferenc: Voltaire és Rousseau a felvilágosodáskori magyar irodalomban. In: MTud. 1978: 808–814.

- Bíró 1994. Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Balassi Kiadó, Budapest.
- Éder 1995. Éder Zoltán: Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének egyik fő forrása. In: MNy. 91: 52–63, 140–156, 291–310.
- Némédi 1956. Némédi Lajos: Bessenyei György és a magyar nyelv. In: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. 332–376.
- Némédi 1961. Némédi Lajos: Bessenyei György levele a Budai Egyetem tanáraihoz. In: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VII. 635–641.
- Némédi 1974. Némédi Lajos: Bessenyei György utóéletéről. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk: Szauder József és Tarnai Andor. Akadémiai Kiadó, Budapest. 733–763.
- Péter 1976. Péter Mihály: Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. In: NyK. 78: 409–416.
- Szathmári 1968. Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári 1972. Szathmári István: Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv. In: MNy. 68: 385–393.
- Szathmári 1981. Szathmári István: Faludi és a magyar irodalmi nyelv. In: MNy. 77: 136–141.
- Szathmári 1991. Szathmári István: Magyar irodalmi nyelv – finn irodalmi nyelv. In: Benkő-empl. 597–599.
- Szauder 1965. Szauder József: Bessenyei György (1747–1811). In: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. III. Szerk.: Pándi Pál. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965. 22–53.
- Szilágyi 1996. Szilágyi N. Sándor: Hogyan teremtünk világot? Kolozsvár.
- Tolnai 1929. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Budapest.

A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről.
Szerk.: Csorba Sándor és Margócsy Klára. Nyíregyháza, 1998. 15–25.

VÖRÖSMARTY KÖZREMŰKÖDÉSE A NYELVTUDOMÁNYBAN

1. Ismeretes, hogy történelmünknek, művelődéstörténetünknek páratlanul nagy és lelkes korszaka volt a reformkor, nagy és lelkes államférfiakkal, nagy és lelkes költőkkel, írókkal, tudós szakemberekkel. Hogy mire vállalkozott ez a kor, azt a művelődés szűkebb területén jól mutatja a Magyar Tudós Társaság Rendszabásainak első pontja: „A Magyar Tudós Társaság a tudományok és szép művészségek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimíveltetésére igyekszik egyedül.” És ennek megvalósítására az 1831-ben megtartott első nagygyűlés mindjárt „egy tökéletes magyar Grammatica ’s egy a lehetőségig teljes szótár készítését rendeli el”. Ezekhez kapcsolódva, de ezektől függetlenül is azonnal megindult a helyesírás főbb szabályainak az összeállítása, továbbá a tájszók és mesterségszók gyűjtése, kiosztották aztán a hat szakosztály vállalkozó tagjai között a külföldi tudományos könyveket magyarra fordítás céljából. 1832 végéig 61 műből 57 kézirat érkezett be, a szintén kijelölt 71 idegen nyelvű színműből meg 31 fordítás, amelyek közül hamarosan kiadtak egy Goethe-, egy Molière- és más színdarabot. Ezenkívül rendre változatos, a szükségletnek megfelelő pályatételeket tűztek ki, a kiemelkedő műveket jutalmazták... és még sorolhatnám tovább. Csak csodálni lehet, hogy mit teljesített az akadémia! Azon viszont még inkább csodálkozhatunk, hogy Vörösmartynak – aki az akadémiának szinte valamennyi tevékenységében részt vett, irányítóként vagy

egyszerű tagként – volt ereje, ideje hozzáértéssel és lelkiismeretesen, ilyenformán eredményesen helytállni, olyan mértékben, hogy idevágó műveivel, tevékenységével nyelvtudományunkat is nem kismértékben gyarapította.

2. Ezek után feltehetjük a kérdést: nyelvtudós, nyelvész is volt-e Vörösmarty? Ő maga ilyet – ismereteim szerint – sohasem állított, efféléről sohasem beszélt. A kortárs Bajza egy Toldyhoz írt levelében így nyilatkozott: „Vörösmarty és Kisfaludy egyedül csak a költői körben fognak mindörökké ragyogni, mert egyik sem tanult fej, s még csak idom (értsd: hajlam) sincs benne a tanulásra.” (Idézi Solt és Fehér 1977: 301.) Brisits Frigyes is tagadó választ ad, ő azonban elismerőbb: „Vörösmarty a nyelvtudományok sok szolgálatot tett – írja –, valójában nem volt igazi nyelvész... de – folytatja – volt nyelvélész, egészséges nyelvérzéke és bámulatos nyelvképzete.” (Brisits 1937: 48, 49) Mikesy Sándor „A nyelvész Vörösmarty” című dolgozatát – a költő idevágó munkásságát méltatván – így fejezi be: „... kiváló íróink közül senki sem volt jobban, sőt annyira nyelvész, mint Vörösmarty.” (Mikesy 1950: 296) Tolnai Vilmos – igaz elsősorban Vörösmarty költői nyelvére gondolva – a következőt állapítja meg: „Legnagyobb abban, hogy merész kapcsolatokban (különösen jelzős kifejezésekben) a közönséges szónak különös, rendkívüli szint tud adni.” „Kazinczy eszméje: az új magyar költői nyelv Vörösmartynál valósul meg.” (Tolnai 1929: 169) Gáldi – szintén a költőt állítva előtérbe – arra utal, hogy „... a hexameter ... Vörösmarty Zalánjában magyar virágzása csúcsára emelkedik” (Gáldi 1955: 531). Kerényi Ferenc meg így jellemzi a drámai nyelvvél foglalkozó költőt: „A Vörösmarty javította tizenegy szövegeknyvből megállapítható, hogy a költő rendkívül alapos és következetes munkát végzett. Grammatikus törekvéseit mutatja, hogy kijavította a szerzői utasításokat, a szereplők listáját, továbbá – az egész szövegben – helyesírási archaizmusait és következtelenségeit...” (Kerényi 1975: 245). Végül Szabó Zoltán a stílusművészt méltatja: „... az egyéni stílusok szintjén egy Vörösmarty – Vajda – Ady fejlődési vonal tapintható ki... a Nyugat mozgalma részben Vörösmarty-reneszánsz is volt” Szabó Z. 1998: 125).

Mit mondhatunk ezek után – ha egyáltalán fontos a feltett kérdésre választ adni? Mindenesetre a nyelvészet felé mutatnak Vörösmarty munkásságában a következő tények:

a) Mint meg fogjuk látni, mivel kedvelte a nyelvvél való foglalkozást, a nyelvtudományt, munkássága átfogja, de legalábbis érinti az akkori nyelvészetnek szinte valamennyi diszciplináját, részlegét.

b) Ismeri korának magyar és német nyelvészeti törekvéseit, idevágó legfőbb munkáit (Adelung, Révai, Verseggy, Fogarasi stb.).

c) Igaz, a nyelv nem az elmélet, hanem inkább a gyakorlat felől érdekelte (vö. Solt 1969: 290), de vizsgálataiban határozott, elméletileg is átgondolt tervhez igazodott.

d) Általában a filológus módszert követi: a felmerülő kérdéseknek utánajár, és megoldásait világos stílusban adja elő.

e) Kedvenc diszciplinái: a helyesírás; a szótárszerkesztés, vagyis a lexikográfia; a grammatikán belül a névragozás, a névelőhasználat, a szórend, a vonzat, a szóképzés; és a nyelvjárás, azaz a dialektológia.

f) A maga korában szinte teljesen új területnek számít a dramaturgián belül a drámai nyelvnek és stílusnak, valamint a színészi beszédnek a teljes, tehát az úgynevezett non verbális elemeit is magába foglaló vizsgálata.

Azt hiszem az eddigiek összegezéséeként máris nyugodt lélekkel megállapíthatjuk: a költő Vörösmarty nyelvész is volt, ha mindjárt inkább a szónak szélesebb értelmében.

3. A következő kérdésünk ez lehet: Vörösmarty nyelvészeti munkássága a maga teljességében és rendszerében, továbbá a nyelvtudomány-történet mérlegére téve bemutatott-e, illetve elfoglalta-e méltó helyét a költő oeuvre-jében, egyáltalán a magyar nyelvtudomány történetében? Valójában „nem”-mel kell válaszolnunk, jóllehet – mint már jeleztem – Mikesy Sándor 1950-ben rövid összefoglaló tanulmányban bemutatta a nyelvész Vörösmartyt (Mikesy 1950), aztán Brisits sok idevágó jelenségről szólt „Vörösmarty Mihály és az Akadémia” című kismonográfiájában (Brisits 1937), és – mint szintén utaltam rá – egy-egy diszciplína, egy-egy nyelvi részleg szémszögéből többen értékelték Vörösmarty munkásságát (pl. Tolnai 1929, Gáldi 1955, Kerényi 1975 stb.), továbbá rendkívül hasznosak e tekintetben is a Vörösmarty Mihály Összes Művei sorozatnak a részleteket is feltáró jegyzetei (l. Solt 1969, Solt és Fehér 1977).

Magam a bicentenárium alkalmával a jelzett kérdés megválaszolására teszek kísérletet. Mégpedig úgy, hogy a tudománytörténet fontos elvének megfelelően igyekszem Vörösmarty nyelvészeti jellegű munkáit, megjegyzéseit visszahelyezni a saját korukba, de ugyanakkor a „ma” szemével mérlegre is tenni. Minderre napjaink megváltozott és kiszélesedett nyelvtudománya lehetőséget is ad. Módosult ugyanis az utóbbi évtizedekben a nyelvszemlélet; eltolódtak a nyelvészet korábbi súlypontjai, elsősorban a szinkrón jellegű és gyakorlati diszciplínák javára; előtört az interdiszciplinaritás; se szeri, se száma az új vagy részben új megközelítéseknek, módszereknek; részben vagy egészben új stúdiók születtek, olyanok, amelyek az interdiszciplinaritás jegyében a nyelvészetnek egyúttal a más tudományokkal való kapcsolatát is jelzik, ilyenek: a kommunikációelmélet, a szemiotika, a szociolingvisztika, a szövegten, a pragmatika, a nyelvtipológia stb. És kiemelhetjük, hogy például a stilsztika, a retorika és különösen a mostanában formálódó szövegten révén a nyelvtudomány sokkal közelebb került az irodalomtudományhoz, az irodalomelmülethez és a szépirodalmi – költői vagy prózai – szövegek beható elemzéséhez.

Egyébként Vörösmarty nyelvészeti munkásságának a mai bemutatására annál is nagyobb szükség van, mivel ennek az ismerete szinte teljesen hiányzik a köztudatból, még a tanárokéból is. Aztán Vörösmarty, a költő már kezdi elfoglalni méltó helyét irodalomtörténetünkben. Ez utóbbi érdekében sokat tett Szabó Magda. „A lepke logikája” című munkájából összegezéséeként és tanulságként csupán a következőt idézem: „Hasztalan árnyalni vagy tagadni: Vörösmarty világméretű költő, nélküle nincs sem Arany, sem Petőfi, hármójuk nélkül Ady és Babits és önékülük Radnóti és József Attila, nincs Pilinszky, Rába, Nemes Nagy, nincsenek a most élő nagy lírikusok. Egyszer azért ki kellene mondani, hogy valamennyiünk harmonikus vagy disszonáns építkezési lehetőségét Vörösmarty atonalitása szabta meg.” (Szabó M. 1996: 15–16.)

4. Honnan kaphatott Vörösmarty indíttatást a nyelvészet felé való fordulásához? Egészséges nyelvérzékét minden bizonnyal elsősorban a szülői háznak és a falusi közösségnek köszönhette. Innen örökölte a népdalok, népmondák, egyáltalán a népköltészet és valószínűleg a tájnyelvek iránti érdeklődését is. Ezért vállalta később – meghatározott elvek alapján (l. Solt és Fehér 1977: 461–462) – a népdalkiadás szerkesztését (sietek mindjárt megjegyezni, hogy ez a terv nem valósult meg, pontosabban 1843-ban a dalszövegeket és a kottamelléleteket átadták a Kisfaludy Társaságnak; (l. Solt és Fehér 1977: 666). Ide vezethető vissza bizonyára a tájszótár megszerkesztésének az ötlete (l. Solt és Fehér 1977: 673) és az is, hogy például Vörösmarty 1829-ben Bugát Pállal Heves, Borsod és Gömör megyébe utazott, a palócok szokásait és nyelvjárását tanulmányozandó (Solt 1969: 325). Nyelvészeti irányú indíttatást kaphatott a költő a fehérvári gimnáziumban és a pesti piaristáknál. Aztán közelebb hozta hozzá anyanyelvét a közvetlen irodalmi hatásokon kívül (Baróti Szabó, Rájnisi, Berzsenyi, Virág, Ányos, Dayka, Kisfaludy Sándor stb.) a korán elkezdett és folytatatos versírás. Az szintén nem hanyagolható el, hogy a bonyhádi plébános Homéroszt, Tassót és Zrínyit adta a kezébe, a káplán pedig Shakespeare-rel, Schillerrel és Goethével, továbbá a drámával ismerteti meg. Ez vezette el végső soron a költőt a fordításokhoz, illetve Shakespeare megkedveléséhez. Sokat jelentett aztán nyelvi, nyelvészeti szempontból is Vörösmarty számára a kor, a reformkor. A reformkor szülte akadémia nyelvtudományi osztályának tudniillik „ügyszólván minden munkásságában részt vett, sőt azt lehet mondani, az osztály működését irányította” – állapítja meg Viszota Gyula (Viszota 1912: 214). Helyesírási szabályzatot állított össze, szótárakat szerkesztett, nyelvtanokat alkotott, pályatételeket tűzött ki, a beadott műveket megbírálta, színibírálatokat jelentetett meg stb. (vö. Brisits 1937: passim; munkaterületeinek felsorolását l. Solt és Fehér 1977: 629; közéleti szereplését l. uo. 718–719; l. még uo. 744–745). Ismeretes továbbá, hogy 1844 októberétől a magyar hivatalos nyelvvé vált, kellettek tehát az iskolai tankönyvek; megszerkesztésükben természetesen Vörösmarty is részt vett. A reformkor által táplált hazafiúi lelkesedés ugyancsak a nyelv kiművelésére és megvédése felé irányította a költőt (vö. Solt és Fehér 1977: 687). És így tovább.

Ilyenformán érthető, hogy Vörösmarty már 1821-ben „Ypsilon háború” címen nyelvészeti bohózatot jelentetett meg Révai nézeteinek a támogatására. 1826 elején pedig „Némelly nyelvünkbeli különözésekről” címmel értekezik a Tudományos Gyűjteményben. És ettől kezdve szinte a szabadságharc kitöréséig sorra-rendre jelentek meg nyelvészeti vagy ilyen jellegű írásai, illetve sorra-rendre részt vett ilyen jellegű egyéb munkálatokban.

5. Vörösmarty nyelvészeti munkásságát elsősorban a korabeli nyelvtanok beosztását követve tárgyalom (I.). Ezután a nyelv rétegződésével kapcsolatos munkáit veszem sorra (II.). Majd a nyelvhasználattal összefüggő egyéb tevékenységeire keríték sort (III.). Tehát a sorrend a következő:

I. 1. Helyesírás.

2. Nyelvünk hangzása.

3. Alak- és mondattani jelenségek (köztük a Vörösmarty által kedvelt részek: a szóképzés, a szórend, a vonzatok stb.).

4. A későbbi nyelvtanokat véve figyelembe ideveszem a szókészlettel és annak szótári feldolgozásával összefüggő megnyilatkozásait, valamint a szószármaztatással kapcsolatos nézeteit.
 5. Ugyancsak itt emlékezem meg a költő nyelvhelyességgel és stílussal összefüggő megállapításairól.
 6. Külön kitérek a nyelvújítás körébe tartozó tevékenységére.
- II. 1. A nyelvjárások, a tájszólás.
2. A Tájszótár munkálatai.
 3. Hogyan munkálta Vörösmarty a nyelvi egységesülést?
- III. 1. Vörösmarty színibírálatai.
2. Kritikus tevékenysége.
 3. A fordításra, műfordításra vonatkozó megjegyzései.
 4. A verseléssel összefüggő nyelvi utalásai.

A tárgyalás során általában röviden ismertetem Vörösmartynak az odavágó munkáit, utalásait. Aztán kijelölöm ezek korabeli helyét, végül pedig kiemelem mai tudásunk szerint a ma felé mutató értéküket.

6. Ezúttal – idő hiányában és mintegy mintát adva a későbbi tárgyalásra – Vörösmartynak csupán a nyelvjárásokkal foglalkozó írásait, megjegyzéseit mutatom be.

„A’ magyar dialectusok’ átnézetét” – ahogy a szerző megnevezi – az „Elméleti töredékek” című, a drámai műnemnek a sajátosságait gyakorlati szempontból összefoglaló cikksorozatában (Solt 1969: 7–59) találjuk, közelebről annak a jegyzetek írója által összeállított V. „kidolgozás” című fejezetében, a dráma nyelvéhez kapcsolva, mintegy négy lapnyi terjedelemben (Solt 1969: 39–43). Ez a nyelvjárás-leírás valójában kirí a drámai nyelv tárgyalásából. Ez is azt igazolja, hogy a nyelvjárásokkal való foglalkozás kedvenc témája volt Vörösmartynak. Úgy, ahogy a jegyzetek írója is találoan utal rá: „A cikksorozat... egységes egész. Vörösmarty... nagyon fegyelmezetten, kerülve minden kitérést... fejtette ki nézeteit. Csak egy helyen futott mellékvágányra – amikor a műfaji problémáktól elkanyarodva a nyelvjárások ismertetésébe bonyolódott. Itt a szenvedélyes nyelvészkedő háttérbe szorította a dramaturgot.” (Solt 1969: 303.) Valóban, Vörösmarty figyelemmel kísérte a nyelvjárásokat, részint hallás és bizonyára lejegyzés útján (már utaltam 1829-i ilyen célú észak-magyarországi utazására, egyébként a Bajza-levél azt is megemlíti, hogy „A palóczok igen interessáltak” ti. Vörösmartyt: I. Solt 1969: 325). Részint úgy, hogy ismerőseitől, barátaitól írásbeli tájékoztatást kért egy-egy tájnyelvről (pl. 1827 őszén Deák Ferencről a göcseji nyelvjárásról: I. Mikesy 1950: 289–290). Részint pedig az idevágó közleményekből ismerte meg részletesebben a tájnyelveket. Ő maga jegyzi meg, hogy írásában a magyar dialectusok rövid átnézetét adja, „úgy, mint azokat vagy hallásból, vagy egyes leírásokból” ismeri, és jegyzetben utal a következőre: „Nem rég (I. a’ T.Gyűjt. 1837-i I. kötetét) a’ palócz dialectusról egy igen alapos ’s világos rendszerű értekezés jelent meg, mellynek némelly, eddig előttem ismeretlen adatait részint újakul, részint igazításul általvettem.” (Solt 1969: 39.) Solt Andor meg is mondja melyik cikkről van szó: „A Vörösmarty említette cikk: Szabó István: Karancsvidéki palócz nyelv. Tud.Gyűjt. 1837. I. k. 43–66. De ezt megelőzően még más, hasonló témájú cikkek is jelentek meg a Tudományos Gyűjteményben: Szeder Fábián:

A magyar nyelvbeli dialektusokról (1829. V. k.); Gáthy János: Palócz nyelvről (1834. I. k.); Szeder Fábián: A palóczokról. (1835. II. k.)” Sőt megemlíti, hogy „Hollok Imre rozsnói tanár Észrevételek a gömöri barkók szójárásáról c. munkáját a Magyar Tudós Társaság megbízásából Vörösmarty bírálta meg, s ajánlotta a Tudománytárba való felvételre.” (Solt 1969: 325–326.)

A) Vörösmarty a jelzett leírásban abból indul ki, hogy különösen a vígjátékban „nagy hasznát vehetni a vidéki szőejtésnek is” és hogy a költőnek „használni kell a ’nyelv’ minden virágait.” „De – folytatja – a dialectusok utánzásait hiányosnak” véli, „’s a’ mi könyvekben egyes dialectusokról helyesen mondatott, egybegyűjtve ’s összeállítva nincs, nem lesz”, azért adja „e’ helytt” a magyar dialectusok rövid átnézetét.

Jó érzékkel valójában a magánhangzók változatai alapján tárgyalja Vörösmarty a nyelvjárásokat. Megkülönbözteti először a mély, a magas és a közép, valamint a nyílt és a zárt hangzókat. Utal arra is, hogy a Debrecen környéki nyílt rövid *e*-nek a hosszú párja nem az *é*, hanem a palócos és a Dunántúl is meglevő *ē* hang (pl. az „*ēre*” szóban). Az *é* pedig a zárt *ē*-nek a hosszú párja. Azt szintén látja, hogy az „írói nyelv” (vagyis az irodalmi nyelv) a nyílt rövid *e*-t és a zárt hosszú *é*-t tartotta meg, a „közbeszéd” (azaz a köznyelv) viszont a zárt *ē*-t is. Tehát Vörösmarty még köznyelvinek mondja az *ē*-t. A labialitást azonban nem vette fel megkülönböztető szempontként, ez lehet az oka aztán annak, hogy a labiális *a* hangot – helytelenül – nyíltnak, az illabiális *á*-t pedig zártnak jelöli. Arra már helyesen utal, hogy az *ā*, az *ā* és az *ē* a dialektusok sajátja.

Azt ugyancsak jól érzékelteti Vörösmarty, hogy a nyelvjárásokban a hosszú magánhangzók gyakran kettőshangzó (diftongus) formájában jelentkeznek, jöllehet ez utóbbiakat külön nem nevezi meg. Jelöli továbbá a rövid magánhangzók nyíltabb és megnyúlt formáját stb. is.

Feltűnő azonban az, hogy csak a „hienczes” (valójában a nyugat-dunántúli) és a palóc nyelvjárást veszi számba, pl. köznyelvi *ő* : hiencses *üő*, palóc *eő* (idő: *idüő*, *ideő*) vagy köznyelvi *u*: palóc *ó* (lábunk: *lábónk*). Felveszi viszont a jellegzetes, ún. azonszótagú *l* kiesését, illetve az előtte álló magánhangzó különböző változásait, pl. *elkelne*: dunántúli *eekeene*, nyugat-dunántúli *iekiene*, palóc *eükeüne*.

Vörösmarty utal az *ö-ző* nyelvjárásra is: „Némelly vidékek, u. m. Körös (gondolom: Nagykörös), Szeged ’s Fejérben Sukoró a’ zárt rövid *é*-t rendszerint *ö*-vel cserélik fel, p. o. *rettenetes*: *rönnenetös*.” Arra is figyelmeztet, hogy a nyílt rövid *e* nem változik *ö*-vé (tehát sohasem szabad a *szent*-et *szönt*-nek mondani).

A mássalhangzókat illetően helyesen hangsúlyozza Vörösmarty, hogy változásukat „alig lehet rendszerbe vonni”. Megemlíti a „főbbek” közül az ún. palatalizációt. Ti. a Dunántúl az *n* hangot némely magánhangzó előtt, az *i* előtt pedig rendszeren meglágyítják, pl. *nyől* (nő), *mennyi* (menni); a palócok a *d*-t és a *t*-t is meglágyítják *i* előtt, pl. *gyiák* (diák), *Katyi* (Kati). Észreveszi továbbá, hogy a palócoknál a megigekötő *g*-je hasonul az ige első mássalhangzójához, pl. *mevveszem* (megveszem). Utal aztán az *rl*-nek *ll*-es hasonulására, pl. a Dunántúlon *talló* (tarló) más tájakon *bossó* (borsó). Megemlíti azt is, hogy a göcseji *kanálvel*-t, *sípvel*-t mond. Stb.

Az idézetekből az is látszik, hogy Vörösmarty főként a dunántúli és a palóc nyelvjárással foglalkozott, továbbá éppen megemlítette az *ö-ző* tájszólást, de a tiszántúli, illetve a mezőségi és a székely nyelvjárásról nem szólt.

B) Az 1846-os „A’ magyar nyelv’ rendszere” (második kiadása 1847-ben) c. nyelvtannak a „betűtan”-t tárgyaló részében (6–20) – amely egyúttal vagy inkább hangtan – Vörösmarty kitér a magán- és mássalhangzók változataira, utalva ezzel többször a történeti alakulásukra is. Először megemlíti a zárt *ē*-t, és jelzi jelentésmegkülönböztető szerepét. Idézi a „mentek” négyféle kiejtését: *mèntèk* ’itis’, *mèntek* ’iverunt’, *mentèk* ’immunem reddo’, *mentek* ’immunes’. Javasolja – mint Kodály Zoltán még az 1965-ös egri kiejtési konferencián is –, hogy „a’ zárt *é* betűt különböztessük meg”, de – folytatja – csak a nyelvtanban és a szótárban. Ezután általános szabályokba igyekszik foglalni, hogy hol kell a zárt *ē* hangot ejteni, majd részletesebb szabályokat is ad (6–8).

Továbbiakban beszél a betűk (értsd: hangok) felcseréléséről (12–14; pl. *a* felcseréltetik *o*-val: kokas, toszít; felcseréltetnek a rokon hangú mássalhangzók, pl. gyász: jász; Nándor: Lándor; poshad: possad). „Betűszaporítás és elhagyás” címen felsorol olyan alakpárokat, mint: Anna: Panna, rubin: rubint, illetve: indulnak: indúnak stb. Szó van aztán „betűáttétel”-ről (pl. fekete: *feteke*, kanál: *kalán*); „segédbetűk”-ről (pl. ingni: *ingani*), „hanghosszítás”-ról, „rövidítés”-ről és „olvadás”-ról (pl. fa: *fának*, kenyér: *kenyeret* stb.) és „hangugratás”-ról (pl. halom: *halmok*).

C) Ezenkívül Vörösmarty egyéb írásaiban is tesz itt-ott a tájnyelvekre vonatkozó – nem lényegtelen – megjegyzéseket.

a) Többször szorgalmazza a nyelvjárási gyűjtést, az adatok lejegyzését, valamint megjelentetését, mivel „nyelvünknek dialectusait az iskolai tanítás ’s míveltség’ terjedése lassanként elfogja (sic!) enyészteni” (Solt és Fehér 1977: 213, l. még Vizota 1912: 258, 352).

b) Többször szól egyéb írásaiban is az *e* hangokról és a zárt *ē* megtartásáról (Solt és Fehér 1977: 247; Vizota 1912: 352).

c) Egy véleménynyilvánításban (és az 1846-os nyelvtanban is) megemlíti Vörösmarty, hogy „Göcsej a helyek és vidékek’ nevei elé *e* névelőt tesz (ha csakugyan annak lehet tartani) p.o. *e Söjtörben e’* helyett: *Söjtör-ben*” (L. Vizota 1912: 259).

d) Érdekes – és Vörösmartyra nem jellemző – módon, nyilván az analógiás hatás elmaradása miatt hibásnak tartja a *szedi*, *veheti* mellett az *adja*, *mondja* szóalakot. Az *adi*, *mondi* változatot helyeselné. (L. Vizota 1912: 259.)

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg. Vörösmarty sok nyelvjárást és nyelvjárási jelenséget ismert. Legjobban kedvelte azonban a dunántúli, a nyugat-dunántúli és a palóc tájnyelvet. Ezek legfőbb sajátosságait mai szemmel nézve is jó érzékkel összegezte. Világosan látta továbbá az irodalmi nyelv (nála: írói nyelv) és a köznyelv (nála: közbeszéd, közdivatú nyelv) fontosságát, ugyanakkor ezektől elválasztva a nyelvjárások szerepét. Ez utóbbiakat félti az elenyésztéstől.

7. Most ennyit tudtam a Tisztelt Hallgatóság elé tárni. A teljes anyagom együtt van, „csak” vagy inkább „de”: meg kell írnom. Ha a jó Isten megengedi, el fogom végezni. Jelzésnek azonban talán az elmondott rész is elegendő volt.

Felhasznált irodalom

- Brisits 1937. Brisits Frigyes: Vörösmarty Mihály és az Akadémia. Irodalomtörténeti Füzetek 59. sz. Budapest.
- Gáldi 1955. Gáldi László: Vers és nyelv. In: Nyelvünk a reformkorban. Szerk: Pais Dezső. Budapest. 497–615.
- Kerényi 1975. Kerényi Ferenc: Vörösmarty és a Játékszín gyakorlati kérdései. In: Ragyognak tettei... Tanulmányok Vörösmarty Mihályról. Székesfehérvár. 239–258.
- Mikesy 1950. Mikesy Sándor: A nyelvész Vörösmarty. In: Magyar Nyelv 46: 289–296.
- Solt 1969. Vörösmarty Mihály Összes Művei 14. kötet: Dramaturgiai lapok (Elméleti töredékek – Színírálatok). Sajtó alá rendezte: Solt Andor. Budapest.
- Solt és Fehér 1977. Vörösmarty Mihály Összes Művei 16. kötet: Publicisztikai írások. Sajtó alá rendezte: Solt Andor és Fehér Géza. Akadémiai és Kisfaludy-társasági iratok. Sajtó alá rendezte: Gergely Pál. Budapest.
- Szabó M. 1996. Szabó Magda: A lepke logikája. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Szabó Z. 1998. Szabó Zoltán: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina Kiadó. Budapest.
- Tolnai 1929. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története. Budapest.
- Viszota 1912. Viszota Gyula: Vörösmarty ismeretlen nyelvtudományi dolgozatai. In: Magyar Nyelv 8: 214–220, 255–260, 308–312, 350–356.

Magyar Nyelv 96 [2000]: 310–316.

ARANY JÁNOS ÉS A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY

1. Németh G. Béla – a ma felől visszatekintve Arany János költői pályájára – a következőket állapítja meg: „Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából” című tanulmánygyűjtemény (Bp., 1972.) előszavában (7): „Arany epikai törekvéseinek korszerűségéről sok vita folyt, kivált 1849 utáni törekvéseiről. Akármiként válaszoltak is azonban a kérdezők, abban megegyeztek, hogy oly irodalmi jelenség áll itt előttünk, amely lezárása volt egy fejlődésmenetnek... Arany János lírája azonban nem lezárás. Vagy ha az, épp annyira folytatás, átformálás és kezdeményezés is. Ez a líra nemcsak hogy szervesen illeszkedett bele a magyar líra változásrendjébe, nemcsak hogy fontos láncszeme volt annak, de egyszersmind egyik döntő fordulópontja is. Egyetlen Arany-verset sem lehet összetéveszteni előde műveivel, vagy elődei életművébe besorolni. Sok elődjétől tanult, de egyiket sem követte. Ő meg viszont szinte minden utódjára hatott...”.

Talán nem is egészen reális, ennél fogva túl merész és szokatlan a párhuzam, mégis azt mondom: Arany János – a mai, szélesebb értelemben vett nyelvtudomány felől nézve – nyelvünk működésében olyan jelenségeket látott meg, írt le és nemegyszer rendszerezett, továbbá olyan megjegyzéseket tett a magyar nyelv, benne irodalmi nyelvünk és szépirodalmi stílusunk alakulására és alakítására vonatkozólag, ami lírájához hasonlóan szintén nem lezárás volt, hanem nyitás, nyitás a későbbiek, sőt a ma, illetőleg bizonyos fokig a holnap felé. És ebben szinte nem kismértékben megmutatkozik Arany János nagysága, időszerűsége...

2. Mint ismeretes, Arany nem tartotta magát tudósnak, nyelvtudósnak. Így nyilatkozott többek között, amikor Mátyás Flórián „Nyelvtörténeti szótár”-ának II. füzetéről érkezett: „... bár szaktudósnak e sorok írója magát nem tartja, vagy kilenc évig ő is forgatta nyelvemlékeinket s régibb íróinkat, nagy részöket el is olvasta, legalább a mi nyomtatva megjelent; és így ha talán nem ért is, de *sejt* a dologhoz valamit” (Arany János Összes Művei. Kritikai kiadás XI. Szerk. Keresztury Dezső, sajtó alá rendezte Németh G. Béla. Bp., 1968. 566). Való igaz, hogy az irodalmunk történetét ismerők napjainkig költőként tartják számon, és a nyelvtudomány is csak nagyon ritkán hivatkozik eredményeire. Pedig már saját kora látta benne a tudóst. Csengery Antal például ezt írta Gyulai Pálnak 1860 augusztusában, amikor Arany azon töprengett, hogy elvállalja-e a Szépirodalmi Figyelő szerkesztését: „Aranyban roppant hatású irodalmi központot nyerünk irodalmunk székhelyén, s lapja által azon kényszerűségbe lesz hozva, hogy elmondja lassanként nézeteit” (idézi Gelencsér Károly, Arany János folyóiratai. Bp., 1936. 8.). Simonyi Zsigmond meg a következőket jegyezte meg Aranynak „Az »Aki« az akadémiában” című cikkével kapcsolatban 1916-ban: „Ez a remek kis értekezés igazán perdöntő, benne Arany a szófejtésben túltett a nyelvészeket” (Nyr. XLV, 3). De igazában most ismerjük – ismerhetjük – fel Arany nyelvészeti jellegű írásainak a jelentőségét, mert ha ez irányú munkásságával rendszeresen nem fogta is át a teljes nyelvtudományt, kezdeményezései, részösszefoglalásai, alkalmi megnyilatkozásai elmélyült szakmai ismeretekről, kiforrott módszerekről és máig ható tudós invencióról tanúskodnak.

Természetesen többen is többször felmérték Arany nyelvészeti munkásságát. Megemlítem Szinyei Ferenc 1910-es (Arany János tudományos munkássága. Bp., 1910.) Riedl Frigyes 1917-es (Arany mint nyelvész: MNy. XIII, 146–149) és Ferenczy Géza 1957–1958-as dolgozatát (Arany János, nyelvünk bűvara és művelője: Nyr. LXXXI, 387–402. LXXXII, 1–14, 133–49), továbbá Keresztury Dezsőnek „A múlt magyar tudósai” sorozatban (hangsúlyozom, hogy a sorozat címében a „tudós” szó szerepel) 1971-ben megjelent „Arany János” című, e tekintetben is átfogó és szépen megírt könyvét.

A megemlékezés illendőségén kívül tehát mostani előadásomat mindenekelőtt a tudománytörténetnek az a tétele magyarázza, amely szerint az egyes korok és bennük az egyes alkotók, tudósok tevékenységét a mindenkori „ma” szemével időnként újra kell értékelni, mert hisz a tudománynak – a mi esetünkben a nyelvtudománynak – a tárgyköre, módszere, szemlélete, fő érdeklődési területe, valamint ennek megfelelően eredménye állandóan változik. És így a tudománytörténet időnként kisebb-nagyobb mértékben mintegy „átértékeli” a múltat, gyakran olyan értékeket is felfedezve, amelyek azelőtt ismeretlenek voltak. És most különösen fontos ez, mert a nyelvtudomány az utóbbi évtizedekben – bár a korábbi alapokon, mégis – lényegesen változott. Röviden: módosult a nyelvészlelet; eltolódtak a nyelvészet korábbi súlypontjai, elsősorban a szinkrón jellegű diszciplínák javára; előretört az interdiszciplinaritás és az egzaktásra való törekvés; se széri, se száma az új vagy részben új megközelítéseknek, módszereknek; részben vagy egészben új stúdiumok születtek, olyanok, amelyek az interdiszciplinaritás jegyében a nyelvészetnek egyúttal a más tudományágakkal való kapcsolatát is jelzik, ilyenek: a kommunikációelmélet, a szemiotika, a szociolingvisztika, a nyelvtipológia, a szövegatan stb. És ezúttal

kiemelhetjük, hogy a stilsztika és különösen a mostanában formálódó szövegtan révén a nyelvtudomány – egyébként nagyon is érthető módon – sokkal közelebb került az irodalomtudományhoz, az irodalomelmülethez és a szépirodalmi – költői, valamint prózai – szövegek beható elemzéséhez. Arany munkásságára emlékezzünk hangsúlyoznunk kell, hogy már a múlt század végéig magas színvonalra emelkedett nyelvtörténeti és összehasonlító módszer napjainkban szintén nem kismértékben gazdagodott. Ezúttal nem térve ki a gyors változással járó buktatókra (zürzavar a módszerekben, a gomba módra szaporodó terminológiákban, a nyelv- és irodalomtudományi, valamint más diszciplínák elhatárolásában stb.), fel kell tételeznünk, hogy kiszélesedett nyelvtudományunk felszínre hozhat olyan nyelvi, stilsztikai, műfaji jelenségeket, módszereket stb. amelyeket például Arany – az akkori szinten tudományosan is megalapozott páratlan nyelvi-stilsztikai érzékével – meglátott vagy megsejtett. Ilyenformán előadásom fő célja Arany János nagyságát megmutatni a tekintetben, hogy – mai értelemben vett – nyelvészeti munkásságával mennyiben mutatott a ma felé.

3. A továbbiakban azt taglalom nagyon vázlatosan, hogy mi vitte Arany Jánost a nyelvtudomány felé, olyannyira, hogy mint Keresztury rámutatott, élete vége felé, amikor betegsége és az ebből is származó levertség lesz úrrá rajta, „Egy terület maradt... csupán, amelyhez bizonyos mértékű – s öregségével egyre növekvő – személyes kapcsolat fűzte: a magyar nyelvtudomány” (i. m. 211). Mindez tudniillik rávilágíthat arra, miért írta be Arany János a nevét a magyar tudomány történetébe is.

Arany a legmaradandóbb nyelvi élményt gyermekkorában szüleitől és a szalontaiaktól kapta, és minden bizonnyal elsősorban innen eredeztethető természetes, ugyanakkor ízes, zamatos nyelve és a rá annyira jellemző ép nyelvézéke. „Apja ajkáról issza a meséket esténként” – mondja Szilágyi Domokos „Kortársunk, Arany János” című, hittel megírt könyvében (Bukarest, 1969, 9–10) –, tündérek és szabad hajdúk, boszorkányok és nagyerejű Miklólok világában él... S olvassa a Károli-bibliát... és a kályha elé szórt, elegyengetett hamuban tanul meg írni...”. Ezt a nyelvi élményt aztán tovább erősítik a debreceni Kollégiumban eltöltött évek, majd a kisújszállási tanítóskodás. És talán nem leszek ünneprontó, ha itt az időrendet megszakítva megemlítem, hogy az utóbbi hónapokban Aranyt olvasván milyen örömmel fedeztem fel azokat a kifejezéseket, nyelvtani formákat, amelyeket nagyszüleimtől és a kisújszállási öregektől hallottam gyerekkoromban, és amelyek most egy fél évszázad távolából Arany írásaiban köszöntöttek ismét rám. A *viszen* igealak mellett csak egy 1874. augusztus 7-én kelt leveléből idézek: „A fejem fő, mit vegyek hazavinni. Ez a fürdői élet, legkeservesebb része, ott ügyetlenkedni nyelves kalmárnék között, bizony nagy sor.” A *visz* helyetti *viszen* és a *bizony nagy sor* kifejezés „édes mienk” – ahogy Arany mondaná –, kétszeresen is (vö. Arany János Összegyűjtött Művei. Kritikai kiadás X. Sajtó alá rendezte Keresztury Mária. Bp., 1962. 249). És a szalontai nyelvi élmény sértetlenül megmarad Nagykoröson és Pesten is, mert a szülőföld gyakran hazavonzza a költőt, ha másként nem, a rokonaival és ismerőseivel sokszor váltott levelek útján.

Szalontáról hozza magával anyanyelvének és népének mérhetetlen szeretetét – Kodály szerint „Ő maga a nép”, mint Keresztury utal rá (i. m. 24) –, s ez a ragaszkodás sugallja neki, hogy egy életre programjává váljék a közműveltség

erősítése, a nép műveltté tétele (nem utolsó sorban éppen az olvasás által!), továbbá azért vizsgálja nyelvünket, azért igyekszik szabályba foglalni az irodalmi és köznyelv, valamint a költői nyelv törvényszerűségeit.

A nyelv tanulmányozása felé vonzhatta Aranyt – bár egy kissé távolabbról – szintén otthonról hozott valóságérzéke, az, hogy minden érdekelte, hogy mindig nyitott szemmel járt a világban. Ehhez járult aztán örökké gondolkodó, töprengő természete, amelynek a hatására nyugalmat nem ismerve igyekezett a végére járni minden őt érdeklő dolognak, természetesen a nyelveknek is. A szórendet tárgyaló értekezésében például világosan megmondja, hogy ezt a rendszert – az utóbbi az Arany János szava! – már régóta vizsgálta, „... melynek minden bibéjét nem találtam ugyan ki” – vallja be őszintén, majd így folytatja: „... de a mi körülbelül bizonyosnak látszik, megkísértem vázolni a következőkben” (ÖM. XI, 528).

Az anyanyelv sokrétű vizsgálatához Arany Jánost közvetlenül az általa betöltött és sokszor nyúgnak érzett hivatalai vezették el. Ismeretes, hogy bár iskolai tanulmányait nem fejezte be, kivételes tehetségére és valójában vasakarátára támaszkodva egy életen át tanult és olvasott – kezdetben mindent – ami a keze ügyébe esett, később a szükségtől is megszabva módszeresen –, korának legkiválóbb irodalom- és nyelvtudósai közé küzdötte fel magát. Mint Keresztury utal rá, Heinrich Gusztáv, a magyar komparatistika atyja ezt állapította meg Arany irodalomtörténeti dolgozatairól: „... impozáns tudományos készülségről tanúskodnak – melyet úgynevezett »szakférfiaknál«, egy-két kivételével, bizony nemigen találunk”; továbbá később: az összehasonlító módszert „először alkalmazza irodalmunkban következetesen, tudományos alaposággal” (i. m. 98).

Hogy ide juthatott, ahhoz nem kismértékben járult hozzá 1851-től a kilenc évi nagykörösi tanári munka. A rendkívül művelt férfiakból álló „nagy” tanári kar tagjaként mintegy rákényszerült arra, hogy közelebbi szakterületét, a magyar nyelvet és irodalmat, valamint az esztétikát módszeresen végigjárja, és tankönyvek híján azokat pótló jegyzeteket készítsen. Mindez természetesen elmélyítette irodalom-, valamint nyelv- és stílustörténeti tudását, elemzésmódját.

Ez utóbbit vitte tovább a Kisfaludy Társaságban 1860-tól betöltött tisztével együtt járó munkája, mindenekelőtt a Szépirodalmi Figyelő, majd a Koszorú szerkesztése. Terveiről így tájékoztatja barátait, fel is szólítván őket a közreműködésre: „Szándékom minden új szépirodalmi művet először igen rövid, tájékoztató ismertetéssel mutatni be; aztán a jobbakat, vagy az egymás tekintetben figyelemre méltókat tüzetesb kritikával kísérem. Továbbá a külföldi belletristikát is folyvást szemmel tartani, a nevezetesb tüneményekről értesíteni a magyar közönséget. E téren is óhajtom, elvárom közreműködésed.” (L. Keresztury i. m. 151–152.) És ráadásul közben „bárhányos kézzel átímítva” megjelenteti Madách művét, „Az ember tragédiájá”-t; továbbá fordít máig maradandóan, és mások fordítását bírálja eddig nem tapasztalt hozzáértéssel és alaposággal; elindít három nagy kiadványsorozatot: a Shakespeare- és a Molière-kiadást, valamint a Népköltési Gyűjteményt, ez utóbbinak azonban csak a tervezetét készíthette el, és csupán az előmunkálatokba fogott bele.

Még az akadémiai főtítkári teendők is inspirálták Aranyt a nyelvi-stilisztikai kérdésekkel való foglalkozásra. A jelentések írása, a levelezés, a kiadványok gondozása, tárgyalás az Akadémia tagjaival stb. mind ebbe az irányba hatottak, nem

beszélve arról, hogy ebben az időben is sokat és sokfélét olvas, és bár 1875-ben a Toldy Ferenc halála folytán megüresedett és neki felajánlott egyetemi katedrát nem fogadja el, tudományos tevékenységét tovább folytatja, sőt – mint már jeleztem – ekkor fordul igazán a magyar nyelvtudomány felé, ekkor kerül kapcsolatba a Nyelvőrrel, tanulmányokat, cikkeket ír, széljegyzetekkel kíséri a folyóirat egyes számain stb.

Hogy közben mennyire kitágult érdeklődési köre – és ez a tény is sok tekintetben közelíti a nyelvtudomány felé –, azt már a Szépirodalmi Figyelő első számát bevezető Előrajz is mutatja: „*Célja* a lapnak a magyar szépirodalom (műpróza és költészet) esztétikai fejlődését előmozdítani. Eszközli a célt I. *Elméletileg*: széptani értekezések, hosszabb, rövidebb tájékozások, fejtegetések által. II. *Gyakorlatilag*: 1. Szépirodalmi dolgozatok közlése által. 2. Szépirodalmi, úgy hazai, mint külföldi termékek egyszerű vagy bírálatos ismertetése által. 3. Bármely irodalmi jelenség méltatása által, amennyiben az aesthesis körébe esik. 4. Az által, hogy a hazai irodalmi, főleg szépirodalmi intézetek – minő a Kisfaludy Társaság – működését folytonos figyelemmel kísérendi; valamint a költészettel rokon művészetekre is alkalmilag kiterjeszkedik. 5. Céljaira, amikor szükségesnek látja, a képző és hangzó művészetek segélyét is igénybe veszi. 6. Rövid híreket közöl a bel- és külföldi társasélet, de leginkább az irodalom és művészet köréből... Az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a lelketlen kontárságnak visszariasztás kell... Óhajtásom az, hogy e lap irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát.” (Idézi Keresztury i. m. 152–154.) Vagyis fő cél a bírálat és az elvi jelentőségű kérdések kifejtése az esztétika középpontba állításával. Itt említi Arany a zene és a képzőművészetek fontosságát. Egyébként vonzódott a zenéhez: már gyermek- és diákkorában énekelt az énekkarban, továbbá gitározott is. Később régi dalokat kottázott le, élete utolsó éveiben pedig meg is zenésítette néhány saját versét, Petőfi és Amadé egy-egy költeményét (vö. Debreczeni István, Arany János hétköznapijai. Bp., 1968. 141–142), azt is tudjuk magától Aranytól, hogy nem egy remekművét zenei, tehát ritmusihletés sugallta (l. Szilágyi i. m. 76), végül ez irányú érdeklődésének nem kis szerepe volt alapvető verstani tanulmányainak a megírásában. A zenén kívül – mint ismeretes – megpróbálkozott Arany a festéssel, a szobrászattal és a színésszel is.

Érdeklődésének körét tovább vizsgálva rá kell mutatnunk, hogy Aranyt vonzotta a múlt, a hagyomány, egyáltalán a történetiség. Ez vonatkozik a népi, a nemzeti múltra, de vonatkozik irodalmunk, az egyes műfajok, versformák, továbbá nyelvi jelenségek korábbi történetére is.

Érthető módon érdekelte Aranyt a néprajz, különösen a népköltészet. Gondoljunk „Naiv eposzunk” című tanulmányára, valamint arra, hogy folyóírataiban egy-egy hazai vagy külföldi népköltési gyűjteményt ismertet, foglalkozik a népmese gyűjtés kérdéseivel, és közöl számos népdalt, népballadát stb. (l. részletesebben: Gelencsér i. m. 33–36).

Arany János vonzódott más népek nyelvéhez és irodalmához is. Tudott latinul, németül, olvasott görögül, angolul, franciául és olaszul. Ez az önmagában sem csekély dolog vezet el a műfordításhoz – az első nagy fordítónemzedék legkiemelkedőbb alakja lesz – és a világirodalomhoz. Keresztury Dezső így utal ez utóbbira monográfiájában: „Az 1850-es évek közepétől kedve egyre jobban elmélyedt

a világirodalom nagy epikusainak tanulmányozásában; a régtől alaposan ismert Vergilius és Homérosz után az északiakba, az indusokba s az olaszokba, főként Ariostóba és Tassóba” (i. m. 94), továbbá: „Az Akadémia könyvtárában megnyíltak előtte az egykorú világirodalom jelentős német, francia, olasz, de főként angol folyóiratai; ezekből merítette eleven, sokoldalú és alapos világirodalmi tájékozottságát” (uo. 168).

Az e pontban elmondottakat így foglalhatjuk össze: Arany János pályája során tudatos költővé és sajátos módszert alkalmazva a nyelv tudatos vizsgálójává vált. Az első azt jelenti, hogy egy életen át kutatta – Keresztury Dezső kifejezésével – a költői művéség kérdéseit, és példát adott az igazi művéségre. Az utóbbi pedig abban nyilvánult meg, hogy a korábbi szakirodalom eredményeit felmérve, az elméletet előtérbe állítva, reális nyelvszemlélet alapján és mindig lelkiismeretes és aprólékos elemzéssel vonja le a nyelvi-stilisztikai adatokra támaszkodó következtetéseit.

4. Arany János a magyar nyelvstudomány történetének sajátos korszakában élt és alkotott. Mint ismeretes, a mai értelemben vett nyelvstudomány a XIX. század második felétől bontakozik ki. Röviden át szólva Hunfalvy Pál, majd Budenz József munkássága révén szilárd, tudományos alapokra helyeződik az összehasonlító és történeti nyelvstudomány, s az ugor – török háború szintén Budenz győzelmével végződik. Már 1856-ban megindul – Európában a legkorábbiak között – a Magyar Nyelvészlet című folyóirat, majd 1862-től folytatja a ma is megjelenő Nyelvstudományi Közlemények. A finnugrisztika megalapozása után azonban hamarosan létrejön a magyar nyelvstudomány is, mindenekelőtt Simonyi Zsigmond sokoldalú szervező és tudományos munkássága folytán. A felpezsdült tudományos életet jelzi egyébként a Magyar Nyelvőr megindulása is 1872-ben.

Természetesen bármennyire is joggal tartjuk az 1870-es évekkel kezdődő mintegy fél évszázadot nyelvstudományunk történetében a nagy alkotók és nagy alkotások korának, nyelvünk alakulásában és az ezt számba vevő tudományban is vannak bizonytalanságok, árnyoldalak. Ezek közül hármát emelek ki, mint olyanokat, amelyek „izgatták” Arany Jánost is. Az egyik a túlzott mértékű és gyakran nem eléggé megalapozott etimologizálás. A másik a hetvenes évek korabeli nyelv állapota: a nyelvújítás túlzásainak a továbbélése, az akkoriban is erőszakolt szaknyelvi magyarázások, a hivatali nyelv idegenszerűségei, a szépirodalomtól elváló hírlapírás pongyolaságai stb. ugyanis valamiféle lélettől elszakadt, nehézkes nyelvet eredményeztek (vö. Németh G. Béla: *DolgIrNyelv.* 229–232). A harmadik a stilisztikára vonatkozik, amely ekkoriban gyakran logikai sémákba, aprólékos nyelvhelyességi és fogalmazási szabályokba merevedett megállapításokat, tanácsokat tartalmaz.

A továbbiakban mutassunk rá röviden, mit látott meg Arany János ezekből, hogyan vált aktív részesévé a korabeli nyelv és nyelvstudomány alakításának, és – főként – miben mutat a ma felé.

5. Induljunk ki abból, hogy Arany Jánosnak – mint már erre utaltam – nagyon is megvolt a megfelelő tudományos képzettsége (Keresztury joggal jegyzi meg: „... mind nyelvtörténeti, mind alaktani, mondattani tudása felér a szakmabeliekével”: i. m. 214), a régi és a népnyelvet meg aligha ismerte bárki is nálánál jobban, továbbá – és ez sem kevésbé fontos – mai szemmel nézve is reális nyelvszemléletet, valamint

vizsgálati módszert alakított ki magának. A nyelvet változásában szemlélte, ezért is vitatkozott többször Szarvas Gáborékkal, akik gyakran nem reális, túlzó nyelvhelyességi ítéleteiket annak a helytelen alapelvnek a szellemében hozták meg, amely szerint a nyelvi törvények, szabályok örök érvényűek. Továbbá: mint Szilágyi Domokos megjegyzi, Aranyt valami csodálatos arányérzék jellemezte, „amellyel mindmáig járható utat talált a vad neológia Szküllája s a vad ortológia Kharübdiszé között” (i. m. 32), és ugyanígy – folytathatnók –, a régi, a népnyelv és a mindenkori nyelvszokás buktatói között. A norma rangjára emelkedett irodalmi és köznyelv jelentőségét szintén felismerte, és maga is küzdött – talán mindenkinél jobban és eredményesebben – a teljesebb kialakításáért és elterjesztéséért. Ezért mint nyelv- és stíluszemléletének megvalósítója, saját életműve – Keresztury találó megfogalmazásában – „a magyar nyelv jelenségeinek páratlan gazdagságú összefoglalása, magas művészi rangú megörökítése, de megújulásának is élő forrása” (NyéK. 47. sz. 11).

Nem lényegtelen még megemlítenünk, hogy Arany vizsgálódásaiban a nyelvnek mely tartományaira vetette a hangsúlyt. Kutatásának középpontjában – és ez sem akkor, sem később egyáltalán nem volt általánosan jellemző – az élő nyelv állt. Továbbá – szinte mai szemmel – elsősorban a mű, a beszéd egészét vagy részegészét, azaz a mondatot, a szókötést és a szöveget vizsgálta, illetve ha az ezeket alkotó részjelenségeket, akkor is mindig tekintettel volt a nagyobb valós egységekre. Így nyilatkozott többek között: „Soha nagy stilista, remekíró nem volt – prózai sem, annál kevésbé költő – ki illető nyelve szókötésének minél teljesebb birtokában ne lett volna. Ha valahol, itt áll boszút magáért az idegen formába lapulás, sőt olykor az élő nyelv hétköznapi gondatlansága is, éppen úgy, mint a tudós vagy pedant fész. Kilesni híven följegyezni s megörzeni az élő nyelv azon ritkább, nyomatékos szókötési fordulatait, melyek úgyszólván csak ünnepnapon, azaz a lélek magasztosabb perceiben hallhatók: ily úton óhajtom én a magyar »ornata syntaxis« létrejöttét; nem pedig, hogy íróinkból latinos, németes stb. kitételeket szedjünk össze, vagy éppen a latin »ékes szókötés« szabályaira erőltessünk magyar példákat.” (ÖM. XI, 235.) Ezért aztán – mint jelenleg a szövegvizsgálatokban – Arany dolgozataiban is nemegyszer nehéz szétválasztani a nyelvtani és stilisztikai, továbbá nyelvművelő, valamint a köznyelv és a szépírói nyelv kérdéseivel foglalkozókat, illetve a nyelvészetieken belül az egyes diszciplínákba tartozókat. Mégis a következőkben a leíró nyelvtanon belül az egyes szintek szerint haladunk (de itt tárgyaljuk a jelzett okokból az idevágó stilisztikai, nyelvhelyességi és szövegtani jelenségeket is), majd a nyelvi rétegekkel, a nyelvtörténettel, utána a verstannal és a stíluselemzéssel kapcsolatos írásaira teszünk megjegyzéseket.

6. A) Arany János leginkább előremutatott abban, hogy az érdeklődésének és vizsgálódásainak középpontjába az élő magyar nyelvet állította, továbbá, hogy igen korai kísérletet tett a szinkrón jellegű rendszerezésre, leírásra, és e tekintetben is mondattani vagy éppen szövegtani, mindenesetre átfogó jellegű jelenségeket dolgozott fel. Minden bizonnyal széles körű szakmai ismeretein kívül egészséges ösztöne diktálta, hogy bizonyos nyelvi-stilisztikai jelenségeket kiválasszon, és ezekre gyűjtse a példákat – nemegyszer már-már a generatív grammatika által megkövetelt teljességre törekedvén –, és hogy aztán rendszerezze őket nyelvi viselkedésük szerint. Természetesen ezek mozgását, mai szóval: kommunikációs szerepét is figyelembe

veszi, és ahol szükséges, nyelvtörténeti magyarázatot is ad, de ez a szinkrón alapú leírás nem változtat.

Érthető, hogy teljes magyar leíró nyelvtant nem alkotott, de mindenekelőtt a mondattannak, továbbá az alaktannak számos jelenségét vagy éppen bizonyos jelenségeinek részrendszerét kidolgozta. Máig alapvető például a szórendet tárgyaló három dolgozata (A szórend: ÖM. XI, 527–531 és a töredékekben maradt Mégegyszer szórend: uo. 568–571, valamint A magyar jelentő mondatról: uo. 583–586). A kommunikáció fontos tényezőit – mint amilyen a hangsúly, az állítás és tagadás vagy tiltás – figyelembe véve írja le az úgynevezett összefoglaló és kirekesztő szórend törvényszerűségeit. Közben – szintén a ma felé mutatva – még ábrát, ahogy ő nevezi: schemát, illetve képletet is alkalmaz (i. h. 528, 563); bemutatja például a parancs nyomatékosításának eszközeit, és kiemeli a stílus létrejöttének egyik fontos esetét, amikor tudniillik kérdő-tagadó formát használunk nyomatékos állításra, azaz, hogy egy bizonyos grammatikai formával élünk egy másikkal a szerepében. Meg kell jegyeznünk, hogy bár a szövegtan napjainkban ismét előtérbe állította a szórend vizsgálatát, teljesnek mondható szórendleírásunk ma sincs; olyan munkát például, amely egy magyarul tanuló és már jobban tudó külföldit eligazítana szórendünk szabályait illetően, nemigen tudunk kézbe adni. Egyébként, hogy Arany János milyen súlyt fektetett egy-egy nyelvi jelenség teljes számbavételére, azt igazolja a következő megjegyzése: „...mennyire kiáltó szükség egybegyűjteni a szókötési árnyalatokat – hová az igeidők használata is tartozik – az összes élő magyar nyelvből; mert csak azok nyomán lehet a tempusokra végérvénnyel határozni” (ÖM. XI, 257).

Aranynak az inkább alaktani jelenségeket tárgyaló dolgozatai közül kiemelem mint tipikusát „Az »Aki« az akadémiában” címűt (ÖM. XI, 512–516), jóllehet nem minden állításával érthetünk egyet. Jellemző, hogy először is rendszerszerűen együtt tárgyalja az *a* mutatószócskát, a határozott névelőt és az *aki* vonatkozó névmást. Visszatekint az eredetükre – hoz példákat régi íróktól is – de csak annyiban, amennyiben mai jellemzőiket, főként helyesírási módjukat megvilágítják. Mint mindig, számos népnyelvi példát említ, ezek – megfelelő körültekintéssel – perdöntőek számára. Arany sokoldalúságát jelzi, hogy – igen helyesen – a vizsgált nyelvi elemek kiejtését is tanulmányozza, és ezúttal sem marad el az idegen: francia, angol megfelelőekkel való egybevetés.

Hogy az egyes nyelvtani kategóriák funkcióit szintén nagy figyelemmel kísérte, mutatja a „Magyar részesítő” című kis cikke (ÖM. XI, 591). Ebben felsorolja, hogy a *mosó* melléknévi igenév mi mindent jelenthet. Példával igazolja, hogy lehet cselekvő személy, a cselekvés helye, továbbá eszköze, valamint anyaga és szenvedő tárgy.

És hogy a jelentésvizsgálathoz is volt érzéke Aranynak, azt többek között a – mai megnevezéssel – jelentéssűrítő összetételnek mondott stíluseszköz találó leírásával igazolja, amikor is Brassaival szemben helyesen megvédi a *hattyúnyak*, *darázsderék* típusú, gyakran szóképet, teljes metaforát tartalmazó alakulatokat. Brassai tudniillik csak a *házfedél* típusú összetételeket helyesli, amelyeknek a jelentése egyenlő a két tag összegével.) Arany ezt írja: „A képzelem és felindulás nyelvének megvan azon szabadalma, hogy oly viszonyba helyezi a szavakat egymással, mely a nyelvtan szoros és száraz logicája szerint talán gáncsolandónak tetszik... A hevült képzelem villámsebességgel keresi fel a tárgyat, melyhez valamit például *használnak* talál,

egymás mellé helyezi a két nevet, a nélkül, hogy ráérne a köztük lévő viszonyt egész pontossággal kijelölni. Így származik a képes kifejezés, több fajta tropus.” (ÖM. XI, 238, l. még uo. 234–240.)

Egyébként a mondattan és az alaktan területéről Arany még a következő jelenségekről értekezik hasonló módon: az igeidők, az igemódok, a szenvedő szerkezet, az igenevek, egyes névmások, egyes ragok és névutók, továbbá bizonyos kötőszók (részletesebben l. Ferenczy: Nyr. LXXXII, 133–149).

B) Arany külön stilisztikai vagy szövegtani jelenséget tárgyaló cikket nemigen írt, de a tárgyalt jelenségek stilisztikai szerepére – mint az eddigiekben is láthattuk – szinte mindig kitér, és a szövegszemlélet is állandóan ott érződik valamennyi nyelvészeti és irodalmi értekezése mögött; tudniillik irodalmi művet mindig az egész felől elindulva elemez, és az egyes jelenségeket nem elszigetelve, hanem az adott műfajban, illetőleg szövegben vizsgálja, értékeli. Ezúttal csupán arra utalok, hogy Arany milyen szövegstilisztikai jelenségekkel foglalkozik, természetesen más tárgyú, főként verstani dolgozataiban. Magam egy sajtó alatt lévő munkámban a szövegstilisztikai eszközöket két csoportba osztottam: a mondaton túlmutató, Deme László műszavával a mondat beszerkesztését biztosító jelenségekre és a szövegegész szintjén jelentkező stílusz eszközökre. Megjegyzem, hogy a funkcionális stilisztika szabályainak megfelelően stíluson egyfelől a hangoztatásban, a lexikális síkon és a grammatikai szerkezetben, továbbá a szerkesztésben jelentkező többletet, a nyelvi közlést kísérő második szólamot értem. Illetőleg másfelől a stílust úgy tekintem, mint a nyelvi anyagraktárnak, továbbá a nyelvhasználati szabályoknak, röviden a nyelvi lehetőségeknek – mint variánsoknak – a felhasználását, közelebbről ezek bizonyos meghatározott célú kiválogatásának és elrendezésének az eredményét. Nos Arany Jánosnál az első szövegstilisztikai csoportba tartozó jelenségek közül a következőkkel kapcsolatban találunk – sokszor lényeges – megjegyzéseket: hangzási szint: rím, alliteráció, mondatfonetikai eszközök (különösen a hangsúly és hanglejtés); a szó- és kifejezőkészlet szintje: szinonimák; alak- és mondattani jelenségek: az aktuális tagolás (természetesen nem ilyen néven), hiányos mondatok, bizonyos mondatfajták, parallelizmus; stilisztikai alakzatok: ismétlés, fokozás; – a szöveg egészére kiható stílusz eszközök közül pedig ezekről olvashatunk Aranynál: hangzási szint: jó- vagy széphanzás, verstani eszközök (különösen a ritmus, a versmérték, a versforma, a sorfajták stb.), refrén; továbbá: egyes ízlésirányok, bizonyos műfajok (különösen a próza és vers elkülönítése, l. ÖM. X, 220–221 stb.), stílusrétegek és stílusárnyalatok (tömörség, változatosság stb.).

Hogy milyen mértékben és módon érvényesítette Arany a ma szövegtannak nevezett stúdiumnak és a stilisztikának a szempontjait, azt szemléletesen mutatja a Jókai „Szegény gazdagok” című regényéről írt bírálata, ismertetése, amelyről Németh G. Béla joggal állapítja meg a kritikai kiadás jegyzeteiben: „Jókait a legjobb elbeszélő művésznek, a legkitűnőbb stílusú és nyelvű prózaíróknak, a népiesség egy válfaja képviselőjének tartotta Arany” (ÖM. XI, 701), és hogy „A mai kritika, irodalomtörténet (l. Barta János, Sötér István, Nagy Miklós tanulmányait) általában minden ponton egyetért Arannyal, különösen pedig Jókai elbeszélő művészetét, Jókai és a népmese kapcsolatát illetően” (ÖM. XI, 703).

Talán azt említem még meg, hogy Arany – Kosztolányihoz, Karinthyhoz vagy Weöres Sándorhoz és sok mai költőhöz hasonlóan – nem vetette meg a nyelvi játékot, illetőleg a szellemes, humoros vagy éppen csípős stílust. Budenzről és Simonyiról például ezt a leoninust írta: „Oh Búdencz, Búdencz, magad is már mennyire túlmensz. Nézd fiadat Simonyit! Elhagya, rád se konyít” (MNY. XIII, 157). Mint Ferenczy megjegyzi: „»Budenzhez« írta Arany 1878-ban következő »akadémiai papírszéletét« (akadémiai ülés alatti rögtönzését): »Igazi vasfejű székely a Bálint: Nem arra megy, amerre Hunfálvy Pál int«. Bálint Gábor ugyanis a török rokonság híve volt, s a maga szenvedélyes módján támadta a finnugor rokonság hirdetőit, Hunfálvyt és Budenz Józsefet is” (Nyr. LXXXI, 394). Végül így játszik Arany az ikes-iktelen formákkal: „Akár *iszok*, akár *iszom*, mindig *iszok*, mikor *iszom*” (idézi Simonyi: NyF. 28. sz. 53).

C) Csak gyönyörűséggel lehet olvasni a nyelvi rétegek közül „Az *é-t i-re* váltó tájszólásról” című, sajnos torzóban maradt dolgozatát (ÖM. XI, 556–564). A leíró nyelvtannal kapcsolatban említett és nagyon a ma felé mutató szinkrón módszert ez az értekezés talán még hiánytalanabban megvalósítja, mint „A szörend” című. De persze Arany itt is utal a történeti előzményekre, és az *é*, illetőleg *i* előfordulását végigviszi az egyes szófajokban, a ragokban és képzőkben, valamint a névszói és igei paradigmákban, mindig megjelölve a kivételeket. A nyelvi jelenségre az adatokat minél teljesebben összegyűjtő, majd tüzetes elemzéssel rendszerező Arany János talán ebben a dolgozatában mutatkozik meg igazán. A sajtó alá rendező joggal jegyezte meg: „... egyes megállapításoktól, magyarázatoktól eltekintve – kiállta a következő század nyelvtudományának kritikáját, s forrásértékűnek számít” (ÖM. XI, 875), én még azt tennem hozzá, hogy bár volna sok – anyagában, módszerében, eredményeiben – hasonló feldolgozású értekezésünk!

Azt hiszem, saját költői és prózai művein kívül Arany Jánosnak irodalmi nyelvünk érdekében a legnagyobb tette az volt, hogy egy kissé korábbi műszóval: megemendálta Madách világirodalmi szintű alkotását, „Az ember tragédiájá”-t. Arany egyébként így nyilatkozott egy Madáchhoz küldött levelében saját javítási módjáról: „Engem nem visz rá a lélek, hogy gondolat helyett gondolatot állítsak, mely nem a tied; ... Sok van jegyzeteim közt, hol az én javításom simább, de a te szöveged erősebb. Az ilyeneknél kétszer meggondolom a változtatást... Néhol pedig némi darabosság oly jól áll, hogy sajnálna az ember megválni tőle, mint Bánkban némely zordságaitól. Mind ezt jó meggondolni a ki javít.” (Madách Imre Összes Művei. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Bp., 1942. II. 1014–1015.) Magam kilenc évvel ezelőtt tanulmányoztam Arany javításait és „A Tragédia szövegmodosításai és a korabeli irodalmi nyelv” című dolgozatomban az elemzés után ilyen eredményre jutottam: „Általában megállapíthatjuk, hogy mind Arany, mind Szász Károly, mind pedig Madách szinte kivétel nélkül a mai nyelvhasználat irányában változtat, azaz a nyelvjárásiasztól a köznyelvi, a régiestől az újabb, a szokatlantól a szokottabb stb. variáns felé.” (It. 1974: 659.) Majd ezzel zártam mondanivalómat: „Annyit az előadottak alapján összefoglalásként megállapíthatunk, hogy a magyar irodalmi nyelv normarendszere – kisebb állandóan jelentkező ingadozásokat nem tekintve – szinte teljesen megszilárdult, különösen egy olyan kivételes nyelvérzékű költő ajkán és tollán, mint Arany János” (uo. 662). Ime tehát Arany Jánosnak ez a tevékenysége is a ma felé mutat.

Itt jegyzem meg, hogy Arany Jánosnak volt érzéke a nyelv durvább, illetőleg argó jellegű szavai, kifejezései iránt is. Ilyen nyelvi elemekkel él például „Hídavatás” című költeményében, de mint Keresztury rámutat: a fordítási tevékenységhez „vonzhatta a lehetőség is, hogy az újra elfinomodó ízléssel szembefordulva értékesítse nyelvünknek a magas költészetből kizárt nyersebb rétegeit, amelyeket a Shakespeare-fordításokkal kapcsolatban is védelmébe vett” (i. m. 217).

D) Arany – mint már jeleztem többször – a történetiség híve volt, a nyelvi-stilisztikai jelenségek vizsgálatában, megítélésében is. De e tekintetben szintén a realitás talaján állt. Mint emlékeztettem rá, a leíró jellegű dolgozataiban ott és annyira taglalja a történeti háttérrel, ahol és amennyire szükséges a leíró rendszerezés és a kivételek megértéséhez – valamiképpen úgy, ahogy az egyetemi reform során a leíró és a történeti nyelvészet „összeházasítását” elképzeljük, csak persze Arany eljárása bizonyítottan sikeres volt, a mienk viszont – legalábbis egyelőre – még bizonyítatlan. Vannak azonban Aranynak történeti jellegű fejtegetései is. Bár a túlzott etimologizálást hol keményen, csípős éllel, hol tréfásan elítélte, szófajta dolgozataiban arról tett tanúbizonyságot, hogy ehhez is volt érzéke. Simonyival szemben ma is helytálló érvekkel bizonyította be például, hogy *eper* szavunk nem származhat a német *Erdbeer*-ből (ÖM. XI, 532).

Íde iktatom még említett nyelvjárási dolgozatának a kezdő sorait, amelyek mutatják, mennyire felismerte Arany a történeti-összehasonlító módszer jelentőségét: „Nem lehet a magyar nyelvészet körében napról-napra élénkülő mozgalmat öröm nélkül szemlélni. A nyelvészet, mely Révaiig, úgy szólva, bölcséjében volt s ő utána sem fejlett oly arányban, mint a hatalmas kezdet után vární lehetett, mind nagyobb tért foglal el. Amaz önkényes szóboncolás, mely boldog-boldogtalan által, a nyelv múltjának és jelenének kellő ismerete nélkül üzve, képtelen eredményekhez jutott, napjainkban a nevetséges ritkaságok közé tartozik. A hasonlító nyelvészet, a helyett, hogy a sémi nyelvek felé kacsingatna s bibliai reminiscenciák ködében tapogatóznék, megellete természetes medrét: az altáji nyelvzömöt.” (ÖM. XI, 556.)

E) Hogy Arany szűkebb értelemben vett nyelvművelő munkálkodása szintén mennyire napjaink – és azt hiszem nyugodtan mondhatjuk: a holnap – felé mutat, azt igazolta Lőrincze Lajos „A nyelvművelő Arany János időszerűsége” című nemrég megjelent dolgozatában (NyéK. 47. sz. 12–19). A tényeknek nagyon megfelelően írja Lőrincze: „A nyelvművész Arany mellett a nyelvművelő Arany is példa és tekintély számunkra, a nyelvművelés mai munkásai állandóan és haszonnal forgatják Arany nyelvművelő írásait, mert elvi alapjaira ma is bátran lehet építeni, nyelvművelő gyakorlatának tanulságait ma is igen jól lehet hasznosítani.” (I. h. 12.)

F) Arany János még nagykorósi tanárkodása idején két tanulmányban tárgyalja a magyar verstan kérdéseit: „Valami az asszonáncról” (ÖM. X, 213–217), „A magyar nemzeti versidomról” (uo. 218–258), és ehhez csatlakozik „A rimezett versalakokról” című töredék (uo. 259–263). Ezekre égető szükség volt, ahogy Szilágyi írja: „... hogy végre meg lehessen zabolázni a költészet útonállóit” (i. m. 115). Arany valóban – mondhatjuk nálunk elsőként – meghatározza és rendszerezi a verstani alapfogalmakat, mégpedig annyira előremutatva, hogy „Horváth János az egész újabbkori kutatás ősforrásaként tiszteli” (ÖM. X, 605). Úgy látszik azonban, hogy a tanulmányokban még más is a ma felé mutat. Szabó Zoltán „A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai”

című munkájában (Kolozsvár–Napoca, 1977.) ugyanis Horváth Ivánnak „A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben” című dolgozatára hivatkozva (ItK. 1972: 3.) arra utal, hogy „Arany János verselméletében van néhány generatív vonás. A költemények verstani szerkezetében bizonyos szabályok rejtett működését feltételezte, s ezek összességét indulatnak nevezte, ami Horváth szerint a közlés közben működő versritmust, hangritmust létrehozó mentális automatizmusok elnevezése. Mindennek forrása feltehetőleg a generatív grammatika egyik úttörőjének számító Humboldt nyelvelmélete. Erre utal például az, hogy Aranynál is kimutatható a nyelv energiaként, produkcióként való felfogása” (165). Majd így folytatja: „Mintha ugyanennek a generatív felfogásnak másféle megnyilvánulásait fedné fel Szépe György is Arany asszonánc-elméletének nyelvtudományi megvilágításában (Nyr. XCIII, 1–32), különösen abban, amit Arany az ideális forma megvalósulásáról és a grammatikalitással összefüggő licenciák fokozatairól mond.” (Uo.)

7. Végezetül és összegezőként: van hát mit tanulunk Arany Jánostól, közvetve és közvetlenül, és van folytatnivalónk is bőséggel.

Magyar Nyelv 79 [1983]: 397–408.

SZILÁDY ÁRON ÉS A NYELVTUDOMÁNY*

Tisztelt Emléklés!

Hölgyeim és Uraim!

1. Előadásom címe: Szilády Áron és a nyelvtudomány, pontosabban a magyar nyelvtudomány. Mindjárt egy vallomással kell kezdenem – ez talán furcsán is hangzik –, tudniillik azzal, hogy korábban nem foglalkoztam Szilády Áronnal. Ismertem a nyelvészeti munkásságát, de olyan elmélyülten, ahogy Bognár tanár úrtól hallottuk, nem foglalkoztam vele. Persze kérdéses, akkor miért vállaltam el az előadást. Mindenekelőtt azért, mert Benda Kálmán, kedves jó atyai barátom – akiről a gyűlés kezdetén kegyelettel megemlékeztünk – ezelőtt hét-nyolc héttel egy este későn megkért erre, nagyon kedvesen, és azt mondta: ne mondjal nemet. És én nem mondtam. Ez önmagában persze kevés ahhoz, hogy az ember elvállaljon egy ilyen előadást. Hogy miért tettem mégis, azt kívánom felsorolni, és amit elmondok, az egyben vázlata is lesz az előadásnak.

Először is azt a kort, amelyben Szilády Áron munkálkodott, alkotott – a nyelvtudományban 1870-től 1920 tájáig – már behatóan tanulmányoztam. Szilády Áron – előre jelezhetem – meghallotta az idők szavát a nyelvtudományt illetően is, és ezen a területen szintén maradandót alkotott.

Másodszor azért vállaltam el, mert – mint korábban több könyvem is tanúskodik róla – hosszú ideig kutattam, hogy hogyan alakult ki a magyar irodalmi nyelv, és hogy mennyiben segítette elő a jelzett fél évszázad a múlt század közepe tájára egységesült

* A magnetofonszalagon rögzített előadás javított változata. Elhangzott 1994. márc. 19-én Kiskunhalason, a Szilády Áron Társaság emléklésén.

magyar irodalmi nyelvnek az elterjedését. Nos, Sziládyról e tekintetben is pozitív tudok mondani.

Harmadszor azért is vállalkoztam, mert úgy érzem, Szilády Áron a református szellemiségnek volt a képviselője. És ilyen szellemiség van, akkor is, ha némelyek tagadják.

Megemlítem továbbá, hogy Szilády mint műfordító csatlakozik a nyelvtudományhoz, és műfordítóként is kiváló volt. A műfordítás kérdéseivel egyébként szintén foglalkoztam. Tudniillik 1983-tól 1989-ig Helsinkiben voltam vendégprofesszor, és ott a megindított magyar szak keretében a műfordítás kérdéseit is meg kellett tárgyalnunk: kik, mikor, milyen színvonalon fordítottak le magyar műveket finre és viszont. (Csak zárójelben utalok rá, hogy öt kitűnő Kalevala-fordításunk van!)

Végül azért is szívesen vállaltam az előadást, mert úgy látom, Szilády Áron olyan egyéniség volt a maga elzárkózottságában is, aki egy életet végigdolgozott, aki vidéken maradt, aki tántoríthatatlan volt a munkájában és a nézeteiben, vagyis olyan személyiség, aki példát mutat a ma talaját vesztett emberének is.

2. Abból indulok ki: mindenfajta tudománytörténetnek, így a nyelvtudománytörténetnek is az a feladata, hogy az egyes alkotókat, az egyes alkotásokat és irányzatokat a mai érték szerint tegye mérlegre, de olyan módon, hogy egyszersmind helyezze is vissza abba a korba, amikor az alkotó élt, illetve amikor a vizsgált mű és irányzat létrejött.

Vajon mi vitte Szilády Áront, a teológust, a lekipásztort a nyelvtudomány felé? Summázva azt mondhatjuk: sok minden. Már a kiskunhalasi gimnáziumban kedves tanára, Szilágyi Márton, a kitűnő tudós bevezeti a latin, a görög, a francia, sőt a héber tanulmányokba. Aztán Nagykőrösön Arany János, Szász Károly és Ács Zsigmond tanítja. Itt angolul, németül tanul. Aztán jön Debrecen, a teológia, Lugossy József, a kiváló nyelvész, aki a stílusztikában is számottevőt alkotott, elsősorban a keleti nyelvek, a héber, az arab, a perzsa, a török felé viszi Szilády Áront. Ekkor már számos nyelvet tudott, itt azonban még az olasszal és a hollanddal is gyarapította ismereteit. Ezután tanulmányútra megy Törökországba, majd következik a híres göttingai egyetem. Itt olyan kiemelkedő, akkor modernnek számító nyelvészekről tanult, mint Benfey és Curtius. Meg kell említenem továbbá, hogy Arany, Toldy Ferenc, Szász Károly később is hatott rá. Ekkor, különösen Szilády Áron indulása idején, még egységes filológia van. Nincsen külön irodalomtudomány és külön nyelvtudomány, csak filológia (Toldy Ferenc 1861-ben még a magyar nyelv és irodalom tanára lesz a pesti egyetemen).

Mi vitte ezenkívül a nyelvtudomány felé? Hadd említsem meg a reformációt is. A XVI–XVII. század és későbbi nagy reformátor elődök (Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Sztárai Mihály stb.) mindnyájan foglalkoztak nyelvészeti kérdésekkel, de legalább fordítással, illetve szépírók is voltak. Szenczi Molnár Albert például 1610-ben megírja latinul az első teljes magyar nyelvtant. Ezek a kiváló egyéniségek mindenképpen hathattak Szilády Áronra is.

Végül az önállóuló nyelvtudomány – körülbelül az 1870-es évektől – szintén feladta a leckét a vele foglalkozóknak. Erről azonban külön is szólnom kell röviden.

3. Az 1870-es évektől az első világháború végéig terjedő fél évszázadot a nagy alkotók és a nagy alkotások korának szoktuk nevezni. Miért? Azért, mert először is nagykorúvá válik a hazai finnugor nyelvtudomány. Ennek elindítója és megalapozója Budenz József, aki Németországban református teológusoktól hallott először magyarul beszélni, és nyelvünk annyira megtetszett neki, hogy Magyarországra költözött, és nem is ment többet vissza hazájába. Két nagy munkája van: a Magyar–ugor szótár és az Ugor alaktan (ezekben az „ugor” szó finnugort jelent). Az ő örökét tanítványa, Szinnyei József folytatja. Tudományos rangra emelkedik aztán a magyar nyelvvel foglalkozó tudomány is. Megalapozója Simonyi Zsigmond. De felemelkedéséhez hozzájárul Szarvas Gábor, majd Melich János, Gombocz Zoltán, Kniezsa István és mások is. Melyek voltak a „nagy” alkotások? Budenz művein kívül Szinnyei Nyelvhasználat, továbbá Simonyi munkái: a Tüzetes magyar nyelvtan (Balassa Józseffel együtt írta), a Magyar kötőszók, a Magyar határozók, A jelzők mondatana stb. És a nagyon is fontos szótárak: a Magyar nyelvtörténeti szótár három kötetben, A magyar tájzsótár, az Oklevélszótár, a Nyelvújítás szótára stb. Megindul a névtudomány, a fonetika, a nyelvjárástan, a stilisztika, és még sorolhatnánk tovább. Aztán 1904-ben megalakul a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Megemlítem még a Magyar Nyelvészet című folyóiratot, amely 1856-tól 1862-ig jelent meg (a hatodik kötetébe Szilády is írt), a Nyelvtudományi Közleményeket, amely 1862-től a mai napig megjelenik, aztán 1872-ben indul a ma is megjelenő Magyar Nyelvőr és 1905-től a Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvőrnek 1872-ben Mit akarunk? című cikkéből közelebbről kiderül, hogy örködni akar a magyar nyelv felett, a nyelvújítás szabályellenes szóalkotásait helyesekkel kívánja pótolni, aztán az idegen nyelvekkel való érintkezésből származó korcs alakulatok ellen szintén védekezni akar. Kiemeli továbbá az anyaggyűjtés fontosságát (a régi nyelvből, a tájnyelvekből, az újabb irodalomból). Gyűjtöttek aztán szinonimákat. Ezekből a munkálatokból Szilády is kivette a részét.

Milyen elvet vallottak a falusi, paraszti nyelvet illetően? Az igazi, romlatlan nyelv, a követendő nyelv szerintük a falusiak, a parasztok nyelve, a nyelvjárások. Ez a felfogás így visszatekintve sem helyeselhető, mert akkora már létrejött a normatív, esztétikailag is kiemelkedő irodalmi nyelv. Szarvas Gáboréknak mindamelllett érdemük, hogy közügyggyé tették a magyar nyelvvel való foglalkozást, és hozzájárultak nyelvünk, különösen szókincsünk helyesebbé, szebbé, teljesebbé tételéhez és nyelvtudományunk felvirágzásához.

Először szeretném leszögezni a következőt: igaz, hogy Szilády Áronnak nem volt fő kutatási területe a magyar nyelvtudomány; igaz, hogy inkább az egységes filológiát művelte (ebbe beleszámított tehát az irodalom, sőt a történelem és a néprajz is); igaz, hogy gyakran „segédeszköznek” tekintette a nyelvészetet a történelmi, irodalmi vagy néprajzi tanulmányaihoz, mégse tagadnám meg tőle – szembeszállva a kiváló Horváth Jánosnak a szintén kiváló Szilády-tanulmányával (Tanulmányok. 1955. 507–508) –, hogy a nyelvtudományt (meg fogjuk látni) bizony önmagáért is művelte. Persze igaz, hogy – amint Horváth János írja – „Szilády történeti vonzalmainak Mekkája mindenkor a magyarság múltja volt” (i. h. 507), de akkor valójában a nyelvtörténet, sőt az irodalomtörténet se igazán önálló tudomány még.

Ami Sziládyknak a kutató- és tárgyalómódszerét illeti, megállapíthatjuk: lényegében filológus módszerről van szó. Azaz mindig adatokra épít (ezeket lehetőleg teljesen felkutatja), az adatokból vonja le a következtetéseit; aztán a kor felfogásának megfelelően a történeti adatokon kívül a népnyelvhez, a nyelvjárásokhoz fordul, mert úgy véli, hogy nyelvünk jellemzője az egyszerűség, és ez a népnyelvben található meg igazán. Módszerében a ma felé mutat például az, hogy sokat ad a szavak jelentésére, és a jelentések összehasonlítását is követeli.

A) Az első terület, ahol Szilády marandókat alkotott: a szótörténet. Próbáltam megszámolni az idevágó cikkeket, amelyek a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben és másutt jelentek meg, s úgy gondolom, a számuk 20–25-re tehető, de az e cikkekben szereplő szavak mennyisége 50–60-ra is rúghat. Ilyen szavak: *könyörög*, *rebetegös*, a Halotti beszéd *feze szava*, *sirály* és *csér*, *szégyenkő*, *ekklezsia-követés*, *Nemere*, *szőkőév*. *Wien* (Bécsnek a magyar neve mellett áll ki magyar nyelvű szövegben).

Mi jellemzi ezeket a cikkeket? Mindenekelőtt sokszor idéz tájszavakat, amelyeket maga hallott Halason, Nagykőrösön és egyebütt: felhasznál népmesei elemeket, és emlékeit is elmondja a tárgyalt szavakkal kapcsolatban. Aztán sok szóalakat idéz, szorgalmasan utánuk jár a szótárakban; utal továbbá arra, hogy ki mit mondott, írt az illető szóval kapcsolatban; rendszerint analógiákat keres, és azt is megmondja, amit nem tudott megoldani. Kiemelem még, hogy mindezt élvezetes, egyáltalán nem száraz stílusban adja elő. A későbbiek felé nézve sürgeti a nyelvtörténeti szótárnak, a tájszótárnak a megjelentetését, valamint a helynevek összegyűjtését. Előremutató továbbá, hogy szorgalmazza – többek között – a kun eredetű földrajzi nevek számbavételét is. Ezt különösen most értjük meg, amikor Györffy György kötetei (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza) és a megyei földrajzinév-kötetek sorrendre napvilágot látnak.

Lássunk egy példát is. Idézek a Magyar Nyelvben 1910-ben Nemere címmel megjelent írásából: „Tolnai Vilmos a Nemeréről szólva említi, hogy a közzétett népköltési adatok közt csak egyetlen egy dalt talált (Erdélyi János Népdalai II. 528. sz.), amely a Nemere nevééről említést tesz. Tudomásom van egy másikról. Egész-e, töredék-e? nem tudom. Így hangzik:

Hideg a Nemere szele,
Forró a rózsám kebele:
Ha megfázom, ha meghülök,
Rózsám keblén melegülök.

Ennyi az egész. Urát adom, hol vettem, 1856-ban három ajánló levéllel érkeztem Konstantinápolyba. Az egyik Kmetty György tábornokhoz (Izmail basa) szóló, bátyjától K. Pál debreczeni orvostól. Megérkezésemkor Kmetty Gy. Nagybeteg volt s csak augusztus 20-án fogadott, akkor is ágyban fekve. Szilágyi Dániellel és Antos Lászlóval szálltunk csónakba s jó pár órába telt, míg a bejkoszi öbölbe értünk az ázsiai parton, hol akkor Kmetty lakott segédjével, a körösladányi származású, Palermo ostrománál elesett Tüköri Lajossal, aki a parton várt bennünket és Zsurmai (Zsurmánczky) lengyel eredetű, itthon honvédőrnaggyal, akkor Kmetty háztartását vezető kamarással (később hazajött s a Császár-fürdőben ereit felvágta, úgy halt meg).

Mi a csónakban sírva vígadtunk, Rodostót, Pontuszparti sírt emlegettünk, az emigrans Szilágyi az Édes fálum határa-ra s efféle szomorkás nótákra gyűjtött. E közbe Antos így szól: daloljunk egy székely nótát is! S az itt közlöttre tanított bennünket. A török kajikdsi egyéb nótákra füle botját se mozdította, amíg az egyszerű, de eleven székely dalt ő is próbálgatta eltanulni.”

E cikkből is kitűnik, hogy milyen érdekes stílusban ír a *Nemere* névről.

Egy másik cikkében kiáll a *szökőév* elnevezés mellett – vitázva a *tolóév*-et javaslókkal –, arra hivatkozva, hogy ilyenkor Mátyás napja 24-ről 25-re szökik. Egyébként a Történeti-etimológiai szótár is idézi Szilády véleményét ekkor is és más esetekben is. Ennyit a szótörténetről.

B) Szilády részt vett a néprajzi adatok gyűjtésében is. Ennek a kornak szinte ez a legjellemzőbb sajátága, mint ahogy már utaltam is rá. Valójában minden tudomány úgy kezdődik, hogy először összegyűjtik az adatokat, és aztán jöhet az elemzés, a rendszerezés, az elméleti eredmények leszűrése. Mit gyűjtött Szilády? A Magyar Nyelvőr második kötetében, tehát 1870-ben tíz ráolvasást közöl (306–309) többek között Halasról, Kiskunmajsáról, Félegyházáról és máshonnan. Egyúttal fel is szólít hasonlóknak a gyűjtésére ilyen szavakkal: „Bár mások is követnék példáját (ti. a Kriza Jánosét), hogy az ország különböző vidékein még ma is sűrűn található effajta mondókákból legalább akkora gyűjteményt lehetne összeállítani, mekkorával – száz honfitársaink már évek óta dicsekedhetnek.” Erre is idézek egy példát (i. h. 306); a Szömverésű címűt: „Ha halárra van a beteg mögverve semmissé használ, ha életre (ti. ha gyógyítható) van csak mögverve, akkő möggyógyú ha a temetobü 9 sírrü 9 marék földet hoznak, abbü meleg földöt fűznek, abba háromszö, – este, röggê, débê – mögfördetik. (Halas.)”

(Hogy mi rejlik az ilyen gyűjtésekben, arra jó példa Erdélyi Zsuzsanna Hegyet hágék, lőtöt lépék (Archaikus népi imádságok) című gyönyörű szép munkája [Magvető Kiadó, 1976]).

A nyelvtudománynak önmagáért való művelése Sziládynál igazán a névtanban vagy onomasztikában mutatkozik meg. Igazat kell adnunk Horváth Jánosnak, amikor 1924-ben ezt írja Sziládynak a Magyar Nyelvőrben (2: 11–18, 104–110) megjelent tanulmányáról: „A nevekről oly szép, oly sok szempontú és kicsinyiségében is gazdag tartalmú tanulmány... Eredetiség, józanság, csaknem mainak mondható tudományos felfogás lep meg” (i. h. 508). Ez száz százalékig igaz, erről a tanulmányról ma is ugyanezt mondhatjuk el.

Helyesen követeli tanulmányában Szilády Áron a család-, a személy- és a gúnynevek, sőt az állatnevek gyűjtését. A nyelvtudományt természetesen az is érdekli, hogy a kutyáknak milyen nevet adnak. Érdekes megfigyelni, hogy gyakran folyónevet kapnak (pl. Tisza, Sajó stb.), és emögött valamilyen megmagyarázhatatlan pszichológiai indíték áll. Itt azonban főként a személy-, a család- és a gúnyneveket említi. Mostanában jelent meg egyébként Kázmér Miklósnak Régi magyar családnevek szótára, XVI–XVII. század című nagy munkája. A személynevek történeti szótára – több kísérlet ellenére – még várat magára.

Igen érdekes, amit Szilády a gúnynevekről mond. Kiemeli, hogy ezekben a nép jellemzőereje nyilvánul meg, és hogy új szóképzésformákat is hozhatnak létre. Döbrentei – írja – „ragadt” neveknek mondja őket, ő viszont „ragadványnév”-nek

hallotta, és ezt nem tartja „helytelen nevezet”-nek. Azóta ez a névváltozat állandósult. Ezeket a neveket Hajdú Mihály irányításával nagy lendülettel gyűjtik az ELTE hallgatói és a tanárok.

Megemlítem még, hogy sok érdekeset (akkoriban újat) mond a *-d* kicsinyítő, illetve helynévképző történetéről; számos példát idézve, rámutat, hogy a Lugossy által kidolgozott hangrendi párhuzamnak milyen fontos szerepe van, továbbá, követeli a képzők jelentésárnyalatainak a megállapítását, feltérképezését.

D) Nagyon beillett a korba – mint láttuk – a nyelvemlékek kiadása. 1873-ban az Akadémia elhatározta, hogy nyelv- és irodalomtudományunk szükségképpen a kézirat (codex) irodalom egészét hozzáférhetővé kell tenni Nyelvemléktár címen. Gondozását a Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron „szerkesztőségre” bízta. Az első három kötet szerkesztésében ilyenformán Szilády is részt vett (csak zárójelben utalok rá, milyen kár, hogy nem követték az eredeti művek helyesírását, és hogy más pontatlanságot is elkövettek).

5. Egy lépéssel tovább haladva már nem a nyelvtudományról van közvetlenül szó, hanem a nyelv- és irodalomtudományról együtt, tehát arról a bizonyos egységes filológiáról. 1872-ben Gyulai Pál indítványára az Akadémia elhatározta, hogy a régi magyar költők műveit megjelenteti. De 1875-ben a megbízott szerkesztő, Toldy Ferenc meghalt. Így Sziládyt bízták meg a szerkesztésével. 1877-re meg is jelent a Régi Magyar Költők Tára első kötete, majd a többi.

Magam az 1886-os V. kötetet néztem át, de ebből képet nyerhetünk az egész fontos sorozatról. Ebben Szilády mintegy 200 lapon közli XVI. századi költők verseit, drámáit (köztük a Sztárai Mihályéit), majd több mint 100 lapon következnek a jegyzetek és ezek után a szó-, név- és tárgymutató. A kötet célját Szilády így határozza meg: „az egyes költők műveinek tára, akiket műveikkel együtt az ismeretlenség vagy feledés homályából kell előhívni és egyelőre sorba állítani” (VII). Az egységes filológiai szemléletről meg így vall: „A nyelv és irodalom története művelésének nálunk is együtt tartva kellene haladni” (VIII). És hangsúlyozza a nemzeti művelődés fontosságát. Megjegyzem még, hogy a jegyzet egyszerre irodalomtörténet, stilsztika, műfaj-történet, történelem, névtan és szótörténet.

6. Amikor a múlt évben arról tárgyaltunk, többször is, legyen-e református egyetem, én – sokakkal szemben – igennel szavaztam. Elsősorban azért, mert szerintem van református szellemiség, amelyet éppen ennek az egyetemnek, illetve az ott kiképzendő tanároknak kell képviselniük. Ez a szellemiség egyáltalán nem azt jelenti, hogy többre tartjuk magunkat másoknál. De éppen Sziládyval kapcsolatban is olyan jellemvonásokra gondolok, mint a tisztesség, a jellemes, erkölcsös magatartás, a becsületesség, aztán mások tisztelete, a munkaszeretete, a múlt, a hagyomány megbecsülése, a nép és a haza szeretete, a műveltség szorgalmazása, aztán a szerénység: megelégedés azzal, ami éppen van. És sorolhatnám még tovább. Én ezt tartom református szellemiségnek, és valahogy az az érzésem, Szilády Áront is ilyesmi hatotta át. Amikor például Temesvári Pelbártot úgy látta, hogy a reformáció előfutára, nyelvvédő hazafi és így tovább. Aztán abban is ez mutatkozik meg, hogy Balassinál például kiemeli a népi humort, a népdalok szeretetét. Továbbá az a tény is ezt jelzi, hogy akiket vizsgál, nagyjából a XVI. századi protestánsok, prédikátorok és tanítók. Még tovább menve: mindig a nemzeti feladatot emlegeti, és a népköltészet

jelentőségéről beszél stb. Tehát azt mondom, Sziládyt a református szellemiség is hajtotta.

7. A következőkben arról kellene szólnom, hogyan szorgalmazta Szilády a magyar irodalmi nyelv elterjesztését. Mi is az irodalmi nyelv? A XVI. század húszas-harmincas éveiben még mindenki a saját nyelvjárásában beszélt. Sylvester például *i-ző* nyelvjárásban fordítja le az Újszövetséget. Időközben azonban mintegy kialakul az az igény, hogy egységes nyelvi változatra van szükség, amilyen már korábban megjelent például a franciáknál. Az irodalmi nyelv vagy újabb nevén a nyelvi sztenderd egy, a nyelvjárások fölé emelkedő, mindenki által elismert, alapjaiban egységes, normatív nyelvi változat. Ennek a kialakulása nálunk is megindult a XVI. században, és ehhez a reformáció nagymértékben hozzájárult az anyanyelvi istentisztelettel, iskolák, kollégiumok alapításával, a Biblia lefordításával, a zoltároskönyv megjelenítésével stb. A reformáció még a nyomdákat is szolgálatba állította, a XVI. századi Magyarországon húsz nyomda volt, és abból tizenkilenc protestáns alapítású, csak az egy nagyszombati katolikus. A nyomda tudniillik mindig egységesít, egy egyszerű példával: nem lehet egyszer azt írni, hogy *szem*, utána meg azt hogy *szöm*. (Dugonics András még próbálkozik az Etelka c. regényében az *ő-ző* nyelvjárás irodalmi szintre emelésével, de akkor már sikertelenül.) Ez az irodalmi nyelv aztán fokozatosan teljessé válik a múlt század közepére. Szilády saját írásaiban szintén ezt az egységes irodalmi nyelvet képviselte. Pedig Halason az eredeti nyelvjárás, a régi reformátusoké *ő-ző* volt, csak a palócok, meg a máshonnan jött katolikusok nem beszélték az *ő-ző* nyelvjárást. Szilády írásaiban *ő-ző* forma alig található.

8. Lehetne még szólni a műfordításról, Szilády Áron fordításairól. A magyar irodalom a műfordítás tekintetében az elsők között van. Olyan műfordítási irodalommal, mint a miénk kevés nép dicsekedhet. Ennek az alkotó tagja Szilády Áron. Az első fordítói korszak – hogy a legfontosabbakra rámutassak – a Halotti Beszéd, az Ómagyar Mária-siralom és a kódexek kora. A második nagy fordító nemzedékbe Kazinczyék tartoznak. A következőt pedig Arany, Petőfi, Vörösmarty képviseli. Aztán jön a Nyugat: Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula stb. És következik a ma: Németh László, Illyés Gyula, Weöres Sándor és mások. Szilády a reformkoriak, Arany Jánosék és a Nyugat között foglal helyet. Fordításai kiemelkedőek, Arany és Horváth János is dicsérte őket. A perzsa fordításai magyar népi ízt vitt bele, fordított török és arab költőket, fordította az észt Kalevipoet is.

9. Végül a stílusáról. Mint néhány példából láttuk, stílusa, kifejező módja olvastatja magát, érdekes, sohasem száraz, olyan képeket használ, amelyek érdekessé teszik mondanivalóját. Ez a stílus egyáltalán nem annak a zord embernek mutatja, amilyenre sokan visszaemlékeznek. Lélekben – az én számomra legalábbis úgy tűnik – nagyon is derűs lehetett, vagy éppen ott az írásaiban élte ki ezt a másik énjét.

10. Összefoglalva tehát csak megismételhetem: Szilády Áron építője volt mindannak, amit magyar irodalomtudománynak, történettudománynak, néprajznak és nyelv tudománynak nevezünk. Kitartásával, vidéken maradásával, tántoríthatatlanságával, munkaszeretetével pedig mint ember is példát mutat a mának, mindnyájunknak.

BUDENZ JÓZSEF ÉS A KORABELI MAGYAR NYELVTUDOMÁNY*

1. A magyar nyelv vizsgálata egyik legrégebb és legjelentősebb nemzeti tudományunk. Sylvester Jánostól – aki Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az elsők között foglalkozott vulgáris nyelv grammatikájával (Grammatica Hvngarolatina 1539.) – napjainkig, nyelvünk múltját és mindenkori jelenét a nyelvtudósoknak, a nyelvtudomány kisebb-nagyobb munkásainak hosszú sora kutatta, akik felmérve a hazai szükségleteket, tanulmányozva a külföldi módszereket, eredményeket, nemcsak itthon szereztek hírnevet a magyar nyelvészetnek, hanem elérték azt is, hogy – talán minden szerénytelenség nélkül elmondhatjuk – nyelvtudományunk fejlődésének legtöbb szakaszában – éppen a legkiemelkedőbb magyar nyelvészek munkássága következtében – nemzetközi szintű volt, sőt nemegyszer innen kerültek ki egy-egy új kutatómódszer, irányzat stb. első képviselői. Legkiválóbb nyelvtudósaink sorában is azonban mintegy a csúcst – legalábbis az egyik csúcst – Budenz József, egyetemünk Finnugor Tanszékének a megalapítója jelenti.

Vajon miért? Milyen új eredményeket hozott Budenz a nyelvtudós, a tanár és nevelő, valamint a tudományszervező?

Magam „A magyar nyelvtudomány története” című vázlatos összefoglalásban (The Hungarian Language Edited by Loránd Benkő and Samu Imre. Budapest, 1972. 349–377) a múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig terjedő alkorszakot, illetőleg ezen belül Budenz munkásságát – nagyon röviden – így jellemeztem. Budenz József fellépésével elérkezünk nyelvtudomány-történetünknek ahhoz a szakaszához, amelyet méltán tekintünk a nagy alkotók és a nagy alkotások korának, a magyar nyelvtudomány egyik legjelentősebb időszakának. Ez alatt a nem egészen fél évszázad alatt bontakozik ki, és emelkedik valóban tudományos rangra a hazai finnugrisztika, majd a magyar nyelv vizsgálata. Ekkor születnek meg – gyakran több vagy éppen sok munkatárs közreműködésével – azok az összefoglaló nagy munkák – mindenekelőtt szótárak, de egyéb szintézisek, rendszerezések is –, amelyek szilárd bázist teremtettek a további eredményes és korszerű munkálatokhoz. E korszak első évtizedeinek legfőbb tette és egyben jellemzője az összehasonlító és történeti nyelvtudományak a hazai meggyökereztetése és felvirágoztatása. Mindez elsősorban Budenz József nevéhez fűződik. Ő az első olyan nyelvész Magyarországon, aki nem önképzéssel szerezte nyelvészeti iskolázottságát. Mint ismeretes, Göttingában, egyetemi éve alatt magáévá tette a már megbízható eredményeket felmutató indoeurópai nyelvtudomány eljárás módját, az összehasonlító-történeti módszert, és Magyarországra kerülve ennek megfelelően tűzte ki a feladatot: módszeresen tisztázni nyelvünk szókincsének és nyelvtani rendszerének a többi finnugor nyelvekével egyező közös eredetű elemeit, sajátosságait. Két nagy munkája – a „Magyar – ugor összehasonlító szótár” és az „Ugor

* Előadásként elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke alapításának 100. évfordulója alkalmából tartott ünnepségen 1972. IX. 18-án.

alaktan” – e feladat megvalósítását szolgálta, olyan szinten, hogy rájuk épült a – hazai és hazain túli – finnugrisztika egész további fejlődése, és hogy méltó mintát szolgáltatott a szintetikus feldolgozásmódra. Budenz e tekintetben is kimagasló, hogy egyrészt az egyetemünkön 1872-ben létrehozott tanszéket a finnugrisztika, sőt a hazai nyelvtudomány központjává tette, maga körül valóságos iskolát teremtett: éppen tanítványai lettek az említett későbbi nagy alkotók, illetőleg nagy alkotások szerzői, másrészt a Hunfalvytól megindított Nyelvtudományi Közlemények az ő szerkesztői munkássága következtében nőtt nemzetközi szinten is vezető finnugor folyóirattá.

Hadd tegyem azonban mindjárt hozzá az eddig elmondottakhoz, hogy Budenz nemcsak a hazai finnugrisztikát emelte valóban tudományos rangra, hanem – közvetlenül és közvetve – igen hathatósan hozzájárult ahhoz is, hogy a magyar nyelv vizsgálatát középpontba állító, szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány szintén kibontakozhassék, és a századfordulóra addig soha nem tapasztalt virágzásnak induljon. Ez irányba Budenz közvetlenül saját munkássága, közvetve pedig tanítványainak (Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Munkácsi Bernát, Halász Ignác, Balassa József, Vikár Béla stb.) a rendkívül sokrétű tevékenysége révén hatott.

Referátumomban arra szeretnék röviden rámutatni, hogy Budenz mely területeken vált elindítójává a mai értelemben vett magyar nyelvtudománynak. Feladatom nem könnyű. Nem könnyű, mert nagyon gazdag munkásságról van szó, amelyben nemegyszer problémát jelent a finnugor és magyar nyelvi vonatkozások szétválasztása is. De nem könnyű azért sem, mert Budenzről – minthogy valóban minden tekintetben szeretetre méltó egyéniség volt – a közelebbi és távolabbi tanítványok a legutóbbi időkig sokan és sokat megírtak (Lakó professzor úr igazán alapos és szép, délelőtti előadásáról ezúttal nem is szólva), sőt Horger Antal 1908-ban a Budenz halála után szokásos József napi megemlékezésen – amelyet tanítványai Budán a „Márványmenyasszony” vendéglőben („hol oly szívesen vacsorálgattok”) egykori mesterük tiszteletére minden évben megrendeztek – „a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtörténet terén szerzett érdemeiről” is előadást tartott (MNy. IV, 193–201). Mivel azonban ez utóbbi kivételével a megemlékezések és a tudománytörténeti tanulmányok Budenznek inkább a finnugrisztikában elért eredményeit méltatták, Horger értekezése pedig több mint hat évtizede látott napvilágot, és azóta a magyar nyelvészet módszerekben, elméleti és gyakorlati eredményekben nem kismértékben gazdagodott, sok diszciplínájú tudománnyá vált, talán mégsem lesz haszontalan, ha támaszkodva a korábbi kutatásokra, a ma szemszögéből tekintjük át mindazt, amit magyar nyelvtudományunk Budenz Józsefnek köszönhet.

2. Önkéntelenül is felmerül bennünk a kérdés, mi indította a német Budenz Józsefet arra, hogy éppen finnugor nyelvekkel, köztük a magyarral foglalkozzék. A kezdeti lépések megtételében minden bizonnyal része volt a véletlennek is. Arra gondolok, hogy Göttingában a sors a szintén ott tanuló Nagy Lajos unitárius teológussal hozza össze, és ha először csupán kíváncsiságból, nyelvészeti érdeklődésből is, de kérdezősködik tőle a magyar nyelv felől. Abban azonban, hogy összebarátkozik, szinte egy életre, nemcsak vele, hanem a következő években Göttingába vetődött magyar egyetemi hallgatókkal; hogy a rá jellemző szívóssággal veti rá magát nyelvünk tanulására, és első olvasmányai között ott van Arany János Toldija; továbbá, hogy Schott és Boller nyomdokain az altaji nyelvészetet akarja tanulmányozni, ennek

érdekében anyanyelvi szinten szeretné elsajátítani a magyart, s ezért mindenképpen el akar jutni Magyarországra – mindebben már – talán nem túlzok, ha azt mondom – közrejátszhatott a magyar embereknek, a magyar nyelvnek a vonzó hatása is. Mindenesetre a már 1858 elején kiadott, egy görög suffixumot tárgyaló doktori értekezésében magyar szavakra, példákra bukkanunk (l. Zsirai Miklós, Budenz József, MNyTK. 37. sz. Bp., 1936. 4), és ugyanekkorját kedves tanára, Th. Benfey összehasonlító mesetanulmányához az Erdélyi János gyűjtötte népmeséket olvasó Budenz-től kér effajta magyar idézeteket (l. Budenz-Album 2–3).

A nyelvünk iránti vonzódását csak erősíthette, hogy olyan kiváló szervező, sokoldalú tudós hívta hozzánk és fogadta barátságába – tulajdonképpen már Magyarországra jövele előtt –, mint Hunfalvy Pál. És vajon a Debrecenben és az Érmelléken Lugossy József professzor vendégeként, mindjárt 1958 nyarán nyelvtanulás céljából eltöltött két hónap, majd egy év múlva a háromhetes székelyföldi nyelvjárásgyűjtés és később, 1872-ben Szarvas Gáborral a göcseji és őrségi kirándulás mit jelez? Minden bizonnyal azt, amit Kálmán Béla így fogalmazott meg: „Itt (azaz Debrecenben) érlelődhetett meg benne az a gondolat, hogy meglepszik Magyarországon.” (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850–1920. Szerk.: Szathmári István, Bp., 1970. 138). Továbbá azt, hogy már ekkor új hazát jelentett neki Magyarország.

Ahhoz azonban, hogy Budenz valóban itt telepedett le, és hogy a hazai finnugrisztika megalapítójává és az igazán tudományos alapokon álló magyar nyelvészet elindítójává vált, még két, nem lényegtelen tényező is hozzájárult: kitűnő felkészültsége és sajátos jelleme, egyénisége.

A klasszika-filológiában és az indoeurópai összehasonlító nyelvtudományban való jártassága, a Th. Benfeytől, Curtiustól és másoktól kapott jó iskola stb. mintegy sarkallhatta arra, hogy gazdag elméleti és módszertani ismereteit egy sokkal kevésbé feltárt területen: a finnugor nyelvek – köztük a magyar – vizsgálatában gyümölcsöztesse. És ha mindehhez hozzávesszük, hogy Budenz Józsefet az örökös tanulni vágyás ösztönözte (valóságos nyelvtelenség, egyetemista korától rendszeresen tanulja a nyelveket, állandóan figyelemmel kíséri és bírálja az újabb külföldi nyelvészeti eredményeket: például az újgrammatikus iskola egyes tételeit, a nyelvek osztályozására vonatkozó megállapításokat [l. Balázs János: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 22–23] vagy például volt tanárának, Curtiusnak „Grundzüge der griechischen Etymologie I. című munkáját [MNyset. IV, 354–368] stb.); hogy minden téren a rendkívüli ügybuzgalom és kitartás jellemzi; hogy páratlan tanári egyéniség, aki nemcsak oktatta, hanem nevelte és a tudományos munkába is bevezette tanítványait, felhasználva erre saját könyvtárát, a nekik tartott külön nyelvi órákat és az általa alapított „kruzsok”-ban, a fehér asztal melletti beszélgetéseket, anekdotázásokat – ezeket a jellemvonásokat is figyelembe véve nem csodálkozhatunk azon, hogy Budenz olyannyira megszerette nyelvünket, népünket, hazánkat, hogy többé nem tért vissza Németországba, egész életét nyelvtudományunknak szentelte, és néhány kivétellel magyarul írta meg műveit is.

3. Ha csak végigpillantunk Budenz kisebb-nagyobb dolgozatainak, könyveinek a címjegyzékén, két dolog máris szemünkbe ötlük. Először az, hogy ez az egyáltalán nem magamutogató, rendkívül szerény, csak a tudománynak és tanítványainak élő

ember mennyire kora valóságában élt. A magyar nyelv oktatása – az egyetemtől az elemi iskoláig bezárólag – mindig foglalkoztatta. Egyáltalán nem zárkózott el az új ortológia és a neológia hívei között, valamint a helyesírás körül kibontakozó, sokszor nagyon éles vitáktól. Amikor meg 1872-ben a Magyar Nyelvőr megindult, nemcsak lelkesen támogatta, hanem a finnugor összehasonlító nyelvész Budenz a Nyelvőr célkitűzéseinek megfelelő, magyar nyelvi tárgyú, közérdekű dolgozatoknak egész sorát teszi közzé az új folyóirat hasábjain. Az utóbbi mondottakból is egyenesen következik a másik meglepő tény: Budenz a szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudománynak úgyszólván minden ágában maradandó módon hallatta hangját.

Lássuk először a történeti diszciplinákat.

A) Szóösszehasonlítás, etimológia. – Érthető okokból Budenz legkedveltebb területe a szóösszehasonlítás. Amint maga írja, a MUSz. célja, „...hogya a magyar nyelv szókincséből mutassa ki az ugor eredetű tőszókat, a melyek ugyanis még a többi ugor nyelvekben is lényegesen azonos vagy alkalmasan egyeztethető hangalakkal és jelentéssel találhatók meg.” (I. m. IV.) Hangsúlyozza, hogy szótára nem etimológiai, hanem összehasonlító, vagyis „Az etymológia benne nem cél, hanem esetleg eszköz, a melylyel él a nem teljes (azaz csak alaptökre szorítózó) szövegyezések kimutatására...” (uo. V.); mindamellert éppen a szóhasonlítás helyességének a biztosítása céljából igen gyakran bocsátkozik szófejtésbe. A Nyelvőr első köteteiben található effajta dolgozatai pedig már bevallottan is szófejtések.

A MUSz. csaknem ezer magyar szót vesz vizsgálat alá. Az egyes szócikkek három főrészből épülnek fel: a magyar szó adatait, a vele egyeztetett rokon nyelvi megfelelőket és a fejtegető magyarázatokat – ahogy Budenz mondja: commentárokat – tartalmazó részből. Ez utóbbiban „az egybevetett szókon fennmaradó hangalaki és jelentésbeli eltéréseket” (uo. IV.) elemzi, továbbá a származékokkal foglalkozik, majd igyekszik kikövetkeztetni a finnugor alapalakot. – És mindehhez vegyük hozzá, hogy – amint Kiss Lajos legutóbbi rámutatott (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 49–50) – Budenz nevéhez fűződik török jövevényszavaink vizsgálatának megindítása és a szláv jövevényszavak kutatásának előmozdítása is.

Az a kérdés most már, mivel hatott Budenz szófejtő munkássága a korabeli – és későbbi – magyar nyelvtudományra. Elsősorban a források, az adatok minél teljesebb felkutatásával és felhasználásával, valamint a pontosan meghatározott elvekkel és a szigorú módszerességgel. Ma is megszívlelhető mindaz, amit Budenz a szófejtés helyes módjáról mondott, és mennyivel inkább az volt a CzF.-szótár megjelenése utáni időkben: „...csak olyan szófejtésben lehet köszönet, a mely a maga míveleteiről számot is tud adni: hogy a bizonyos nyelvben csakugyan vannak ilyen meg ilyen alakú tagjai a szónak, s hogy e tagoknak ilyen meg ilyen a funkciójuk; a mely e mellett az alapjelentések egyeztetésével nem új hiú játékot, csak az etymológusnak merész képzeletére bízván a kapcsolatok eléállítását, hanem azokat más, főleg valamennyire hasonló természetű nyelvek észjárásaiban keresi s a talált analógiákat óvatos tapintattal alkalmazza, megkülömböztetvén a természetes egyszerűt a mesterségesen erőtetettől. Hiába való az erőszakos szófejtés, a mely nem is fejt, hanem vagdal, mindjárt az elején kezdvén a szónak tagokra boncsolását, keveset törődve ezek netaláni értékével...” (Uo. VI–VII.)

Hatott továbbá azzal, hogy lényegében rendszerszerűen vizsgálta a finnugor eredetű – vagy annak vélt – magyar szavak előzményeit, és – mint már fentebb utaltam rá – olyan szintézist alkotott, amely indítást és példát adott a későbbi, igen jelentős összefoglaló munkák megszerkesztésére.

Hatott végül az elemzésbe bevont szavaknak eladdig nem tapasztalt mennyiségével és az elemzések példa nélkül álló minőségével, eredményességével. Ez utóbbival kapcsolatban csupán annyit hadd jegyezzek meg, hogy – Kálmán Béla kimutatása szerint (i. h. 141–142) – „A magyar szókincs finnugor elemei” című munka első kötetének (A–Gy; főszerk.: Lakó György. Bp., 1969) 204 etimológiájából 156 már megtalálható Budenznél, és ebből 88 az ő alkotása. Budenz művének időálló voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az említett modern etimológiai szótár a 88-ból 53-at ma is elfogad!

B) Hangtörténet. – Budenznek ilyen tárgyú terjedelmesebb munkája vagy akár nagyobb számú dolgozata nincs. Említettük azonban, hogy szövegyeztetéseiben a hangtani sajátságoknak, megfeleléseknek fontos szerepet szán. Ilyenformán a MUSz.-ban például nemcsak számos – sok esetben ma is helytálló – finnugor vagy ősmagyar vagy ómagyar kori hangtörténeti vonatkozású megállapítást találunk, hanem Budenz odáig is eljut, hogy – mint Balázs János utalt rá (i. h. 22–23) – a hangtörvények kivételtelenségének és az analógia döntő szerepének az újgrammatikusok által hirdetett elvét – a ma felé mutatva – túlságosan merevnek nyilvánítja. (Egyébként hogy szándékában volt összefoglaló hangtörténetet írni, azt jelzi a MUSz. Előszavában: „... az ugor nyelvek hangalaki jelleméről való nézeteimet majd egy külön dolgozatban [„Ugor összehasonlító hangtan”] lesz alkalmam kifejteni.” VIII). Több magyar hangtörténeti megjegyzést olvashatunk továbbá a Riedl Szende „Magyar hangtan”-át ismertető-bíráló alapos dolgozatában (pl. hogy nyelvünkben volt veláris *i*; hogy milyen asszimilációk mentek végbe bizonyos német jövevényszavainkban; stb. – l. MNyszet. V, 402–414). Említsük meg ezeken kívül egyik, ma is helytálló következtetéseket tartalmazó, valóban magyar hangtörténeti célú tanulmányát a mai *é* hang kétféle eredetéről: a *kéz*, *jég* típusú, hosszú nyílt *ē*-ből származó, illetőleg *kék*, *szép* típusú, monoftongizálódással stb. keletkezett *é*-kről.

C) Történeti jelentéstan. – A szemantika nem jelentett külön stúdiumot Budenz számára. De – mint idéztük – szófejtéseiben illetőleg összehasonlító alaktanában – erről alább lesz szó – mindig kitér a jelentések, illetve funkciók megváltozásának bemutatására. Alo Raun professzor „Budenz szemantikája” című szegedi kongresszusi előadásában nemrég arról beszélt, hogy Budenz érdekes módon a szemantikát illetően nem Benfeyt, hanem Curtiust követte. Véleménye szerint föltétlen érdeme, hogy a konkrét – absztrakt stb. jelentésmódosulásokat vizsgálta, hogy jelentéspárhuzamokat állapított meg stb., de – jogosan – azt is megjegyzi, hogy kritikusabb lehetett volna a gyökökkel szemben. Hogy azonban Budenznek ezen a téren is megvolt a pozitív hatása, azt világosan mutatja egyik tanítványának, Halász Ignácnak 1899-ben a kolozsvári egyetemen a magyar etimológiai vizsgálatok történetéről tartott előadása, amelyben az etimológussal szemben három fontos követelményt támaszt: „1. Az egyik, hogy a történetileg megállapítható, rendszeres hangváltozásokat, szabályos hangmegfeleléseket szigorúan vegyük számba; 2. hogy számoljunk a szóképzés szabályaival; 3. hogy pontosan ügyeljünk a fölmerülő jelentésváltozásokra.” (NyK.

XXXIII, 149; idézi Kiss Lajos: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 50).

D) Összehasonlító alaktan. – Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt mondom, hogy Budenzet a szóösszehasonlítás, a szófejtés vitte az alaktani, elsősorban a szóképzésre irányuló vizsgálatok felé. Mindenesetre erre engednek következtetni a MUSz. Előszavának a következő részletei: „... csakhamar arról is meggyőződtem, hogy a hasonlító nyelvész az egyes ugor nyelvekben igen sok szónak ismerheti föl képzett (származott) voltát, holott az egyes nyelvek adatai, a szónak igen megfogyatkozott hangteste mellett, azt távolról sem engedik sejteni. Ez indított azután arra, hogy az ugor szövegyezésnek esetleg mélyebben rejtező alapját is felkutatassam...” (V.); „... e szótáramban, a hol kellett, a szófejtést azon nézetek alapján alkalmaztam, a melyeket eddig az ugor nyelvek szóképzéséről magamnak alkottam. Ezekből itt-ott érintettem is részleteket vagy éppen fejtegettem is, rendszeresen pedig majd egy külön munkában szándékozom előadni.” (VII.) Sajnos azonban ennek a szintén nagyon kedvelt témakörének a kidolgozását már nem tudta befejezni. Eredményeit – az erre legalkalmasabb helyen – az egyetemen adta elő (vö. Budenz-Album 10), majd 1884-ben „Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana” címen megjelentette az első füzetet. Életében csak az ige- és névszóképzéssel foglalkozó részek láttak napvilágot, a számnévképzés és a szóragozás töredékesen, befejezetlenül maradt írásztalán (vö. Zsirai i. m. 15–16). E nagy munkának is természetesen számtalan magyar nyelvi vonatkozása van – az egyes képzők tárgyalásmódja, mutatis mutandis, kényegében azonos a MUSz.-beli szócikkével –, ezúttal mégis inkább arra mutatok rá, hogy Budenz, ez a zseniális gondolkodó és kiváló nyelvész milyen előrelátó volt, mennyi mindent észrevett a nyelv, nyelvünk sajátágaiból. Már ekkor hangsúlyozza az alaktan rendszerjellegét: „Minden egyes ugor nyelvnek van a maga, több-kevesebb bőséggel kifejlődött grammatikai alakrendszere, – rész szerint: szó képzése külön névszói és igeszói nemekre (mely némelyikben, pl. a magyarban is igen gazdagnak mondható), névragozása és határozóképzése, igeragozása...” (UA. 1); majd célját így határozza meg: „... az ugor alapnyelv megközelítő rekonstrukcióját (újra eléteremtését) elérni megkísérelte, tüzetesen nyomozván és kifejtve az ugor nyelveknek valamint szókincsbeli egyezését, úgy alakrendszerbeli közösségét is...” (uo. 2). A továbbiakban itt az előszóban kiemeli a nyelvjárások tanulságainak fontosságát, és hadd jegyezzem meg: szinte minden szava helytálló, amit a szótőről, a képzőről, a kötőhangról, a képzőbokról (ez a terminus technicus meg talán éppen a Budenz alkotása?) stb. mond (I. uo. 2, 4–5, 8).

És meg ne feledkezünk Budenznek eredetileg is magyar nyelvi tárgyú, tartalmában és formájában egyaránt mintaszerű három dolgozatáról, amelyekben szinte egyszer s mindenkorra tisztázza a magyar ige-törvényszék kialakulását és néhány gyakoribb ige-kötőnek, a *meg*-nek és az *el*-nek a jelentésárnyalatait (NyK. II, 161–188; III, 72–96; V, 1–18). Ezeket olvasva nem tudjuk, mit csodáljunk jobban, Budenz nyelvészeti jártasságát, biztonságát, amelynek segítségével megrajzolja a magyar ige-kötők útját a konkrét irányt jelölő határozószóktól a ma már absztrakt funkciókat is hordozó nyelvi elemekig, vagy annyira kifinomult nyelvérzékét, amellyel el tud igazodni ige-kötőink mai bonyolult jelentésárnyalatai között (vö. Horger i. m. 196–197).

E) Történeti mondattan. – Horger megállapítása szerint „legkevésbé vonzotta Budenzet a nyelvtudomány összes ágai közül a mondattan” (i. h. 197). Én inkább úgy mondanám, hogy sajnálatosan rövid életében nem tudott eljutni a mondattanig, hiszen mint az UA.-ban, mind egyéb dolgozataiban többször érint a szintaxisba tartozó jelenségeket is. A „Szintén valami az a *ki*, a *mi*-ről című közleményében azonban – amelyben a vonatkozó névmás egybe- vagy különírásához szólt hozzá – kifejti a vonatkozó mellékmondatnak a kérdő mondatból való származását, továbbá azt, hogy a vonatkozó névmások hangsúlyukat veszített kérdő névmások (az a elem téves magyarzatáról l. Horger megjegyzéseit: i. h. 197).

És most következzenek a leíró és alkalmazott nyelvészeti jellegű diszciplínák! Talán furcsállható az együtt szerepeltetésük, de valójában alig választhatók el egymástól. Persze ennek főként az az oka, hogy a szinkrón jellegű kutatások – különösen nálunk – ekkor még nagyon gyerekcipőben jártak, sőt meg sem igen indultak. De hogy Budenz sejtette, tudta a leíró nyelvtan fontosságát, azt a képzők iskolai tanításával kapcsolatos következő megjegyzése igazolja – ha mindjárt érezhető is, hogy a nyelvtörténet felől jutott el idáig: „A magyar leíró tudományos grammatika... mindenek előtt egyet tartozik a jelen népvadékra örökölt szókincsen teendő tüzetes nyomozás által kimutatni: azt, hogy mit lehet a magyar nép nyelvtudata szerint még folyamatban lévő szóképzésnek s mit kell ugyan a szerint már befejezett szóképzésnek tekinteni.” (Nyr. I, 7–8).

A) Fonetika. – Budenz Riedl Szende „Magyar hangtan”-ának már említett bírálatában a magyar magán- és mássalhangzókra és a beszéd fonetikai sajátosságaira vonatkozólag több hasznos észrevételt tesz. Ezenkívül talán nem lényegtelen, hogy a bíráló helyeslésével találkozunk Riedl eljárása, amely szerint „... R. úr a’ mai köznyelv hangjait veszi hangtanának tárgyául: azomban tekintettel van a’ dialectusbeli és régibb magyarságbeli hangokra is.” (MNyszet. V, 405), Horger megemlíti még, hogy a gy kétféle eredetéről szóló, már szintén érintett tanulmányában Budenz – igen korán – felismeri és jelzi a *j* hangnak a *kapj*, *lökj* stb. szóalakokban ejtett variánsait (§; i. h. 194). (L. még a nyelvjárásokkal foglalkozó részt is.)

B) Nyelvjárástanulmányok. – Budenz – csak helyeselhetően – nemegyszer utal a régi nyelv és a nyelvjárások megismerésének, továbbá felhasználásának fontosságára. Mint említettem, több ízben maga is járt kint a terepen, e kirándulások közül az 1859-i székelyföldi útnak és gyűjtésnek a gyümölcsét, az „Adalékok a székely beszéd ismertetéséhez” című szép tanulmányt mondhatjuk a magunkénak (MNyszet. IV, 348–363). Ezt is ugyanaz jellemzi, mint a MUSz.-t és az UA.-t: határozott célkitűzés, a nyelvi tények tisztelete, a nyelvjárási beszéd reális szemlélete és szigorú módszeresség a feldolgozásban. Milyen bölcs meglátás – már 1859-ben! –, hogy nem a nyelvjárási különösségeket kell gyűjteni és a feldolgozás középpontjába állítani, hanem a szabályszerű jelenségeket, későbbi terminussal a tendenciákat: „Leginkább azok (a nyelvjárási sajátágok) érdekelnek, melyek nagyobb hatásúak, ’s mintegy szabályként tűnnek föl, míg egyebek éppen csak egyes szavakban mutatkoznak.” (I. h. 350; idézi Horger i. m. 198). Megpróbálkozik – ha nem is elegendő kritérium alapján – a székely nyelvjárások felosztásával (vö. Rubinyi Mózes i. m. 53–54; Horger i. m. 199) stb. Végül hadd iktatom ide – Budenz józan ítélőképességének, egész magatartásának az illusztrálására – azt a néhány sort,

amelyben az elbeszélő múlt használatával kapcsolatos véleményét mondja el: „Csak az sajnálni való, hogy már a' székelyeknél is erősen, a' hol nem kellene is, a' perfectumi alakokkal összezavaródik; legalább, úgy látszik, a' két alak (*mondám és mondottam*) tapintatos megkülönböztetése, melly a' régi magyar irodalomban olly annyira határozottan és következetesen adja magát előnkbe, a' székelység nyelvészetéből is veszni kezd, 's az újabb irodalom hatása, valamint a' magyarországiakkal való szorosabb érintkezés alatt, mind inkább el fog veszni: talán száz év múlva a' Hargita tövén 's a' Maros kies völgyében szintolly hallhatatlan szólás lesz a' *nem kapám meg otthon, az imént méne el*, mint most a' magyar Duna vagy Tisza mentiben az.” (MNyszet. V, 354–345).

C) Nyelvművelés. – Budenz József esetében kétségtelenül a tágabb értelemben vett nyelvművelésről van szó: az új ortológia és a neológia közötti, valamint a helyesírás körüli harcok, a Nyelvőr teremtette mozgalmas kulturális élet, a fellendülő és megszilárduló magyar nyelvtudomány, mind, mind azt követelte, hogy a kora valóságában élő nyelvész ne csak bizonyos szavak, nyelvi jelenségének helyességének a megállapításával foglalkozzék, hanem aktív részese legyen az egész mozgalomnak, mindenekelőtt hogy közreműködjék a nyelvi (elsősorban anyanyelvi) műveltség terjesztésében. Budenz valóban ott van a Nyelvőr születésénél: Hunfalvyval és Gyulaival együtt vetik fel az Akadémián egy nyelvművelő folyóirat megindításának eszméjét (vö. Balassa, A Magyar Nyelvőr története 1872–1940. Bp., 1941. 10). Szarvas Gábor híve volt, ellenezte a nyelvújítás szertelenségeit, az akkoriban elterjedt idegenszerűségeket, modorosságokat. Amikor 1862-ben egy műszótár megbírálásával bízták meg – írja Horger (i. h. 200) – kimondatta az Akadémia nyelvtudományi bizottságával, hogy: „Új szók bírálataiban köteles a bizottság a legszorosabban arra tekinteni, hogy az új szók a nyelv szó-alkotó szabályainak megfeleljenek, ha mindjárt összeütközésbe jó is a szokással, mely helytelen is kap fel. Rosszul alkotott szó ne takarózhassék a nyelvosztályi bizottság tekintélyével.” (NyK. I, 144). De e tekintetben is a józanság vezérelte: az országosan elterjedt, az élő nyelv akkori elemévé vált, egyébként hibás képzésű nyelvújítási szavakat (pl. az *elnök* szót) már elfogadja. Sok nyelvművelő cikket írt, különösen érdekesek a NyK.-ben „Vegyes apróságok, ismertetések, észrevételek, fejtegetések” címen megjelent írásai, de természetesen hallatta szavát helyesírási kérdésekben is (l. pl. Balassa i. m. 56). Az egyszerre tudós és gyakorlati szakember szólal meg benne, amikor az Akadémia nyelvtudományi bizottsága nevében a Nyelvőrben (X, 97) a nyelvújítási adatok gyűjtésére szólítja fel a nagyközönséget, ezzel mintegy felvetve a magyar nyelvújítási szótár gondolatát (vö. Horger: i. h. 200–201).

Talán nem vétek a szokásos kategóriák ellen, ha a „nyelvművelés” címszó alatt emlékezem meg Budenznek az iskolai magyar nyelvtan–oktatás megjavítása érdekében kifejtett tevékenységéről. Bakos József helyesen állapítja meg, hogy: „A Magyar Nyelvőr munkatársai (Szarvas, Volf, Sziládi, Budenz) szintén rajta tartották szemüket az iskolai nyelvtankönyveken, s a magyar nyelv védelmét célzó munkájukat kiterjesztették az iskolára is.” (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 113). Tudomány és iskola tehát nem elválaszthatatlan, hanem nagyon is összefüggő fogalmak voltak Budenz számára. 1866-ban „Szótaglalások és valami a magyar szóképzés iskolai tárgyalásáról” címen tart előadást az Akadémia ülésén

(NyK. VI, 16–29), miután a Nyelvőr első kötetében már korábban kifejtette a jelzett kérdéskörrel kapcsolatos nyelvészeti elgondolásait. Meghatározza itt az iskolai szövelemzés célját, és kimondja, hogy a tudomány képviselőinek igen törődniük kell az iskolai tanítással: „... úgy hiszem, a m. akadémiai nyelvtudományi akár osztály, akár bizottság, ha már a nagy áramlású irodalmi nyelv fejlődését nem szabályozhatja is, legalább bírálólág örködhethék az iskolai magyar nyelvtanítás felett, hogy az ne szentesítsen oly hibákat és ferdeségeket, amelyeket sajnálva látunk az irodalomban elterjedni, s hogy másrészt a nyelvtudományunk haladásából is már valami kevés az iskolai tanításba átszivárogon.” (NyK. VI, 16–.) Majd megbírálvá több közkezen forgó nyelvtankönyvet, példákkal illusztrálva – helyesen – azt a következtetést szűri le, hogy iskolai nyelvtanokban csak az élő képzőket szabad tárgyalni. Íme a leíró és a történeti szemlont helyes felfogása!

D) Egyéb. – Végül „egyéb” címen hadd utaljak Budenznek néhány, az eddigi kategóriákba be nem sorolható kezdeményezésére, tevékenységére. Budenz amikor kimutatja, hogy minden egyes finnugor nyelvnek megvan az alakrendszere, és hogy ha ezeket egybevetjük, „bennük sok közös részletet veszünk észre” (UA. 1), akkor lépéseket tesz a nyelvtipológia felé. Ugyanakkor azonban határozottan visszautasítja Mistelinek azt a megállapítását, amely szerint a finnugor nyelvek alaktanilag fejletlenebbek az indoeurópai nyelveknél (l. Balázs János i. m. 22–23). – Budenznek szerepe volt továbbá a magyar névtudomány kezdeti lépéseinek a megtételében is. Papp László „Személynév-vizsgálat a Magyar Nyelv megindulása előtt” című tanulmányában mutat rá, hogy Budenz a MNyszet. IV. kötetében megjelent dolgozatában kiemeli, milyen fontos szerepe van az összehasonlító nyelvészetnek a nevek megfejtésében. (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 62). – És végül említsük meg, hogy közvetlen Budenz, a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője is föltétlen pozitív irányba hatott, nem utolsó sorban azzal, hogy – mint Lakó utalt rá (NyK. L, 6) – szorosabbra vonta a folyóirat tárgykörét, a finnugor nyelvek vizsgálatát állítva a középpontba.

5. Befejezésül és összegezőként azt hadd emelem ki, hogy Budenz, a múlt század második felének ez a nagyon rokonszenves tudósa, mit nyújt a mának, a magyar, illetőleg finnugor nyelvészenek. Mindenekelőtt – mint ez ünnepség keretében elhangzó előadásokban láttuk, illetve látni fogjuk – nem kevés ma is felhasználható konkrét eredményt. De talán mégis többet jelent az, hogy lényeges elemeiben érvényes és részleteiben is sok tekintetben alkalmazható módszert kínál. A legtöbbet, a legmaradandóbbat azonban az ember, az egyéniség jelenti. Ügyszeretével, kitartásával, szerénységével, emberségével. Így legyen példa Budenz József mindannyiunk előtt!

Magyar Nyelvjárások 19 [1973]: 5–15.

MÉSZÖLY GEDEON ÉLETMŰVE

1. Egy-egy tudományág kiemelkedő egyéniségei nemcsak nagyot, maradandót alkotnak, nemcsak példát mutatnak emberségből, hanem egyben „polihisztorok”: átfogják a szomszédos diszciplínákat, sőt a teljesebb művelődéstörténetet, ezenkívül szaktudományukban is gyakran előre mutatnak, saját koruk előtt járnak.

Ilyen kiemelkedő egyéniség volt Mészöly Gedeon, aki örökre beírta nevét a magyar és a finnugor nyelvtudományba, de aki szinte hasonló módon járatos volt a néprajzban, a magyar és a világirodalomban és a legszélesebb értelemben vett művelődéstörténetben. Emellett igen közel állt a szépirodalomhoz: regénye jelent meg, és a világirodalom számos remekét ültette át nyelvünkre. És ha halála után negyven évvel csak egy pillantást vetünk mai nyelvtudományunkra, azonnal szemünkbe tűnik, hogy Mészöly professzor több vonatkozásban előkészítője volt mindannak, amit korunk hozadékának vallunk. Mert mi is jellemzi az ezredvég nyelvészetét? Röviden az, hogy szemléletében, irányultságában, módszerében megváltozott, és egyben kiszélesedett. Eltolódtak ugyanis a nyelvészet korábbi súlypontjai, elsősorban a szinkrón jellegű diszciplínák javára; nagy hangsúlyt kapott továbbá az elméleti háttér és az általános nyelvészet. Előretört az interdiszciplinaritás; se szeri, se száma az új vagy részben új megközelítéseknek, módszereknek; új stúdiumok születtek, olyanok, amelyek az interdiszciplinaritás jegyében a nyelvészetnek egyúttal a más tudományágakkal való kapcsolatát is jelzik, ilyenek a kommunikációelmélet, a szemiotika, a szociolingvisztika, a szövegtan, a pragmatika, a beszédett-elmélet, a kognitív nyelvészet. És kiemelhetjük, hogy például a stilisztika, a retorika és különösen a mostanában formálódó szövegtan révén – meg a hermeneutika hatására is – a nyelvtudomány sokkal közelebb került az irodalomtudományhoz, az irodalomelmülethez és a szépirodalmi – költői vagy prózai – szövegek beható elemzéséhez.

Nos, az interdiszciplinaritásra aligha találnék jobb példát Mészöly Gedeon munkásságánál. Szó- és szóláskutatásban például nyelvtörténeti, nyelvjárási és irodalmi adatokra, valamint a tárgyi és szellemi néprajz tanulságaira támaszkodva és természetesen nem mindennapi fantáziáját, sziporkázó ötleteit is felhasználva számos új, váratlan eredményre jutott. De egy-egy szó eredetének a kutatásában mindig figyelembe vette a szociolingvisztikai tényezőket, továbbá egy-egy jelentésváltozás kapcsán a mentális folyamatokat, és műfordításai során tekintettel volt a teljes szöveg, illetve a műfaj sugallataira. Úttörőjévé vált aztán a stílustörténeti vizsgálódásoknak. És még sorolhatnám tovább. Lássuk azonban mindezt a teljes életműben.

2. Induljunk ki abból, hogy mivel bocsájtotta útjára a család, a szülőföld, és hogy hogyan alakult Mészöly professzornak a tanári és tudósi pályája.

1880. június 10-én született a Fejér megyei Tabajdon, mint maga utalt rá kedves szavakkal: „a kies Váli völgy” egyik falujában. Szülei – Mészöly Pál református lelképásztor, az édesapa és Farkasdy Laura, az édesanya – három fiútestvérével, Endrével, Pállal és Dezsővel együtt igen gondos nevelésben részesítették. Az apa az ötödik gimnáziumig maga tanította fiait otthon. Mészöly Gedeon a középiskola további osztályait az Arany János-i hagyományokat ápoló nagykőrösi gimnáziumban végezte, ahol éppen édesapja is tanult, méghozzá Arany János tanári irányításával. Ilyenformán a tabajdi otthon – ahol sok szó esett irodalomról, továbbá történelemről, hisz kilenc Mészöly vett részt az 1848-as szabadságharcban, közöttük Mészöly Farkas

honvéd alezredes, akire büszkén emlékezett Mészöly Gedeon is (vö. In memoriam Gedeon Mészöly. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Ethnographica et Linguistica. Szeged, 1961. 8–11, továbbá Népr. és Nytud. II. 1958: 26–30) –, a híres nagykőrösi gimnázium – melyben olyan tanár-, tudós-, illetve költői egyéniségek tanítottak, mint Szilády Áron és Szász Károly – egyaránt a múlt, a szülőföld, az ott élő nép, a nyelv és az irodalom szeretetére, továbbá minél alaposabb megismerésére nevelték a gyermeket és a diákot. Nyilván innen vagy innen is táplálkozott az a minden iránt érdeklődés, az a reális népi szemlélet és megfigyelőképesség, az a belső készlet, hogy mindennek utánajárjon, ami aztán lényegesen hozzájárult Mészöly Gedeon sajátos nyelvutató módszerének a kikristályosodásához, és ami a költészethez, a műfordításhoz, az irodalmi művek és a stílári jelenségek tanulmányozásához is – talán minden más tényezőnél nagyobb mértékben – elvezette.

Egyetemi tanulmányait a bölcsészkar magyar–latin szakán Kolozsvárt és Budapesten folytatta. Kolozsvárt szerezte meg 1906-ban a bölcsészdoktori, 1908-ban pedig a középiskolai tanári oklevelet. 1903-tól 1915-ig a kunszentmiklósi református gimnáziumban tanított, közben 1911-ben és 1912-ben külföldi tanulmányúton járt. Bécsben, Münchenben és másutt első bibliafordításunk, mindenekelőtt a Bécsi és Müncheneri Kódex kézíratait, valamint ezek latin forrásait kutatta, vizsgálta.

Mészöly Gedeon tudományos pályája – tanári szakjai is minden bizonnyal erre ösztökölték – az irodalom felől indult el, de úgy, hogy a nyelvi-stilisztikai oldal vizsgálata máig példamutató benne. Egyébként gyermekkorában maga is írt verseket, és arról sem szabad megfeledkeznünk, amiről Nyíri Antal így emlékezett meg szép nekrológiájában: „ha... séta közben a tájnak valami festői szépsége megragadta: már azt elemezte. Felvázolta rajzát, keverte a színeket, és maga előtt látta az ihlet alkotta képet is. Mert Mészöly Gedeonban is ott élt Mészöly Géának festői tehetsége – hat vázlatfüzetbeli művészi ceruzarajzai mutatják ezt...” (In memoriam Gedeon Mészöly 6). 1903-ban kezdte írni, és 1906-ban jelentette meg doktori értekezését Tinódi Lantos Sebestyénről, amelyben szinte elibénk varázsolja – már ekkor a rá annyira jellemző sokoldalúsággal – Tinódi korát, életpályáját, krónikái létrejöttének körülményeit, s közben bemutatja e művek szerkezetét, nyelvi-stilári eszközeit is. Bár munkásságában a későbbiek során inkább a nyelvészet felé billen a mérleg, a szépirodalmi vizsgálódások – nem kis részben a nyelvészetiekkel együtt – mindvégig érdeklődésének középpontjában maradnak. Nem szólva arról, hogy mindez hamarosan kiegészül a néprajzi, a művelődéstörténeti kutatásokkal, jobbára szintén az előbbiekkal összefonódva. Első értekezése után – mint Nyíri Antal megállapítja „A nyelvtudós Mészöly Gedeon” című igen alapos értékelő dolgozatában (MNY. 1981: 265–282) – sűrűn jelennek meg nyelvtudományi fejtegetései a szakfolyóiratokban. Ebben az időszakban nyelvészeti-nyelvtörténeti tárgyú közleményeinek a száma csaknem eléri a harmincat. Ezekben vizsgálja bizonyos határozók és határozói igenevek, valamint képzők és szavak történeti alakulását, és bogozza a régi kódexek bibliafordításainak összefonódott szárait. Hogy milyen eredménnyel, azt jelzi a következő tény: 1913-ban „A döbrentei-codex evangéliumai és a Münchener Codex” című dolgozatát az Akadémia a Sámuel-díjjal tüntette ki. Az irodalom iránti további érdeklődését mutatja többek között az, hogy Tinódi után Seneca felé fordul.

1915-től 1922-ig a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában tisztviselő. Itt még közelebb kerül a nyelvtörténeti és irodalmi forrásokhoz. Továbbá folytatja szó- és szóelemtörténeti kutatásait. Vallatja a nyelvemlékeket (Halotti Beszéd; Döbrentei- és Apor-kódex), és közben máig mintaszerű módon a latin eredetivel együtt közzéteszi az Új Nyelvemléktár első köteteként a Bécsi Kódexet. Ezenkívül foglalkozik későbbi nyelv-, illetve irodalmi emlékekkel (Rimay János levelei, Vér András menedéklevele, Drágffy János végrendelete, a Szelestei-féle ráolvasás, Wesselényi nádor levele 1663-ból stb.). Az irodalom – igaz, hogy elsősorban mint filológusnak – ismét az érdeklődése középpontjába került. Újból megjelenteti Katona „Bánk bán” című tragédiáját, az első 1821-es kiadás „betűszerinti másaként” és utószóval ellátva, továbbá Madáchnak „Az ember tragédiája” című drámai költeményét az 1863-as kiadás nyomán és előszó kíséretében, valamint Gvadányi József „Pöstyéni fürödés...” című mulatságos versét. És már ebben a pályaszakaszban megismerkedünk Mészöly Gedeonnal, a műfordítóval is: Janus Pannonius egy versén kívül „átkölti magyarra” Johannes Secundus „Csókok könyve” című művét, mégpedig „a szép latin versekből a római rythmus muzsikájában”.

1922-ben nevezték ki egyetemi tanárrá a szegedi egyetem Bölcsészettudományi Karának Ural-altaji nyelvtudományi tanszékére. Itt tanított, nevelt, kutatót egészen 1958-ig, nyugalomba vonulásáig, néhány éves megszakítással, amikor is – Észak-Erdély visszatérte után – a kolozsvári egyetem Finnugor és magyar nyelvtudományi tanszékén tette ugyanezt. Közben 1921-től levelező tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, tagja volt továbbá a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a helsinki Finnugor Társaságnak. Munkásságának eredményességét egyébként több kitüntetéssel ismerték el.

3. Ez alatt a három és fél évtized alatt bontakozott ki igazán Mészöly Gedeon, a szellemes előadó, a hatásos nevelő, a sokoldalú tudós, a kiemelkedő műfordító, a jeles szépíró, a példamutatóan tevékeny szerkesztő és a nyelv legteljesebb egésze iránt érdeklődő ember.

Mészöly Gedeon ízig-vérig nyelvtörténész volt – igaz, sajátos módon: igen gyakran átlépte a nyelvészet határát, valamennyi tudományágat bevonta vizsgálódási körébe, hogy végére járjon az éles szemmel meglátott nyelvészeti problémáknak. Különösen érdekelte az ómagyar kor, a legrégebb szövegemlékek, köztük az első bibliafordítások nyelve. Összefoglaló tanulmányt jelentetett meg a Halotti Beszédéről és az Ómagyar Mária-siralomról, hogy aztán félszázánál is több szótörténeti fejtegetésének, valamint egyes ragok és képzők történeti vizsgálatának, továbbá az ugor és finnugor korba bevilágító vizsgálódásainak eredményeit felhasználva közreadja a nyelvtörténeti munkásságát mintegy összegező monográfiát: „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” (1956.).

Mészöly professzor számára – mint már utaltam rá – nem vált el a nyelvészettől az irodalomtudomány. Elsőrendűen irodalmi célú dolgozatai közül kettőt emelek ki: a „Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve” és a „Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje” címűt. A szépirodalom iránti egész életében tartó szenvedélyes vonzalmát más tények is jelzik: különböző szempontú szövegkiadásai, műfordításai és szépirodalmi működése. A Nép és Nyelv 1941. évi kötetében folytatásokban teszi közzé „Szűz Szent Margit asszonynak, Béla király leányának életé”-t, majd ugyanott a

Margit-legendának a XV. században latinból németre fordított változatát. Szintén 1941-ben adja ki „új versekbe szedve” Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelem” című eposzát.

A fordítás végigkíséri életének ezt a leghosszabb és legtermékenyebb szakaszát is. Idetartozó művei közül három emelkedik ki különösen. Puskin verses regényét, az Anyegint először 1945-ben, második kiadásban pedig 1948-ban jelentette meg, és mintegy hatyúdalként Homérosz Odisszeáját.

Végül említsük meg, hogy Csokonai nemcsak költészetével, nyelvével és stílusával vonzotta, hanem egyéniségével is: megírta életregényét „Földiekkel játszó...” címen.

Mészöly gazdag életpályáját a felsoroltakon kívül néprajzi, művelődéstörténeti, stilisztikai, leíró nyelvtani, nyelvemelő stb. cikkei, egyetemi jegyzetei, sokrétű könyvismertetései, felszólalásai, a köszöntők és nekrológok, valamint fáradságot nem ismerő szerkesztői tevékenysége teszik igazán teljessé.

Nyugalomba vonulása után már nem sokáig élvezhette az immár kevésbé kötött, de sosem lankadó munkálkodást, 1960. május 29-én Budapesten meghalt. Hamvai a sárbogárdi temetőben nyugszanak, kedves ősei sírja mellett.

4. Mészöly Gedeon tudományos munkálkodása – amint láttuk – több mint egy fél évszázadot ölel fel, megközelítőleg századunk első öt és fél évtizedét. Ha most, csupán összefoglalóan, arra akarunk rámutatni, hogy Mészöly professzor hogyan vált részesévé kora nyelvtudományának, a következőket állapíthatjuk meg. Mindjárt pályájának indulása után – éppen sajátos nyelvtörténeti kutatómódszerének a kialakításával – a századforduló nagy alkotóinak méltó folytatójának bizonyult. Teljes kibontakozása idején, a két háború között mégsem tudott igazán hatni. Az ok abban keresendő, hogy Mészöly a Budenz–Szinyei-féle nyelvtörténeti koncepció fogyatékosságát feltárva a magyar nyelvtörténet lényeges fejezeteit új alapokra helyezte, ezeket az eredményeket azonban a „hivatalos tekintélyek” nem vagy csak igen kevésbé fogadták el. A nyelvtudomány országos irányításába sajnálatos módon 1945 után is csak kevésbé szólhatott bele. A szegedi tanszéket mindezek ellenére eredményes kutatóműhellyé fejlesztette ki, és az interdiszciplinaritás egy érdekes változatának a kialakításával – mint már jeleztem – a márt készítette elő.

És itt jellemeznünk kellene részletesebben ezt a sajátos módszert, illetve legalább vázlatosan felsorolásszerűen bemutatni, hogy Mészöly Gedeon mennyiben vitte előre a nyelvtudományt a szófejtés és a szótörténet, a történeti alak- és mondattan, a szövegtan, a stilisztika, az irodalomtudomány, a művelődéstörténet és a műfordítás területén. Ehelyett a nyelvtörténész Mészöly Gedeon inkább egy különösen szép és jellemző dolgozatának a segítségével mutatom be, amelyben a *darvadozik* ige eredete után nyomozott (Juhász Gyula *darvadozása* és Petőfi rónája: *Acta Universitatis Szegediensis Sectio Philologica. Nyelv és Irodalom I. 1955: 7–32*).

Tanulmányát Juhász Gyula *Negyvenhatosok* című versének a Tömörkényt megidéző – ahogy ő mondja – zengő soraival kezdi:

Hús Tisza partjáról, hol a szürke füzes szomorún leng,
Nagy jegenyék dala zsong, szőke akác mosolyog,
Hol Dugonics búsong, Dankó muzsikál és méla Tömörkény
Darvadozik anyaföld csöndes eresze alatt...

Majd arra utal, hogy Tömörkénynek ez a Tisza menti néptől tanult szava Juhász Gyula révén így került be a magyar költői nyelvbe. A szó eredetének felderítéséért a néphez fordul, vagyis azt vizsgálja, hogy a darvak hogyan viselkednek, illetve hogy milyen szerepet töltenek be a magyar nép életében. Idézi Györfly Istvánt, aki azt írja többek között a „Nagykunsági Króniká”-ban, hogy „Püspökladány, Madaras címeréül a darut választotta. A darvakat megszelídítve a háznál nevelték, mégpedig a rétből elfogott darufiókákból. Aki tudja, hogy milyen nehéz a darut vadászni, az könnyen elképzelheti, milyen bajos lehetett annak megközelíthetetlen költőhelyéhez hozzáférkőzni. De a rétes emberekben, különösen pedig a darvaszokban, a pákászokban, madarászokban ördögi ügyesség lakozott. Kilopták volna ezek a tojást még a szarka alól is, úgy, hogy az nem vette volna észre! De kellett is a darutoll, nem úgy, mint máma.” Majd Chernel Istvánra hivatkozik, aki a „Magyarország madarai” című munkájában a következőkre utal: „... nemcsak tollai révén volt nálunk népszerű a daru. Egész lényével befészkelte magát a magyarság lelki világába, éppúgy, mint a golya, különösen mikor még számos volt, s tanyája is sokfelé akadt... Nincs is több nemzet, amely úgy ismerte volna madarunk szokásait, mint mi. Ez a szoros viszony pedig abból fakad, hogy a daru is ott tanyázott, ahová a magyart természetete hajtotta: a végtelen rónán; hogy a daru is daliás, mozgásaiban délceg, büszke alak, amivel bizonyos nemzeti vonásaink rokonok...”. Eötvös Károly meg a Balaton körül való utazásában ilyen költői kérdéseket tesz fel – idézi Mészöly Gedeon –: „Ismered-e, ifjabb nemzedék, a darumadarat?... Hallottad-e hangját? Azt az egyszerű, de érces erős hangot?... Láttad-e őket, mikor kora hajnalban s mikor alkonyatkor *darvadoznak* a lápon, a szigeten, s feltartott fejvel hol egy kiabál, hol valamennyi kiabál, s mindegyik tizenháromszor kiáltja el egymás után: Kátára, Kátára! Istennek és a magyar népnek ősmadara a daru.” Így érthető, hogy Tömörkény, a vízmenti nép lelkének, nyelvének jó ismerője, már a következőképpen fogalmazza meg a *darvadozik* szó jelentését: „A darvadozás a sötétben való beszélgetés művészete. Arról is jó takarékoság szempontjából, hogy nemcsak a világítóolaj nem fogy, de a dohány sem, mert hiába szívja az ember a pipát, nem ér az semmit, ha nem látszik a füstje.” Mészöly Gedeon így összegezi a legfőbb tudnivalót: „Az irodalomba Tömörkény oltotta belé. Kedves szavajárása volt, és szívesen gyakorolta is a *darvadozás*-t.”

Ezúttal – idő hiányában – nincs módomban részletesebben méltatni Mészöly Gedeon már többször említett, igen széles körű munkásságát, bár ezt megtettem az 1982-es „Népünk és nyelvünk” című Mészöly-válogatás bevezető tanulmányában (14–24).

Szólnom kell viszont mindenképpen Mészöly Gedeonról, a tanárról, pontosabban a nevelőről. Nyíri Antal, aki a legközelebb állt hozzá, így idézi nekrológiájában Mészöly professzor emlékét: „Egyetemi tanári munkáját hálás tanítványainak szeretete fonta körül, mert a nyelvtudományt még azokkal a hallgatókkal is meg tudta szeretetni, akik elsősorban az irodalomhoz vonzódtak, és viszont: a nyelvészet iránt érdeklődő hallgatóiban nyelvészeti előadásai közben keltette föl az érdeklődést az irodalom iránt is. Állandóan arra törekedett – és ezt szóban is, írásban is megmondta –, hogy az egyetemi oktatás »ne legyen a megállapítottak tartott eredményeknek okfejtés nélkül való közlése«, hanem »tárgyi adatokon nyugvó érveléssel« kell élnie az egyetemi tanárnak egyetemi előadásában is. Hallgatói szerették, mert meglátták benne a nagy

tudóst, a kiváló professzort, és megéreztek benne az ifjúsághoz mindig vonzódo melegszívű embert. Órái után körülvették, kérdésekkel árasztották el, és Mészöly professzor egyetlen kérdést sem hagyott válaszolatlanul. Ha egyszerű szobájában fölkeresték, szívesen osztogatta ott is gazdag tudásának gyümölcsöt, derült humorának fényét és melegét, s ha sétája közben hozzászegődtek – sokszor megtette ezt tanítványai közül József Attila és Radnóti Miklós is –, hamarosan vagy nyelvi, vagy irodalmi, vagy néptudományi, vagy művészeti kérdésekről folyt a szó, aszerint, hogy mi foglalkoztatta kísérőjét vagy pedig éppen őt magát.” (In memoriam Gedeon Mészöly 5–6.)

Egyéniségéhez szervesen hozzátartozik nem mindennapi változatosságú stílusa. Ebben – a szélesebb értelemben vett kifejezőmódban – tükröződik igazán Mészöly sajátos egyénisége. Magam így jellemeztem „Mészöly Gedeon és a stilsztika” című előadásomban, amelyet Szegeden 1980. május 23-án a Mészöly emlékére rendezett tudományos ülészakon mondtam el. Ide számítva éles logikáját, páratlan vitatkozó képességét és a mondatai mögött igen gyakran megbújó humorát, elmondhatjuk: ha igazolni kellene, hogy a nyelv, a mi nyelvünk sok húrú, csodálatos hangszer, vagy a stilsztika tudományos kifejezésével szólva be kellene mutatni, milyen a funkcionális stilsztika szabályainak megfelelő, a tárgyhoz, az alkalomhoz stb. illő, mindig hatásos stílus – akkor Mészöly Gedeon élőszóval elmondott beszédeire, előadásaira, köszöntőire, valamint írásaira mint példákra nyugodt lélekkel hivatkozhatnánk. Tudott ünnepélyes és költői lenni; tudott igazán népszerű módon előadni; birtokában volt a humor minden lehetséges eszközének, de nem volt kíméletes, ha úgy érezte, hogy a gúny fegyveréhez kell nyúlnia. Valóságos művésze volt a magyar nyelvnek.

Végezetül és összegezőként: mennyi emberség, mennyi szépség, mennyi gazdagság rejtezik a Mészöly-életműben! Munkáiban tehát Mészöly Gedeon itt van közöttünk, és tanít, nevel. Tanuljunk tőle szemléletet, módszert, erkölcsöt, tanuljuk meg tőle népünk és anyanyelvünk igaz szeretetét!

Magyar Nyelv 97 [2001]: 129–134.

SZABÓ T. ATTILÁRÓL – BALASSA IVÁN KÖNYVÉHEZ KAPCSOLÓDVA

1. Múlt esztendőben, 1997-ben nem alaptalanul ünnepelték a nyolcvanéves Balassa Ivánt ritkán tapasztalt odaadással, szinte rajongással a néprajzosok, a nyelvészek, a történészek, mondhatnánk: a nemzeti tudományok művelői, de a külföldi kollegák is (l. csupán az „Európából Európába” című hat és félszáz oldalas emlékkönyvet, a Györffy István Néprajzi Egyesület „Néprajzi Látóhatár” című folyóiratának az 1997. évi 1–4. számát). Nem alaptalanul, mert a magyar néprajztudománynak nemzetközileg ismert, elismert tudós kutatójáról és talán még inkább: a mindenkit segítő, mindenkit támogató igaz emberről, a leghűségesebb barátról van szó. Az előbbi megállapítást egy nagyon kicsit részletezve: mindenekelőtt a szűkebb hazának: Biharnak, továbbá a Bodroghöznek, Sárospataknak, a Hegyköznek, Tokaj-Hegyaljának, Erdélynek és benne a Székelyföldnek a tudósa elsősorban a Kárpát-medencei magyarság tárgyi és

szellemi néprajzát gazdagította (A debreceni cívis földművelés munkamenete és műszókincse 1940., A magyar kukorica 1960., Karcasai mondák 1963., Földművelés a Hegyközben 1964., Az eke és a szántás története Magyarországon 1973., Lápok, falvak, emberek 1975., Aratómunkások Magyarországon 1848–1949. 1985., A magyar falvak temetői 1989., A határon túli magyarok néprajza 1989., A székelyföldi erdővidék temetői 1990., A magyar gabonatermelés néprajza 1990., Sárospatak történeti helyrajza 1994. – hogy csak a legnagyobb munkáit említsem). Balassa Iván igaz embersége munkásságának egy másik fő ágában is megmutatkozott: írt számos emlékezést és születésnap-i köszöntőt, továbbá búcsúztatót, nekrológot, megemlékezést, valamint több monográfiát kiemelkedő egyéniségekről, így például Jankó Jánosról (1975.), Csűry Bálintról (1988.). Ez utóbbiakat folytatja a most ismertető hasonló könyve: „Szabó T. Attila (1906–1987) Erdély nagy nyelvtudósa” (Püskei Kiadó, 1996. 160 l.).

2. Mielőtt Balassa Iván szép munkájáról, továbbá Szabó T. Attila páratlan gazdagságú tudós életpályájáról szólnék, engedtessek meg, hogy felidézsem Attilával – szerencsére elmondhatom: atyai jó barátommal – való három találkozásomat. Annál is inkább, mert ezek rávilágítanak Szabó T. Attila legfőbb jellemvonásaira is.

Magam 1972-től élvezhettem közvetlen, meleg barátságát. Ez év tavaszán mehettem először Kolozsvárra. Késő éjszaka érkeztem Balogh Dezső barátomékhöz. De már másnap reggel nyolc órakor találkozónk volt Szabó T. Attilával, hogy megmutassa a patinás Házsongárdi temetőben mindenekelőtt azoknak a nagyjainknak a sírját, akiknek a nyelvten- és szótárírói munkásságával, illetve a magyar irodalmi nyelv megeremtésében betöltött szerepével foglalkoztam: a Szenczi Molnár Albertét, a Tótfalusi Kis Miklósét, az Apáczai Csere Jánosét. És természetesen másokét is: a Gyarmathi Sámuelét, a Brassai Sámuelét, a Dsida Jenőét, és még sorolhatnám tovább. – Íme a múltat, a hagyományt, az elődöket annyira tisztelő Szabó T. Attila.

Aztán már nem emlékszem melyik évben, Kolozsvárt jártamkor meghívott a lakásukba, és bevitt abba a kis, zsúfolásig megtelt szobába, ahol az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár céduláit tartalmazó dobozok sorakoztak. Megmutatta hogyan készül az a csodálatos alkotás. Bizony templom volt ez a dolgozószoba számomra: a tudomány temploma... – Íme, az igazi, az eszményi filológus Szabó T. Attila: nyelvünknek, az erdélyi magyar nyelvnek a szerelmese, valamint a tények, az adatok tisztelője, a pontosságot mindenek elé helyező tudós.

A harmadik említendő esemény a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak az Akadémián rendezett egyik közgyűlésével kapcsolatos. Itt nyújtotta át Szabó T. Attilának akkori elnökünk, Bárczi Géza a Társaság legnagyobb kitüntetését: a Révai-emlékérmét. Utána beszélgettünk. Valahogy az én főtitkári beszámolómlra terelődött a szó. „Jó volt a beszámoló – mondta –, de hogy fogalmazhattál így (és hangja rosszalóan megemelkedett – pedig kedvelt engem): *mondhatnánk*, csak a *mondhatnók* alak a helyes!” (Mint ismeretes, ez a régies forma Erdélyben, elsősorban a nyelvjárásokban még él, nálunk azonban már modorosnak hatott volna.) – Íme, a nyelvhelyességgel, a nyelvi igényességgel is szívvel-lélekkel törődő Szabó T. Attila.

3. Balassa Iván minden tekintetben szerencsés kézzel nyúlt Szabó T. Attila tudósi pályájának a bemutatásához. Első helyen említem, hogy mindezt a tanítvány tiszteletével, szeretetével és ragaszkodásával tette. Egyébként – mint olvashatjuk az

Előszóban (5–6) – öt Szabó T. Attila indította el 1940-ben a tudományos pályán, igaz, hogy először a nyelvjárásokkal való foglalkozás felé, és bár Balassa Ivánnak 1945-től el kellett szakadnia Erdélytől, sőt majd három évtizedig nem is találkozhattak, a kapcsolat – közben baráti vá vált – mindig megmaradt közöttük. – Jellemző továbbá, hogy Balassa Iván szinte lépésről lépésre végigkíséri Szabó T. Attila életútját, részben a saját élményeire, illetve a levelezésükre támaszkodva, részben pedig felhasználva Szabó T. Attila családja tagjainak valamint tanítványainak, ismeretkörének a vallomásait (l. pl. 109). – És mindjárt hozzátehetem, a szerző a lehetséges teljességre törekedett, mert a kis könyvből nemcsak Szabó T. Attila sajátos pályáját, nemcsak rendkívül kiterjedt életművét, illetve az embert, a tudóst, a professzort ismerjük meg, hanem a lényegében általa létrehozott kolozsvári magyar nyelvészeti iskolát, továbbá csaknem az egész korabeli erdélyi tudományos életet. – Ezen belül a szerző céljai között ott szerepel a változatosságra, érdekességre való törekvés is. Az felé mutató stíluson kívül a szokásosnál messze több sokatmondó fényképet, képet, rajzot vonultat fel. Hányszor elnézegetem Gy. Szabó Béla jellegzetesen szép Szabó T. Attila-metszetét mindjárt a fedőlapon; aztán azt a fényképet, amelyen Szabó T. Attila egyik ősének, Gyarmathi Sámuelnek a házsongárdi síremlékénél áll. De sorolhatnám a dési, kalotaszegi, kolozsvári, nagyenyedi, fehéregyházi képeket és a kirándulásairól, valamint a családja körében készülteket. Számomra még a Balassa Ivánnak szóló dedikációk felidézése is kedves emléket ébreszt, mert a nekem dedikáltakhoz hasonlítanak...

Ilyenfórmán érthető, hogy Balassa Iván tolla nyomán kikerekedik előttünk egy nem mindennapi életpálya és vele együtt a korabeli Erdély tudományos élete, közelebből – mondhatnánk – a magyar nyelvstudomány történetének egy meghatározó darabja.

4. Balassa Iván öt fejezetre tagolta munkáját. A másodikban (13–46) idézi fel Szabó T. Attila életútját. Nyilván jó okkal választotta könyve mottójául Szabó T. Attilának azt a nagyon jellemző mondását, amelyet a szóbeli hagyomány szerint Londonban Nelson admirális emlékművén olvasható felirat hatására fogalmazott meg 1928-ban (20): „Erdély elvárja fiaitól, hogy teljesítse mindenki a maga kötelességét.” 1986 októberében, mintegy fél évvel a halála előtt, a Magyar Televízióban elhangzott interjúban, közelebből az életével, munkásságával, a nyelvstudománnyal kapcsolatos vallomásában mindezt így mélyítette el, elsősorban magára vonatkoztatva: „Én nagyon sokat gondolkoztam azon, hogy mi az emberi életnek a célja. És nem tudtam mást kitalálni, mint azt, hogy a munka. Az alkotás. A közösség számára való alkotás és a közösség életével való egybefonódás a munka révén. És ezt igyekeztem mindig a tanítványaimban – nem is prédikációval, hanem inkább példaadással – tovább éltetni.” (Magyar Nyelv 84: 270.)

Célirányos élet volt tehát a Szabó T. Attilaé. Az említett fejezet szerint mintha ezt készítették volna elő családi és iskolai neveltetése, valamint az egyetemen eltöltött évek. De legjobban ő maga járult hozzá – kezdetben inkább csak a tudat alatt, később, az egyetem elvégzése után már mind tudatosabban –, hiszen azt a célt tűzte ki maga elé, hogy Erdélyben a kisebbségbeli magyar nyelvet és tudományát minél jobban felvirágoztassa.

Ezúttal nincs mód arra, hogy részleteiben végigkísérjük Szabó T. Attila életútját. Az ismertetés csupán azt engedi meg, hogy felsoroljam az említett célt megvalósító életpálya legkiemelkedőbb állomásait.

Meghatározó volt Szabó T. Attila számára mindjárt a család, amely büszkén emlékezett egyik ősére, a kiváló nyelvtudós Gyarmathi Sámuelre. De jövődő pályája szempontjából a legtöbbet tanítónő édesanyjától kapta. Erre határozottan utal az említett interjúban: „Én özvegy édesanya gyermeke vagyok, mégpedig tanítónőnek a gyermeke. Ezért nekem a nyelv az Édesanyámra való emlékező is jelenti, tehát anyanyelvet, és pedig tisztán, elegyítetlenül, szép anyanyelvet jelent. Édesanyámnak ez a szelleme egész életemben végigkísért, és igazán nagyon korai gyermekkoromtól kezdve nekem nagyon sokat jelentett a nyelv. És ezért adtam magam rövid kitérő után – mert először teológiát végeztem – az anyanyelv kutatására.” (Magyar Nyelv 84: 257.) A nyelvtudomány felé valójában Csűry Bálint indítja el, aki már a kolozsvári Református Kollégium Gimnáziumában tanította, majd később, 1930-ban – mint népnyelvkutató szemináriumának a hallgatóját – magával vitte moldvai nyelvjárásgyűjtő útjára. Csűry módszere és magatartása így lett minta számára. Szabó T. Attila azonban érettségi után, 1924-ben először a református teológiára iratkozott be. Itt a legkedvesebb tárgya – mondhatnánk: jellemző módon – a görög nyelv és a filozófia volt. Közben az 1927–1928. tanévet ösztöndíjjal Skóciában töltötte. Nyilván az angol nyelv hatásának is köszönhető, hogy a teológia elvégzése után mindjárt a kolozsvári egyetem magyar–angol szakán folytatta tanulmányait. Sokoldalúságát hamar megmutatta: eredményesen próbálkozott irodalomtörténeti, történettudományi, filozófiai és néprajzi bűvárkodással. A levéltári kutatásnak és másik mintaképének, Kelemen Lajosnak a hatására azonban örökre a nyelvtudományal, közelebbről a nyelvtörténettel, a levéltári kutatással jegyezte el magát. Erre így emlékezett vissza: „Kelemen Lajos... szoktatott hozzá a nyelvészeti kutatómunkához... ő vezetett be az oklevelek olvasásának a művészetébe, és aztán mellé kerültem 1936-ban levéltárosnak. 1940-ben aztán otthagytam a levéltárat, mert kineveztek egyetemi tanárnak, de azután is nagyon sokat jártam a levéltárba, és mikor ő nyugdíjba került 44 nyarán, akkor engem neveztek ki a levéltár igazgatójává. Így aztán mint igazgató – rövid ideig ugyan, de – még közvetlenebbül kapcsolatban voltam a levéltárral, és hát ez nagyon előnyösen befolyásolta a nyelvészeti érdeklődésemnek a kiélését.” (Magyar Nyelv 84: 265)

Balassa Iván helyesen emeli ki (26), hogy Szabó T. Attilát munkálkodása során Erdélynek, a mindenkori közvetlen környezetének a nyelvi körülményei érdekelték. Ő maga így vall erről: „... főként két neveltetési hely: Dés és Kolozsvár, meg tanári működésem kezdeti szakaszának két állomása, Nagyenyed és Zilah, valamint e pontok környéke, később a kutatási tétel választott Kalotaszeg, Közép-Erdély, a székelység és a moldvai csángóság nyelvi-népi, néprajzi és történeti jelenségei állottak munkásságomnak egész folyamán érdeklődésem középpontjában, úgy azonban, hogy a felvetődő kérdések megoldásában mindig tudatosan igyekeztem szélesebb körű táji-népi összefüggések, kapcsolatok szemmel tartásával vizsgálni.” (Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek. I. Kriterion K. Bukarest, 1970. 12–13.) Ilyenformán 1936 és 1940 között már a könyvek és tanulmányok egész sorát jelenteti meg, s így mind Erdélyben, mind az anyaországban elismert tudóssá válik. 1940-ben

Észak-Erdély, a Partium és a Székelyföld visszatérése után a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem nyilvános rendkívüli tanárává és egyben a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatójává nevezik ki. A kutatás az általa kijelölt három fő iránynak megfelelően nagy lendülettel megindult, amelyben természetesen már a közben felnőtt tanítványai is közreműködtek. A három kutatási fő irány a következő volt: 1. az erdélyi nyelvjárások atlaszának elkészítése; – 2. Erdély élő helynévanyagának szerves összegyűjtése és azok egyeztetése a történeti feljegyzésekkel; – 3. nyelvjárási és nyelvtörténeti monográfiák készítése; – majd később: egy erdélyi oklevélszótár összeállítása.

1950-től nehéz idők jöttek Szabó T. Attila életében is: eltávolították az egyetemről, és csak 1953-tól térhetett ismét vissza. Az ezután következő évtizedek eredményeként a mai erdélyi értelmiségiek – mindenekelőtt a nyelv- és irodalomtudomány körében munkálkodók – szinte mindnyájan tanítványainak mondhatják magukat.

Az ötvenes évektől Szabó T. Attila érdeklődése mindinkább a nyelvtörténet és az etimológia felé – illetőleg felé is – fordult, és egyben rendszeres munkatársa lett a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr című budapesti nyelvészeti folyóiratnak. Egyébként őt mindig is az úgynevezett budapesti iskolához tartozónak tudta a nyelvtudomány. Hogy milyen hatalmasat alkotott, azt jól jelzik a következő számadatok: az összefoglaló és később megjelentetett „Válogatott tanulmányok, cikkek” hat kötetében 1970 és 1985 között 3750 lapon 447 dolgozata látott napvilágot, és ehhez járul a halála után, 1988-ban megjelent VII. kötet 555 lap terjedelemben. (Az egyes kötetek a következők: I. Anyanyelvünk életéből. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970; – II. A szó és az ember 1971.; – III. Nyelv és múlt. 1972.; – IV. Nép és nyelv. 1980.; – V. Nyelv és irodalom. 1981.; – VI. Tallózás a múltban. 1985. és végül VII. Nyelv és település. 1988.; az I–VI. kötet a Kriterion Könyvkiadónál jelent meg. Bukarestben. Az utolsó kötetet már Szabó T. Ádám válogatta és rendezte sajtó alá, és az Európa Könyvkiadó adta ki Budapesten.)

A hatvanas években erősödött meg Szabó T. Attilában az a gondolat, hogy közben hatalmassá nőtt adattárát szótárrá szerkessze. Így született meg az élete végéig – mondhatnánk: annak utolsó percéig – tartó, már-már aszkétikus munkával készült páratlan műve: az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. A mintegy ötmillió adatot tartalmazó munkának az első négy kötete még életében elhagyta a nyomdát. De tanítványai tovább munkálkodnak, így a múlt évben, 1997-ben már a IX. kötetet vehettük kezünkbe (*Megy–Op*), immár az Akadémiai Kiadó és az Erdélyi Múzeum – Egyesület budapesti kiadásában.

Szabó T. Attilát a halál is munkálkodás közben érte: 1987. március 3-án a Szótörténeti Tár szokásos keddi szerkesztői ülésére indult, mint rendszeren: gyalog, de már nem érkezett meg, a Bethlen-bástya közelében végleg kiesett kezéből a toll... Március 7-én a Farkas utcai református templomból a Házsongárdi temetőig százak meg százak kísérték utolsó útjára. Mint Balassa Iván idézi (43), Sütő András „égtartó ember”-nek nevezte a Szótörténeti Tár szerzőjét s rá való emlékezésében: „Az ő hatalmas vállalkozásának, az Erdélyi Szótörténeti Tárnak tető alá hozatala történelmi számvetéseinknél is sürgősebbnek mutatkozott. Szabó T. Attila egyszemélyes intézményként olyan ügynek szentelte magát, amely itteni és mai közösségi létünk legfőbb őrizője volt és maradt, amit ha elveszítünk, minden más ügyünket nyugodtan

félretehetjük. Szárnya nélkül a madár is csak siratnivaló szájalom. Mert Herderrel szólva: olyan emberi értéktől válnánk meg örökre, amely minden nép genetikus szellemének, jellemének különös és csodálatos kútforrása: a nemzeti nyelv. Anyanyelvünk, az omlásra hajlamos – ezt látván lett Atlasszá köztünk Szabó T. Attila, ez az égtartó ember.”

5. Ha egyetlen szóval kellene jellemezni Szabó T. Attila munkásságát, legfőbb jellemzőjeként a sokoldalúságot jelölném meg. Minek köszönhető ez a sokoldalúság? Első helyen említem azt a tényt, hogy Szabó T. Attila mindenekelőtt kutató volt. „Mindig a kutatás érdekelt. Mindig valahogy úgy éreztem – mondja jelzett vallomásában (Magyar Nyelv 84: 265–266) –, hogy engem a tanárság megakadályoz abban, hogy igazán, teljesen a kutatómunkának élhessek.” – A sokoldalúság irányában hatott aztán, hogy a történetiség, a történeti folyamatok vizsgálata vonzotta: „Történeti távlat nélkül semmi jelenséget nem lehet tulajdonképpen valóságosan és elfogadhatóan értékelni” – vallotta (i. h. 264). Ezt csak erősítette az a nézete, amely szerint a nyelv és a társadalom vizsgálata szorosan összetartozik, egyik sem lehet eredményes a másik nélkül. És még hozzátehetjük: a történetiségen belül igen előkelő helyet foglaltak el nála a népiségtörténeti kérdések, akár magyarokról, akár románokról, akár szászokról vagy éppen cigányokról volt szó. – A sokoldalúságot biztosította Szabó T. Attila filológusi alkata is, elsősorban az adatok tisztelete, az adatokra való támaszkodás. „A nyelvészeten adatok vannak – nyilatkozta (i. h. 258) –, azokat összeállítja az ember, bizonyos eredményre eljut, és az eredmény – szinte azt lehet mondani – megfellebbezhetetlen.” Ezért mondta róla már 1940-ben Pais Dezső: „Szabó T. Attila nem a képzelet világában élő nyelvész. Véleménye, eredményei mindig az adatokból magukból kerekednek ki.” (I. h. 260.) – Sokoldalúságához vezetett továbbá Szabó T. Attila realitásérzéke, amely a problémák sokaságát láttatta meg vele, de amely nem engedte időleges dolgokhoz (divathoz, politikához stb.) kapcsolódnia. – Végül az elmondottakat táplálta az a tény is, hogy Szabó T. Attila határtalanul szerette a kutatást, ahogy megjegyezte: számára minden kérdés élmény volt.

Így érthető, hogy Szabó T. Attila sok nyelvtudományi és egyéb diszciplínát művelt. Joggal írta tehát róla Imre Samu már 1976-ban, a hetvenéves tudóst köszöntvén: „Szabó T. Attilát elsősorban a magyar nyelv tudósaként tartja számon a tudományos közvélemény. De büszkén vallhatja őt magáénak... az irodalom-, a néprajz-, a történettudomány és a művelődéstörténet egyaránt.” (Magyar Nyelv 72: 264; idézi Balassa Iván: 47). Eredményeit még cím szerint felsorolni is szinte lehetetlen. A legfontosabbakra mégis rámutatok Balassa Iván sorrendjét követve és megállapításait is figyelemmel kísérve.

A) Tudománytörténet. – A tudománytörténet műveléséhez sokrétű és kiterjedt ismeret, széles látókör, valamint fejlett kritikai érzék szükségeltetik. Mindez Szabó T. Attilában nemesak megvolt, hanem párosult az elődök tiszteletével, továbbá azzal a határozott szándékkal, hogy e tekintetben feltárja Erdély múltját, de úgy, hogy a történetiségnek része legyen a közelmúlt és a jelen, sőt a tanulmány jelölje ki a jövő odavágó feladatait is. Ezzel a céllal jelentette meg 1942-ben, Kolozsvárt „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai” című dolgozatát, amelyben az Erdély legkiválóbb tudósait tömörítő, 1859-ben létrejött egyesületnek és 1874-ben megindult

folyóiratának, az Erdélyi Múzeumnak állít reális emléket, és amelyben ki is jelöli feladataikat. Korán felismeri és részletesen tárgyalja Kriza Jánosnak és sajátos művének, a Vadrózsáknak a nyelvjáráskutatásban betöltött szerepét (Angyal Árpád, Faragó József és Szabó T. Attila: Kriza János. Bukarest, 1965.). Feltárja a moldvai csángó nyelvjárás kutatásának az addigi történetét, a nyelvjárás ötvenes, hatvanas évekbeli állapotát, utalva a kolozsvári magyar nyelvtudományi tanszéknek 1949 és 1957 közötti helyi gyűjtésére, tapasztalataira. (Magyar Nyelvjárások 5: 3–41 és Szabó T. Attila: Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek. V. 482–527.) Több tanulmányban foglalkozik a magyar nyelvtudomány történetével és természetesen külön az erdélyivel is. Jelentős dolgozatot szentel továbbá egy-egy kiemelkedő egyéniségnek, tudósnak (ifj. Heltai Gáspár, Dávid Ferenc, Pápai Páriz Ferenc, Körösi Csoma Sándor stb.), példaképeinek (Kelemen Lajos, Csűry Bálint), valamint megemlékezett elhunyt kortársairól, illetve tanítványairól (Brüll Emánuel, Mikecs László; Márton Gyula, Gálffy Mózes stb.). (A közelebbi lelőhelyeket l. Balassa munkájában: 47–50.)

B) Irodalom, irodalomtörténet, képzőművészet. – Mint a kiemelkedő nyelvészek közül többen (pl. Pais Dezső), Szabó T. Attila is az irodalomtudomány felől indult el a tudományos pályán. Ez azonban mintegy természetesen következik az ő – mondhatnánk – interdiszciplináris érdeklődéséből, illetve a humán műveltség vélt oszthatatlanságából is. Mint Balassa Iván – Benkő Samura hivatkozva – utal rá (Szabó T. Attila (1906–1987) Erdély nagy nyelvtudósa 50), Szabó T. Attila 1929-ben versfordításait adta közre, az angol irodalomnak olyan egyéniségeitől véve a lefordítandó szövegeket, mint Shakespeare, Byron, Milton, Shelley, Rabindranath Tagore, Whitman, Wilde és Wordsworth. Aztán öt éves kutatás eredményeként 1934-ben jelentette meg „Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században” című sajátos munkáját, amelyben rámutat ezen énekeknek mindenekelőtt a népköltészethez, illetve az irodalomhoz való kapcsolódására, Balassa Ivánhoz hasonlóan én is idézem a szerző ajánlását: „Édesanyámnak, akivel először énekeltem a zsoltárokat.” Bár – mint ismeretes – Szabó T. Attila tudományos pályája minden bizonnyal Csűry Bálint hatására hamarosan a nyelvészet felé fordult, a szépirodalom és az irodalomtudomány iránti érdeklődése azért végig megmaradt. Egyes források vizsgálatán kívül (l. Balassa munkájában: 50–55), ezúttal a népköltészettel való beható foglalkozására utalok. 1970-ben „Haja, haja virágom” címen Gy. Szabó Béla álomszép fametszeteivel kiadja a XV. századtól fennmaradt virágénekeinket (177-et), bizonyos típusokba és azon belül időrendbe szedve, továbbá jegyzetekkel, mutatóval, időrendi táblázattal, magyarázó szójegyzékkel, tulajdonnévi tájékoztatóval ellátva. Ezenkívül a bevezetőben (5–69) megírja a virágénekeknek, illetve kutatásuknak a történetét. Hasonló módszerrel teszi közzé 1971-ben Kallós Zoltán gyűjtése alapján a „Balladák könyve” című csaknem 700 oldalas gyűjteményét. Bevezetésként itt is bemutatja „A hazai magyar népballedagyűjtés életútját”-t (5–41).

Mint Balassa Iván utal rá, Szabó T. Attila kapcsolatban állt több erdélyi képzőművésszel: Nagy Imrével (Csíkszögöd), Debreczeni Lászlóval, Gy. Szabó Bélával, a heraldikus Köpeczi Sebastyén Józseffel és elsősorban olyanokkal, akik valamilyen formában a „könyvhöz” kapcsolódtak. Végül megemlítem, hogy néhány tanulmányt az „ex libris”-eknek is szentelt (l. Balassa munkájában: 55).

C) Néprajz. – Szabó T. Attila egész egyéniségéből, életelveiből, tudományos célkitűzéseiből (népiségtörténet, egyáltalán a történetiség előtérbe állítása, a nyelvjárással való foglalkozás, a nemzeti tudat ápolásának igénye stb.) egyenesen következik, hogy érdeklődése kiterjedt a néprajz irányába is. Érthető, hogy az alapvetően mégis néprajzos Balassa Iván (viszonylag) részletesebben foglalkozik Szabó T. Attila ez irányú tevékenységével. Nekem azonban ezúttal meg kell elégednem a legfőbb irányok kijelölésével.

Szabó T. Attila a néprajzot a művelődéstörténet részének tekintette, és a történetiség elmélyítését kívánta ebben a diszciplínában is. Aztán: a népdalköltészetnek, a népzeneinek, egyáltalán a népművészeteknek is – Győrffy Istvánhoz hasonlóan – helyet kér a nemzeti műveltségben, és világosan látja a nemzeti tudat erősítésében betöltött szerepét is.

Mindezt természetesen érvényesítette idevágó tanulmányaiban. Balassa Iván a következő témaköröket sorolja fel, amelyekkel kapcsolatban Szabó T. Attila dolgozataival a néprajznak feltétlen számolnia kell (különösen Erdélyt, Kalotaszeget, a Mezőségeket, a Székelyföldet stb. illetően): a temetkezés és a temetői kopjafák; a népi hímzések; a festékesek (székely szőnyegfajta); fából készült tárgyak (fatemplom, harangláb, székelykapu-fajták); bizonyos mesterségek (pl. fazekasság); népszokások, hiedelmek (pl. farkasin stb.). (Részletesebben, adatokkal l. Balassa munkájában: 55–64.)

D) Nyelvművelés. – Nyilván nem véletlenül helyezte Balassa Iván a nyelvművelést az „igazán való” nyelvészeti diszciplínák elé. Megindokolta ezt maga Szabó T. Attila az 1986-os televíziós beszélgetés során: „A nyelv, a nyelvhez való ragaszkodás a kisebbségi helyzetben a nemzetiséghez való feltétlen ragaszkodást jelenti. És minthogy kisebbségi helyzetben különböző nyelvi kitéve a nyelv természetszerűen több – szinte azt mondhatnám – veszedelem között él, hát éppen ezért ottan a nyelvvel való törődés különleges jelentőségű. Úgyhogy az én munkásságomnak egyik része éppen a nyelvművelés volt, amelyet párhuzamosan folytattam az Akadémia és a Kosztolányi nyelvművelésével. Kisebbségi helyzetben a nyelv különleges jelentőségű. Ha a nyelvet valaki megtagadja, akkor megtagadta természetesen egy adott kisebbséghez – akármelyik, nemcsak a magyar, hanem más kisebbséghez – való tartozását is.” (Magyar Nyelv 84: 257.) A kisebbségi helyzet tette tehát szükségessé, hogy Szabó T. Attila munkásságának egyik – jelentősnek mondható – részét éppen a nyelvművelés tette ki. De hozzávehetjük: mai helyzetünk szintén indokolja ezt, hisz a nyelvművelés jogosságát és szükségességét vallók táborával szemben áll a minden nyelvi-stilisztikai szabályt – valójában mindenfajta rendet és értéket is – tagadók csoportja.

Nyelvművelő tevékenységében kiktől merített Szabó T. Attila? Ami a helyes nyelvhasználatot illeti, még annak idején édesanyjától és dési tanítóitól („az elemi iskolában ahogyan vizsgálom, rendkívül szép magyar beszédű tanítóim voltak. Akkor a tanárság sokkal tisztábban, elegyítetlenebbül beszélt magyarul...” – emlékezett vissza 1986-ban; l. Magyar Nyelv 84: 267). Az elvi, szakmai háttérrel illetően pedig Csúry Bálinttól, illetve Kosztolányi Dezsőtől, Kodály Zoltántól, de – később – állandó kapcsolatban volt Lőrincze Lajossal is.

Hogy a nyelvújításban belül mit tartott fontosnak, arra rávilágít már 1938-ban megírt tanulmánya, amelyben öt részterületet vesz fel: 1. Nyelvi sajátságok és vétségek (szó- és alaktani megjegyzések). 2. Az idegen szavak. 3. Hibás szavak és kifejezések. 4. Mondattani észrevételek. 5. A magyar kiejtés. Egyébként se szeri, se száma a kisebb-nagyobb nyelvújítói cikkeinek. Válogatott tanulmányok, cikkek alcímű sorozatának 1970-es első kötetét például mindjárt ezzel a diszciplínával kezdi. Előbb tárgyalja „A nyelvújítás elvi kérdései”-t (17–100), majd „A nyelvújítás gyakorlatában” címmel közli kisebb dolgozatait (101–266). Tanítványai a nyelvújítás terén is követték mesterüket: korábban Márton Gyula, Gálffy Mózes, Cs. Gyimesi Éva, Murádin László, napjainkban ismét Murádin László, illetve Komoróczy György és mások jelentettek és jelentenek meg idevágó könyvtérjedelmű munkát (l. Balassa könyvében: 66–67).

Számos, ma is időszerű és megiszívlelendő megállapítása, tanácsa van Szabó T. Attilának. Így például „örök nyelvújítás”-ról beszél: milyen szükség lenne erre mostanában a ránk zúduló amerikai angol – főként informatikai – szavak és kifejezések esetében! Aztán ma is tanulságos, ahogyan az *entuziazmus* helyett – a lelkesedés fokozatait is érzékeltető – efféle magyar szavakat ajánl az idegen helyett: lelkesülés, lelkesedés, lelkesültség, felbuzdulás, tűz, hevület, szenvedélyesség, rajongás, imádat, bámulat, ujjongás, mámor. (Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok és cikkek I. 75.) És ma is érvényes, amit a nevelőkre mondott 1938-ban: „Ma a nevelőnek nagy gondot kell fordítani saját beszédje és írása hibátlanságára, szépségére, hogy a gondjaira bízott ifjúság szilárd útmutatót lásson benne korunk nyelvi zűrzavarában.” (Idézi Balassa: 65.) Mindamellet arra is utal több helyütt, hogy nyelvújítással csak az foglalkozhat eredményesen, akinek megvan a nyelvtörténeti ismerete, és aki megfelelő nyelvi műveltséggel rendelkezik.

E) Hely- és személynév-történet. – Szabó T. Attilának az igazi területe – amelyet módszerek kidolgozásával is megalapozott és meg is szervezett, amelyet egész életében művelt, és amellyel valódi iskolát teremtett – a névtan, a helynevek és személynévek vizsgálata. Feltehetnénk a kérdést: miért? Egyszerűen azért, mert itt élhette ki igazán történetiségigényét, mert ez aztán csakugyan a levéltári bűvárkodáshoz kötődött; mert kritikai érzék kellett hozzá; és mert csak interdiszciplinárisan lehet, lehetett művelni: a történelem, a településtörténet, a történeti földrajz, a művelődéstörténet, a néprajz és a nyelvtörténet (helyesírás-történet, történeti hang- és alaktan, történeti szótan és mondattan) segítségével.

Első – mondhatnánk – alapozó munkája – miután már több idevágó közleménye napvilágot látott – 1934-ben jelent meg a Magyar Nyelvben „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere” címen. Mindkettőt részletesen tárgyalja, rámutatva többek között, hogy mind a régi adatok összegyűjtése, mind a jelen felmérése egyaránt fontos. Nyilván Györffy István hatására is a helynévgyűjtést – főként az ifjúság körében – mozgalommá akarta tenni a harmincas évek második felében (idevágó cikkeit és ezek tárgyát, valamint a szerző módszertani, nem utolsósorban gyakorlati stb. tanácsait l. Balassa munkájában: 72). 1934-es tanulmánya egyszerre ismertté tette a nevet az egész magyar nyelvtudományban. Másik, szintén alapozónak mondható művét, „A magyar helynévkutatás a XIX. században” címűt 1944-ben adta ki az Erdélyi Tudományos Intézet. Ebben részletesen elemezte – mint Balassa Iván rámutat (67–68)

– Pesty Frigyes országos helynévgyűjtését, majd az erdélyi Jankó János munkásságát, aki Kalotaszegről, Torda, Aranyosszék, Torockó és a Balaton környékéről közölt helyneveket a századforduló tájékán, mégpedig egyre tökéletesedő módszerrel. A helynevek levéltári gyűjtését illetően – mint már jeleztem – Kelemen Lajos volt a mestere. De a helynevek és személynevek vizsgálatában biztatást és részben mintát kapott Gyórfy Istvántól és Mályusz Elemértől is.

Így érthető, hogy Szabó T. Attila ahol csak hosszabb időt töltött Erdélyben, annak a városnak, tájnak, falunak a helynévkincsét – mint korábban tőle magától idéztük – összegyűjtötte és feldolgozta. Tevékenységét kiterjesztette – szinte elsőként – a települések belső területeire is (utca-, tér- stb. nevek).

Ezenkívül a negyvenes évek második felétől páratlan gyűjtőmunkával létrehozta az Erdélyi Helytörténeti Adattárat, Balassa Iván beszámolója szerint ez 650 000 helynevet tartalmaz 65 dobozban, egy-egy dobozban átlagosan 10 000 adattal (az egyes megyék így oszlanak meg: Alsó-Fehér 4, Háromszék 4, Kis-Küküllő 3, Kolozs 14, Maros-Torda 12, Nagy-Küküllő 1, Szatmár és Szilágy 3–3, Szolnok-Doboka 8, Torda-Aranyos 5, Udvarhely 4 doboz). Érthető, hogy 1986-ban, a többször idézett televíziós beszélgetéskor (fél évvel a halála előtt) az bántja, hogy két nagy munkáját: az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárat és az Erdélyi történeti helynévanyag összegyűjtését nem tudja befejezni. Az utóbbi tehát máig várja a megfelelő módon való kiadását. Tanítványai természetesen a harmincas évek végétől eredményesen részt vettek a helynévgyűjtésben és -feldolgozásban, de a magyarországi hasonló munkálatok – beleértve az egyes megyék helyneveinek az összegyűjtését és publikálását – szintén Szabó T. Attila hatására indultak meg (l. Balassa munkájában: 76). A személynév kutatás fellendülése ugyancsak a Szabó T. Attila nevéhez fűződik (l. uo. 77–78).

F) Nyelvjáráskutatás és nyelvatlasz. – Ez a második terület, amely Szabó T. Attila életművében központi és az egész magyar nyelvtudományra nézve meghatározó helyet foglal el. Érthetően, mert a nyelvjáráskutatásban érvényesültek a Szabó T. Attila által a kutatás számára felállított elvek, követelmények: a népiségtörténet, egyáltalán a történetiség (a nyelvjáráskutatás és a történeti nyelvészet elválaszthatatlan egymástól!), a művelődéstörténet és az interdiszciplinaritás.

Szabó T. Attila az ez irányú indíttatást tanárától, Csúry Bálinttól kapta. Ezt csak megtette a kisebbségi helyzet ösztönző hatása és természetesen magának Szabó T. Attilának a tudósi beállítottsága. Dialektológiai munkásságát – Csúry hatására – mesterműszók gyűjtésével, illetve hang- és alaktani vizsgálatokkal kezdte (l. Balassa munkájában: 78–79). Külön ki kell emelnünk a csángókkal, a csángók nyelvjáráásával való – mondhatnánk: úttörő jellegű – foglalkozását. Ez szinte egész életét végigkísérte. 1930-ban – mint már utaltam rá – Csúry Bálint vitte magával az első gyűjtőútra. 1949-ben aztán az ő irányításával 11 kutató kezdte meg a tervszerű gyűjtést, beleértve a néprajzi, a folklór és a népzenei gyűjtőmunkát is. Ennek az eredménye „A moldvai csángók nyelvjárási atlasza” című kiváló, sok mindenre fényt derítő munka. Ez 1969-re lényegében készen állt, de csak 1991-ben jelenhetett meg, Budapesten, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. számaként. Ezenkívül a jelzett csángókutatás már korábban is számos néprajzi, népköltészeti, népzenei stb. tanulmányt, illetve kötetet eredményezett (l. Balassa munkájában: 85).

Szabó T. Attila nevéhez fűződik – Bárczi Géza mellett – szintén úttörő jelleggel az első magyar nyelvátlasz előkészítése és megjelentetése. Az Erdélyi Tudományos Intézet 1944-ben adta ki a „Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke nyelvi térképé«-ből” című munkát (Gálffy Mózes és Márton Gyula társszerzőkkel), mint a magyar nyelvátlasz-kutatások első termékét. Az igazán nagy vállalkozásnak: A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának a munkálatai (a kérdések és a kutatópontok összeállítása stb.) szintén Szabó T. Attila vezetésével és két kutató közreműködésével indultak meg 1955-ben. Sok viszontagság után 1959-től 1967-ig végül is Murádin László egyedül végezte el a gyűjtés igen nehéz munkáját, majd 1974-re hasonlóan megfeszített munkával elkészítette az első kötetet (a kutatópontok száma 130, a kérdéseké 3379 lett). Megjelenéséről azonban az akkori politikai és egyéb okok miatt szó sem lehetett. Erre csak 1989 után vállalkozhatott a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Így az első kötet 1985-ben Budapesten látott napvilágot, Juhász Dezső és csapata gondos szerkesztésében. Várjuk, hogy a további tíz kötetet is kézbe vehessük.

Hogy milyen elméleti, módszertani, illetve gyűjtő- és feldolgozó munka folyt, illetve indult meg Kolozsvárott Szabó T. Attila irányításával és részben közreműködésével, arra az eddig jelzetteknek kívül Murádin László felmérése világít rá. Eszerint „1949–1975 között a kolozsvári Nyelvészeti Intézet munkatársai 12 tájnyelvi atlasz anyagát gyűjtötték össze, a munkájuk során 827 olyan romániai településen fordultak meg, ahol magyar lakosság él.” (Idézi Balassa: 87.)

Így teremtett iskolát a nyelvjáráskutatásban Szabó T. Attila, majd azt folytatták a tanítványai.

G) Nyelvtörténet és szófejtés. – A történetiségnek, a történeti szemléletnek igazi megtestesítője a nyelvtörténet és a szófejtés vagy inkább a szótörténet. Ezért volt kedvenc diszciplínája Szabó T. Attilának a nyelv- és szótörténet is, amelyekhez egyébként a levéltári bűvárkodástól, illetve a nyelvjáráskutatástól szinte egyenes út vezetett.

1956-ban Farczády Elekkel együtt felfedezte, majd feldolgozva bemutatta az 1410 táján keletkezett, sorrendben a hatodik nyelvemlékünket, az 55 szót tartalmazó Marosvásárhelyi Sorokat és Glosszákat. Közölt ezenkívül számos szövegemléket. Foglalkozott hangtani, alaktani kérdésekkel (az előzőekkel együtt részletesebben I. Balassa munkájában 91–93). Igen eredményesnek bizonyult aztán a kolozsvári egyetem magyar tanszékének az 1958-as vállalkozása: a magyar szókészlet román eredetű kölcsön elemeinek a kutatása, amelyet Szabó T. Attila és Márton Gyula irányított. Se szeri, se száma a Szabó T. Attila szófejtéseinek. Román eredetű szavakon kívül vizsgált olyanokat is, amelyek a szászok nyelvéből származtak. (L. Balassa munkájában: 93–98.)

H) Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. – Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár – nyugodt lélekkel elmondhatjuk – a csúcspontot jelenti mind Szabó T. Attila életművében, mind a magyar szótárirodalomban, lexikográfiában. A szerzőnek valóban megszállottnak, aszkétának kellett lennie ahhoz, hogy a 4–5 millió nyelvi adatot összegyűjtse, elrendezze, és meghatározott elvek szerint értelmezze. Méghozzá a megjelentetést illetően teljes kilátástalanságban. De amint az I. kötet (megjelent 1975-ben) 82 ismertetéséből már kiderült, valójában új szótártípus született: Benkő Loránd egyedi alkotásnak, Lőrincze Lajos művelődéstörténeti adattárnak, Benkő Samu

nyelvi szépségekben gazdag, stilisztikai felfrissülést előidéző olvasmánynak, Benda Kálmán történeti munkának minősítette. (Csupán zárójelben jegyzem meg: talán éppen a Szótörténeti Tár igazolja legjobban, hogy a szélesebb értelemben vett népnyelv, közhasználatú nyelv is milyen gazdag szépségekben, hogy ennek is megvan a Roman Jakobson által emlegetett poétikai funkciója, ha másként is, mint a szépirodalomban.) Továbbá: Balassa Iván néprajzi, Egyed Ákos társadalomtörténeti, Nagy Jenő viselettörténeti, Kiss András román és szász kutatásaihoz merített belőle. Célja volt a szerzőnek a magyar nyelv és benne a szépirodalmi nyelv gazdagítása is, mint maga írja: „...a szókincs gazdagításán, veretessé tételén buzgolkodó író is a régi erdélyi magyar nyelv gazdagságától, személetességétől, finom árnyaltságától serkentve a Tár adalékaiból talán gazdagíthatja a magyar irodalmi nyelv szókincsét.” (Idézi Balassa Iván: 100.) Az első négy hatalmas kötet 1975-től 1984-ig még Szabó T. Attila életében megjelent a bukaresti Kriterion Kiadónál. Szerencsére a munkaközösség dolgozott és dolgozik tovább. Így az V., VI., VII. és a VIII. kötet a budapesti Akadémiai Kiadó és a Kriterion gondozásában már napvilágot látott. A IX. kötetet pedig az Akadémiai Kiadó és az Erdélyi Múzeum-Egyesület jelentette meg 1997-ben. Várjuk a még hátra levő 5–6 kötetet. (A Tár létrejöttét, anyagának tér- és időbeli kiterjedését, a szócikkek felépítését, a Tár fogadtatását és a későbbi munkálatokat l. Balassa munkájában: 98–108.)

Megjegyzem még, hogy a Szabó T. Attila által intenzíven művelt diszciplínák közé felvehető volna még több, de a művelődéstörténet mindenképpen, elsősorban az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárát, de a néprajzi, a névtani és a szótörténeti kutatásait is figyelembe véve.

6. Azt gondolom, hogy az eddigiekben már sok mindent elmondtam Szabó T. Attiláról az emberről, a tudósról és a professzorról. Ezúttal – Balassa Iván találó jellemzésére támaszkodva (108–124) – mégis kiemelem még a következőket. Szabó T. Attila felettébb szerette a természetet, a gyalogos kirándulást, valamint az úszást, de csak a Szamosban, a Marosban vagy más folyókban. Kedvelte a baráti társaságot, a különböző érdeklődésű kollégákkal folytatott eszmecserét. Mindig tanult és mindig tanított. Ízes beszédét jól jellemezte Balassa Iván: „... jellegzetesen erdélyi és mégis irodalmi ízű beszéd, amely sokszor nyúlt vissza évszázadokra., de mégsem éreztük erőltetettnek” (116). Félelmetes vizsgáztató volt; szigor, és igazságosság volt a jellemző rá. Szerette a pontosságot. Emlékezetes a segítőkészsége is, és amit megígért, halálos pontossággal teljesítette. Munkanapját szigorú következetességgel osztotta be. Kedvelte a verseket: egy-egy Arany, Ady vagy Áprily-vers elmondása pihenést jelentett a számára. Szerény volt: inkább elhárította az elismeréseket. Amikor azt kérdezték tőle, mi hajtotta a rendkívüli munkában, így válaszolt: „Igaz az a megállapítás, hogy én tulajdonképpen egész életemben kilátástalanságban dolgoztam. Mindig az volt a véleményem: engem meglehetősen kielégített maga a munka... A hajtóerő a nyelvnek és a népek a feltétlen szeretete. Enélkül nincs, a lelki, a belső lelki rugók nélkül nincsen ilyen méretű tudományos munkához alkotói kedv, erő odaadás.” (Itt a Szótörténeti Tárra célzott; Magyar Nyelv 84: 262.)

7. Balassa Iván rövid, de külön álló fejezetben emlékezik meg (125–128) a kolozsvári magyar nyelvészeti iskoláról. Abból indul ki, hogy tudományos iskola kialakulásához három tényező szükséges: egy kiemelkedő tudós egyéniség, jelentős

eredményekkel; az illető tudósnak olyan emberi, nevelői képességekkel kell rendelkeznie, amely vonzza a tanítványokat; és szükséges bizonyos szervezeti keret (egyetemi tanszék, tudományos intézet stb.), amely a szerveződést lehetővé teszi. Az 1872-ben létrejött Kolozsvári Tudományegyetemen az 1930-as években az Erdélyi Múzeum-Egyesület és folyóirata, az Erdélyi Múzeum, majd a magyar nyelvészeti tanszék, az utóbbi két évtizedben pedig az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság szerkesztősége jelentett olyan keretet, amelyben Szabó T. Attila körül 10–15 szakemberrel magyar nyelvészeti iskola szerveződhetett. Már utaltunk rá, hogy mindez különösen mely diszciplínák területén következhetett be: a névtanban, a dialektológiában, különösen nyelvatlaszok készítésében és a szótörténeti kutatásban, kiemelve az egyedülálló Szótörténeti Társaság megszervezését.

Balassa Iván munkája függelékében közli Szabó T. Attila szaktudományi és tudománynépszerűsítő közleményeinek teljes könyvészetét (131–152); válogatást közöl továbbá a Szabó T. Attila munkásságával foglalkozó írások jegyzékéből (152–157).

8. Összefoglalásként azt mondhatom, hogy Szabó T. Attila egy személyben töltötte be azt a magyar nyelvészeti szerepet Erdélyben, amelyet Magyarországon elsősorban Gombocz Zoltán, Pais Dezső és Bárczi Géza. Egy mondatban az volt rá jellemző, amit ő maga így fogalmazott meg: „Nekem a tudomány az életet jelentette. Nekem azontúl nem volt semmi... én teljesen a tudománynak élhettem.” (Magyar Nyelv 84: 259.) Balassa Ivánt tehát köszönet illeti, hogy ezt a kivételes egyéniséget sok utánajárással és körültekintéssel bemutatta, kiemelve a nyelvtudós tevékenységét, de nem feledkezve meg az emberről és a nevelőről sem.

Befejezésként még arra utalok, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997. március 25-én tudományos emlékülést tartott Szabó T. Attila halálának 10 éves évfordulója alkalmából. Itt a következő előadások hangzottak el: Egy erdélyi tudós a magyar nyelvtudomány szolgálatában (Benkő Loránd), Emlékezés az irodalomtörténet-író Szabó T. Attilára (Kovács Sándor Iván), A tudományszervező (Benkő Samu), Szabó T. Attila, a néprajzkutató (Balassa Iván) és Szabó T. Attila, a kolozsvári egyetem tudós tanára (Péntek János). Ezek az előadások még jobban elmélyítették ismereteinket Erdély kiváló nyelvtudósáról (I. Magyar Nyelv 93: 385–414).

Nyelvünk és kultúránk 105 [1999]: 58–71.

V. A KAPCSOLATOS INTÉZMÉNYEK TEVÉKENYSÉGÉRŐL

MIT TETT A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HÁROMNEGYED SZÁZADON ÁT A NYELVTUDOMÁNYÉRT ÉS AZ ANYANYELVI MŰVELTSÉGÉRT?

1. Ha háromnegyed század távolából feltesszük a kérdést: vajon Társaságunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság miért tudott ilyen hosszú időn át nemcsak fennmaradni, hanem a magyar nyelvtudomány és a nyelvi műveltség alakulásába folyamatosan és hathatósan beleszólni, akkor röviden a következőt kell válaszolnunk. Azért, mert megalakulásakor helyes és reális célt tűzött ki maga elé; mert – ha különböző okokból kisebb-nagyobb kerülőkkel is – mindig a kor követelményeihez alakította tevékenységének formáit, módszereit; mert maga köré tudta gyűjteni a legjobb nyelvészeket; mert látványosságok nélkül, de szüntelenül ellátta feladatát, és mert mindig mindenhez köze volt, ami a magyar nyelv illetőleg a nyelv és ezek tudománya körül történt. Ilyen értelemben Társaságunk életének alakulása hű tükrö a magyar nyelvtudomány történetének is. Nem csoda hát, hogy jubileumunk ünnepe az egész nyelvésztársadalomnak, sőt a magyar tudományosságunknak, valamint – a legtágabb értelemben – mindenkinek, aki törődik anyanyelvével, akit a nyelv és a nyelvek kérdései érdekelnek.

2. Természetesen ünnepi ülészakunk nem teszi lehetővé az elmúlt hetvenöt év eseményeinek részletes bemutatását. Ez alól egyébként is felment az, hogy Bárczi Géza, Társaságunk akkori elnöke 1965-ben a rá jellemző lényeglátással áttekintette a Társaság hetven évét (MNY. LXI, 4–12), továbbá az elmúlt hetekben vehettük kezünkbe Raisz Rózsa hasznos összeállítását a Társaság tudományos tevékenységének az 1945-ig terjedő idejéről (MNYTK. 152. sz. Bp., 1979.).

Magam tehát arra szorítkozom, hogy – főként az utóbbi másfél-két évtizedet állítva a középpontba – a címben jelzett két kérdéssel kapcsolatban mondok el néhány gondolatot Társaságunk életéről, működéséről.

3. Elnökünk megnyitójában vázolta a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulásának előzményeit, körülményeit. A következőt mégis ki kell emelnem: egyáltalán nem véletlen, hogy Társaságunk a XX. század elején alakult meg, és hogy ekkor indult útjára folyóirata, a Magyar Nyelv is. Miért? Azért, mert mindez az előző évtizedek magyar nyelvtudományának a fejlődéséből, magas színvonalából egyenesen következett. Ugyanis az 1870 körül kezdődő nem egészen fél század alatt bontakozik ki, és emelkedik valóban tudományos rangra – különösen Budenz Józsefnek a szilárd alapokat megvető, kiterjedt munkássága révén – a hazai finnugrisztika, majd – mindenekelőtt Simonyi Zsigmondnak a nyelvészet úgyszólván valamennyi ágát felölelő, páratlanul gazdag kutatásainak az eredményeképpen – a nyelvünk vizsgálatát központba állító – magyar nyelvtudomány. A nagy arányú fellendülést pregnánsan jelzi az is, hogy ebben az időben, elsősorban a századforduló körül, soha nem

tapasztalt mértékben születtek nyelvünk minden területén – gyakran több szerző vagy éppen sokak erejének, tudásának összefogásával – olyan szintézisek, alapvető alkotások, nyelvemlék-kiadások stb., amelyek a további (mindenekelőtt nyelvtörténeti) kutatásokhoz a kedvező feltételeket megteremtették. Mindezen túlmenően: föllendül ekkor a szókincsvizsgálat, a nyelvjáráskutatás, a fonetika, erősödik a stilisztikával való foglalkozás, és új diszciplinával is gazdagodik nyelvészetünk: nagykorúsodik a névtudomány. Megteremtődött tehát annak a szüksége és egyszersmind a lehetősége, hogy egy társaság keretében közérdekűvé – vagy legalább közérdekűbbé – egyben szemléletesebbé és tervszerűbbé tegyék a nyelvtudományt, illetőleg hogy a magyar nyelv vizsgálatának eredményei immár külön folyóiratot kapjanak.

Arra is utalnom kell, hogy megalakulásakor milyen célt tűzött ki maga elé a Társaság és folyóirata. Az alakuló közgyűlésen, 1905 végén elfogadott alapszabálya a Társaság célját így írja körül: „A magyar nyelvnek mennél teljesebb tudományos átkutatása, a nyelvészet eredményeinek népszerűsítése és a közönségben a magyar nyelvtudomány iránt az érdeklődés fölbresztése.” (Idézi Raisz Rózsa: i. m. függelék.) Vagyis lényegében két feladatot tűzött maga elé a Társaság: a magyar nyelv tudományának művelését és az eredmények népszerűsítését, más szóval az anyanyelvi műveltség emelését.

4. Az a kérdés most már, milyen eszközökkel, milyen módon és – nem utolsósorban – milyen eredménnyel tett eleget Társaságunk vállalt feladatának.

Lássuk először a tudományos tevékenységet. Ennek – bár alapjaiban kezdettől fogva megvolt – a hatvanas évek elejére négy formája, színtere kristályosodott ki.

Munkálkodásunk középpontjában az egyes szakosztályokban csaknem hetenként rendezett felolvasó ülések és az azokat követő viták állnak. Itt kapnak ugyanis hangot először az új irányzatok, az új módszerek, a legkülönbözőbb kísérletek, továbbá az új, induló diszciplinák. De itt hallunk a nyelvtudomány régen meglévő ágaiban elért s a már kialakult módszerek felhasználásával feltárt új eredményekről is. Itt merülnek fel az elvontabb, elméleti jellegű kérdések, de itt tárgyalunk nyelvünknek vagy más nyelvnek a múltját, jelenét, s nemegyszer jövőjét érintő problémákról, sőt a nyelvek – benne természetesen a magyar – oktatásának minél eredményesebb, minél hatékonyabb módjairól. Itt mutatják be új tanulmányaikat tapasztalt kutatóink, itt üdvözljük külföldi tudósvendégeinket, s itt ismerkedünk meg az ő új szint hozó nézeteikkel, eredményeikkel. De valójában itt indulnak el pályájukon a fiatal kezdő nyelvészek is, úgy, hogy először meghallgatják az előadásokat és vitákat, aztán maguk is felszólalnak, majd megtartják első előadásukat.

Hogy a felolvasó ülések tematikája hogyan gazdagodott napjainkig, azt – bár áttételesen – jól mutatja a szakosztályok számának bővülése. 1949-ben – a mennyiségi és minőségi fejlődés nem kis eredményeként – hozta létre a Társaság a szakosztályokat (szám szerint hatot: a magyar, a finnugor, a szlavisztikai, az orientalisztikai, a germanisztikai – romanisztikai és az általános nyelvészeti szakosztályt), s így már többrétűvé és elmélyültebbé vált tudományos tevékenysége. Az anyanyelvi és a nyelvi műveltség emelésének kétségtelenül legfőbb letéteményese az iskola, részben ettől a tényről, részben attól indítva, hogy a modern nyelvészeti és egyéb eredmények hatására világszerte megindultak a hatékonyabb, a kommunikációt középpontba állító oktatási kísérletek, Társaságunk vezetősége 1964-ben létrehozta a

nyelvoktatási szakosztályt. Azóta ez a részlegünk az idegen nyelvek tanításának korszerű módszereit, az anyanyelvi oktatás megújításának lehetőségeit, a kontrasztív vagy konfrontatív nyelvészet kérdéseit stb. tárgyaló előadás-sorozataival, továbbá a közép- és általános iskolai tanárok bevonásával kivívta mindanyónk elismerését. (Az Anyanyelv-oktatási Napok megszervezésével kapcsolatos érdemeiről a későbbiekben szólok.) A különböző jellegű onomasztikai kutatások örvendetes fellendülésének a hatására alapítottuk meg 1970-ben a névtudományi szakosztályt. 1947-ben vált ki az általános nyelvészeti szakosztályból a fonetikai és a beszédművelési szakosztály, ezzel is dokumentálván a fonetikai, a fonológiai, valamint a logopédiai, továbbá a kiejtés- és hangosztílus-vizsgálatoknak, egyáltalán a beszédművelésnek a föltétlen időszerű előtérbe-kerülését. 1977-ben jött létre a szemiotikai szakosztály, hogy ezzel is hozzájáruljunk a magyarországi és nemzetközi jeltudomány kifejlődéséhez, még inkább interdiszciplinárisá téve Társaságunk munkáját. Végül a múlt évben a tudomány és a technika nagyarányú fejlődése következtében fontossá vált szaknyelvekkel való behatóbb foglalkozásnak a szüksége, életre hívta a szaknyelvi szakosztályt. Ilyenformán szakosztályaink száma jelenleg tíz, mivel közben, 1968-ban az orientalisztikai szakosztály. Társaságunkból kivált, és egy orientalista központú önálló társaság kereteiben, Körösi Csoma Társaság néven folytatja kiszélesedett tevékenységét.

Mindenekelőtt a Társaság hatósugarának a kibővítését jelentette egy-egy vidéki csoport megalakulása valamely egyetemi gócpont körül. Szeged és Pécs után 1960-tól Debrecenben is friss erővel, új színeket hozva dolgoznak tagtársaink a jelzett célkitűzések minél eredményesebb megvalósításáért.

Ha Raisz Rózának a felolvasó ülésekkel kapcsolatos kimutatásait, illetőleg az évi főtítkári jelentéseket szemügyre vesszük, meg kell állapítanunk, hogy a felolvasó ülések témái általában változatosak, időszerűek; hogy – bár kiválasztásuk sok tényezőtől, gyakran a véletlentől függ – arányosan oszlanak meg a fontosabb diszciplínák között; hogy az előadók különböző korosztályai megfelelően képviselve vannak; hogy az utóbbi évtizedekben tapasztalható sokrétű elfoglaltság ellenére látogatottak; stb. De természetesen az is előfordul, hogy egy-egy szakosztály vagy egy-egy diszciplína a felolvasó ülések, viták megrendezésében előreugrik, a másik meg lemarad; hogy egy-egy előadás színvonala kívánni valót hagy maga után, s ilyenkor a látogatottság is megcsappan; hogy az elméleti kérdések háttérbe szorulnak; hogy a modern módszereket, eredményeket nem ismertetjük meg elég gyorsan, illetőleg hogy nem „ütköztetjük” őket eléggé a régiekkel; stb. E hiányosságokon igyekeztek segíteni az elmúlt időszakban a szakosztályelnökökkel és -titkárokkal együtt tartott szűkebb vezetőségi ülések – és hozzátehetem, nem eredménytelenül.

Az évenkénti közgyűlések valójában nagyobb nyilvánosság előtt lezajló felolvasó ülések. Ezeken kezdettől fogva a legkiválóbb nyelvészek mondják el gondolataikat nagyobb horderejű időszerű témákról. Gombocz Zoltánnak például a funkcionális nyelvszemléletről, a leíró nyelvészetről stb. szóló máig döntő fontosságú előadásai közgyűlésen hangzottak el.

Az alapszabály előírja a „más társulatokkal való érintkezésbe lépést”. Nos azért is és az interdiszciplinaritás kívánatos megvalósítása végett is rendeztünk – és rendezünk

– közös felolvasó üléseket az Irodalomtörténeti, a Néprajzi, a Pszichológiai, a Fonetikai és Logopédiai, valamint más társaságokkal.

5. Társaságunknak másikkal, különösen az utóbbi évtizedekben alkalmazott tevékenységi formája vándorgyűlések, konferenciák és egyéb találkozók szervezése. Többször megállapítottuk, mégis megismétlem: Társaságunk valahogy mindig megérezte, hogy szaktudományunknak vagy a nyelvi-anyanyelvi oktatásnak mely területén van szükség tanácskozássra s a teendők kijelölésére. 1965-ben például az egri kiejtési konferencia nemcsak a beszélt nyelv, a hangos stílus fontosságára, továbbá a kiejtés fogyatékoságaira stb. hívta fel a figyelmet, hanem elindította végre a kiejtési normák meghatározásának nehéz, sokrétű, de immár halaszthatatlan munkáját (l. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Szerk.: Grétsy László és Szathmári István. MNyTK. 119. sz. Bp., 1967.). 1968 decemberében – hogy előbbre lendítsük az általános, valamint a magyar és finnugor nyelvészek számára egyaránt jelentős, de elhanyagolt nyelvtudomány-történeti kutatásokat – olyan konferenciát hívtunk össze, amelyen az előadók az 1850-től 1920-ig terjedő időszakot vizsgálták meg az egész kort, illetve az egyes diszciplínákat állítva a középpontba (l. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850–1920. Tankönyvkiadó. Bp., 1970. Szerk.: Szathmári István). 1972 őszén, hódmezővásárhelyi vándorgyűlésünkön az egyik félnapon a helyi Bethlen Gábor Gimnázium két nagy tanáregyeniségéről: Imre Sándorról és Németh Lászlóról hangzottak el előadások, illetőleg a Hódmezővásárhelyt körülvevő pusztai földrajzi neveivel foglalkoztunk. A második félnapon pedig a középiskolai magyaroktatás legfontosabb kérdéseit tárgyaltuk meg (l. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerk.: Szathmári István. MNyTK. 133. sz. Bp., 1973.). 1974 májusában Zalaegerszegen három napon át Pais Dezsőre emlékeztünk: a tudós akadémikusra, a tanítani-nevelni annyira szerető professzorra és a szülőföldjéhez oly sok szállal kötődő emberre. Az emlékülésen Pais Dezső tanítványai, a hozzá legközelebb álló kollégák tartottak előadást, mindenekelőtt azoknak a nyelvészeti tudományágaknak és témáknak a köréből, amelyeket maga Pais tanár úr is művelt, illetőleg nem kismértékben előrevitt. Ezenkívül két előadás meghallgatása után az ott jelenlévő általános és középiskolai tanárok részvételével ankétot szerveztünk az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséről (l. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerk.: Szathmári István és Ördög Ferenc. MNyTK. 140. sz. Bp., 1975.). Végül leginkább úttörő munkát végzett Társaságunk a múlt évben Kaposvárott megrendezett szövegtani vándorgyűléssel. Ismeretes ugyanis, hogy a nyelvészet – sok más tudományhoz, tudományághoz hasonlóan – az utóbbi évtizedekben forrongásban van. Megváltozott a nyelvszemlélet, eltolódtak a kutatás korábbi súlypontjai, új megközelítési módok, új módszerek, részben vagy egészben átalakult, sőt új diszciplínák jöttek létre vagy vannak kialakulóban. Ennek megfelelően a nyelvek – benne mindenekelőtt az anyanyelvnek – a különböző szintű oktatása is reálisabb lesz: a nyelvtan-központú oktatást a nyelvhasználat-központú váltja fel és így tovább. Ez a gyakorlatibb, reálisabb és egyben sokoldalúbb szemlélet, illetve törekvés vezetett el voltaképpen a szövegtanhoz is. A teljes szövegnek, mai műszóval beszédműnek, illetőleg szövegegésznek ti. vannak – és pedig nem kis számban – a mondaton túl mutató (ugyanakkor nagyon sok mindentől függő) nyelvi és nyelven kívüli eszközei, meghatározói. Ezek vizsgálatával foglalkoztunk a három félnapon át, tájékozódva az

eddigyi eredményekről, egységesítve a nézeteket és kijelölve a szaktudomány és az oktatás feladatait. (L. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk.: Szathmári István és Várkonyi Imre. MNyTK. 154. sz. Bp., 1979.)

Külön kell szólnunk a nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napokról. Ezek a két évenkénti találkozók nemcsak azt igazolják, hogy Társaságunk a gyakorlatnak, az anyanyelvi oktatásnak és az alkalmazott nyelvtudomány egyes ágainak megfelelő teret kíván szentelni, hanem azt is, hogy idejében észrevette az anyanyelv tanításának koránt nem eléggé hatékony voltát, és az elsők között igyekezett – és igyekszik – közreműködni a gyakorló pedagógusokkal együtt a korszerűbb, eredményesebb tanterv, tananyag, módszer stb. kimunkálásában. A nyelvoktatási szakosztály említett gondos, körültekintő tevékenységén kívül az „Anyanyelvünk az általános iskolában” címmel 1972 tavaszán Nyíregyházán megrendezett vándorgyűlés volt az „őse” az Anyanyelvoktatási Napok sorozatának. Ez a tanácskozás hármassal gyűlt össze: mindenekelőtt felmérni a mai társadalomnak az anyanyelvi oktatással és neveléssel szemben támasztott jogos igényeit, követeléseit – nem feledkezve meg arról, hogy egész gondolkodásunk, műveltségünk alapja az anyanyelv, és hogy az anyanyelvi ismeretek, készségek megalapozásának, biztos elsajátításának illetőleg elsajátíttatásának legfőbb helye éppen az általános iskola –; továbbá összevetni ezen igényeket, követeléseket napjaink iskolai gyakorlatával, feltárva a hibákat, hiányosságokat és kijelölve a követendő illetőleg követhető utakat-módokat. Célunk volt azonban az is, hogy mintegy szembesítsük az elméletet a gyakorlattal, pontosabban szaktudományunkat az oktatással, mérlegeljük, mit és hogyan lehet az általános iskolai anyanyelvi oktatásban alkalmazni mindazokból a tartalmi és módszerbeli próbálkozásokból, kialakultnak mondható eredményekből, amelyek a modern nyelvtudományt jellemzik. És végül, de nem utolsósorban Társaságunk tagjai – köztük az egyetemek, a főiskolák oktatói; a tudományos intézetek szakemberei; az iskolákat irányító szervek képviselői – találkozni akartak az anyanyelvi oktatás, nevelés közvetlen munkásaival: tanárainkkal, akik naponként küzdenek meg az e téren rájuk háruló nehéz, sok áldozatot követelő feladatokkal. E találkozó sikerét (l. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerk.: Szathmári István. MNyTK. 138. sz. Bp., 1974.) mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a résztvevők csaknem követelték a hasonló megbeszélések rendszeres megszervezését.

A kérésnek eleget tettünk. Az I. Anyanyelvoktatási Napokon (Nyíregyházán, mintegy kétszáz főnyi résztvevővel) 1974-ben az anyanyelvi nevelés korszerűbbé, hatékonyabbá tételének a módozataival foglalkoztunk. Az 1976. évi második találkozóznak ez volt a címe: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében, és a kísérletek, az új utak keresésének a módjai álltak a középpontban. 1978-ban, a harmadik alkalommal „Az új tantervek bevezetésének küszöbén” címen mindenekelőtt azt akartuk látni, mérlegre tenni, hogy az új tantervek legfontosabb eszközei, a tankönyvek, a segédkönyvek, a technikai eszközök stb. megfelelnek-e azoknak a követelményeknek, amelyeket előző találkozókon megállapítottunk; hogy kialakultak-e az új célú anyanyelvi oktatás módszerei; és hogy milyen közelebbi és távolabbi teendők várnak ránk a szaktudományok, a tantárgypedagógia és a közvetlen oktatás területén.

A felsoroltakon kívül számos nagyobb konferencián (az 1966-os, az 1972-es és az 1977-es nemzetközi magyar nyelvészkongresszus; a Sajnovics- emlékülés és tudománytörténeti szimpozion; a névtudományi konferencia; stb.) és viszonylag kisebb rendezvényeken (az önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtők országos találkozói, Gombocz Zoltán tudományos ülésszak; stb.) vettünk és veszünk részt mint társszervezők.

6. A Társaság tudományos működésének harmadik és – éppen maradandóságánál, sokoldalúságánál stb. fogva – talán a legértékesebb színtere a Társaságnak szintén hetvenöt éves folyóirata: a Magyar Nyelv. A hetvenöt jobbra vastkos kötet már önmagában tekintélyt parancsol, de ha belelapozunk, és azt látjuk, hogy milyen magas szinten reprezentálja az egyes korok, sőt évek nyelvtudományát, továbbá hogy milyen elvszerű és következetes szerkesztési elveket és szerkesztésmódot alakított ki, és hogy mindezek következtében is a fiatalabb szerzők milyen jó nevelőjének bizonyult, akkor nem fogunk csodálkozni rajta, hogy gyakran mintául szolgál más folyóiratoknak.

Csak egyetérthetünk Imre Samu nemrég megjelent jubileumi méltató-mérlegelő cikkének (75 éves a Magyar Nyelv: MNy. LXXV, 257–259) végkövetkeztetésével: „A háromnegyed évszázados jubileum imponáns esemény folyóiratunk életében, amely feljogosít ugyan a visszatekintésre – de nem nyugvópont. A visszatekintésből kirajzolódó kép a maga egészében feltétlenül biztató, s a jól végzett munka érzését keltheti a szerkesztőben, a szerkesztő bizottságban és a munkatársakban egyaránt. De éppen ezek az eredmények köteleznek is. Joggal várhatjuk el a folyóirattól, hogy fejlődése a jövőben is töretlen legyen, hogy egyrészt hű képet adjon a magyar nyelvtudomány mindenkori állapotáról, de ugyanakkor előre is mutasson, hogy segítse az újabb és újabb feladatok megoldásához vezető legjobb út megkeresését és megtalálását.”

7. A Társaságnak kezdettől fogva szintén jelentős tevékenységi formája bizonyos tudományos kiadványok megjelentetése. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat már 1905-ben megindult, és nehéz anyagi körülményeink, továbbá a nyomdai árak nagyarányú felemelkedése ellenére az elmúlt hetekben már a 154. számot vehettük kezünkbe. Az egyes számok nagyobb hányadát a Magyar Nyelv és más folyóiratok legjobb és leghasznosabb dolgozataiból készült különnyomatok teszik ki. De különösen az utóbbi évtizedekben egyre nő a más intézmények segítségével első ízben kiadott terjedelmesebb munkák száma. A sorozat színvonalát már az is jelzi, hogy a szerzők között olyan kiemelkedő egyéniségeket találunk, mint Szily Kálmán, Balassa József, Gombocz Zoltán, Melich János, Csüry Bálint, Szinnyei József, Kniezsa István, Pais Dezső, Bárczi Géza, Németh Gyula, Laziczius Gyula, Zsirai Miklós, Horváth János stb. Továbbá, hogy több – részben már említett – kiadványunk a legkeresettebb tanulmánygyűjtemény illetőleg egy-egy munka – mint például a szintén említett „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd” vagy „A szövegtan a kutatásban és az oktatásban” – valóságos kézikönyvnek számít.

8. Már részben utaltam a Társaság tudománynépszerűsítő tevékenységére, a gyakorlati élettel való kapcsolatára, az anyanyelvi nevelés korszerűbbé és hatásosabbá tétele érdekében kifejtett munkájára, mégis vissza kell térnünk annak összefoglalására, mit tett még a közműveltség – benne az anyanyelvi kultúra – emeléséért, illetőleg a helyes, szép és hatásos nyelvhasználat kialakításáért.

Már a „Fölvívás nyelvtudományi társaság alapítására” a következőt ígéri: „Társaságunk... kezdettől fogva mindent el fog követni, hogy nemzeti nyelvünk tárházát mennél tökéletesebbé tegye, s hogy a mi jót és szépet alkotott népünk nyelve, s a mi jóval és széppel megajándékozták nyelvünket nagy íróművészeink: az feledésbe ne vesszen, el ne romoljon, hanem neveljen és gyönyörködtessen bennünket nemzedékről nemzedékre!” (Nyr. XXXII, 466).

A Magyar Nyelv pedig mindjárt indulásakor körülírja, mit is jelent az, hogy „közérdekű folyóirat”: „Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit... lehetőleg magyar példákon be akarjuk vezetni a nyelvészeti kutatások megbízható módszereibe; le akarjuk szoktatni a nálunk még oly gyakori délibábos nyelvészkedésről s rá akarjuk szoktatni a nyelvtények helyes felfogására... Állandó figyelemmel fogjuk kísérni irodalmi nyelvünk, s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését s a hol lehet, elő fogjuk mozdítani, de a hol kell, küzdeni is fogunk ellene... különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére...” (Magyar Nyelv I, 1–2.)

Mindamelletttel igazat kell adnunk Bárczi Gézának, amikor ezt írja A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve című dolgozatában: „A tudománynépszerűsítés terén társaságunk csak féleredményeket ért el. Bár folyóirata kezdettől fogva címlapján viselte a „közérdekű folyóirat” megjelölést, és valóban igyekezett minden számban népszerűsítő jellegű cikkeket közölni (Régi dolgok új kiadásban; Különfélék; Rovás; Levélszokrény stb.), és minden tanulmánya világos előadásmódjával közérthetőségre törekedett, próbált valami közönségszolgálat-félét is kialakítani, felolvasásai sorába közérdeklődésre számot tartható témájúakat beiktatni, működésében kétségtelenül fokozatosan a tudományos jelleg kezdett felülkerekedni.” (MNy. LXI, 7–8.) Es elmondhatjuk, hogy bár a Társaság működésének mind a négy színterén igyekezett a közérdek céljainak is megfelelni, tevékenysége e tekintetben mégis inkább csak a felszabadulás után bontakozott ki igazán. Különösen az utóbbi évtizedekben mind a felolvasó üléseken, mind a nagyobb találkozókön, mind pedig a Magyar Nyelvben és a kiadványokban nagyobb teret kap a legszélesebb értelemben vett „közérdek”. Csak némi illusztrálásként: ezért jelenthettem az 1975. évi közgyűlésünkön debreceni csoportunk tevékenységéről a következőket: „... mindenekelőtt az ők áldozatos munkájuknak köszönhető, hogy szinte az egész ország felfigyelt a magyar nyelv hetének Hajdú–Bihar megyei – a szó teljes értelmében – példamutató megrendezésére. Ez a rendezvény mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben messze felülmúlta a korábbi hasonló országos megmozdulásokat.” Vagy a múlt évi jelentéséből egy részlet: „Az elmondottakon (vagyis az Anyanyelvoktatási Napokon, a külföldi tudósok szereplésén stb.) kívül – beleértve az egyes szakosztályok itt fel nem sorolt, de a közművelődést közvetlenül vagy közvetve szolgáló előadásait, vitaüléseit – még a következő események tanúskodnak Társaságunk megnövekedett közéleti tevékenységéről, illetőleg arról, hogy a nyelvészek társadalmá is kiveszi részét az országos, közelebről felettes szervünket, a Magyar Tudományos Akadémiát érintő közművelődési program végrehajtásából.

Társaságunk a nyelvi értékek megmentését, a népnyelvi anyag (szavak, nevek, kifejezések stb.) gyűjtését, illetőleg az e munkálatok népszerűsítésében, tervezésében, irányításában, megjelentetésében való részvételt feladatának tekinti. Ezenkívül

állandóan figyelemmel kíséri és a maga sajátos: tudományos szervező stb. eszközeivel támogatja a páratlan eredményességű – immár országosnak mondható – földrajzinégyűjtést. Továbbá: érthetően egyre szorosabbá válik Társaságunk és a TIT kapcsolata. A Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik rendező szerve volt az idei Magyar nyelv hete keretében az „Anyanyelv és kultúra” címen Békéscsabán megtartott országos tudományos konferenciának. Ezenkívül Társaságunk vezetősége és tagsága igen nagy számban vett részt – mint szervező és mint előadó – az egyre nagyobb tömegeket megmozgató Magyar nyelv hetének a központi (ezúttal Békés megyei), a más vidéki és budapesti megrendezésében.

Társaságunk – úgy gondolom a legtermészetesebben – ott szerepelt az új nyelv művelő folyóirat, az Édes anyanyelvünk gondozói között.

9. Hosszúra nyúlt előadásom végén most már csupán felsorolásszerűen utalok arra, hogy az említett céljaink megvalósítását – bár közvetettebben – Társaságunk életének még más, jobbára meghatározott időben megismétlődő eseményei is szolgálják. Hogy csak a legfontosabbakat említsem: a választmányi ülések; a Révai Miklós, a Csúry Bálint és a Gombocz Zoltán éremnek, valamint két alapítványunk kamatának az odaítélése; jogi tagjaink számának gyarapítása; külföldi tudósok tiszteleti taggá választása; elhunyt nagy elődeinkről való megemlékezések és utoljára, de nem utolsósorban hívom fel a figyelmet az immár csaknem százéves kruszokra, a nyelvészek fehér asztal melletti találkozására.

10. Társaságunknak vannak tehát eredményei. De maradt tennivaló is bőven. Folytassuk munkánkat – mint elődeink tették – még jobban, még eredményesebben – legnagyobb kincsünk: nyelvünk érdekében!

Magyar Nyelv 76 [1980]: 265–273.

HÚSZÉVES A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE

1. Húsz évvel ezelőtt, 1949-ben, a megújult Akadémia keretében született meg a Nyelvtudományi Intézet. Minthogy anyanyelvünk és a nyelv kérdéseivel foglalkozó intézet korábban nem tudott létre jönni, most első ízben van alkalmunk ilyen évfordulót köszönteni. És szerény ünneplésünket mégsem ez teszi sajátossá. Sokkal inkább az a körülmény, hogy ezúttal nemcsak a szűkebb szaktudomány képviselői méltatják az elért eredményeket, hanem köszönettel fordulnak az intézet és munkatársai felé azok a tanárok és diákok, azok a városiak és falusiak, tanult és kevésbé tanult egyszerűbb emberek is, akik – határainkon innen és túl – akár az intézeti munkatársaktól szerkesztett, illetőleg írt különféle szótárak és kézikönyvek révén; akár az általuk tartott előadások kapcsán; akár a rádió „Édes anyanyelvünk” című öt perceinek hallgatása vagy a televízió hasonló jellegű adásainak nézése közben; akár pedig a „közönségszolgált” lehetőségeit felhasználva, levelezés útján kerültek kapcsolatba – közvetlenül vagy közvetve – a Nyelvtudományi Intézettel.

Mindez egyúttal azt mutatja, hogy a nyelvnek, elsősorban anyanyelvünknek a legváltozatosabb – nyelvhelyességi, helyesírási, stilisztikai, leíró nyelvtani, történeti

stb. – kérdései iránt még soha nem nyilvánult meg olyan nagy érdeklődés, mint napjainkban; hogy megnőtt, illetőleg egyre növekszik azoknak a száma, akik tudatosan akarják megismerni a mai magyar nyelvet, elsajátítani a helyesírást, a szép és kifejező beszédet, a szabatos, célszerű és hatásos stílust, a jó fogalmazást, a szépirodalmi műveknek teljes értékű megértését, átélését, és akik nyelvünk múltjának számos részletében szeretnének tisztán – vagy legalábbis tisztábban – látni. Abban pedig, hogy ide eljutottunk, nem kis része van az intézetnek...

2. Hogy a Nyelvtudományi Intézet munkájának – sőt egyáltalán létének – a jelentőségét felmérhessük; hogy számba vehessük eddigi eredményeit, vissza kell pillantanunk – legalább röviden – nyelvtudományunk történetének korábbi, főként ez intézmény megalakulását közvetlenül megelőző szakaszára.

A magyar nyelvtudomány egyik legrégebbi és legjelentősebb nemzeti tudományunk. Fejlődése Sylvester Jánostól kezdve – aki Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az elsők között foglalkozott vulgáris nyelv grammatikájával (Grammatica Hungarolatina. 1539.) – napjainkig szinte töretlen: legtöbb szakaszában a nyelvtudósok, a nyelvtudomány munkásai – sokszor áldozatos – törekvéseinek eredményeképpen nemzetközi szintű volt, sőt nemegyszer innen kerültek ki egy-egy új kutatómódszer, irányzat stb. első kimunkálói, képviselői is. Emeljük ki mégis ezúttal egyrészt – mivel a ma nyelvtudományával s benne az intézet munkásságával több rokon vonást mutat – a múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig terjedő korszakot, amelyet méltán tekintünk a nagy alkotók és a nagy alkotások korának. Másrészt – minthogy a ma ennek a szerves folytatása – a két világháború között eltelt mintegy három évtizedet, amikor viszont nyelvtudományunkra – bár kiváló nyelvészeink ebben az időben is voltak – bizonyos megtorpanás, visszaesés a jellemző.

Az 1870 körül kezdődő, nem egészen fél évszázad alatt bontakozik ki és emelkedik valóban tudományos rangra – különösen Budenznak a szilárd alapokat megvető, kiterjedt munkássága révén – a hazai finnugrisztika, majd – mindenekelőtt Simonyinak a nyelvészet úgyszólván valamennyi ágát felölelő, páratlanul gazdag kutatásai eredményeképpen – a nyelvünk vizsgálatát középpontba állító magyar nyelvtudomány. A nagy arányú fellendülést pregnánsan jelzi az is, hogy ebben az időben, elsősorban a századforduló körül, soha nem tapasztalt mértékben születtek nyelvünk minden területén – gyakran több szerző vagy éppen sokak erejének, tudásának összefogásával – olyan szintézisek, alapvető alkotások, nyelvemlékkiadások stb. (mondhatnánk nélkülözhetetlen munkaeszközök), amelyek a további kutatásokhoz a kedvező feltételeket megteremtették (NySz., OklSz., NyÚSz.; TMNy.; Nyr.; stb., stb.). Mindezen kívül: föllendül a szókincsvizsgálat, a nyelvjáráskutatás, a fonetika, erősödik a stilsztikával való foglalkozás, és új diszciplínával is gazdagodik nyelvészetünk: nagykorúsodik a névtudomány. Végül a magyar nyelvtudomány felvirágzását talán mindennél jobban dokumentálja a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása (1904.).

A két világháború között a korábbi föllendülés megállt, sőt visszaesés mutatkozik a legtöbb területen. A magyar nyelvtudomány nehéz anyagi helyzetbe került (az Akadémia elszegényedett, a kormányzat is megvonta támogatását stb.). Nem jött létre olyan szervezeti forma (tudományos intézet, nagyobb egyetemi tanszék stb.) sem,

amely egyrészt a különböző helyen folyó és sok tekintetben koordinálatlan munkákat össze tudta volna hangolni, tervszerűbbé tudta volna tenni, s másrészt az amúgy is gyakoribb részvizsgálatokra irányuló kutatások mellett lehetővé tudta volna tenni, hogy az immár elkerülhetetlenül szükséges kollektív munkával további korszerű szintézisek, alapvető összefoglalások, valamint adatfeltáró művek szülessenek. Stb. Ilyenformán érthető, hogy ez az időszak – különösen a szintézisek terén – jobbára a torzók korává lesz (l. Gombocz–Melich: Magyar Etymologiai Szótár; a „Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve” című sorozat; stb.); hogy – jóllehet a már korábban is alkotó nyelvészek mellé ekkor szintén újabb kitűnő tudósok sorakoztak, és a nyelvtörténet tovább lépett előre, a névtan meg éppen ebben az időben indul virágzásnak stb. – a várhatónál és kívánatosnál (különösen egyes diszciplínák – például a leíró nyelvtan, a dialektológia, az alkalmazott nyelvtudomány stb. – területén) jóval kevesebb nyelvészeti mű lát napvilágot; hogy az egyes folyóiratok megszűnnek, de a megmaradtak is vagy hosszú időközben jelennek meg, vagy nagyon megvékonyodnak; stb. Ez az időszak tehát igen sok adósságot hagyott hátra...

Összefoglalva talán azt mondhatnánk: az előző korszak mintegy példát mutatott, az utóbbi pedig – nem kis részben – kijelölte a tennivalókat a mai nyelvtudományak.

3. Nyelvtudományunknak a második világháború után kezdődő és ma is tartó szakasza nem kis mértékben különbözik az előzőtől, mind a korábbiaktól. A megváltozott társadalmi, gazdasági és művelődésbeli viszonyok következtében alapvetően módosult a magyar nyelvtudomány helyzete, mindenekelőtt külső, szervezeti formája. A szükséges anyagi feltételek biztosításával új kutatóközpontok jöttek létre (már 1949-ben megalakult a most húszéves fennállását ünneplő Nyelvtudományi Intézet, továbbá az egyetemek és főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei – a hallgatóság létszámának megsokszorozódása, az oktatás korszerűbbé, hatékonyabbá tétele stb. következtében – szintén valóságos kutató műhelyekké váltak), és megsokszorozódott a nyelvünk vizsgálatával foglalkozók állománya (az intézetben a kutatók kezdeti létszáma néhány év alatt tetemesen megnőtt, s ma több mint ötven szakember és mintegy húsz főnyi segédszemélyzet dolgozik a különféle osztályokon; körülbelül ugyanennyien foglalkoznak a felsőoktatási intézményekben is a nyelv és nyelvünk kérdéseivel). Mindez már elve lehetővé tette, hogy a tervezés, a tervszerűség a mi területünkön is érvényesülhessen, azaz hogy – mérlegelve az igényeket és a lehetőségeket – a legcélszerűbben osszuk el a szellemi és anyagi erőket, továbbá, hogy összehangoljuk a más-más helyen folyó munkákat. Másrészt lehetővé vált az is, hogy a nagy nyelvi anyag feldolgozását igénylő szintetikus jellegű, igen fontos munkálatok föllendülhessenek, mégpedig az egyéni kutatás(ok) eredményeit megsokszorozó kollektív tevékenység révén.

De módosult a korábbi szemlélet és kutatómódszer is. Mintegy az élet parancsára, eddig nem tapasztalt mértékben fordult a nyelvtudomány a közvetlen (beszélt és írott) nyelvhasználat felé, s ennek következtében a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: az addig háttérbe szorult leíró nyelvészet, továbbá a nyelvművelés, a stilisztika, az irodalmi nyelv kutatása, a lexikográfia, sőt az eredményesebb nyelvoktatás vizsgálata stb. került az érdeklődés és a kutatások középpontjába, vagy legalábbis elfoglalták az őket megillető helyet. A dialektikus szemléletmód, az egyes komplexebbé váló – a logika, a pszichológia, a matematika stb. eszközeit is

felhasználó – kutatómódszer mind hozzájárult ahhoz, hogy eddig elhanyagolt, kevésbé művelt vagy úgyszólván csak nevükben élő részdiszciplínák újultak meg (pl. a nyelvművelés, a stilisztika), vagy éppen napjainkig ismeretlenek születtek, és váltak sajátos tárgykörrel, problematikával és kutatómódszerrel rendelkező önálló tudományággá (pl. a történeti nyelvjáráskutatás, az irodalmi nyelv vizsgálata, a matematikai nyelvészet).

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy nem hiányzik a megfelelő számú és képességű kutatógárda sem, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar nyelvtudomány az utóbbi mintegy húsz év alatt szintézisekben és részletmunkákban, monográfiákban és tanulmányokban, a régi és az új diszciplínák területén, az elmélet és a gyakorlat síkján stb. annyit és olyat alkotott, amellyel minden előző korszakot messze felülmúl.

4. Az elmondottakhoz azonban mindjárt fűzzük hozzá: az elért eredményekben – mind a tervezést, mind az aprómunkát illetően – az oroszlanrész a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetéé.

Hogyan tudott ez az intézmény a hazai – benne kiemelten a magyar – nyelvtudománynak valóban irányító centruma és az immár nélkülözhetetlen kollektív nyelvészeti munkálatoknak a legfőbb műhelyévé válni? És hogyan volt képes olyan jelentős részt vállalni az anyanyelvi – és egyáltalán a nyelvi – műveltség terjesztésében? Úgy gondolom, mindez azzal magyarázható, hogy az intézet vezetői és munkatársai mindig szívügyüknek tekintették a magyar nyelvészet és a hazai nyelvtudomány alakulását. Így aztán mind a vizsgálandó témákat, mind az alkalmazott módszert illetően mindig lépést tartottak a fejlődéssel (a jelentkező újat – véleményem szerint helyesen – csak a megfelelő kísérletek után s megfontoltan vették át!); általában reálisan, azaz a szükséghez és a lehetőségekhez mérten állapították meg a kutatómódszer sorrendjét és ütemét (nem riadtak vissza attól sem, hogy a hatékonyabb munka érdekében többször átszervezzék az egyes osztályokat); utoljára, de nem utolsósorban sohasem zárkóztak be „a tudomány várába”, mindig meghallották az élet szavát, és így nemcsak a nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozó, szűkebb értelemben vett nyelvművelést emelték – mind a tudományosság, mint az ötletesség, hatékonyság tekintetében – igen magas szintre, hanem minden munkájukkal, még a „legtudományosabbakkal” is, a nyelvművelést, a tágabb értelemben vett nyelvművelést végzik, mert hisz az ott kifejtettekkel a mai nyelvi jelenségek megértését, az élő nyelvben való tájékozódást, a nyelvhasználat kérdéseiben való helyes ítéletet, állásfoglalást segítik elő (ezért tekinti Lőrincze Lajos – szerintem joggal – „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-t „nyelvművelő” kiadványnak: Nyr. 1968. 1–16).

5. Az évfordulók mindig jó alkalmat jelentenek az elért eredmények – és természetesen a hibák, fogyatékoságok – számbavételére, mérlegelésére. Két évtized nem nagy idő, különösen egy intézmény életében, a Nyelvtudományi Intézet azonban olyan gazdag természettel dicsekedhet, hogy a munkatársai által megjelentetett műveknek még a felsorolásáról is le kell mondanunk. Ezúttal csupán arra szorítkozhatunk, hogy a legfontosabbakat – mindenekelőtt az összefoglalásokat, szintéziseket, továbbá azokat, amelyek leginkább hozzájárultak az anyanyelvi műveltség emeléséhez, – megemlítjük és nagyon röviden jellemezzük, illetőleg utalunk a már előrehaladottabb efféle munkálatokra.

Mai nyelvtudományunknak egyik legfontosabb megkülönböztető vonása az, hogy a történeti jelegű stúdiumok mellett a leíró vizsgálatok is – mind a hagyományosabbak, mind az újabbak – elfoglalják fokozatosan az őket megillető helyet. A Nyelvtudományi Intézet termékeinek kezdettől fogva jelentős hányadát alkotta a régi, már elavult munkaeszközöknek újjakkal való pótlása.

A szókincs és a frazeológia területén az intézet legjelentősebb alkotása az elmúlt időben „A magyar nyelv értelmező szótára” (I–VII. Bp., 1959–1962.; szerk.: Bárczi Géza és Országh László). Ez a mai köznyelvünk teljes szó- és kifejezőképességét felölelő, valóban kollektív munka elméleti megalapozottságával, jól kikísérletezett módszertani eljárásmodjával, tudományos igényességével nemzetközi szinten is megbecsülést szerzett a magyar nyelvtudományunknak. Megalkotásának szükségességét és egyszersmind sikerét az is igazolja, hogy meg kellett jelentetni második kiadásban. Készen van, és a következő években napvilágot lát az Értelmező Szótár egykötetes, népszerű változata: „A magyar nyelv kézikönyvtára”. – Készül az intézetben a Magyar Szinonimaszótár, az írói-költői szókincsfeldolgozások közül, a Petőfi-szótár, és tervezik az „Akadémiai Nagyszótár” – minden valószínűség szerint gépi berendezéseket is igénybe vevő – munkálatainak folytatását is.

A nyelvtani rendszer vizsgálata területén nagy mulasztást pótoló a kétkötetes leíró nyelvtan: „A mai magyar nyelv rendszere” (Bp., 1961–1962.; szerk.: Tompa József), amely az első részletes szinkron rendszerű grammatikánk. Jóllehet ez a munka elsősorban az eddigi nyelvtani kutatások összegezésé kívánt lenni, azaz lényegében hagyományos jellegű, tartalmaz számos új részeredményt, és felhasznál modernebb feldolgozási módokat is. E nyelvtan rövidített, külföldieknek szóló, német nyelvű változata („Ungarische Grammatik”) 1968-ban hagyta el a sajtót.

Régi és nagy adósságot törleszt nyelvjárástudományunk, mégpedig – minden szerénytelenség nélkül elmondhatjuk – igen magas szinten, „A magyar nyelvjárások atlasza” megjelentetésével. A korábbi – különféle okok folytán sikertelen – próbálkozások után a Nyelvtudományi Intézet keretében valósulhatott meg a teljes magyar nyelvatlasz összeállítása. A jól képzett nyelvjáráskutatók 327 hazai és 68 szomszédos államokbeli kutatópontra több mint egy évtizedes munkával, két kérdőív alapján körülbelül háromnegyed millió tájnyelvi adatot gyűjtöttek össze. A legmodernebb nyelvföldrajzi szempontok alapján kiválasztott, összegyűjtött, ellenőrzött és megszerkesztett anyag teljes kiadása a következő évek feladata. A már kézhez kapott I. kötet alapján (Bp., 1968.; szerk.: Deme László és Imre Samu) bizton remélhetjük, hogy a nyelvatlasz megtermékenyíti nemcsak a nagy múltú dialektológiánkat (elsősorban a hangtani és szótani kutatásokat), hanem hozzásegít sok nyelvtörténeti, sőt leíró nyelvtani, nyelvhelyességi, stilisztikai stb. probléma megoldásához is. – Az intézetben készült el az első színvonalas táji atlasz (Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959.). A Nyelvtudományi Intézetnek és az Eötvös Loránd Tudományegyetem II. számú magyar nyelvészeti tanszékének közös vállalkozásaként előrehaladott állapotban van az „Új magyar tájszótár”, amely az 1890 és 1960 közé eső időben nyomtatásban megjelent, illetőleg kézíratos forrásokban hozzáférhető tájszóanyagot szótározza.

A mai magyar nyelv és nyelvjárások vizsgálatának fellendülése azonban nem jelenti a nagy hagyományú történeti jellegű kutatások visszaszorulását, sőt az utóbbiak –

további virágzásuk mellett – nem egy új vonással gazdagodtak: folyik az elavult szótárakna korszerűekkel való pótlása; szintézisek összeállítása; monográfiák megjelenítése; stb. Érthető, hogy e munkálatok középpontja szintén az intézet.

A szókincsvizsgálat területén első helyen kell megemlítenünk az Intézetnek és az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. számú magyar nyelvészeti tanszékének igen jelentős közös termékeit: „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótár”-át, amelynek első kötete (A–Gy; Bp., 1967.; főszerk.: Benkő Loránd) máris bizonyítja, hogy a legodaválóbb munkatársakkal, továbbá korszerű tudományos koncepció és módszerek segítségével, valamint határozott következetességgel ilyen nagyszabású, kiváló szintézis is létrehozható aránylag rövid idő alatt. Ez a néhány éven belül teljes egészében megjelenő háromkötetes szótár mintegy 12000 szó – köztük a legújabb nemzetközi, argó stb. eredetű köznyelvi szavak – származásának, történetének a rövid, de minden lényeges mozzanatot felölelő bemutatásával nagymértékben előrelendíti amúgy is színvonalas etimológiai kutatásunkat. – Szókincsünk finnugor eredetű szavainak monografikus feldolgozása az intézet másik jelentős vállalkozása: „A magyar szókészlet finnugor elemei” című, négy kötetre tervezett szótár. Ennek a megjelent első kötete (Bp., 1967.; főszerk.: Lakó György) szintén arról tanúskodik, hogy ideje volt újraértékelni és új eredményekkel gazdagítani az eddigi – egyébként általában nem szegény – hazai és külföldi idevágó szakirodalmat. – A frazeológiai kutatást segíti jelentős mértékben az intézet egyik munkatársának, O. Nagy Gábornak „Magyar szólások és közmondások” című alapvető összeállítása (1966.).

Az alkalmazott nyelvtudományon belül az újjászületett diszciplínák közé soroltuk a nyelvművelést. Nem kismértékben az ötvenes évek elejétől – mindenekelőtt az intézet jóvoltából – föllendült nyelvművelő munkának, tudományos és népszerűsítő irodalomnak köszönhető egyrészt, hogy szinte egész népünkben megnőtt az érdeklődés az anyanyelv használatának – hozzátehetjük: igényes használatának –, sőt egyáltalán a nyelvnek a kérdései iránt, és másrészt hogy megszülettek e téren is – a konkrét gyakorlati problémákat tárgyaló és népszerű könyvek mellett – az elvi és módszertani alapokat megvető munkák. Készül a „Nyelvművelő kézikönyv” című, mintegy nyolcvan éves, módszeres és teljes összeállítás, az intézet nyelvművelő osztályának reprezentatív munkája, amely a szakembereket és a nagyközönséget egyaránt eligazítja majd minden lényeges nyelvhelyességi kérdésben, és amely szilárd alapokra helyezi ezt a teljesen újjászületett diszciplínánkat.

Az új nyelvészeti irányzatok (a strukturalizmus korábbi szélsőséges és későbbi realisabb változatai, a transzformációs és generatív grammatika, a fonológiai szempontú hangtani vizsgálatok és a nyelvtipológia, a matematikai nyelvészet stb.) természetesen nálunk is jelentkeztek, és kisebb-nagyobb tanulmányokat eredményeztek. Alaposabb elméleti-módszertani előkészítés után 1961-ben indultak meg az intézetben kollektív vállalkozásként „A magyar nyelv strukturális (generatív) grammatikájá”-nak munkálatai.

Ismeretes, hogy nyelvtudományunknak az elméleti stb. kérdésekkel való foglalkozás, vagyis az általános nyelvészet sohasem volt erős oldala. Azért az intézet e tekintetben is mutat haladást. Egyrészt több diszciplína területén olyan tanulmányok, tanulmánygyűjtemények láttak napvilágot a munkatársak tollából, amelyek számos elvi-elméleti és módszertani, azaz általános nyelvészeti tanulságot –

nemegyszer a nemzetközi érdeklődésre is számot tartóakat – tárnak föl (pl. lexikográfia: Szótártani tanulmányok. Szerk.: Országh László. Bp., 1966.; nyelvföldrajz: A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Szerk.: Bárczi Géza. Bp., 1955., Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956.; stb.). Másrészt az Általános Nyelvészeti Tanulmányok évenként megjelenő kötetei tartalmaznak sok idevágó dolgozatot. Harmadsorban pedig az újonnan létesített általános nyelvészeti munkacsoport tagjaitól várhatjuk, hogy már a közeljövőben sok fontos, az egész nyelvtudományt érintő kérdést tisztáznak majd.

Végül szeretném hangsúlyozni, hogy a felsoroltakon kívül se szeri, se száma az intézet munkatársaitól írt, szerkesztett monográfiáknak, hosszabb vagy rövidebb dolgozatoknak, amelyek önállóan, valamely gyűjteményes kötetben, a különféle sorozatokban (Nyelvtudományi Értekezések stb.) és folyóiratainkban jelentek meg. És arról sem feledkezhetünk meg, hogy az intézet – legtöbbször a Magyar Nyelvtudományi Társasággal együtt – milyen sok sikeres konferenciát, nyelvészkongresszust szervezett, amelyek mindig nagymértékben előrevitték nyelvtudományunkat.

6. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete a megalakulása óta eltelt két évtized alatt hiánytalanul beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Mivel azonban sokat adott a nyelvtudománynak, most, amikor köszöntjük az intézet vezetőit, munkatársait s valamennyi dolgozóját, azt is kijelentjük, hogy sokat várunk tőlük a jövőben is, nyelvtudományunk minden területén, nem utolsósorban az anyanyelvi műveltség további terjesztése, emelése tekintetében.

Magyar Nyelvőr 93 [1969]: 417–423.

VISSZAPILLANTÁS A MAI MAGYAR NYELVI TANSZÉK KÉT ÉVTIZEDÉRE

1. Nehéz, csaknem lehetetlen tárgyilagosan mérlegre tenni tanszékünk munkáját, hiszen ennek magam is részese voltam, méghozzá majd másfél évtizedig vezetőként, és egyébként is megfelelő távlat kell efféle mérleg elkészítéséhez. Mégis úgy gondolom, éppen mostanában érdemes, sőt szükséges visszapillantnunk, hogy a tanszék a tanulságok levonásával, több tényezőnek az újragondolásával kezdje el a harmadik évtizedet.

Mi teszi mindezt közelebről indokolttá? Kezdem a nemzedékváltással. Mi, legöregebbek maholnap félreállunk, s az új nemzedék nagyobb intenzitással változtathat, újíthat. Aztán a nyelvtudományban is, a régebbi és az újabb irányzatok és módszerek tekintetében mintha napjainkban valamiféle kiegyensúlyozottság születne; a pályázatok rendszere meg – ha semmilyen csoport nem sajátítja ki magának – biztosíthatja a megalapozottabb, nyugodtbb igazi kutatást. Harmadszor pedig magam azt is remélem, hogy az egyetemi oktatás a mostani zűrzavaros állapot után a következő években szintén szilárdabbá válik, nem utolsósorban azzal, hogy a hallgatók – természetesen tanári irányítással – nagyobb mértékben olvasnak, végeznek ismeretszerző, majd önállósodó műhelymunkát a szemináriumi könyvtárakban, a

sokoldalúbb, biztosabb, mai idegen szóval: konvertálhatóbb tudás megszerzése érdekében.

Egy rövid előadásban persze nem lehet szó tudománytörténetileg szélesen megalapozott fejtegetésről, csupán arról, hogy felvázoljam a két évtized fővonalait, és ebben a vázlatban is minden bizonnyal lesz szubjektív elem, ennél fogva magam az elmondandót csak egy véleménynek tekintem a sok közül.

2. Induljunk ki abból, hogy előadásom címe, illetve egész konferenciánk apropója, tudniillik a „két évtizedes múlt” megjelölés félrevezető, megtévesztő. Azt sugallhatja, hogy a „mai magyar nyelv” diszciplinái csak 1970-től szerepelnek a kar magyar nyelvészeti tanszékeinek programjában. Nyilván nem erről van szó. Hogy azonban megérthessük a tanszék létrejöttét, vissza kell kanyarodnunk néhány mondat erejéig egész egyetemünk történetéhez.

A Pázmány Péter által 1635-ben alapított egyetem – más felsőoktatási intézményekhez hasonlóan –, ha többször némi késéssel is, mindig pontosan követte a tudomány, illetve a tudományok differenciálódását. Az eredetileg filozófiai és teológiai kar 1667-ben a jogi, 1769-ben pedig az orvosi karral bővült. De a bölcsészeti kar keretében 1782-ben létrehozott Mérnökképző Intézet lett az egyik alkotó eleme a mai műszaki egyetemnek, és az orvosi kar 1787-ben alapított állatgyógyászati tanszékéből fejlődött ki az állatorvosi egyetem.

A bölcsészeti karnak 1769-ig négy tanszéke volt: logikai, fizikai, matematikai és etikai. 1777-re már 14-re emelkedik a tanszékek száma. Az újabbak közül mint hozzánk közelebb állót az esztétikait emelem ki, amely a klasszikus auktorok olvastatásán kívül foglalkozott a széptan, a retorika és a poétika elméletével is. Kosáry Domokos utalása szerint 1790-ben, tehát éppen 200 éve került sor a magyar nyelvi és irodalmi tanszék felállítására (1. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 502–504), bár „Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története” című, 1985-ben megjelent munka (szerk.: Sinkovics István) a következőt jegyzi meg: „A bölcsészeti karon ugyan már 1792 óta (!) tanították a magyar nyelvet, de a tanszéket rendkívülinek tekintették, és tanárát nem sorolták a rendes tanárok közé” (135), majd hozzáteszi: csak 1837-ben nyilvánították rendes tanszékké, illetve tanárát rendes tanárrá (l. uo. 144–145).

Csupán emlékeztetek rá, az egységben szemlélt magyar nyelvnek és irodalomnak, azaz a magyar filológiának kiemelkedő professzora és tudósa volt 1861-től 1875-ben bekövetkezett haláláig Toldy Ferenc. Nyilván a történeti-összehasonlító módszer sikeres alkalmazása, illetőleg Hunfalvy Pál, Budenz József és mások kiváló munkálkodása következtében fellendült nyelvtudomány eredményezte, hogy 1872-ben felállították az altaji összehasonlító, valójában finnugor nyelvészeti tanszéket, és hogy kettéválasztották a magyar nyelvi és irodalmi tanszéket. A magyar nyelv tudományát aztán – mint ismeretes – Simonyi Zsigmond mint professzor és tudós alapozza meg, és ettől kezdve a magyar nyelvészeti tanszék széles körű tudományos és oktató-nevelő munkát fejt ki, ami nem kevésbé járult hozzá ahhoz, hogy a magyar nyelvészet az egyik legjelentősebb nemzeti, és a külföldi szakemberek által is elismert tudománnyá nőtte ki magát. Minden bizonnyal ez utóbbi is közrejátszott abban, hogy 1952-ben a Pais Dezső vezette tanszék mellé létrehoztak egy II. számú magyar nyelvészeti

tanszéket, aminek az irányításával Bárczi Gézárt bízták meg, és amelynek az oktatógárdája jobbára a debreceni egyetemről átkerültekből állt.

És ezzel elérkeztünk a Mai magyar nyelvi tanszék közvetlen előzményéhez. Mielőtt erről beszélnék, illetve most már a magyar nyelvészet további differenciálódására is rámutatnék, csupán utalok arra, hogy közben karunkon külön általános nyelvészeti, valamint fonetikai tanszék és magyar nyelvi lektorátus létesült.

3. 1970-ig tehát két azonos nevű magyar nyelvészeti tanszék működött, amivel együtt járt az is, hogy mind a Pais- mind a Bárczi-tanszék oktatói közül többen – korábbi képzettségüktől és érdeklődési körüktől függően – foglalkoztak a mai magyar nyelvet tárgyaló diszciplínákkal, stúdiumokkal is. Három dolgot azonban nem szabad elfelejtenünk. Az ötvenes évek vége feléig a magyar nyelvtudományt mindenekelőtt a szigorúan következetes módszert kialakító és nagy múltra visszatekintő nyelvtörténeti kutatások jelentették. Aztán ezzel szemben, a mai magyar nyelvet vizsgáló leíró nyelvtan módszere – igazi előzmény híján – csak akkortájt volt kialakulóban. Mindehhez járult végül az a körülmény, hogy az akkori modernnek számító strukturalista stb. nyugati nyelvleíró módszerek – politikai okokból – jó ideig elzárattak a hazai tudományosság elől. Ilyenformán bizony a szinkrón jellegű diszciplínáknak meg kellett harcolniuk a maguk harcát, hogy megfelelő teret és elismerést kaphassanak.

Mindamellett – mondhatnánk – lassan, de biztosan haladtunk a kívánt cél felé. 1955-re elkészült Szabó Dénesnek „A mai magyar nyelv” című, a maga nemében egyedülálló jegyzete. (Csak lírai sóhajként: Milyen kár, hogy könyv formájában nem látott napvilágot!) Mi teszi ezt egyedülállóvá? Röviden: az alaki tényezők előtérbe állítása, a szófajok szintaktikai szerepének kiemelése és mindenekfelett a szintagmák maradéktalan középpontba helyezése, kiemelve még a minden részletre kiterjedő következetességet. Nyilván nem véletlenül illette tehát Rácz Endre Szabó Dénes művét Lotz Jánosnak „Das ungarische Sprachsystem”-jével együtt a „saussure-i, illetve gomboczi fogantatású”, továbbá a „prestrukturalista” jelzővel (NyudÉrt. 104. sz. 62). Más kérdés persze, hogy Szabó Dénes elgondolása, leírásmódja közvetlenül nem bizonyult járható útnak a közép- és általános iskolában.

Továbbá a hatvanas években Rácz Endre irányításával elkészült, és 1968-ban meg is jelent „A mai magyar nyelv” című, célszerűen felépített és megírt egyetemi tankönyv. Maga a szerkesztő így jellemezte később, az 1977-es, nyíregyházi nyelvészeti kongresszuson tartott előadásában, immáron a jövő, a még korszerűbb átdolgozás felé tekintve: „Ez a könyv még csak az első bátortalan lépéseket teszi meg a jelzett úton – ti. a megújított klasszikus grammatika felé (1. később is) – mindenekelőtt mondattani fejezetében, a mondatoknak a közvetlen összetevők szerinti elemzésével, s a transzformációs analízis felhasználásával az alany-állítmányi viszony, továbbá a tárgyias, a határozós és a jelzős szerkezetek belső kategóriáinak, valamint az összetett mondatok egyes fajtáinak egzaktabb tárgyalásában.” (I. h. 68.)

Érthető, az ötvenes évek elején felmerült valamilyen stilisztikai tankönyvnek, kézikönyvnek a szükségessége. A harmincas évektől méltatlanul visszaszorult stilisztikának az újraeledését felejtethetetlen barátunknak, Balázs Jánosnak az 1954-es kongresszuson tartott, „A stílus kérdései” című előadása indította el, amely feltárta a stilisztikának szinte valamennyi problémáját, és ugyanakkor megmutatta a megoldás

útját is. Terestyéni Ferenc értő vezetésével aztán megírtuk, majd 1958-ban megjelentettük „A magyar stilsztika vázlatja” című, funkcionális alapokon álló, a pangás után több ponton újat tartalmazó tankönyvet. Ezenkívül többen foglalkoztak a két tanszéken – a szinkrón jellegű stúdiumoknál maradván – dialektológiával, a nyelvművelés és a helyesírás kérdéseivel, valamint szakmódszertannal stb. (Csak zárójelben utalok rá, hogy pl. magam bizony keményen számon kértem a hatvanas évek első felében – történetesen Kiss Jenőéktől – a helyesírási szabályzat egyes fejezeteit még a nyelvtörténeti szemináriumi órákon is.)

Egyébként a nyelvtörténetet kutatók közül a legnagyobbak – most csak Pais Dezső és Bárczi Géza nevét említem – nem csupán gyakran eljutottak vizsgálódásaikban a máig, hanem a szinkrón nyelvészetet is művelték. Bárczi Géza például, aki ízig-vérig nyelvtörténész volt, akit mindenekelőtt a nyelvi jelenségeknek és az egész nyelvnek a mozgása, alakulása érdekelt, mégis maradandót alkotott a mai nyelvjárásokat tanulmányozó dialektológia, továbbá a stilsztika, a nyelvművelés és a helyesírás területén, valamint az egyes nyelvi rétegek – az irodalmi nyelv, a nagyvárosi, illetve pesti nyelv vizsgálatában (l. Szathmári István: Bárczi Géza, a tudós és a nevelő. In: Bárczi Géza: A magyar nyelv múltja és jelene. Válogatott tanulmányok. Válogatta és szerkesztette Papp László. Bp., 1980. 7–39, kül. 23–39). Így érthető, hogy pl. 1970-ben, amikor az egyetemünkön folyó magyar nyelvészeti oktatásról, annak utóbbi 25 évéről kellett írnia, „a nyelvnek és a tudományának fontosságát” – többek között – a következőképpen jelölte meg: „... a mindennapi eszközünknek szabatos, helyes, sőt hatásos használatát mindenki érdeke. Mégpedig az előnyök megszerzése csak a nyelvi szerkezet tudatosítása, a nyelvtan alapos megismerése, minél gazdagabb szókincs birtokba vétele, a stilsztikai érzék fejlesztése útján történhetik. Ez ismeretek elsajátítása általános és középiskoláink elsőrendű feladata, viszont az iskolák tanárait egyetemeink és főiskoláink magyar nyelvészeti tanszékei nevelik, készítik elő hivatásukra.” (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Bp., é. n. [1970.] Szerk. Sinkovics István. 466.) Az „Anyanyelvünk magyarsága” című tanulmánya pedig egyszerre diakrónia és szinkrónia, és főként nyelvünknek szinte az apoteózisa (l. Nyr. 80: 1–14 és i. m. 469–489).

1970-ben Bárczi professzor nyugdíjba menetele után – az 1969/1970-es tanévben egyébként Benkő Loránd látta el mindkét helyen a tanszékvezetői tiszteket – a Minisztérium mintegy szakosította a két tanszéket: az I. számú Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani, a II. számút pedig Mai Magyar Nyelvi Tanszékké változtatta. Mindez annyit jelentett, hogy a továbbiakban a mi tanszékünk látta el a III., IV. és V. éven a szinkrón jellegű diszciplínák gondozását, más szóval hozzánk került a leíró nyelvtan (benne az alak- és mondattan, a szókészlettan, a szemantika), továbbá a stilsztika, a nyelvművelés, valamint a szakmódszertan. A két tanszék oktatói korábbi munkásságuknak és érdeklődési körüknek megfelelően vagy az eredeti helyükön maradtak, vagy átmentek a másik tanszékre.

A Mai magyar nyelvi tanszéken annak idején tizenegyen kezdtük el a munkát, egyébként a tanszék állandó tagjainak a létszáma ehhez képest a későbbiek során is csak kettő-hárommal gyarapodott. Amint fentebb vázoltam, valójában volt mit folytatnunk. Mégis, hagyományok nélkül gyökeretlennek bizonyult a tanszék, mégpedig nemcsak a kutatandó és oktatandó diszciplínákat illetően, hanem a

tekintetben is, hogy eleinte hiányzott az összeszokott, egységes kollektíva. Ezenkívül még két körülmény nehezítette a dolgunkat. Egyrészt bár az újabb és újabb nyugati nyelvészeti irányzatok, módszerek immár inkább utat találtak hozzánk, a lemaradást azonban igen nehéz volt pótolni, és bizony a sokáig két sínen futó nyelvészet csak a hetvenes évek vége felé vált egy sínen futó, de sok színű tudománnyá. Másfelől folytatódott a többször említett differenciálódás soha nem tapasztalt intenzitással. A viszonylag régebbi stúdiumok állandó korszerűsítésén kívül alig kezdtük el egy-egy megújított vagy éppen új diszciplína körvonalazását, megalapozását, már jelentkezett a következő. Gondoljunk csak a megújult roppant sokoldalú szemantikára, majd a szemiotikára, a generatív grammatikára, ezeket követően a szövegtanra, a szociolingvisztikára, illetve a pragmatikára, a beszélt nyelvi vizsgálatok középpontba kerülésére, a visszatérő retorikára, illetve hermeneutikára és így tovább.

Mindezek érzékeltetésére idézem 1977-es nyíregyházi előadásomnak azt a részét, amelyben rámutattam: mivel járult hozzá a nyelvtudomány az anyanyelvi nevelés korszerűbbé és hatékonyabbá tételéhez: „A ’tegnap’ és a ’ma’ nyelvtudománya mindenekelőtt a súlypontok átrendezésével; a nyelvszemlélet megváltoztatásával; a kvantitatív, illetve egzakt tényezők előtérbe állításával; a közlés, a gondolatcsere alapjainak (beszélő-hallgató, beszédhelyzet, nyelvi kompetencia és performance stb.), valamint a jelek fajtáinak, jellemzőinek a feltárásával; a jelentés bonyolult függőségeinek a kibogozásával; a mondatból való kilépéssel, illetve a szöveg szempontjainak az érvényesítésével; a nyelvi funkciók középpontba állításával; a nyelvi rétegek, a nyelvi normák alaposabb vizsgálatával; a nyelvtörténeti változásoknak a rendszerszerűbb szemléletével; a transzformációs és egyéb módszerek bevezetésével stb....” NytudÉrt. 104. sz. 107–108).

5. Lássuk röviden, hogyan építette ki és hogyan építi tovább a tanszék az általa oktató stúdiumokat, egyáltalán hogyan művelte és műveli a nyelvtudományt.

a) Már Bárczi Géza említi idézett 1970-es tanulmányában a leíró nyelvtan megújulását. Ezt folytatta tanszékünk leíró nyelvtani csoportja, mégpedig – mint Rácz Endre legutóbbi összefoglalása utal rá – két fázisban. Először a külső szakemberek bevonásával lefolytatott tanszéki viták eredményeként három tanulmánykötetet jelentettünk meg (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. 1974.; Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. 1977.; Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. 1980.; mindegyik Rácz Endre és Szathmári István szerkesztésében és a Tankönyvkiadó gondozásában). Ezek a kötetek nemcsak „A mai magyar nyelv” című tankönyv újabb kiadását készítik elő, hanem friss, korszerű szemléletükkel, részben vagy egészben kidolgozott eredményeikkel máris segítik az oktatást. Az előkészítő munkálatok második fázisa, amelynek keretében látott napvilágot a múlt évben a „Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből” című tanulmánykötet (szerk. Rácz Endre), már közvetlenebbül kapcsolódik a készülő tankönyv struktúrájához. Erről Rácz Endre a következőképpen tájékoztat az előszóban: „Új tankönyvünk tervezete a nyelvi szintek szerint építkezik alulról felfelé... Fejezetei a következők: morfématan; lexématan (különös tekintettel a szófajokra); szintagmatan; mondattan. Ezekhez legfelső szinten a szöveg tan csatlakoznék, mégpedig nem teljes, hanem a szűk értelemben vett nyelvtani vonatkozású problematikájával, tehát a szöveggrammatika.

Mínt hogy azonban a szövegtan az új tantervben önálló tárgyként szerepel, amelynek külön tankönyve is készül, a szöveggrammatikát is ide utaljuk át.” (5–6.) Ez a kötet egyébként mindenekelőtt a szintagmák szintjén hoz sok újat.

Köteteinket tanulmányozva szabad legyen örvendtes jelenséget megemlítenem. Finnországban irigykedve tapasztaltam, hogy ott az általános nyelvészet nem valami külön dolog, hanem természetesen hatja át mind a történeti, mind a szinkrón nyelvészeti tanulmányokat. Nos, mintha immár mi is efelé haladnánk.

b) Rácz Endre a fentebb idézettekben érintette a szövegtannal kapcsolatos terveket. Ezt az alapjaiban új, átfogó és a leíró nyelvtant, a stilisztikát, továbbá szinte az egész nyelvtudományt sokfelé kibővítő és mintegy reálissá tevő diszciplínát tanszékünk többek között három munkával gazdagította. A tanszék neveltje, majd kedves kollégánk, barátunk, a fájdalmasan korán elhunyt Nagy Ferenc az alkalmazott nyelvtudomány kereteit is kitágítva 1980-ban kiadta „Kriminalisztikai szövegnyelvészet” című, két irányból is úttörő munkáját. Majd 1981-ben megjelentette egyszerre összefoglaló és a további munkálatokat inspiráló, valamint a szemináriumi gyakorlatokat is segítő jegyzetét „Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába” címen. És a szövegtan kérdéseinek szenteltük a „Tanulmányok... „sorozat negyedik kötetét 1983-ban (Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István). Ezekon kívül a tanszék számos tagja, – nyilván a szövegtani szemináriumok indíttatására is – több kérdésben kialakította a maga véleményét, és nagy gyakorlati anyagot gyűjtött össze, ezek szintén megírásra, majd publikálásra várnak.

c) Bárczi Géza 1970-es dolgozatában hivatkozott – az ő kifejezésével – „a tudományos stilisztika felélesztésére és művelésére” (i. h. 469) is. Valóban, a tanszék stíluskutató csoportja már 1971-ben megalakult. Nyolc éven át, 1979-ig csupán a stilisztikával foglalkozók beszéltek meg a stílusoktatás egy-egy elméleti vagy gyakorlati kérdését. 1979-től azonban a csoport – immár a vidéki egyetemek és főiskolák, valamint a Nyelvtudományi Intézet szakembereinek a bekapcsolásával – meghatározott kutatási terv szerint működik. Először – mint ismertes – a századforduló nyelvi-stiláris jellemzőinek a feltárásával, valamint az impresszionizmussal foglalkoztunk. Lényegében ennek eredménye a „Tanulmányok a századforduló stílusörekvéseiről” című, 1989-ben kiadott kötet (szerk.: Fábrián Pál és Szathmári István, Tankönyvkiadó). Néhány éve központi témánk a két világháború közti stílusirányok és stilisztikák vizsgálata, a korábbi módon (l. részletesebben: Szathmári István: Bevezetés. A tanulmánykötetről és a stíluskutató csoportról. In: Tanulmányok a századforduló stílusörekvéseiről 5–12). Ezenkívül – mint 1987-es dolgozatomban (MNy. LXXXIII, 284–297) kifejtettem – minden tekintetben eljött az ideje egy új stilisztikai tankönyv (inkább kézikönyv) megírásának. Erre vállalkozott, nem kis bátorságról téve tanúbizonytságot, egy szűkebb, jobbára tanszékiekből álló közösség.

És itt ki kell térnem a stilisztika méltatlan és indokolatlan háttérbe szorítására. Szabó Zoltán „A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai” című, 1977-es könyvében még az „új reneszánsz élő stilisztiká”-ról és ennek esetleges összegező szerepéről írt. A Helikon 1983. évi 3–4. száma – pontosabban inkább Vigh Árpád bevezető tanulmánya – viszont már vészharangot kongat, mondván mindenekelőtt, hogy a stílusnak nincs

pontos definíciója, a stilisztikának pedig szilárd elméleti háttere. Soroljak-e fel olyan nyelvi kategóriákat, amelyekben szintén nincs mindenki által elfogadott meghatározásuk? Említsek-e olyan – régebbi és most (nemegyszer vajúdással) születő-tudományágakat, amelyek mögül szintén hiányzik az elméleti megalapozás? Egy azonban tény legalább Arisztotelész óta: stílus van, és még a tendenciózusan összeállított Helikon-szám is arról tanúskodik, hogy valójában minden országban, valamennyi nyelvterületen – bár különböző alapon és módon – nagyon is művelik a stilisztikát. Aztán egyes irodalomtörténetek éppen mostanában térnek át a stílusirányok szerinti periodizációra (l. pl. Klaniczay szerkesztette munkát: A magyar irodalom története. 1982.). És Fónagy Iván – ezek szerint minden elméleti háttér nélkül(!) – állít össze egy teljes, egyszerre régi és egyszerre modern stilisztikát címszavakra szétbontva a Világirodalmi Lexikonban? Tehát: mi is folytatjuk stíluskutató munkánkat a korábbi odaadással és felelősséggel!

d) Bárczi Géza már 1970-ben kiemelte, hogy „a gyakorlati nyelvművelés és az oktatás céljait szolgáló cikkek, sőt nagyobb méretű munkák” is születtek. Ezt a jó hagyományt többen folytattak és folytatjuk a tanszéken. Fábián Pál és Lőrincze Lajos „Nyelvművelés” című jegyzetének legújabb kiadása éppen mostanában hagyja el a sajtót. És 1984-ben látott napvilágot ugyancsak Fábián Pálnak „Nyelvművelésünk évszázadai” című történeti áttekintése, a mának is sok tanulsággal. A magyar szak tárgyai közé – szerintem is helyesen – besorolt helyesírást illetően szintén el vagyunk látva megfelelő segédlettel. A helyesírási szabályzat 11. kiadásáról pl. minden tekintetben jól tájékoztat Fábián Pál és Szemere Gyula Nyr.-beli dolgozata (CVIII, 385–406).

e) Külön illik szólnunk a szakmódszertanról, hiszen – közvetve – a teljes emberre nevelésnek ez igen fontos tárgya. 1986-ig Szemere Gyulának „A magyar nyelv tanítása” című, nagy tapasztalatokra épülő, tudományosan is megalapozott jegyzetét tanulmányozhatták hallgatóink. 1986-tól e tárgy alapja és címe szerint is több változtatásról tanúskodó „Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába” című jegyzet, amelyet Fülöp Lajos tervezett meg példamutató gondossággal.

f) Most már csak felsorolásszerűen: a tanszéken folytatódik a nyelvi sztenderd kutatása (Szathmári István), a nyelvtörténeti vizsgálódás (Horváth Mária); a kvantitatív nyelvészetről itt jelent meg az első tájékoztató jegyzet 1972-ben (Nagy Ferenc); megindult továbbá a retorika és a hermeneutika feltámasztása (Bencze Lóránt), a beszélt nyelvi kutatás (Keszler Borbála), valamint a nyelvi rétegek és a normák behatóbb vizsgálata (Nagy Gábor), a nyelvészeti antropológia (Balázs Géza), a szaknyelvkutatás (többen) és így tovább.

Az idő rövidsége miatt nem beszélhetek utánpótlás-nevelésünkről, szerkesztői tevékenységünkről, egyéb segédleteinkről, a tanszéki tagok tanulmányainak, cikkeinek a számáról, tanszékünk tanszékcsoporti, egyéb hazai és külföldi kapcsolatairól stb. – legalább egy mondatot azonban szentelnünk kell a tanszék halottainak. A húsz év alatt nagy veszteségek értek bennünket. Eltávozott közülünk a mindig minden jóra kész Terestyéni Ferenc; a modern leíró nyelvtan igaz értője, Berrár Jolán és a minden új iránt fogékony Nagy Ferenc.

6. Összegezésül: Tehettünk volna-e többet az elmúlt húsz év alatt? Minden bizonnyal! Kutató- és oktatómunkánkat végezhattük volna-e jobban,

eredményesebben? Nem kétséges. Egyet azonban talán nem lehet letagadni: hittell, akarással, odaadással tettük, amit tettünk.

Főként az utánunk jövő nemzedéknek hangsúlyozom még a következőket:

- a) eredményes oktatás elképzelhetetlen több irányú kutatás nélkül;
- b) egyik sem lehetséges alapos filológusi képzettség nélkül;
- c) tanulmányozzunk minden újat, és igyekezzünk őket meggondoltan beépíteni az eddigi keretekbe;
- d) a magyar nyelvészet: egyik leginkább ható nemzeti tudományunk!

Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban.

Szerk.: Balázs Géza. ELTE kiadás. Bp., 1991. 7–18.

A KRUZSOKRÓL

Ezúttal nem közvetlenül nyelvi-stilisztikai kérdésről szólok, hanem a nyelvészeknek immár egy és negyed százada fennálló asztaltársaságáról, a Kruzsokról, amely a maga találkozási és beszélgetési lehetőségeivel – közvetve, de közvetlenül is – nemegyszer beleszólt a magyar nyelvtudomány alakulásába, sőt még az egyes vitatott nyelvi jelenségekkel kapcsolatos általános állásfoglalásba is. A Kruzsokot az 1870-es évek közepe táján a finnugor nyelvészet híres hazai megalapítója, a német származású Budenz József hozta létre. Mégpedig eredetileg azzal a céllal, hogy a finnugor nyelvtudománnyal foglalkozók gyakorolhassák az orosz nyelvet, mivel akkor a magyar kivételével valamennyi finnugor nép – beleértve a finneket is – Oroszország fennhatósága alatt élt. Innen származik a „kör” jelentésű, orosz eredetű *Kruzsok* elnevezés is.

Az orosz nyelv tanulásából azonban nem sok minden lett. Megmaradt viszont a fehér asztal melletti, rendszerint havonkénti találkozás. És a résztvevők, a tagok köre is kibővült. Századunk második felében például már nemcsak magyar és finnugor nyelvészek vettek részt az összejöveteleken, hanem olyan, más tudományágakkal foglalkozó kiváló tudósok is, mint Knieszsa István, az európai hírű szlavista; Ligeti Lajos, az egyik legkiemelkedőbb orientalista; Tamás Lajos, a román nyelvek és az általános nyelvészet tudósa; Eckhardt Sándor, a romanista, a nagy francia–magyar szótár szerkesztője; Bóka László irodalomtudós, és még sorolhatnám tovább. De írók, művészek is voltak a Kruzsok-tagok között: például Karinthy Ferenc, népszerű nevén: Cini és Kondor Béla, a tragikus sorsú, igazán modern festő. A Kruzsok persze azért mint a nyelvészek asztaltársasága vált ismertté. Hiszen a csoport mindig vezető finnugor és magyar nyelvészek körül sorakozott fel, és rangját is ezek a nyelvészek adták meg: Pais Dezső, Bárczi Géza, Lakó György, Balázs János. Ma is állandó tagunk például Benkő Loránd, Fábrián Pál, Schütz Ödön professzor és más nyelvészek. Leghűségesebb tagjaink közé tartozott Zsirai Miklós, Lőrincze Lajos és Vértes O. András professzor is.

Bár a Kruzsok valóban a társasági élet egyik színtere lett, ahová mindenekelőtt a beszélgetés kedvéért jártak és járunk el, mégis mind a mai napig leggyakoribb téma a

tudomány általában és a magyar nyelvtudomány. Persze ez a havonkénti találkozás jó alkalom arra is, hogy jobban megismerjük egymást, hogy megtudjunk valamit egymás családjáról, személyes gondjairól, hogy beszélgessünk például a politikáról. Egyébként egészen az ötvenes évekig – bár nem volt megtiltva – nők nemigen jártak a Kruzsokba. A gyengébbik nem első képviselői ekkoriban jelentek meg összejöveteleinken. Ma is hűséges tagunk többek között Erdélyi Zsuzsa néprajztudós, a „Hegyvet hágék, lőtöt lépék” című kiváló munka szerzője és Vermes Stefánia, a finnugor és a magyar nyelvtudomány tudós tanára.

Fontos törvényünk volt és maradt, hogy ha külföldről nyelvészprofesszor érkezik Magyarországra, azt illik vendéglátójának elhozni a Kruzsokba. Tanúsíthatom, hogyha bármelyik országból is érkezett vendég, akár nyugatról, akár keletről, mindig megkedvelte társaságunkat, és később is emlegette, hogy milyen jól érezte magát.

Jelenleg a Gellért sörözőbe járunk minden hónap első hétfőjén. A résztvevők száma azonban – az ötvenes-hatvanas évekbeli 30–40 fővel szemben – csupán 10–15 fő. A fiatalabb kutatók, oktatók – sajnos – nemigen járnak összejöveteleinkre. Ennek nyilván anyagi és sok egyéb oka van. Mindenesetre nagy kár lenne, ha ez a több mint százéves „intézmény” a mi nemzedékünkkel megszűnne!

Elhangzott a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk adásában, 2003-ban.

VI. NYELVÉSZKONGRESSZUSOKRÓL, KONFERENCIÁKRÓL

AZ ELSŐ NEMZETKÖZI MAGYAR NYELVÉSZETI KONGRESSZUS

1. Hazai nyelvtudományunkban immár szinte hagyományossá vált, hogy a szakemberek két-három-négy évenként országos jellegű kongresszusra, konferenciára, megbeszélésre gyűlnek össze. Ha meggondoljuk, hogy ezek a tanácskozások minden esetben felmérték az egész magyar nyelvtudományban, illetőleg annak egy vagy több diszciplínájában korábban elért eredményeket; hogy kijelölték a soron következő feladatokat; hogy mindig ráirányították a figyelmet azokra a részterületekre, amelyekben a külföld nyelvtudományának tükrében elmaradtunk, illetve amelyeknek az intenzívebb művelése éppen időszerűvé vált; hogy alkalmat adtak fővárosi és vidéki, hazai és külföldi, nyelvész és rokontudományokat képviselő szakemberek találkozására, eszmecserejére, baráti kapcsolatainak a kiépítésére, illetőleg elmélyítésére; végül hogy ilyenformán nyelvtudományunknak – talán minden szerénytelenség nélkül megállapíthatjuk – nagyszámú, igen jelentős elméleti és gyakorlati eredménye valamilyen módon e tanácskozásokhoz kapcsolódik: akkor nyugodt lélekkel kijelenthetjük: az eddigi efféle tanácskozások a szó teljes értelmében rendkívül hasznosak voltak, úgyszólván motorjaivá váltak a nyelvtudományunk fejlődésének.

Az 1949-ben Budapesten megrendezett első magyar nyelvész-kongresszus valójában az új alapokat rakta le. Meghatározta és részeleteiben is körvonalazta azokat az addig nem tapasztalt méretű, hatalmas termv munkákat, amelyeknek egy része – miután az elmúlt években napvilágot látott – ma nélkülözhetetlen segédeszközünk (A magyar nyelv értelmező szótára, A mai magyar nyelv rendszere stb.), amelyeknek más része pedig az elkövetkező években hagyja el a sajtót, hogy gazdag forrássá váljék nyelvünk, nyelvjárásaink múltjának és jelenének a tanulmányozásához (A magyar nyelvjárások atlasza, A magyar szókincs finnugor elemei, az Új Magyar Tájszótár stb.).

Az 1952-i, második, szegedi kongresszus a következő, akkor nagyon időszerű témák előadását és megvitatását tűzte napirendjére: a magyar nyelvtudomány haladó hagyományai, az uráli és altáji nyelvek viszonyának kérdése, egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzete és feladatai, valamint a magyar irodalmi nyelv. A ma felől visszapillantva kétségtelenül ez utóbbit, Pais Dezső előadását és az akörül kibontakozó vitát kell föltétlen kiemelnünk, mert ez az öröndetesen fellendülő nyelvjárástörténeti kutatásoktól is támogatva egy addig alig-alig művelt diszciplína megszületéséhez, pontosabban: egy komplexségénél fogva – külföldön is – igen aktuális, azóta már sajátos tárgykörrel, problematikával és kutatómódszerrel rendelkező önálló diszciplína megszületéséhez vezetett, amit így nevezhetnénk: a magyar irodalmi nyelv vizsgálata.

Igen fontos szerepet töltött be az 1954-ben, ugyancsak Budapesten sorra kerülő harmadik nyelvészkongresszus. Ezen három kérdéskör szerepelt: általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány, a stílus kérdései és a magyar történeti nyelvjáráskutatás. Nem hallgatva el, hogy az általános nyelvészet problémáinak megbeszélését a külföldön jóval korábban, nálunk akkoriban jelentkező új nyelvészeti irányzatok – már csak a készülő leíró nyelvtan miatt is – igen időszerűvé tették; továbbá, hogy Bárczi Géza előadásával a módszeres nyelvjárástörténeti kutatásokat kiterjesztette egészen a finnugor- ugor korszakig, mégis ezúttal a stílus kérdéseivel foglalkozó előadást és vitát emelném ki. Ezek ugyanis megvetették az alapját annak, hogy a jelentős hagyományokkal rendelkező, de a harmincas évektől pangásnak indult magyar stílusvizsgálatok mintegy újjászületve, modernebbé válva ismét erőre kapjanak, és hogy a stilisztika különböző szintű oktatásával együtt elfoglalja az öt megillető helyet a nyelvészeti és irodalmi stúdiumok között. – Itt említem meg, hogy közben 1950-ben is sor került egy országos jellegű tanácskozásra Debrecenben – jöllehet ezt nem kongresszusként tartjuk számon – amelynek közepénjében a kollektív tervmunkálatok első tapasztalatainak a megbeszélése állott.

1954 után az addigi kongresszusoknál nem kisebb jelentőségű, bár inkább egy-egy részdiszciplínát érintő konferenciákat rendeztünk. Az 1958-ban megtartott tanácskozás a névtudománynak, ennek a múlt és a jelen szemszögéből egyaránt jelentős stúdiumnak az erőit, módszereit, feladatait vette számba. Meg kell azonban mondanunk – jöllehet ezúttal kevésbé tartozik ide, hogy névtudományunk – bár kétségtelenül előbbre lépett – sajnos, azóta sem tölti be a hozzá méltó és tőle várható szerepet. – Az 1959-i pécsi konferencia a nyelvművelés különböző területeinek, módszereinek, teendőinek stb. a megtárgyalásával az önállósult diszciplínák sorába emelte a nyelvészetnek ezt a legnagyobb tömegeket érintő, leggyakorlatibb ágát. – Végül a múlt évben az egri konferencia a nyelvhasználatnak nálunk mindezig legelhanyagoltabb területét: a kiejtést vette vizsgálat alá, s tette meg az első jelentős lépést köznyelvi kiejtésünk normalizálása felé.

2. Amikor tehát a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság ez év augusztusában (24. és 28. között) Debrecenben megrendezte a magyar nyelvészek első nemzetközi kongresszusát „A magyar nyelv története és rendszere” címen, akkor valójában igen nemes hagyományokat folytatott. E hagyományok azonban – mint láttuk – sohasem valamiféle merev, megcsontosodott keretet és szemléletet jelentettek, hanem mindig arra köteleztek, hogy a tanácskozások mindenkor rendezőse mérje fel a szükségleteket, mérlegelje a lehetőségeket, és nyelvtudományunk jövőjét tartva szem előtt határozza meg az egyes tanácskozások tematikáját, továbbá helyét, idejét és valamennyi körülményét. Ilyenformán érhető, hogy ez a kongresszus a szokásosnál lényegesen nagyobb arányban eltért a korábbiaktól. Érdekes közelebbről is megvizsgálni, mi teszi az eltérést indokolttá. – Mindenekelőtt a nyelvtudomány területén általában – tehát külföldön és nálunk is – az utóbbi időben bekövetkezett változások, amelyek mostanában éreztetik igazán hatásukat, mondhatnók: most érnek be.

A ma nyelvtudományának talán legjellemzőbb sajátosságává vált az, hogy – mintegy a néha már-már túlzottan is praktikussá alakuló élet parancsára – eddig nem tapasztalt

mértékben fordul a gyakorlat, a közvetlen – beszélt és írott – nyelvhasználat legkülönbözőbb célú kutatása felé. Ennek következtében mind külföldön, mind hazánkban újabban a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés, a lexikográfia, az irodalmi nyelv, sőt az eredményesebb nyelvtan- és nyelvoktatás, a minél gazdaságosabb hírközlés, továbbá a gépi fordítás stb. vizsgálata kerültek az érdeklődés és a kutatások középpontjába. Minden valószínűség szerint közel járunk az igazsághoz, ha megállapítjuk: az egzaktásra törekvő, már jóval előbb feltűnő újabb nyelvészeti irányzatok is a gyakorlati élet felé való fordulás hatására jelentkeztek és terjedtek el, és eközben módszerben és szemléletben szinte újnak mondható diszciplínákat hoztak létre (pl. matematikai nyelvészet, generatív nyelvtan, kontrasztív nyelvtan, nyelvtipológia stb.), illetőleg a különösen a kezdeti túlzások és túlkapasok után – amelyekre éppen a nyelvtudomány korábbi eredményeinek a semmibevevése volt a jellemző – főként szemlélet és módszer tekintetében kisebb-nagyobb mértékben megtermékenyítették a nyelvészetnek régóta művelt ágait, köztük a nyelvtörténeti kutatásokat is. Az új irányzatok elterjedése és hatása egyébként sem mellőzhető, fontos jellemvonása – mint az eddig elmondottakból kitűnik – korunk nyelvtudományának.

A mai nyelvtudományunk – ugyancsak más tudományokhoz hasonlóan, s részben az előzőekből is következően – másik jellemző sajátága, hogy egyre jobban differenciálódik. Az utóbbi években eddig elhanyagolt, kevésbé művelt vagy úgyszólván csak nevükben élő részdiszciplínák újultak meg, vagy mostanáig ismeretlenek születtek, és váltak önálló tudományággá. Az előbbiekre jó példa a stilisztika, a nyelvművelés, a történeti nyelvjáráskutatás, az irodalmi nyelv vizsgálata, az utóbbiakra pedig a lexikográfia, a matematikai nyelvészet stb. (l. fentebb is).

Végül igen lényeges jellemzőjük napjaink nyelvészeti kutatásainak, hogy mintegy a kor követelményeinek megfelelően mind komplexebbé válnak. Olyannyira, hogy egy-egy diszciplína szakemberének nemcsak a nyelvészet valamennyi ágát kell figyelemmel kísérnie, hanem a rokon, sőt a távolabbi tudományokat is, például a néprajz, az irodalomtörténet, a művészettörténet, továbbá a politikai, gazdasági társadalom- és művelődéstörténet tanulságait. Természetesen mindez azzal jár együtt, hogy az egyes tudományágak nemcsak merítenek egymás eredményeiből, hanem hozzá is járulnak azok létrejöttéhez.

Hogy e kongresszus lényegesen eltért az előzőektől azt a nyelvtudomány általános helyzetén kívül a mi nyelvtudományunk belső körülményei is megokolttá tették. Említettük, hogy a nagy kollektív munkák vagy már megjelentek, vagy a közeljövőben fejeződnek be. Elérkezett tehát az ideje – az összefoglaló értékelés mellett – az új feladatok kijelölésének. Fontos továbbá utalnunk arra, hogy nálunk az utóbbi években a nyelvszemlélet változott, a kutatómódszerek gazdagodtak, finomodtak, sőt mintegy körvonalazódtak a legtöbb – köztük számos új vagy megújult – diszciplína területén. Az ezekkel kapcsolatos elvi-módszertani problémák megvizsgálása és megnyugtató megoldása is csak egy nagyobb tanácskozás feladata lehet. Nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a hazai viszonyokra is jellemző, fentebb már említett nem kívánatos állapotok után a közelmúltban kialakult (vagy talán inkább most van kialakulóban) az újabb nyelvészeti irányzatok és a régen művelt stúdiumok képviselői között az a föltétlen szükséges összhang és együttműködés, amely nélkül eredményes munka és

persze korszerű nyelvtudomány elképzelhetetlen. Úgy gondolom, arra szintén érdemes emlékeztetni, hogy egyrészt a nyelvtudomány mai fejlődését (tartalmi, szemléletbeli és módszertani gazdagodását stb.) is figyelembe vevő egyetemi reform, másrészt a nyelvi struktúrát, továbbá a beszéltetést középpontba állító, az audio-vizuális gépi berendezéseket és eszközöket is felhasználó, de még mindig nagyon vajúdo nyelvoktatás (ideértve nyelvünknek a külföldiek számára történő tanítását is) éppen napjainkban új és nem könnyű feladatokat ró a magyar nyelv és nyelvészet oktatóira, illetőleg egész nyelvtudományunkra.

Végül nem kismértékben okolja meg e kongresszus sajátos jellegét a magyar nyelvtudományban szinte először mutatkozó új színfolt, az tudniillik, hogy nemcsak a szomszédos államok, hanem távolabbi országok egyetemlein, tudományos intézeteiben is immár nyelvünk oktatásán kívül igen eredményesen kutatják a magyar nyelv múltját és jelenét; mindez tehát már most vitathatatlanul szerves része a nyelvünkkel foglalkozó tudománynak, a magyar nyelvészetnek.

3. Az eddig elmondottak – úgy hiszem – megfelelőképpen indokolják, egyrészt hogy miért éppen most, ez év augusztusában került sor az első nemzetközi kongresszus megrendezésére, másrészt hogy ez a tanácskozás miért különbözött olyan mértékben az előzőektől. Most már azonban mutassunk rá arra: miben áll valójában ez a különbség. Először is a tematika jellegében, abban, amit a cím világosan tükröz: „A magyar nyelv története és rendszere”. Ez ugyanis kifejezi, hogy a kongresszuson csak a magyar nyelvvel kapcsolatos kérdések kerültek szóba, de ezen belül a rendezőség nem alkalmazott semmiféle megkötést: a nyelvtudomány külföldi és belső – fentebb vázolt – helyzetének megfelelően minden előadó szabadon választhatta meg témáját, nyelvünknek és nyelvjárásainknak mind a múltjából, mind a jelenéből (akár rendszerben, akár egyediségükben vizsgálva a jelenségeket), hozzászámítva mindehhez az alkalmazott nyelvtudomány egyes diszciplínáit, ez utóbbiak között például a gépi fordítást s a nyelvoktatást is.

A különbség továbbá a kongresszus nemzetközi jellegében mutatkozik meg. Abban, hogy tanácskozásunk ezúttal első ízben, éppen a kialakult helyzetnek megfelelően, nyelvünknek – örvendetesen igen szép számú – külföldi kutatója, tudósa is részt vett. Természetesen ez a körülmény már önmagában sajátos szint adott az egész találkozónak.

És bár talán mellékesebbnek látszik, mégsem lényegtelen: az előkészítő bizottság a korábbiaknál nemcsak hogy több időt és lehetőséget biztosított a fehér asztal melletti beszélgetéseknek, hanem az IBUSz segítségével olyan kirándulásokat szervezett, amelyek kellemes körülmények között ismertették meg a résztvevőkkel hazánk egy-egy érdekes, sajátos táját.

4. A rendezőség nagy körültekintéssel elkészített programtervezetének helyességét maga a kongresszus messzemenően igazolta. 13 országból – köztük a szomszédos államokból, továbbá a Szovjetuniótól az Amerikai Egyesült Államokig számos országból – 41 külföldi tudós és mintegy 130 hazai szakember járult hozzá a tanácskozás sikeréhez. Nyugodt lélekkel elmondhatjuk tehát, hogy a kongresszus a magyar nyelvvel foglalkozók jelentős seregszemléje volt, amely a maga sokrétű és máttükröző tematikájával, a kritikát sem nélkülöző tanácskozásaival nem kis mértékben előrevitte nyelvtudományunk ügyét itthon és külföldön egyaránt.

A kongresszust 24-én Tamás Lajos, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója nyitotta meg, majd a tanácskozás együttes és szekcióüléseken folytatta munkáját. Az első együttes ülésen – felkért előadóként – Benkő Loránd a mai magyar nyelvtudomány helyzetéről és feladatairól szólott, majd Imre Samu a Nyelvtudományi Intézetben folyó munkálatokról és tervekről, Szathmári István pedig a felsőoktatási intézmények és a Magyar Nyelvtudományi Társaság tevékenységéről számolt be. Az e megnyilatkozások alapján kialakult s föltétlen reálisnak mondható kép – anélkül, hogy most csak felületes értékelésekre is kitérhetnék – általában igen megnyugtató. Nyelvtudományunk, amelynek életében döntő jelentőségű volt a Nyelvtudományi Intézet megalakulása, jó úton haladt. Mindig kellő időben számba vette az új idők új követelményeit mind a kutatások tartalmi és módszerbeli vonatkozásait, mind pedig a megszervezését illetően, s ha egyes területeken találkozunk is – különböző okok folytán – fogyatékoságokkal, lemaradásokkal, az eddigi egészséges fejlődés biztos záloga annak, hogy az előbbieket kiküszöböli, az utóbbiakat pótolja nyelvtudományunk.

Még egy – nem kisebb jelentőségű – együttes ülésre került sor, a záróülésen kívül. Ezen – ugyancsak felkért előadóként – négy ország képviselője ismertette az ottani magyar nyelvészeti kutatásokat. Amikor nagy örömmel s nemegyszer csodálkozással hallgattuk Lotz Jánosnak az Amerikai Egyesült Államokban, Klara Majtyinszkajának a Szovjetunióban, Penavin Olgának a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban és Sima Ferencnek a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban folyó munkálatokról szóló beszámolóját, nem titkolhatjuk el sajnálkozásunkat amiatt, hogy a Román Szocialista Köztársaságból nem üdvözölhettük körünkben kolozsvári kollégáinkat. Ez annál inkább sajnálatos, mivel nyilvánvalóan széles körű, sajátos, eredményes és számunkra is tanulságos kutatómunkáról adhattak volna számot. Persze szívesen hallottunk volna a Helsinkiben, Párizsban, Berlinben, Londonban és másutt folyó – tudunkkal eredményes – magyar nyelvészeti munkálatokról is.

Mind a négy beszámoló sokrétű, változatos tematikáról tanúskodik, Csak örülhetünk, hogy szomszédainknál, elsősorban az újvidéki és a pozsonyi egyetemen a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás, továbbá a mai magyar nyelvvel (benne kiejtési, helyesírási, nyelvhelyességi és stilisztikai kérdésekkel) való foglalkozás áll – mint a különböző szintű oktatás, az általános nyelvművelés, de maga a tudomány számára is legsürgetőbb feladat – az érdeklődés és a kutatások középpontjában. Az szintén örvendetes, hogy vizsgálódási területeiket a lehetőségekhez képest állandóan gyarapítják. – Sok újat, sőt meglepőt hozott számunkra a másik két tájékoztató; valójában csak most értesültünk a maga megközelítő teljességében arról, hogy milyen mértékben és vonatkozásban foglalkoznak nyelvünkkel a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban. Egyben arról is meggyőződhattunk, hogy bár természetesen a miénkhez hasonló, a nyelvészet valamennyi részterületét átfogó s nagy kollektív stb. munkálatokról nem lehet szó, mégis nem egy – gyakran teljesen új – eredményükből, kikísérletezett módszerükből nemcsak tanulhatunk, hanem ezek föltétlen értékei a hazánk határait immár jóval túllépő magyar nyelvészetnek. Ezúttal kiemelném a szovjet nyelvészeknek a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatokat, valamint a magyarról oroszra történő gépi fordítás kérdéseit vizsgáló munkálatait, továbbá az amerikai kollégáknak a fonetikai (Lotz professzor be is mutatta a kongresszus résztvevőinek a

magyar nyelv hangképzéséről készült első hangos röntgenfilmet), fonológiai, leíró nyelvtani és egybevető (kontrasztív) nyelvtani kutatásait.

5. Külön kívánnék szólni a tanácskozásunk alapját jelentő szekcióülésekről. A kongresszus négy szekcióban ülésezett, s minden szekcióban a délelőtti vagy délutáni üléseken egy vagy két témakör köré csoportosultak az egyes előadások. A szekciónkénti ülések témakörei a következők voltak: A) szekció: A magyar nyelv története; A nyelvi rendszer története. Szótörténet; névtörténet. A szóképzés története; a ragozás története. Hangtörténet. Östörténet; nyelvemlékek. – B) szekció: A mai magyar nyelv: Nyelvtani kategóriák: Alaktan; mondat. Tipológia; hangtan. Szóalkotás. – C) szekció: A magyar nyelvjárások: hangtan; alaktan. Az anyaggyűjtés módszere. Szókincs. – D) szekció: Alkalmazott nyelvtudomány (nyelvművelés, stilsztika, nyelvoktatás, gépi fordítás): Általános stilsztika. A magyar nyelv oktatása külföldieknek. Nyelvművelés. A költői nyelv stilsztikája. Automatikus szintézis. Anyanyelvünk oktatása.

A tizennyolc ülésen, amelyek közül – minthogy öt félnap állt rendelkezésre – három vagy négy folyt egy időben, párhuzamosan, összesen 110 előadás hangzott el, s ezeknek mintegy a negyedét tartották külföldi szakemberek. Megjegyzem még, hogy minden ülésen az utolsó előadás elhangzása után vita következett.

Mi jellemezte általában ezeket az előadásokat és vitákat? Mindenekelőtt a rendkívül színes, változatos és sokrétű, elméleti és gyakorlati, elvi és módszertani, a nyelvészetnek úgyszólván minden – régi és új, sőt legújabb – diszciplínáját és módszerét érintő tematika (erre némi fényt vetnek a fentebb felsorolt témakörök); az alapos, körültekintő felkészülés; az élénk, ellentmondásra készítő, de a másik véleményét tiszteletben tartó előadásmód; a kiemelkedő vitaszellem és a végig nem csökkenő érdeklődés. E két utóbbi jellemvonás értékét csak növeli az a tény, hogy az olyan kongresszusokon, amelyeken sok a résztvevő, s egyszerre több szekcióban folynak az előadások, egyrészt vita vagy egyáltalán nem alakul ki, vagy ha igen, csak formális módon; másrészt az előadások látogatottsága is rendszerint csökken, áttéve a hangsúlyt inkább a személyes eszmecserékre. Debrecenben nemcsak hogy alapos és nemegyszer heves – de sohasem személyeskedő – vitáknak lehettünk tanúi, hanem többször szinte erőszakkal kellett az elnököknek berekeszteni az ülést, mert a hosszú vita a következő ülés kezdetét veszélyeztette. (Ehhez mindenesetre az is hozzájárult, hogy a kongresszusi előadások vázlatát a résztvevők – meglehetősen megszerkesztve – jó előre megkapták.) A látogatottságot meg mi sem bizonyítja jobban, mint hogy még az utolsó, szombat délelőtti előadások is úgyszólván „telt ház” előtt folytak.

Természetesen az elhangzott előadások érdemi értékeléséről csak az anyag nyomtatásban való megjelenése után lehet szólni, néhány általánosabb megjegyzést azonban – úgy gondolom – már most is megkockáztathatunk. Az előkészítő bizottság elképzelésének a helyességét – hogy tudniillik mindenki szabadon választhatja meg előadása témáját – a kongresszus igazolta. Így lett a debreceni tanácskozás nyelvtudományunk mai állapotának hű tükré, a magyar nyelvészek seregszámja. Öröndetes mindenesetre az a tény, hogy a magyar nyelv története és a mai magyar nyelv csaknem egyenlő arányban szerepelt a kongresszuson. Ez azt jelenti, hogy lassan helyreáll a nyelvészetnek e két fontos területe között a kívánatos egyensúly. – Öröndetes továbbá, hogy az alkalmazott nyelvtudomány címen emlegetett

diszciplínák viszonylag nagy számú előadással képviseltették magukat. Nekem különösen örömmre szolgált, hogy az 1954-i kongresszus óta újra lábra kapó stilisztika ezúttal is bebizonyította életképességét, szükséges és hasznos voltát: az „Általános stilisztika” témakörben 5, a „költői nyelv stilsztikája” témakörben ugyancsak 5 igen érdekes, elvi és gyakorlati problémákat egyaránt felölelő előadás hangzott el, s mindkét ülést élénk, eredményes vita követte. A kongresszusi programban teljesen újat jelentettek a didaktikai előadások. Megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvtan, fogalmazás, helyesírás és kiejtés különböző szintű oktatását tárgyaló előadások – ide véve a nyelvünk külföldieknek történő tanítását vizsgálókat is – a maguk komplexségében mind a gyakorlatot, azaz az oktatást, mind pedig a bennük található diszciplínák elméletét sok új eredménnyel gazdagították. Itt említem meg, hogy elsősorban éppen ezért fájjaljuk közép- és általános iskolai tanáraink távolmaradását – jöllehet ez nem rajtuk múlott. Ez utóbbi előadások és viták ugyanis igen hasznosak lettek volna az ő számukra is, nem beszélve arról, hogy az említett gyakorlat felé való fordulásnak megfelelően ezek a találkozások közelebb hozták volna egymáshoz a tudomány és az oktatás szakembereit. A jövőben valahogy úgy kell megrendeznünk a hasonló találkozókat, hogy azokon pedagógusaink is jelen lehessenek. – Igen örvedetes végül az is, hogy az új módszerek, kísérletek – akár a különböző strukturális vizsgálatokat, akár a tipológiát, akár az automatikus szintézist és analízist vagy a nyelvoktatást nézzük – megfelelő számban és a korábbi eredményekre is építő, kiérlelt eredményekkel jelentkeztek.

Természetesen a kongresszus programja mint valóban „hűséges tükör” megmutatta mai nyelvtudományunk fehér foltjait, fogyatékosságait is. Szinte teljesen hiányoztak a jelentéstan vizsgáldások, pedig ezek megítélésében az újabb irányzatok is lényegesen megváltoztatták álláspontjukat az utóbbi időben. Hiába keressük az újabbban egyébként örvedetes fellendülő irodalmi nyelvi vizsgálatokat és a sajnálatosan visszaszorult tudománytörténeti fejtegetéseket. Kevés beszámoló tárgyalt névtudományi kérdéseket; ez azt mutatja, hogy ez az egész világon fellendülő diszciplína az 1958-i konferencia óta sem tudta régi helyét elfoglalni. Keveselljük továbbá a dialektológiai tanulmányokat, bár e tekintetben nagy fellendülésre számíthatunk hamarosan, ha a Magyar Nyelvjárások Atlasza és az Új Magyar Tájszótár elhagyja a sajtót. Negatívumként kell még megemlítenem, hogy bár néhány neves finnugrista, történész, valamint irodalomtörténész – előadással is – részt vett a kongresszuson, a rokon tudományok képviselője mégsem volt kielégítő. Legközelebb valamilyen módon ezen is segítenünk kell.

6. Egy kongresszus sikere nem csupán az előadások és viták színvonalán, élénkségén stb., vagyis a tudományos programon fordul meg, hanem nem kisebb mértékben azon, hogy mennyire érzik magukat otthonosan a résztvevők, hogy mennyire mélyülnek a régi és milyen mértékben születnek új barátságok. Úgy gondolom, kongresszusunk e tekintetben szintén jól vizsgázott. A Kossuth Lajos Tudományegyetem impozáns épülete, a Nagyerdő festői környezete, az új, modern diákszálló, a jól sikerült hortobágyi és tokaji kirándulás, a Kodály-kórus szép hangversenye, a fehér asztal mellett folytatott baráti beszélgetések, eszmecserék s utoljára, de nem utolsósorban Debrecen város Tanácsának és az Egyetem vezetőségének közvetlen, de annál melegebb, valóban igazi debreceni vendégszeretete

– mind, mind hozzájárultak ahhoz, hogy külföldiek és hazaiak mindig jó érzésekkel gondoljanak vissza a Debrecenben töltött napokra. Köszönet érte mindazoknak, akiknek részük volt abban, hogy ez valóra válhatott!

7. A kongresszusnak méltó befejezése volt a záróülés. Ezen Bárczi Géza, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke értékelt az első nemzetközi magyar nyelvészeti tanácskozás munkáját, s méltatta érdemeit, rámutatva nyelvtudományunk további feladataira, s köszönetet mondva a vendégfogadóknak, a rendezőknek, s minden egyes résztvevőnek.

A záróülés igen fontos határozati javaslatokat fogadott el, amelyek – éppen a kongresszus tanulságai alapján – mintegy meghatározzák nyelvtudományunk további perspektíváját. E javaslatok közül (teljes szövegüket folyóiratunk előző számában közzeltük) különösen kiemelni azt, amelyik szükségesnek tartja hasonló jellegű kongresszusok öt évenkénti megrendezését, továbbá azt, amelyik elérkezettnek látja az időt egy nemzetközi magyar nyelvészeti bizottság létrehozására a magyar nyelvészeti kutatásoknak még jobb összehangolása, kapcsolataink erősítése és szervezettebbé tétele érdekében.

Beszámolómat Bárczi Gézának a záróülésen elhangzott soraival fejezem be: „... kongresszusunk sikeres volt, lényeges feladatait, azaz a hazai és külföldi magyar nyelvtudomány helyzetének felmérését, problémáinak számbavételét széles körű nemzetközi nyilvánosság előtt megoldotta. Az eredmények, a lehetőségek és kívánalmak feltárásával a helyzetkép mindnyájunk számára teljesebbé és részletesebbé kerekedett ki, s ez nagy segítségét jelent jövő terveink számára.

Magyar Nyelv 63 [1967]: 1–8.

ZÁRÓSZÓ AZ ELSŐ SZÖVEGTANI KONFERENCIÁN

1. Összejövetelünk végére értünk. Illő, hogy zárószóként valamilyen értékelést, összefoglalást adjunk, és nem kevésbé illő, hogy köszönetet mondjunk kedves házigazdánkknak, az előadóknak, valamennyi résztvevőnek.

Engedtessek meg ezúttal, hogy vázlat alapján, szabadon beszéljek, nem azért, hogy versenyre keljek Antal László hatásos előadásmódjával, hanem mert csupán „preszuppozícióim” voltak az elhangzott előadásokról, ahhoz tehát, hogy összefoglalásként mondjak valamit, hallani kellett őket.

2. Abból indulok ki, hogy nemrégiben a Bécsi Egyetemen – a Collegium Hungaricum rendezésében – tartottam egy előadást nyelvtudományunk utóbbi két-három évtizedes fejlődéséről, s az előadás után az elnöklő Wolfgang Dressler professzor kezembe adta az általa szerkesztett és mostanában napvilágot látott *Current Trends in Textlinguistics* című tanulmánygyűjtemény bevezetőjét. Nos, ebben a szerző, Dressler professzor mindenekelőtt a következőkre mutat rá: a szövegnyelvészet továbbfejlesztését eddig nagy mértékben akadályozta az a körülmény, hogy a vele foglalkozók valójában nem ismerték egymás nézeteit még egy-egy országon belül sem, nemhogy nemzetközi viszonylatban. A

tanulmánygyűjteménynek – amelynek szerzői között számos ország szakembereit ott találjuk – a közvetlen célja tehát: tájékozódás, összegezés és a további teendők kijelölése.

Mi – nyilvánvalóan nem véletlenül – ugyanilyen okból, illetőleg célból gyűltünk össze itt Kaposvárott, mint már elnökünk is rámutatott megnyitó beszédében.

3. Természetesen azt szintén hangsúlyoznom kell, hogy ez a vándorgyűlés ugyanakkor szerves folytatása a Magyar Nyelvtudományi Társaság korábbi hasonló rendezvényeinek. Elmondhatjuk, hogy Társaságunk valahogy mindig megérezte, mi a legidősebb nyelvudományunkban, hol leggyengébb a láncszem, hol van szükség sürgős teendőkre.

Jól választottunk hát tanácskozásunk témáját illetően, de ugyanezt elmondhatjuk vándorgyűlésünk helyéről is.

Az előbbi a fentebb említetteken kívül máris igazolja az a tény, hogy több mint kétszázan jelentek meg körünkben: szakemberek, egyetemi, főiskolai, közép- és általános iskolai tanárok, érdeklődők; hogy érdekes, színes, tanulságos előadások hangzottak el; hogy igazi vita alakult ki, nemcsak a hozzászólásokban, hanem még inkább a fehér asztal mellett, a szünetekben (ebből lehetett volna több és hosszabb, mint valaki joggal megjegyezte!) és a kedves hangulatú szennai, valamint somogyvári kirándulás alatt; hogy – különösen a szövegtek az iskolai oktatást is bekapcsolván – elmélet és gyakorlat kitűnően kapcsolódott egymáshoz; és hogy nem kevés tanulsággal térünk haza Kaposvárról.

A jó, sőt kitűnő helyválasztást pedig a kedves somogyi táj és Somogyország hangulatos fővárosa, Kaposvár biztosította, továbbá az új főiskolai kollégium, a szép megyeházi előadóterem és még tovább menve, az ízletes ebédek, vacsorák, a színpompás folklórest – és mindenekelőtt az a határtalan kedvesség, amivel házigazdáink körülvettek bennünket.

4. Összefoglalásra, illetve bizonyos vitatott – valójában – alapkérdések lezárására nyugodt lélekkel nem mernék és nem tudnék vállalkozni. Az elhangzott kitűnő előadások ellenére még elgondolni is ijesztő lenne számomra, hogy én itt és most egyértelműen meghatározzam – jóllehet ezek az új középiskolai anyanyelvi tantervekben benne vannak! –, hogy mi végérvényesen a szöveg; hogy mi tartozik pontosan a körébe; hogy miképpen érintkezik más nyelvészeti (és nem nyelvészeti) diszciplínákkal, és hogyan határolódik el tőlük; hogy hogyan alkalmazzuk a szövegten eddigi eredményeit és mostanáig kialakult módszerét a gyakorlatban, a különböző szintű felső-, közép- és általános iskolai anyanyelvi oktatásban; hogy melyek – körülhatároltan – közvetlen és távolabbi teendőink; stb., stb.

Ezúttal csupán ennyit merek mondani: nagyon örültem, hogy az előadásokban és a vitában felvetődtek a következő kérdések, és legfeljebb néhol közlöm – korántsem a lezárás és véglegesség igényével – a velük kapcsolatos saját véleményemet.

a) Ami a jelzett diszciplína magyar elnevezését illeti, megmaradhatnánk a *szövegten* megjelölés mellett.

b) A szöveg meghatározására elfogadhatjuk Deme László előadásbeli állásfoglalását. Eszerint „a szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformálásban, amely

elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét is felkeltse.”

c) Örvedetes, hogy tanácskozásunkon szóba került a szövegalkotás, mégpedig a mikro- és a makroszövegé, továbbá a nyelven kívüli tényezők szerepe. Ez utóbbi különösen fontos. A szöveg valójában ugyanis csupán a befogadónak – hallva vagy olvasva – „kész” alkotás, létrehozójának csak miután végig leírta (megfogalmazta, megszerkesztette, megalkotta), vagy esetleg hangszalagról visszahallgatta. Egyébként a szöveg neki alkotófolyamat, amit igazában nem ismerünk, csak azt tudjuk, hogy a szöveg eközben alakul, és hogy miért éppen úgy fogalmazunk, az számos – ismert és ismeretlen – tényezőtől függ (egyébként még a vázlat sem biztos, hogy beválik, ezért írják meg sokan utólag, ha éppen kötelező), ilyenformán – a Bánréti Zoltán érdekes elemzése ellenére (a „szempont” a szövegépítkezésben) – lesz bőséggel mit kutatni, hogy a szövegalkotás törvényeit, algoritmusait valamelyest is meghatározzuk.

d) Annak is csak örülhetünk, hogy hallottunk a szövegértésről, a szövegérthetőségről, illetőleg mondhatóságról.

e) A reális kapcsolatot a költői és nem költői szövegek vizsgálata – valójában a kétféle stilisztika – között a szövegten teremtheti meg a Deme Lászlótól emlegetett „szövegség” és azon belül az „irodalmiság” módszeres vizsgálatával. Ilyenformán a szövegten mintegy híd lehetne a nyelv- és az irodalomtudomány között is.

f) Bencédy Józseffel egyetértve – úgy gondolom – a szövegtennek is normatívnak kell lennie.

g) Nagyon hasznos volt hallani az antik retorika szövegteni vonatkozásairól, a felhasználható eredményeket értékesítenünk is kell. Lehetetlen azonban nem látni, hogy azért a – most még csupán elképzelt – szövegten más is. Más tudniillik a kiindulás: többet tudunk a kommunikációról; a rokon és érintkező diszciplínák eredményeikkel sokat segítenek; stb.

h) Azt is helyes hangsúlyozni, hogy korábban és az elmúlt években sok minden történt az egyes diszciplínákon belül, ami a szövegten felé mutat. Ezekre szintén támaszkodunk kell.

i) Végül: felvetették egy műszótár szükségességét. Valóban hasznos lenne az elburjánzó terminológiában (már-már szakzsargonról beszélhetünk!) rendet teremteni. Az a baj azonban, hogy kialakulatlan stúdiumról van szó, ilyenformán minden második évben új szótárt lehetne megjelentetni.

5. Nem akarom szaporítani az elvégzendő – egyáltalán nem könnyű – feladatok számát, mégis megemlítek néhány olyan kérdést, kételyt, amelyet az itt hallottak ébresztettek fel bennem.

a) Van-e szükség egyáltalán szövegtenra? Hiszen mindannak, amivel a szövegten – mostani elgondolásunk szerint – foglalkozik, helyet kell kapnia például a stilisztikában, legalábbis a funkcionális stilisztikában és még más diszciplínákban is. Ennek ellenére – mostani tárgyalásaink még jobban meggyőztek róla – a feltett kérdésre határozott „igen”-nel válaszolok. A szövegten ugyanis jobban támaszkodik a teljes kommunikáció, illetve a nyelvhasználat vizsgálatára, és más, új nézőpont szerint kutatja és rendszerezi a nyelvi-stiláris és a közlésben fontos szerepet játszó extralingvisztikus eszközöket.

b) Örültem annak, hogy a funkcionális stilisztika stílusfelfogása (a stílus a mű szintjén a nyelvi-stiláris variánsok, lehetőségek közötti – sok mindentől függő – válogatás eredménye, és az egyes nyelvi stb. elemek szintjén mindig többlet, járulék, a közvetlen közlést kísérő második szólam) jól illeszkedik mindahhoz, amit például Deme László a szövegről, szövegműről, a szöveg létrejöttéről elmondott.

Persze nyitva a nagy kérdés: mi az a többlet, járulék, mit értünk a stílusértéken? Engem az úgynevezett deviációs felfogás, vagyis hogy a normától való elhajlás, eltérés – egyáltalán nem nyugtat meg, nem is igen tudok mit kezdeni vele.

c) Sok az adottságunk a szövegtanban is fontos szerepet játszó stílusrétegek, stílusárnyalatok, illetőleg a műfajok pontos körülhatárolását, stilisztikai és szövegtani „leírását” illetően.

d) Éppen a mondaton túlmutató par excellence szövegtani jelenségek (pl. a magyarban olyan kötőszók és határozószók, amelyek a mondatok közötti utalásra és azok egybekapcsolására szolgálnak: *azután, viszont, pedig, hát* stb.) szólnak amellett, hogy a fordítások lehetséges adekvitásának a biztosítására összehasonlító szövegtanra is szükség van, a kontrasztív (vagy konfrontatív) nyelvészet körében. (Ide – vagy ide is – tartozik, és teljes felgöngyölítésre vár továbbá az „ismétlés”; közismert, hogy a magyar szinte egyáltalán nem tűri, nem tudja elviselni a stilisztikai funkció nélküli ismétlést, más nyelvekben viszont ez igen gyakori.)

e) Nem könnyű kérdés, hogy meddig szöveg a szöveg. Mindezt szinte sarkítva vetik fel azok a versek, amelyek átlélik a nyelvi és a helyesírási szabályokat, az extralingvisztikus eszközökkel nagy mértékben élnek, vagy már éppen az úgynevezett vizuális költészet körébe tartoznak (vö. Szathmári István: A nyelv [és benne a mondat] „felbomlása” az újabb költői stílusban. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1977. 189–203). Ez megköveteli nemcsak a fenti kérdésre adandó biztos választ, hanem az extralingvisztikus eszközök teljes és modern szempontú szövegtani és stilisztikai feldolgozását.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a két első félnapon a tudomány, ma pedig a gyakorlat, az oktatás különösen feladta a leckét mindannyiunknak. Az anyanyelvi oktatás hatékonyabbá, hasznosabbá tételében nagy szerepe lehet a szövegtannak, a szövegszemléletnek. Tudománnyal és oktatással foglalkozók, mindnyájan tegyünk meg mindent, hogy ez a lehetőség is valóra váljék!

6. Örömmel jelenthetem a tisztelt jelenlévőknek, hogy a Tanítóképző Főiskola segítségével vándorgyűlésünk valamennyi előadását könyv alakban megjelentetjük, hogy ezzel is szolgáljuk tudományunkat és oktatásunkat.

Még egyszer megköszönöm Várkonyi Imre kedves barátunknak, az itteni kollégáknak, a főiskolai lányoknak és fiúknak a kedvességét; előadóinknak, hozzászólóinknak a fáradozását és valamennyi résztvevőnek a megjelenését és szívós kitartását.

A jó munka tudatában további erőt, egészséget és kedvet kívánok a szövegtan teljes kidolgozásához és eredményeinek az érvényesítéséhez.

Ezzel vándorgyűlésünket bezárom.

A XIV. ANYANYELV-OKTATÁSI NAPOKRÓL

1. A XIV. anyanyelv-oktatási napoknak a végére értünk. Hagyományainknak megfelelően úgy illik, hogy összefoglaljuk, mit végeztünk, milyen eredménnyel, és hogy egyúttal kitűzzük eljövendő céljainkat is.

Ezúttal szintén megállapíthatjuk, hogy a Magyar Nyelvtudomány Társaság – az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének a segítségével –, mint 1972 óta mindig, rendkívül időszerű témát tűzött ki a tanácskozás tárgyául, hogy aztán a nyelvtudomány szakemberei, valamint közép- és általános iskolai tanáraink a jelzett téma elméleti és gyakorlati körülményeivel még eredményesebbé tegyék anyanyelvünk oktatását.

Mindamellett mostani találkozóink egy ponton lényegesen különbözik a korábbiaktól. Tudniillik abban, hogy ez első ízben akkreditált továbbképzés volt – egyébként az akkreditálás miatt késtünk egy évet. Raisz Rózsa főiskolai tanár a tanszék közreműködésével roppant nagy munkával állította össze az akkreditációhoz szükséges tudományos tervet, és – talán mondhatom – még fáradtságosabb utánajárással vívta ki, hogy az akkreditációt elfogadják. Csak hálás köszönetünket tolmácsolhatom érte!

Minthogy ezekben az években keresztyén államiságunk létrejöttének az ezeréves évfordulóját ünnepeljük, továbbá mivelhogy a magyarság megmaradásában nem kis része volt anyanyelvünknek, engedessék meg, hogy előbb ennek szenteljek néhány mondatot.

Három – mondhatnánk – csodát említhetünk anyanyelvünkkel kapcsolatban, amelyről egyébként a számtalan nyelvet beszélő Giuseppe Mezzofanti bíboros, a vatikáni könyvtár őre így nyilatkozott a XIX. század harmincas éveiben: „A magyarok nem tudják, micsoda kincs rejtőzik nyelvükben.” Aztán közelebről is megmondja miért: „Az olasz és a görög után minden más nyelv előtt leginkább dallamos és a verselés szempontjából legjobban fejlődésre érdemes nyelv.”

Mi ez a három csoda? Először is, hogy az e tájon teljesen idegen, finnugor származású nyelvünk nemcsak megmaradt, hanem eredeti színeit megtartva felvett, és magához hasonlítva sajátjává tett szláv, latin, német, francia, román és más nyelvekből kölcsönzött szavakat. Ki tagadná meg a magyar ízt például a *barázda* (szláv eredetű), az *iskola* (latin eredetű), a *polgár* (német eredetű), a *kilincs* (francia eredetű), a *cimbora* (román eredetű) szótól?

Másik jellemző pozitív sajátága nyelvünknek az a mód, ahogyan évszázadok során alakította a nyelvjárások fölé emelkedett, normákkal szabályozott és eszményinek tekintett változatát: az irodalmi nyelvet (mostanában „sztenderd”-nek, „standard”-nak mondjuk). Irodalmi nyelvünk ugyanis integrálódással, azaz ötvöződéssel jött létre. Károli Gáspár, Pázmány Péter, Kazinczy, Kölcsey és mások hatására alapja az

északkeleti-keleti területek *e*-zű (és nem *ö*-zű), továbbá *é*-zű (és nem *i*-zű) és nem kettőshangzójú nyelvjárás lett. Ugyanakkor – mint jeleztem – érvényesült az ötvözdéses jelleg: vannak benne ugyanis *i*-zű formák (*kísér, kígyó, az -ít* képző), az *ö*-zű alakok (*öröm, török, fölött*), *l*-ezű és nem *ly*-ezű, illetve *j*-zű szavak (pl. *lyány* vagy *leány, mell*) is, és még folytathatnám.

Harmadik csodája a magyar nyelvnek az, hogy a mi irodalmi nyelvünkön páratlan szépirodalom: költészet és széppróza, továbbá szintén páratlan műfordítás-irodalom keletkezett. Nem kérdéses, hogy ha például Arany Jánosnak a „Szondi két apródja” című balladája, Vörösmartynek „A vén cigány” című verse vagy Márai Sándornak a „Halotti beszéd”-e valamely világnyelven íródott volna, ott lennének a világirodalom legemlégettebb alkotásai között.

2. És most térjünk vissza az eredeti gondolatmenetünkhöz. Első kérdésünk: milyen a mai nyelvtudományunk és anyanyelv-oktatásunk helyzete, amely nyilvánvalóan megszabta mostani programunkat. A nyelvtudomány pozitívumai közé soroljuk mindenekelőtt azt, hogy rendkívül kiszélesedett, immár – mint az előadásokból is kiderült – átfogja a teljes kommunikációt, a teljes nyelvi életet. Ilyenformán új diszciplínák születtek, mint a szövegtan, a szociolingvisztika, a pragmatika. Sok tekintetben megújult a leíró nyelvtan, a nyelvtörténet, a stilsztika, a retorika. Új irányzat is fellépett: a kognitív nyelvészlelet. Folyik tehát az ilyen irányú kutatómunka. Ez oktatás számára most természetesen legfontosabb a Keszler Borbála szerkesztette „Magyar grammatiká”-nak, valamint a „Magyar helyesírási szótár”-nak a megjelenése. Végeredményben az is pozitívum – jóllehet van negatív oldala is –, hogy nagyon sok nyelvtan-, illetve nyelvtani jellegű tankönyvet vehetünk a kezünkbe.

Mindjárt hozzátesszem azonban az eddigiekhez, hogy nem kevés ugyanakkor a negatívum. Első helyen említem, hogy erősödik – a szaktudományon belül is – azoknak a táborának, akik – a legtöbbször dilettáns módon – azt hirdetik, hogy nincs szükség normákra, felesleges, sőt káros például a nyelvművelés, illetőleg akik a magyar eredetét a legkülönbözőbb más nyelvekkel hozzák kapcsolatba (egy nemrég megvédett akadémiai doktori disszertáció szerint a magyart több mint kétszáz nyelvvvel hasonlították össze napjainkig). Aztán inkább az oktatásra hat negatívan az úgynevezett anómia, az általános értékvesztés. Azaz, hogy nincs meg nálunk a hagyományok és a múlt tisztelete; erősen halványul a nemzettudat és az anyanyelvi tudat; kiveszett a tisztesség és a mások megbecsülése; a média rossz példát mutat; terjed a korrupció és a kábítószer-használat, és így tovább. Negatív módon hat az oktatásra a tantervek állandó változtatása, továbbá ilyen hatása is van a sok tankönyvnek, mert szinte lehetetlen – hisz nincs idő, mód az alapos kipróbálásukra – a köztük való biztos választás. (Egy kolléga azt jelezte, hogy sokszor az iskola igazgatója határozza meg, melyik tankönyvcsaládot választják. Viszont így hol van a tanári választás lehetősége?)

3. És most lássuk a programot. Már a cím is sok mindent elárul: „Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején”. Vagyis programunk – csak helyeselve – a hangsúlyt a tanároknak a nevelésben betöltött feladataira és az ott alkalmazott módszerekre tette. Mindkettő feltételezi azonban az elméleti háttérben való biztos tájékozottságot. Ami pedig az időmegjelölést, a XXI. század elejét illeti, már jeleztem a veszélyeket, legfeljebb az egyre inkább kiteljesedő globalizációról kell

még szólnunk. Valóban fel kell tennünk a kérdést: vajon nem tűnik-e el népünk, kultúránk, nyelvünk az erősebbek által egységesített világban? Babits a következőképpen adta fel számunkra a leckét, akkor, amikor még efféle globalizációról nem volt szó: „A magyar a legnagyobb szolgálatot akkor teszi a világnak, ha megőrzi nemzeti sajátosságait, s megmarad annak, ami. Nemzet vagyunk. A szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében...”

Nos, már a plenáris előadások a gyakorlat jegyében tárgyaltak elméleti kérdéseket. Szó volt arról, hogy az anyanyelvi nevelésnek az életre kell felkészítenie, és hogy a nyelv egységes, de differenciált egység (Deme László). Hallottunk arról, hogy az anyanyelv a legfőbb összetartó erő, és hogy a mi nyelvünk a hatezer nyelv között a 30–35. helyen áll (Grétsy László). Aztán hogy az őstörténeti csodabogarak ismét nagy erővel feltámadtak (Domokos Péter). A „kiemelt” előadások szintén lényeges kérdéseket feszegettek a nyelvi változások sajátosságai, a történeti szemlélet fontossága, szótári kultúránk fellendítésének a szükségessége, a komplex alakzatok mibenléte, a kontrasztív nyelvészetben az anyanyelvi és az idegen nyelvi oktatás egymásra utaltsága és a mai idegenszerűség hatása.

Az előadások – mutatis mutandis – helyreigazították a normatagadók irreális nézeteit. Magam ez utóbbihoz annyit tennék hozzá, hogy a nyelvművelés létjogosultságának a tagadásával mindenekelőtt nyelvünk hagyományait, az igényességet, az esztétikumot és nem utolsósorban a realitást tagadnánk meg.

4. Tanácskozásunk középpontjában azonban az iskolai anyanyelvi nevelés egyes területei állottak: a leíró nyelvtan, a szövegtan, a stilisztika, az ezekkel kapcsolatos elemzőmód, valamint a helyesírás, a helyes beszéd – külön nem szerepeltetve – a retorika, illetve a felsoroltak tanítása.

Kiemelendőnek, meghatározónak tartom a „Magyar grammatika” újításainak a részletes bemutatását, ahogyan Keszler Borbála egyetemi tanár és csapata elméleti háttérrel és a gyakorlatban megvilágította. Úgyszintén kiemelkedő Petőfi Sándor János professzornak és – vele kapcsolatban is mondhatnám – csapatának (különösen Benkes Zsuzsának, aki a program előkészítésében is hatékonyan közreműködött) a szereplése: a szövegszerkezet sokoldalú kreatív elemzéséről.

Külön meg kell említenem a magyar nyelv tankönyvek szerzőit, szerkesztőit. Bámulatos a szakmai és tankönyvírói tájékozottságuk, biztos előadókészségük és az a mód, ahogyan a kerettantervet látják, illetve ahogyan elképzelik a későbbi módosításokat. Nem csodálom, hogy tanáraink, iskoláink nehezen tudnak a kiváló sorozatok között választani. Magam legszívesebben mindegyikből tanulnék.

5. Arról nyilvánvalóan nem lehet szó, hogy valamennyi előadás és gyakorlat külön-külön értékeljem, annál is inkább nem, amikor egyszerre két szekcióban folyt a tanácskozás, én csak az egyiket kísérhettem figyelemmel.

Általában mi jellemezte a tanácskozásunkat?

a) Mindenekelőtt előadóink, gyakorlatvezetőink sokirányú, biztos felkészültsége. És ami különösen jóleső érzéssel töltött el: a fiatalokat, az először szereplőket is ez jellemezte.

b) Jellemző volt aztán a nyugodt légkör. Viták természetesen voltak, néhol hevesek is, de a jó hangulat mindig megmaradt.

c) A gyakorlatok, a módszerek középpontba állítását mindenki komolyan vette. Ilyen nagyszámú, igazán beszélő „kiosztmányokat” még sohase láttam, sőt Kugler Nóra kitűnő gyakorlatokat nyújtott át a jelenlévőknek, méghozzá a megoldási kulcsokkal. E tekintetben a leíró nyelvtanosok és a tankönyvszerzők verhetetlenek voltak. A vázolt eljárást feltétlen folytatnunk kell! De a kiemelt előadások szintén telve voltak példával, a stíluselemzések pedig eleve példáknak számítottak.

d) Örültem annak, hogy a funkcionális szemlélet volt az uralkodó: a leíró nyelvtanban csakúgy, mint a stilisztikában, a szövegatanban csakúgy mint a kiejtéskutatásban.

e) Az is öröndetes, hogy kutatásban, előadásban mindenki filológus módjára járt el (ez napjainkban egyáltalán nem általános). Mit jelent a filológus eljárás mód? A tárgyalt fogalmak, jelenségek sokrétű körüljárását; a korábbi nézetek figyelembevételét, felhasználását – természetesen hivatkozással; továbbá azt, hogy minden kérdésnek utánajárunk; és így tovább.

f) Talán említenem se kell, hogy a kommunikáció a maga összetettségében ott van minden előadásban, gyakorlatban, illetve azok hátterében.

g) És ami nekem a legjobban tetszett: a reális, egyáltalán nem begyepesedett, hanem nagyon is újszerű szemlélet. Az, hogy például kimondatott: több norma van, a nyelvjárásoknak, a diáknyelvnek, egy-egy csoportnyelvnek is megvan a maga normája. Hogy a szleng sem elvetendő, mindaddig, míg a durvaságot, trágárságot nem képviseli. Hogy az iktelen *eszek* forma nem kifogásolható például a tisztántúli beszélt nyelvben. És így tovább.

Talán egy dolog nem kapott megfelelő hangsúlyt: a nyelv rendkívüli gazdaságossága. Az tudniillik, hogyha különböző úton-módon egy funkcióra két alak keletkezik, a nyelv az egyiknek vagy új funkciót ad, vagy ha a variáns nem kap új funkciót, a nyelv kihullatja a használatból.

Néhány példa: Berrár Jolán 1953-ban „Magyar történeti mondatban”-ában még azt írta, hogy a felszólító mód egyes szám második személyű rövidebb *adj* típus mellett a hosszabb *adjál* nyelvjárási változat. És íme néhány évtized alatt igen hasznos köznyelvi variánssá vált, természetesen külön jelentéssel: ti. enyhébb, kedveskedőbb felszólítást képvisel (pl. kicsi gyerekeknek csak ezt mondhatjuk, amint éppen csokoládét majszol: „*Adjál* egy kicsit!”).

Aztán lássunk mostanában létrejött variánsokat. Bizonyos névszók ugyanis a többes számban kaphatnak *-ok* vagy *-ak*, *-ek*, *-k* vagy *-ak*, *-ek* végződést. A nyelv ezt a kettősséget szófaji megkülönböztetésre kezdi felhasználni: az *-ok* és a *-k* főnevet, az *-ak* és az *-ek* melléknevet jelöl, pl. *negatív*: *negatívok* (főnév) és *negatívok* (melléknév); *gyors*: *gyorsok* (főnév) és *gyorsak* (melléknév), továbbá *üditő*: *üditők* (főnév) és *üditők* (melléknév).

Más eset az *aki*, *amely*, *ami* vonatkozó névmásban bekövetkezett változás. Az *amely* helyét részint az *aki*, részint az *ami* veszi át. A személyekből álló csoportok gyűjtőnévére (család, osztály, egyesület stb.) – valójában az úgynevezett értelmi egyeztetést érvényesítve – nem a szabályos *amely* névmással, hanem a csoportot alkotó személyekre gondolva, az *akik* formával utalnak, pl. „Volt olyan *család*, *akik* nem tudtak részt venni a közös munkában.” A főnévvel megnevezett tárgyra

szabályosan vonatkoztatott *amely*-et meg az *ami* váltja fel, pl. „Itt vannak a könyvek, *amiket* kértél.” Ezeket illetően a közszokás fog dönteni.

Szólnom kell még az úgynevezett szövegstiliztikáról, minthogy felmerült több kolléga előadásában. Nos. Talán szerénység nélkül mondhatom, hogy már 1983-ban („Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből” című Rác Endrével szerkesztett munkában [320–355] és később is a „Szemiotikai szövegtan”-ban [12: 66–67]) ezt a részdiszciplínát a funkcionális stilisztika keretei között elvileg megoldottam. Lényegében miről van szó? Ismeretes, hogy a funkcionális stilisztika ott és akkor lép fel, ahol két vagy több stílusértékű variáns között lehet választani. A szövegstiliztikában a szöveg szintjén jelentkező variánsokkal foglalkozik tehát a szövegstiliztika. A hangtan területén például a szövegfonetikával, a szókészletben az izotópiával, továbbá a képekkel kapcsolatban a képrendszerrel és az allegorikus, továbbá a szimbolista ábrázolással, illetőleg az egész művet átfogó címmel, illetőleg a műfajjal stb.

Itt említem meg, hogy Pásztor Emil – mivel nem tudott itt maradni – levélben tájékoztatót egy helyesírási kérdéstről, amely tegnap az általános iskolai szekcióban merült fel. Három megjegyzést tett: – a) Ha az *Európai Unio* című folyóiratra utalunk, a következő helyesírást kell alkalmaznunk, pl. „egy *Európai Unio-beli* közlemény”. – b) Akkor is így járunk el, ha betűszóval utalunk akár a folyóiratra, akár az intézményre: „egy *EU-beli* vélemény”. – c) Ellenben kis kezdőbetűket alkalmazunk (kötőjelezés nélkül), ha a teljeseen kiírt intézménynévhez tesszük a *-béli* képzőt: *európai unióbéli* (országok)”.

6. A konferenciáknak a tudományos tanácskozáson kívül igen fontos szerepük van a találkozások, beszélgetések és más kapcsolódó események megszervezésében. Az előbbieken – pl. a kirakott tankönyveket és egyéb munkákat nézegetvén – volt részünk. Bár milyen jó lett volna egy kirándulás az Egedre vagy legalább egy borozás a Szépasszony völgyében!

Rendkívül felemelő, szívet-lelket melengető volt viszont Réti Árpád színművésznek a szavalóestje. Ritka átéltséggel mondta el Áprily, Reményik Sándor és Dsida Jenő szebbnél szebb verseit, mintegy igazolván, hogy milyen páratlan a mi költészetünk. Bizony megremegetett – nem tudom hányadszor! – a „Tavaszi házsongárdi temetőben”, az „Eredj, ha tudsz” és a „Psalmus Hungaricus”. Jó volt utána elbeszélgetni is a művésszel.

Bizonyos értelemben ihlető forrásunk volt ezúttal is az impozáns főiskolai épület és maga a város, színes forgatagával, tisztaságával. Ausztriára és Németországra emlékeztető szép épületeivel.

7. Természetesen felmerül a kérdés: hogyan tovább? Többen kitértek erre is hozzászólásukban és a kérdőlapra írt válaszaikban.

a) Úgy látom a két szekció (a közép- és általános iskolai) bevált, és mintha az átjárás is zökkenőmentesebb lett volna a korábbiaknál.

b) Ahogy jeleztem, még több szabad időre lenne szükség.

c) A jövőben mint új diszciplínát, elővehetnénk a szociolingvisztikát és a pragmatikát, de a megújultak közül is a retorikát. Úgyszintén mint új, nálunk most hódító nyelvészleletet: a kognitív nyelvészetet.

d) Az általános iskolai szekcióban – egyébként joggal – a helyesírásra szánának több időt.

e) Egy-egy tankönyvcsalád részletesebb ismertetése és bírálata szintén hasznosnak ígérkezne.

f) Végül megemlítem, egy kolléganő felvetette: javasoljuk a Minisztériumnak, hogy korszerűsítsék az érettségi dolgozatok javítási útmutatóját.

8. Befejezésül a köszönet és a hála szavait kell tolmácsolnom a Magyar Nyelvtudományi Társaság és mindnyájunk nevében mindenekelőtt Raisz Rózsának, aki az akkreditálást és a konferencia teljes megszervezését magára vállalta. Természetesen a tanszék tagjai: Zimányi Árpád, Bozsik Gabriella és mások is kivették részüket a munkából.

Köszönet a főiskolának és mindenkinek, aki anyagiakkal, szervezéssel segítette konferenciánkat.

Köszönettel tartozunk az Érseki Hittudományi Főiskola rektorának és teljes személyzetének, amiért messzemenően biztosították a tiszta, kényelmes elhelyezést, a pontos és bőséges étkezést, egyáltalán a vendégszeretetet, az emberséget.

És köszönet illeti előadóinkat, valamint kollégáinkat, hogy eljöttek, közreműködtek, és mostanáig kitartottak.

Mindenkinek jó pihenést kívánok egy Márai-idézettel, amelyben az író példát ad arra, hogy milyen érzelemmel kell viseltetnünk anyanyelvünk iránt: „... engem ...soha nem érdekelt semmi más, csak a magyar nyelv és annak felső fokú teljessége, a magyar irodalom... Ez a nyelv és ez az irodalom nekem a teljes értékű életet jelentette, mert csak ezen a nyelven tudom elmondani, amit mondani akarok. (És csak ezen a nyelven tudom elhallgatni, amiről hallgatni akarok.) Mert csak akkor és addig vagyok »én«, amíg magyarul tudom megfogalmazni, amit gondolok...” (Föld! Föld!)

Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején.

Szerk.: V. Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.

MNyTK. 216. sz. Bp. 2002. 359–365.

VII. A HUNGAROLÓGIA OKTATÁSA KÜLFÖLDÖN

MAGYAR NYELVI, NYELVÉSZETI OKTATÁS A KÜLFÖLDI EGYETEMEKEN: A HUNGAROLÓGIAI KÖZPONTOK LEHETŐSÉGEI*

Előadásomban két dolgról szeretnék szólni. Először arról, hogy Magyarországon kívül a világon mely felsőoktatási intézményekben és milyen módon foglalkoznak a magyar nyelvnek és a hungarológia körébe tartozó tárgyaknak az oktatásával, illetve kutatásával. Ezt követően térek rá arra, hogy milyen hungarológiai központok működnek, hogyan dolgoznak, és hogy egyáltalán milyen lehetőségei vannak az egy-egy ország hungarológusait összefogó szervezeteknek.

Mindjárt előljáróban szeretném kiemelni – hisz mai megbeszélésünk szempontjából ez döntő jelentőségű, és megmagyarázza az én témakörömet is – hogy tudniillik a mi esetünkben „a magyar nyelv ismerete és oktatása”, „egyetem” és „hungarológia” igen szorosan összefüggő jelenségek. Sinor Dénes, a bloomingtoni Indiana Egyetem tanára ezt így fogalmazta meg a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 1981-ben megrendezett első kongresszusán, amelynek a témaköre éppen a külföldi hungarológiai oktatás volt: „A hungarológia fő bázisa a felsőfokú oktatás...” továbbá „A hungarológia gerince persze a magyar nyelv alapos ismerete, amely nélkül komoly munkát végezni nem lehet. Ezt azért hangsúlyozom – folytatja nagyon reálisan Sinor professzor –, mert számos történész ezt nem így gondolja.” (Hungarológiai oktatás régen és ma. Szerk.: M. Róna Judit. Tankönyvkiadó. Bp., 1983. 149, 154.)

Az említett Filológiai Társaság 1985-ös kimutatása szerint (Tájékoztató a magyar nyelv és irodalom oktatásának egyetemi és főiskolai műhelyeiről. Szerk.: Nyerges Judit. Bp., 1985.) a világ 26 országában folyik egyetemi vagy főiskolai szintű magyar nyelv- és irodalomoktatás. Közelebbről 68 európai, 10 észak-amerikai (egyesült államokbeli és kanadai) és 4 ázsiai városban, összesen tehát három földrész 82 városában. Megjegyzem még, hogy ebből 12 ország 34 egyetemén 44 magyarországi lektor, illetve vendégtanár oktat

Hungarológiai ismereteket. És – szerintem – nem rossz arány, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a magyar műhelyek száma az utóbbi két évtizedben szaporodott meg igazán, és hogy 1980 óta is az országok száma 3-mal, a városoké 6-tal növekedett. Ezenkívül új magyar tanszék és így új hungarológiai műhely létesült a kanadai Torontóban 1978-ban és az egyesület államokbeli Bloomingtonban 1979-ben. Az úgynevezett hungarológiai központokról majd később szólok, a helyzet javulásának illusztrálására azonban megemlítek még egy-két kiragadott, mégis jellemző tény. A most éppen a Turku Egyetemen vendégtanárként működő Danilo

* Elhangzott Helsinkiben, a hungarológiai szemináriumon, 1986. szeptember 14-én, finn nyelven.

Gheno firenzei kolléga utalt a következőkre „A magyar filológiai oktatás Olaszországban” című 1981-es előadásában: „... Olaszországban a háború előtt és a hatvanas években a magyar nyelv- és irodalomtanárok száz százaléka magyar anyanyelvű volt. Ma 16 professzor közül... 8 olasz anyanyelvű: ez egy bizonyos értelemben önálló hungarológiai iskola fokozatos kifejlődését tanúsítja.” (Hungarológiai oktatás régen és ma 128.) Ez utóbbit igazolja az is, amire szintén ő hívja fel a figyelmet: „Az Olaszországban működő hungarológusok által jelenleg folytatott kutatások igen sokrétűek, s főként már nem az átfogó művek (irodalomtörténetek, nyelvtanok és hasonlók), hanem módszertani-kritikai szempontból jól megalapozott monografikus feldolgozások felé irányulnak.” (Ugyanott 130.) – A Bécsi Egyetemen folyó magyaroktatással kapcsolatban jegyezte meg továbbá többek között az említett kongresszuson az előadó: „...az általános nyelvészeti tanszék kötelező tárgyként írja elő egy nem indoeurópai nyelv rendszerének tanulmányozását, s konkrétan javasolja is a hallgatóknak a magyar nyelvvel való megismerkedést.” (Ugyanott 76.) – És talán szerénytelenség nélkül szólhatunk arról is, hogy 1985 őszi félévétől kezdve a Helsinki Egyetemen külön szak (mellékszak) lett a magyar nyelv és irodalom; továbbá, hogy a magyar nyelvű előadásokon 5–10 hallgató vesz részt; s hogy a tavaszi félév elején több mint 10-en tettek egy vagy több tárgyból sikeres magyar nyelvű vizsgát, s végül hogy immár olyan hallgató is akadt, aki a magyar stilisztikát is közelről érintő szakdolgozati témát választott.

Bizonyára nem volna érdektelen utána nyomozni annak, hogy mivel magyarázható ez a „gyarapodás”. Én ezúttal csupán néhány, témánkkal kapcsolatos tényezőre térek ki.

Első helyen megemlíthetnénk a magyar nyelv nem indoeurópai jellegét. Tudniillik – mint Hajdú Péter utal rá –: „... sok helyen a prágai fonológiai iskola kései hatásaként és a modern általános nyelvészet tipológiai érdeklődésétől vezéreltetve mutatkozott érdeklődés a nem indoeurópai nyelvek – köztük az uráli és különösen a finn és magyar – iránt.” (Ugyanott 198.) És igen gyakran írják elő egyetemeken egy-egy nyelvészeti programban, hogy például két nyelvet: egy indoeurópai és egy nem indoeurópai kell speciálisan tanulmányozni. Ez aztán nemritkán a magyar lesz, mint az egyik leghozzáférhetőbb ilyen nyelv.

Segítik a hungarológia előbbre jutását – különösen a nyugati országokban és az Amerikai Egyesült Államokban – az ott élő, magyar származású tanárok, kutatók. Ismeretes, hogy a XIX. és főleg a XX. században különböző okok folytán viszonylag sok magyar, elsősorban értelmiségi hagyta el hazáját. Ezeknek nem kis hányada folytatja korábbi munkáját, és lehetőségei szerint tanítványok nevelésével is támogatja a hungarológiai tárgyak felsőfokú oktatását, illetve az effélékkel való foglalkozást. Csak egyetlen példát! A múlt évben a Magyarok Világszövetségének a kiküldetésében részt vettem Bloomingtonban egy tudományos konferencián, amelyet az Indiana Egyetem magyar tanszéke és az Amerikai Magyar Tanárok Egyesülete rendezett. Tehát van egy ilyen, több mint 200 magyar származású tagot számláló szervezet (American Hungarian Educators' Association). Ezek a legkülönbözőbb egyetemeken tanító, szinte minden tudományágat képviselő tanárok sokat tehetnek – nagyobb hányaduk tesz is – az amerikai magyarok magyarságtudatának megőrzése, továbbá a

magyar tudomány eredményeinek a megismertetése, valamint a hungarológia művelése érdekében. Megemlítem még, hogy a konferencia után néhány napig Indianapolisban, Indiana állam fővárosában voltam. Vendéglátóm, egy magyar származású közgazdász professzor megmutatta itt a több mint 30 000 hallgatóval foglalkozó Butler Egyetemet. Jólesett látni, milyen tekintélyt vívott ki magának ezen az egyetemen, és amikor elvitt egy szemináriumi órájára, jólesett hallani, hogy ebben a világ másik végén lévő városban az egyetemisták mennyire ismerik a magyar gazdasági életet, a gazdasági reform eddigi útját és mai alakulását.

Nyilván belejátszik az említett gyarapodásba az is, hogy Magyarország iránt (a gazdasági reformok; a film; a zene; egyes tudományágak stb. iránt) valamelyest nőtt az érdeklődés. Egyébként a külföldi egyetemi hallgatókat a magyar nyelv nemegyszer mint egzotikum is vonzza.

Utoljára hagytam, pedig előbb is említhettem volna a magyar kulturális kormányzat törekvéseit, erőfeszítéseit (új tanszékek felállítása, újabb vendégtanárok küldése és cserében külföldiek fogadása; a Magyar Lektori Központ felállítása; stb.), továbbá az Akadémiának, az egyetemeknek és intézeteknek, valamint egyes kutatóknak egyre bővülő külföldi kapcsolatait.

Sietek azonban mindjárt megjegyezni, hogy azért a külföldi hungarológia oktatás helyzete nem olyan problémátlan, mint ahogy talán az eddigiekből gondolni lehet. Nem értük utol például a külföldre küldött lektorok, vendégprofesszorok számát illetően a magyarokhoz hasonló kis népeket, például Finnországot sem. És vannak a hungarológiai oktatás tartalmát, határait, módszerét érintő, valamint szervezeti gondjaink is, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Ez utóbbiakról halljunk néhány mondatot!

Mindjárt elsőként itt a nagy kérdés: mit értünk hungarológián? Bár a hungarológiai oktatás, képzés és a hungarológiai kutatás (tartalmát, határait illetően) semmiképpen sem fedi egymást, mégis mindkét esetben a hungarológia értelmezéséből kell kiindulnunk. Napjainkban a mai körülményeknek megfelelően a „hungarológia” széles körű fogalom. „A hungarológiát mint sokfajta stúdium együttesét foghatjuk fel – írja Köpeczi Béla a Magyar kultúra külföldön című 1985-ös cikkében (Élet és Irodalom, 1985. november 1. 3) –, nemcsak nyelv, nemcsak irodalom és nemcsak történelem, hanem közgazdaságtudomány, szociológia, etnográfia és így tovább.”

Ez a szemlélet jelentkezett a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság említett 1981-es, „Hungarológiai oktatás régen és ma” című kongresszusán is, a külföldön hungarológiát oktató kollégák előadásaiban, leszűkítve természetesen az oktatás kívánalmaira. Különösen két jellemvonását emelhetjük ki az idevágó véleményeknek. Az egyik szerint azzal kapcsolatban, hogy a hungarológia keretében mit oktassunk, ma már elég az úgynevezett nyelvi-irodalmi modell. A másik arra vonatkozik, hogy a hungarológiai oktatásnak föltétlen alkalmazkodnia kell a helyi körülményekhez. Rákos Péter prágai professzor így utalt az előbbire: „A magyar filológia oktatása a közép-európai egyetemeken más filológiai szakokhoz hasonlóan egy nyelvi-irodalmi modell alakjában kövesedett meg, ... ezt ma már nem célszerű fenntartani.” (Ugyanott 12.) Sinor Dénes bloomingtoni professzor – nyilván amerikai szemmel – egyenesen az irodalom és irodalomtörténet tanításának a hiábavalóságáról beszél. Szerinte a hungarológiai tanítást – többek véleményével egyezően – „jobb a történelemre

alapozni... fontos, hogy ennek bemutatása erős gazdaság- és alkotmánytörténeti hangsúllyal történjék.” (Ugyanott 154–155.) Sárközy Péter római vendégprofesszor meg úgy nyilatkozott a nyári lektori konferencián, hogy ő inkább hungarológiai ismereteket tanít, célja ugyanis: hungarológusok képzése.

A hungarológiai oktatás tehát – szellemi életünk sok más jelenségével együtt – tartalmát, határait illetően jelenleg forrongásban van. Annyit azonban máris leszögezhetünk, hogy egyrészt a nyelvi-irodalmi modell körét föltétlenül bővítenünk kell. És hogy másrészt a helyi körülményeket e tekintetben is mindig szükséges figyelembe venni. És még valamit: nem mondhatunk le semmiképpen sem az egyetemi színvonalról; föltétlen követelmény a szigorú tudományosság és a korszerűség!

Ha most már a Helsinki Egyetemen folyó hungarológiai oktatást tesszük e tekintetben mérlegre, azt kell mondanunk, hogy a magyar nyelv és irodalom szakon belül a nyelvi-irodalmi modellt máris kiszélesítettük (történelmi, művészettörténeti, néprajzi, fordításelméleti és gyakorlati bevezetéssel), de – úgy gondolom – a jövőben ajánlatos lesz még tovább menni, valamilyen „hungarológus”-képzés felé. Vagyis röviden: meg kell adni a legszükségesebb alapot ahhoz is, hogy a hallgatók a nyelvi-nyelvészeti-irodalmi alap mellett később történelemmel, néprajzzal, zenével, szociológiával, közgazdaságtannal stb. is foglalkozhassanak.

Idő hiányában nem szólhatok módszertani kérdésekről, a nyelvoktatás problematikájáról, a segédletekről (szakkönyvek stb.). A magyarországi szervezeti problémákat mégis érintenem kell röviden. Hajdú Péter 1981-es előadása összefoglalásaként teljes joggal ezt mondta: „... nagyon hiányolom egy olyan szervezet működését, mint a finn UKAN (Ulkomaanlehtorikomitea), amely az ottani Oktatási Minisztérium szerveként foglalkozik a lektori ügyekkel, módszertani útmutatásokat tart, és rendszeresen szakfelügyeletet nyújt a külföldön tevékenykedő finn lektorok számára... Magunknak is egy ilyen bürokráciától mentes, hatékony és gyorsan reagáló, jól dolgozó bizottság létesítését tartanám kívánatosnak.” (Ugyanott 199–200.) A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság vezetősége ki is dolgozta részletes javaslatát „a külföldi felsőfokú magyaroktatás továbbfejlesztésére”. Ez a mintaszerű írás először reálisan elemzi a külföldi felsőfokú magyaroktatás jelenlegi helyzetét. Aztán bemutatja a hollandok, a lengyelek és a finnek eljárás módját, mint mintákat. A továbbiakban új, korszerű, nyitottabb modellt közöl és javaslatot tesz két szervezetre: „a külföldi felsőfokú magyaroktatás tanácsa” és a „lektori központ” felépítésére, feladataira. Azt jelezhetem, hogy a Magyar Lektori Központ azóta létrejött, és bizonyos szervező stb. funkciót a lehetőségekhez képest ellát, továbbá küldi a szükséges szak- és szépirodalmi könyveket, taneszközöket. Az augusztusban megrendezett konferencián pedig ismertették az illetékesek azokat a terveket, amelyeknek alapján a következő években felzárkózhatunk a hungarológiai oktatás szervezetségét tekintve a mintának felsorolt országokhoz.

Most már térjünk át a hungarológiai központoknak és működésbeli lehetőségeinek a rövid tárgyalására. Köpeczi Béla az úgynevezett hungarológiai központokat – csak helyeselhetően – a hungarológia oktatását vállaló egyetemhez szorosan kapcsolódva látja létrehozhatónak. Szerepüket pedig így foglalja össze idézett cikkében: „... koordináló szerepet játszanak, tehát összefogják és segítik mindazoknak a

tevékenységét, akik a magyar kérdésekkel foglalkoznak, bármilyen egyetemen működjenek is. Ilyen módon ... hozzá tudnak járulni egyrészt az utánpótlás biztosításához, másrészt közös kutatómunkálatok megindításához.”

Milyen efféle intézmények jöttek létre eddig? A bloomingtoni és a torontói magyar tanszéket már említettem. 1985-ben alapították meg Rómában az Olaszországi Egyetemi Hungarológiai Kutatások Központját. Mivel ez Európában tipikusnak mondható, a tevékenységéről egy kissé részletesebben szólok. Sárközy római vendégprofesszor ismertetője alapján. Az új olasz egyetemi törvény az egyetemi kutatásokat egyetemi szerződésekkel létesített kutatóközpontokra bízta. Ennek értelmében kötött egyetemi megállapodást 10 olasz állami egyetem (Bologna, Firenze, Milánó, Nápoly, Padova, Pavia, Torino, Udine, Velence), ahol magyar vagy finnugor tanszék működik. A kutatási központ célja az olaszországi hungarológiai kutatások támogatása, koordinálása, a nem szorosán hungarológiával foglalkozó olasz történészek, irodalomkritikusok, nyelvészek, szociológusok, folkloristák, gazdaságtörténészek stb. bevonása a hungarológiai kutatásokba. A kutatások segítésére az olasz Nemzeti Kutatások Központja anyagi és tudományos támogatást nyújt (kutatások, külföldi kutatók meghívása, olasz hungarológusok külföldi tanulmányútja, tudományos ülésszakok rendezése, illetve hungarológiai munkák megjelentetése). A központ folyóiratot is alapított. – 1985 decemberétől működik a párizsi hungarológiai központ. Két igazgató (Perrot professzor és a magyar vendégprofesszor), valamint egy hungarológus titkár irányítja, és van egy félállású könyvtáros is. Fő feladatuknak a hungarológiát segítő kézikönyvek megjelentetését, a magyar–francia kontrasztív nyelvtan megszerkesztését (az utóbbit a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemmel együtt, ebben magam is részt veszek), a magyar történelemmel és kultúrával kapcsolatos évfordulók tudományos ülésszakon való megünneplését és mindenféle hungarológiai segítését tartják. A párizsi hungarológusok minden héten egyszer összejönnek. Tervbe vették, hogy kapcsolatot létesítenek a franciaországi, majd más országbeli intézményekkel, ahol hungarológiával foglalkoznak.

Hungarológiai központ létesült legújabbán Bécsben, a Finnugor és a Kelet-európai Történelmi Intézet keretében. Ez a központ máris kitűnően vizsgázott ez év szeptemberében a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság II. hungarológiai kongresszusának gondos megrendezésével, amelyen 350-en vettek részt, és amelyen 200 előadás hangzott el. – És most van megalakulóban a legfiatalabb ilyen intézmény a Hamburgi Egyetem megfelelő tanszéke, a Finnisch-ugrisches Seminar mellett.

A gyakorlat tehát – a helyi hagyományoknak és az adottságoknak megfelelően is – kialakította és kialakítja az egyes hungarológiai központok arculatát. Amint látható, máris vannak különbségek köztük, de egyben biztosan megegyeznek: a hungarológiai oktatás és a legkülönbözőbb jellegű hungarológiai kutatások föltétlen támogatásában.

A létrejött szervezetek már jelzik a hungarológiával kapcsolatos tevékenység lehetőségeit, sokszínűségét. Lássunk még néhány olyan lehetőséget – most már inkább Finnországra gondolva –, amely az eddigiek között nem vagy nemigen szerepelt!

1. Bizonyos csoportos munkálatok megindítása: a) nyelvtudomány: finn–magyar kontrasztív nyelvtan, illetve vonzatszótár kidolgozása; – b) irodalomtudomány: komparatvizitikai kutatások; műfordítás-történet; – c) történelem: a módszerek

összehasonlítása; hogyan ítélték meg Finnországban a magyar történelem jelentős eseményeit (például az 1848–49-es szabadságharcot)?

2. Kooperáció az egész szakterületeken magyarországi intézményekkel (például nyelvtudomány, irodalomtudomány, történelem, szociológia, pszichológia, orvostudomány stb.).
3. Közös szimpóziumok, konferenciák rendezése magyarországiakkal, alkalmas témakörökből.
4. Szakemberek cseréje a hungarológiai, illetve fennológiai kutatások előmozdítására.
5. Az egyes tudományágak eredményeinek kölcsönös figyelemmel kísérése és ezekről beszámoló recenziók formájában.
6. Kölcsönös tudománynpszerűsítés.
7. Folyóiratok, könyvek cseréje.
8. A kapcsolattörténet feltárása.
9. Közös folyóiratszámok és közös könyvkiadás.
10. Szociológiai felmérések, lélektani megfigyelések közös szempontok alapján.
11. Finn nyelvű kiadványok Magyarországról és fordítva.
12. Egyetemi tantervek, programok összehasonlítása.
13. Gimnáziumi és általános iskolai tankönyvek egybevetése.
14. Utánpótlás kinevelése az egyes szakterületeken.

És a sort nyilván még hosszan lehetne folytatni.

Előadásomat annak a kijelentésével zárom, hogy az elmondottakat figyelembe véve itt, Finnországban – akár az egyes szakterületek hungarológia iránt érdeklődő szakembereinek a számát, akár a Magyarország iránti rokonszenvet, továbbá a tudományok iránti elkötelezettséget nézzük – nyugodt lélekkel megállapíthatjuk: megvan a lehetőség – ha szerény keretek között is – a hungarológiai kutatásokat összefogó intézmény megszervezésére és eredményes működtetésére. Abban a reményben is, hogy Magyarországon meg a fennológia vesz az eddiginél jóval nagyobb lendületet. Ez utóbbiról szintén máris számos jelenség tanúskodik.

Nyelvünk és Kultúránk. 67 [1987]: 18–23.

HUNGAROLÓGIA A HELSINKI EGYETEMEN – LEVONHATÓ TANULSÁGOKKAL

1. 1983 őszétől hat tanévet töltöttem a Helsinki Egyetemen vendégprofesszorként, mindenekelőtt azzal a céllal, hogy a magyar nyelv, irodalom és kultúra szakot kollégáim segítségével elindítsam, és a lehetőségekhez képest megalapozzam. A szak az 1985/1986-os tanévtől meg is indult, az ottani egyetemi szervezetnek megfelelően mellékszakként. Ez röviden azt jelentette, hogy a magyart valamely főszak (pl. finn nyelv és irodalom, néprajz) mellett lehetett felvenni. Az érdeklődésre minden bizonnyal a finn–magyar kapcsolatok alakulására és talán szerénytelenség nélkül mondhatom: munkánk eredményességére való tekintettel az egyetem vezetősége ez év

őszétől szakunkat a főszak rangjára emelte. Ez a tény több új lehetőséget ad utódoknak és az ott tanítóknak a még hatékonyabb oktatásra.

A hat év alatt az előre elkészített tanterv alapján – amit egyébként a finnországi hallgatók szép kiadásban, az ún. kék könyvben kézbe vehetnek – kialakítottam, kialakítottunk egy bizonyos, széles értelemben vett oktatásmódot. Egyébként ez idő alatt 51 olyan tanítványom volt, aki két félévnel hosszabb ideig vett részt az óráimon. Legtöbben természetesen finnek, de akadt közöttük magyar, cseh, lengyel, német, észt, svéd és amerikai. Az külön jólesett, hogy 7 tanár – köztük 1 professzor – is járt az óráimra, néhányan több féléven át.

A hungarológiai oktatásnak mind a határait, mind a tartalmát, mind a módszereit, illetőleg egyáltalán a körülményeit tekintve bőven szereztem tapasztalatokat.

2. Induljunk ki a következőkből. Mi szükséges ahhoz, hogy külföldön a hungarológia mint szak létrejöhessen? Nagyon röviden: kell hozzá mindenképp egy befogadó egyetem, azon belül egy befogadó tanszék (intézet). Itt azonban kitérőként mindjárt leszögezhetjük: a hungarológiának eredménnyel kecsegtető oktatása csak egyetemhez és lehetőleg „erős”, vagyis tudományos tekintéllyel bíró tanszékhez (intézethez) kapcsolódva képzelhető el. Folytatva az előbbi gondolatsort: kellenek továbbá érdeklődő hallgatók; megfelelő oktatógárda; átgondolt program, tanterv és alkalmas könyvtár, ideértve a szükséges segédleteket is. Hogy azonban ezek a feltételek megszülessenek, ahhoz a külföldiek részéről bizonyos ráhangoltságra, vonzódásra is szükség van, és ez mennél nagyobb, annál biztosabb a szak sikeres elindítása.

Az utóbbinál maradván azt mondhatom, hogy szerencsénkre Finnországban a jelzett vonzódás megvan. Elsősorban a rokonságtudat, és a két ország közötti sokféle és gyakori érintkezés (Finn–Magyar Társaság, testvérvárosi kapcsolatok, az evangélikus egyházon belüli együttműködés, az egyre szaporodó utazások, illetve a növekvő számú közös ipari és kereskedelmi vállalkozások stb.), továbbá a különböző ösztöndíjak hozzájárulnak ahhoz, hogy a finn hallgatók szívesen jöttek és jönnek a magyar szakra. Ennek is köszönhetően a Helsinkii Egyetem, közelebről egy nagy tudományos tekintélyű Finnugor Intézet készséggel befogadta a magyar szakot, és vezetői minden erejükkel azon voltak és vannak, hogy a hungarológia minél jobb eredményeket tudjon felmutatni.

Hadd teszem azonban hozzá az eddigiekhez, hogy még jobb, ha a hungarológia oktatásának az illető országban már bizonyos előzményei vannak, amit tulajdonképpen csak folytatni és kiteljesíteni kell. Finnország esetében mind az említett vonzódásnak, mind a hungarológiai oktatásnak jelentős múltja van, s mindez tágabb értelemben a szak előzményének is tekinthető.

Nem kétséges, hogy Finnországban a magyarok iránti vonzódás és a hungarológiával való foglalkozás kezdetben a nyelvi rokonság felismerésének, majd pedig hosszú időn át – bizonyos fokig máig – az egyre terebélyesedő és mindig magas szintű finnugor nyelvtudománynak a következménye. Egyfelől a finnugrisztika fellendülése meghozta a nyelvészek együttműködését, barátságát, majd jobbára az ő hatásukra a finn–magyar rokonság eszméje már a XIX. század második felében Finnországban és nálunk is behatolt a művelt nagyközönség körébe, és érdeklődést támasztott mindkét országban a másik nép iránt. A múlt század két utolsó évtizedétől

pedig az együttműködés még jobban kiszélesedett, áterjedt a kultúra és az élet más területeire: az irodalomra, a néprajzra, illetőleg a színházra, a zenére, az építészetre, a képzőművészetekre stb. is. Másfelől már az 1860-as években kezdetét veszi a finnországi hungarológia. Oskar Blomstedt a Halotti Beszéddel foglalkozó tanulmányt jelentet meg, és ő lesz a magyar nyelv első docense a Helsinki Egyetemen. Nyelvünk oktatása ettől az időtől folytatódik tovább. Nevezetesebb események, illetve dátumok a ma felé haladva: 1924-ben megszervezik a magyar lektorátust, ami 1928-tól Unkarilainen laitos (szó szerint: magyar intézet) néven látja el feladatát, és fennáll ma is; 1962-től magyarországi lektor, 1982-től pedig ugyancsak magyarországi vendégprofesszor működik közre a hungarológia oktatásában. De hadd utaljak arra is, hogy már a szak megindulása előtt túl lehetett, sőt kellett lépni a magyar nyelv pusztán tanulásán. Bizonyos fokozatok eléréséhez ugyanis a magyar nyelvtörténet, illetve a magyar irodalom tanulmányozása is elő volt írva, és a finnugor szakos hallgatók a magyart is választhatták ún. elmélyítő (speciális) területnek, továbbá a mindenkori lektorok – érdeklődésüktől függően – mindig tartottak magyar nyelvészeti, irodalmi, történelmi, művészettörténeti stb. speciális kollégiumokat. És ezzel elérkeztünk a szak megindulásához.

3. Milyen fontosabb, esetleg másoknak is tanulsággal szolgáló kérdések merültek fel a szak eddigi működése kapcsán?

a) Először is: mit tartalmazzon a program, a tanterv?

Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, ki kell térnünk a hungarológia fogalmára, arra, hogy mit értünk ma hungarológián. Különösen a Filológiai Társaság kongresszusán és megbeszélésein, továbbá az újonnan alakult hungarológiai központok szerveződése során hangzottak el olyan jogos vélemények, amelyek szerint a korábbi nyelvi-irodalmi modell túlságosan szűk, nem tartható fenn tovább. A megjegyzéseket figyelembe véve ilyen meghatározás látszik elfogadhatónak: a hungarológia olyan, tudományos alapokra épülő komplex tevékenység, multidiszciplináris együttes, amely a magyarságra, annak anyagi és szellemi kultúrájára, természeti és társadalmi körülményeire, valamint ezek történetére és jelenére vonatkozó tudományos szakismereteket ölel fel. Csakhogy a hungarológia külföldi felsőfokú oktatásába – érthetően – „beszól” a befogadó egyetem szervezeti felépítése, hagyománya, oktatásmódja (pl. az ottani anyanyelvi és idegen nyelvi, valamint irodalmi szakoké), továbbá másfelől a rendelkezésre álló oktatógárda, illetve a tanulmányi idő stb. Éppen ezért mi a hungarológiának – tartalmát tekintve – olyan változatát választottuk, amelyet „kiszélesített filológiai modell”-nek nevezhetnénk. Ez azt jelenti, hogy a nyelvészeti és irodalmi stb. tárgyak mellé felsorakozik a gazdasági élet alakulását is vizsgáló és több tudományágnak – mint amilyen a történelem, a néprajz, a szociológia, a művelődés- és művészettörténet stb. – az eredményeit értékesítő kultúrtörténet, valamint a szintén sok diszciplinára támaszkodó fordításelmélet és gyakorlat. És arra is utalok, hogy specializált (más tudományágak nyelvének, bizonyos szaknyelveknek a szempontjait tekintetbe vevő) nyelvi óráknak a segítségével ez a modell is alkalmassá válik arra, hogy az érdeklődő hallgatókat elindítsa a hungarológia más, nem filológiai, illetőleg humán jellegű szakterületei felé. Ez utóbbi lehetőséget csak fokozná, ha – mint erre ígéretet kaptunk a Művelődési Minisztériumtól – egy-egy ilyen

diszciplínának (pl. néprajz, szociológia, közgazdaságtudomány stb.) a szakembere is tarthatna a magyar szakosok számára néhány vagy inkább több előadást.

Összefoglalva még egyszer hangsúlyozom: minden tekintetben, de a tantervi kereteket illetően különösen alkalmazkodnunk kell a befogadó egyetemhez.

b) Szólnunk kell az oktatás nyelvéről, jelen esetben a magyar nyelv ilyen szerepéről.

Tagadhatatlanul igazuk van azoknak, akik szerint a hungarológia körébe vágó tudományoknak lehet valamely idegen nyelv a közvetítője. De a más kultúrához vezető igazi kulcs az illető kultúra nyelve, ahogyan Mikko Korhonen megfogalmazta egy alkalommal: „Azok közé tartozom, akik központinak látják a nyelvtanulás jelentőségét a hungarológia sokoldalúvá váló tantervében és kutatásában. A magyar irodalom, kultúra, történelem és a magyar társadalom mélyebb megértése megköveteli a tisztességes nyelvtudást. Rövidebb út nincs.” (Unkari Suomessa. Folia Hungarica 2. Helsinki, 1987. 23.) Mindehhez azt tehetjük hozzá, hogy források nélkül egyetlen tudományt sem lehet művelni, és a hungarológia esetében ezek zöme nyilván magyar nyelvű. Még tovább menve: saját tapasztalatom szerint – legalább magyar szakon – a magyar nyelvű egyetemi előadások és szemináriumok vezetnek igazán célhoz. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy bizonyos „engedmények” azért természetesen szükségesek: magam pl. természetesen lassabban beszéltem az itthoninál; bő vázlatot írtam fel a táblára; a fontosabb részeket elismételtem; a szakkifejezéseket finnül is megadtam, vagy ezek hiányában részletesebben körülírtam; olyan szépirodalmi műveket elemeztünk, amelyeknek van finn műfordítása; stb.).

c) A hungarológiában – vagy inkább ebben is – szükség van ún. diszciplínasűrítésre, tudniillik – már csak az oktatók kis száma miatt is – képtelenség minden tárgyat külön előadni. A leíró nyelvtan pl. alkalmas arra, hogy egyes magyar grammatikai jelenségek (főként: a „kivételek”) megmagyarázása érdekében kitérjünk – természetesen csupán a kívánatos mértékben – azok történeti vonatkozásaira. A stílusztika, a stílustörténet pedig nagy mértékben segítheti az irodalom megismerését (l. Szathmári István: A stílusztika szerepe az irodalomoktatásban. In: A Hungarológiai Oktatás I. 1. sz. 48–54). A kultúrtörténet meg – mint jeleztem – eleve magába sűrít több diszciplínát.

d) Egy-egy mondatban utalok még a következőkre:

1. A kevesebb oktatási idő ellenére a nyelvi, irodalmi stb. adatokra építő tudományosságból nem engedhetünk egy jottányit sem.

2. Célravezető előadásaink tárgyál érdekes, a hallgatóságot közvetlenebbül érintő anyagrészeket választani. Magam pl. a leíró nyelvtan keretében az egyes félévekben a magyar esetrendszerről, a modalitásról, a vonzatokról és a magyar szórendről, a dialektológia területén pedig a mai magyar nyelvjárások változásáról és szociolingvisztikai kérdésekről tartottam előadást.

3. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy pl. hallgatóink az ottani középiskolai, illetőleg a másik (nyelvi stb.) szakjukkal kapcsolatos képzésben milyen jártasságra tettek szert. Finnországban pl. igen jó az általános nyelvészeti képzés, a hallgatók ismernek idegen nyelveket, de irodalmi és különösen stílusztikai jártasságuk már jóval szerényebb.

4. Kérdéses lehet, hogy pl. a magyar nyelv leírásában milyen eljárást, modellt válasszunk. E tekintetben is illik alkalmazkodni az ottani szokásokhoz. Úgy gondolom azonban, jól alkalmazható az ún. funkcionális grammatika, amely a lehetséges módon beépíti az újabb eredményeket is.

5. Nem győzőm eléggé hangsúlyozni, hogy a könyvtárra, a könyv- és folyóiratolvasásra, pontosabban – olvastatásra nagy gondunk legyen. Élünk továbbá a diavetítő, a videó, a film, valamint mindenekelőtt a xerox nyújtotta lehetőségekkel! És adjuk kézbe a szótárakat, a grammatikákat, a kézikönyveket, a térképeket stb., nem beszélve a nyelvészeti, irodalmi stb. gondolkodásra való nevelésről.

Végül felsorolok néhány, a hungarológiát már távolabbról érintő, mégse elhanyagolható jelenséget.

1. Lehetőségeinkhez mérten segítsük végzett hallgatóinkat az elhelyezkedésben. És arra is törekedjünk, hogy ne veszítsük el őket a hungarológia köréből és „szolgáltatából”. Érdemes pl. bevonni a már végzetteket – mint ahogy Helsinkiben is tettük – a kontrasztív nyelvészeti vagy más, hungarológiai jellegű kollektív munkálatokba, illetőleg eredményes és hasznos lehet időnként fordítói konferenciát rendezni a számukra.

2. Ha az illető országban működik más hungarológiai műhely is (pl. Finnországban a turkui, a jyvaskyläi, a tamperei stb. egyetemen), lépjünk velük érintkezésbe, úgyszintén a magyar kapcsolatokat ápoló társasággal, intézményekkel.

3. Igen hasznos találkozók, megbeszélések, szimpóziumok szervezése a befogadó országbeli és az itthoni hallgatók, valamint tanárok bevonásával (évenként felváltva szervez pl. ilyen találkozót a Helsinki Egyetem Finnugor Intézete, illetőleg az ELTE Nyelvészeti Tanszékcsoportja).

4. Egyébként is a magyar nyelv, a magyar viszonyok megismerésére közismerten legalkalmasabb a hosszabb magyarországi tartózkodás. Erőnköz mérten hassunk oda, hogy hallgatóink minél több időt töltsenek Magyarországon.

5. Utolsó megjegyzésként említem: az az ideális, ha a vendégtanár előre, vagy ha ez nem lehetséges, megérkezése után nagyon hamar megismerkedik a fogadó egyetem szervezetével, szokásaival, körülményeivel. Kívánatos az is, hogy minél jártasabb legyen az illető ország történelmében, irodalmában, nyelvében stb., mert a magyar jelenségeknek az illető országgal való egybevetése, akár csak a lényeget érintő összehasonlítása is nagyban segítheti a hallgatók számára a megértést.

6. Nem lenne tanulság nélkül való a szakon kívüli hungarológiai munkálatok megindításának felvázolása sem, de az időből így is kifutottam. Erről talán egy másik alkalommal.

Hungarológiai ismerettár. Hagyományok és módszerek.

Sorozatszerk.: Giay Béla.

Nemzetközi Hungarológiai Központ. Bp., 1990. 294–301.

VIII. MEGEMLÉKEZÉSEK NYELVTUDÓSOKRÓL

MEGEMLÉKEZÉS KRESZNERICS FERENC RÓL

A Celldömölki Járási Tanács és Hazafias Népfront – a Zongor Ferenc általános iskolai igazgató vezette „Kresznerics Ferenc” honismereti szakkör lelkes közreműködésével – emlékünnepséget rendezett a Kemenesaljai Napok keretében 1966. május 18-án az alsósági (ma: Celldömölk II. körzeti) iskolában Kresznerics Ferenc, nagy szótárírónk születésének kétszázadik évfordulója alkalmából. Az emlékünnepségen Szathmári István, a Magyar Nyelvtudományi Társaság titkára méltatta Kresznerics Ferenc érdemeit, a temetőben pedig Bárczi Géza, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke helyezte el emlékező szavak kíséretében Kresznerics Ferenc sírjára a Magyar Tudományos Akadémia és Társaságunk koszorúját.

Szathmári István beszéde:

Tisztelt ünneplő Közönség! Kedves Kollégák!

1. „Nehéz munka valakit jól ismerni, helyesen leírni, 's méltólag dicsérni. Mindenki legközelebb áll önmagához, még se könnyű a' valót előadni elméje', tehetsége, szíve' járása 's munkássága' köre felől. A' nagy elmét, emelkedett szívet 's jeles embert pedig épen az bélyegzi, hogy útját, mellyen az jární szokott, senki le nem rajzolhatja...” Így kezdi Szilasy János, a tanítvány egykori tanárának, mesterének Kresznerics Ferencnek az életrajzát (megjelent Kresznerics szótára második kötetének a bevezetésében, Buda, 1832.). S most, amikor arra vállalkoztam, hogy nyelvtudományunk ezen kimagasló egyéniségének az életművét – legalább nagy vonásokban – bemutassam, önkéntelenül is ezek a sorok jutottak eszembe. Igen! Nehéz vállalkozás, de szép feladat: nyomtatott és kéziratot munkákból, levelekből, apró, látszólag semmitmondó megjegyzésekből, kortársi megemlékezésekből elibénk idézni egy tudóst, egy embert, aki annyira szerette anyanyelvét, és az azt beszélő népet, hogy egész életét e nyelv tanulmányozására, szavainak, kifejezéskincsének az összegyűjtésére szentelte. Igenis szükség van arra, hogy megidézzük régi nagyjainkat, nemcsak azért, mert ezzel önmagunkat, nemzetünket becsüljük meg, hanem azért is, mert megismerve a tegnapot, jobban megértjük a márt, és a példák nyomán biztosabban építhetjük a jövőt...

Amikor a Celldömölki Járási Tanács és Hazafias Népfront meghívta a Magyar Nyelvtudományi Társaságot a Kresznerics Ferenc születésének kétszázadik évfordulója alkalmával rendezett ünnepségre, Társaságunk a meghívásnak – a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályával egyetemben – a legnagyobb készséggel és örömmel tett eleget. Hiszen egyfelől – mint ismeretes – Kresznerics egyik első tiszteletbeli tagja volt az Akadémiának (Szilasy így emlékezik meg erről: „A Magyar Tudós Társaság... 1831 ben Febr. 15kén az alrendű Egházaiak

közül egyedül őt választá tiszteletbeli tagnak.” I. h. XVII. 1.). Másfelől a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-ben, megalakulása idején éppen azokat a feladatokat tűzte ki célul maga elé (a magyar nyelv művelése, nyelvtörténeti és néprajzi adatok gyűjtése, értekezések és monográfiák megjelentetése stb.; I. Bárczi Géza: A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve: MNy. LXI, 4–12, különösen 4, 7), amelyeknek a valóra váltásáért Kresznerics egy életen át fáradozott. Egyébként a Magyar Tudós Társaság is ezt mondja ki fő alapszabálynak: „Mindenek előtt kötelessége a Társaságnak a honi nyelvet művelni és gyarapítani.”

De szerves tartozéka mai ünneplésünk és minden ehhez hasonló megemlékezés a mai magyar nyelvtudománynak is. Nyelvtudományunk tudniillik – anélkül, hogy elhanyagolná a nagy hagyományokra visszatekintő történeti jellegű nyelvi vizsgálódásokat – az utóbbi évtizedekben eddig nem tapasztalt mértékben fordul a gyakorlati élet, a jelen nyelvhasználat vizsgálata felé. Ennek következtében az érdeklődés és a kutatások középpontjába kerültek, vagy legalábbis elfoglalták az őket megillető helyet a gyakorlatibb jellegű nyelvészeti tudományágak, mint a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés stb. Mindezt igazolja olyan hatalmas, egyszerre tudományos és gyakorlati munkáknak a megjelenése, mint „A magyar nyelv értelmező szótára” vagy „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai nyelvtan – hogy csak a legfontosabbakat említsem. Igazolja továbbá az a körülmény, hogy annyi tudományosan megalapozott, de a – jó értelemben vett – népszerűsítés igényeit is szem előtt tartó leíró nyelvtani, stilisztikai, helyesírási, nyelvművelő stb. munka, tanulmány, cikk még sohasem látott napvilágot, mint éppen napjainkban. Mindez azt is jelenti, hogy nyelvtudományunk, Társaságunk készséggel és közvetlenül támogatja a nyelvi – nyelvészeti ismeretterjesztés minden formáját, akár a múlt nagyjairól való megemlékezésről, akár a honismereti szakkörök nyelvi emlékeket, tájszavakat, földrajzi neveket gyűjtő munkájáról van szó. (Csak mintegy zárójelben jegyzem meg, hogy a „Zala megye földrajzi nevei” című, csaknem 750 lapos, igen nagy jelentőségű mű is az önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtők, valamint a nyelvészek közös erőfeszítéseinek az eredménye.)

És végül legyen szabad még egy személyes vonatkozást megemlítenem. Magam az elmondottakon kívül azért is vállalkoztam szívesen a Kresznericsről szóló megemlékezés megtartására, mert a legutóbbi években irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdeti, XVI–XVII. századi szakaszával, közelebbről a Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Pereszlényi Pál, Kövesdi Pál, Tsétsi János stb. nyelvtanában és műveiben jelentkező nyelvi normákkal foglalkoztam, tehát azokkal a munkákkal, amelyeket Kresznerics is felhasznált szótár- és nyelvtanírói tevékenységében.

2. Ez alkalommal nincs terünk arra, hogy a korba beleágyazva részleteiben bemutassuk Kresznerics Ferenc életútját. Ezt egyébként is kitűnően elvégezte Horváth Ferenc, a lelkes Kresznerics-kutató (Horváth Ferenc, Kresznerics Ferenc. Szombathely, 1943.; I. továbbá Gáldi László, A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. 378–409, különösen 379–382). Csupán arra szorítkozhatunk, hogy kiemeljünk néhány olyan mozzanatot, amely különösen hozzájárult a nyelvészet számára fontos három munkájának létrejöttében.

Kresznerics Ferenc származása, nevelkedése, tanulmányai s egész életpályája, továbbá a kor, amelyben élt – a XVIII. század utolsó és a XIX. század első harmada: a felvilágosodásnak, a Martinovics-mozgalomnak, a nyelvújításnak és a reformkor kezdeteinek az ideje –, és nem utolsósorban teljes egyénisége, mind-mind ebbe az irányba hatottak. 1766-ban született a kis Vas megyei faluban, Iváncon, az ottani iskolamester és jegyző fiaként. Ivánc fontos szerepet játszik életében. Mint Gáldi László rámutatott (i. m. 381–382), már itt felébredt benne a régiségek, a könyvek és a nyelv iránti szeretet, a gyűjtőszennvedély. Talán elsősorban éppen édesapja hatására, aki már 1788-ban megajándékozta egy 1641-i latin, magyar, cseh és német szótárral, Szikszai Fabricius Balázs Nomenclaturájának névtelenül megjelent bécsi kiadásával. Ettől kezdve szinte megállás nélkül gyűjti élete végéig nyelvünk legkülönbözőbb szavait, kifejezéseit. Az „Emlékezet’ Segítségé” című, már 1791-ben befejezett, kéziratban maradt effajta munkáját például hat részre osztja: „első helyen írván a’ válogatott közmondásokat, másodikra a’ tulajdon társneveket, harmadikra a’ szép nevezeteket, negyedikre a’ rejtettebb szóeredést, ötödikre a’ ritka szavakat, hatodikra a’ philologiai elmés gondolatokat” (Szilasy i. m. XII. 1.).

Ivánc, a szülőfalujába való gyakori visszatérés azonban mást is jelent számára. Egyrészt a mind szorosabbá váló kapcsolatot az egyszerű falusi néppel, másrészt racionalista, a felvilágosodás eszméjéért lelkesedő gondolkodásának a megszilárdulását. Jó barátság fűzte ugyanis Ivánc földesurához, a Martinovics-mozgalomban részvétel miatt kivégzett Sigray Jakabnak a testvéréhez, Sigray Józsefhez, akitől nyilván sokat hallhatott Martinovicsékról s az új eszmékről (l.: Gáldi i. m. 360; Márki Sándor, Kresznerics Ferenc leveleskönyve. Bp., 1914.).

Kresznerics Ferenc igen sokoldalú egyéniséggé fejlődött. Korán felébredt benne a más nyelvek iránti érdeklődés. Már a szombathelyi, majd a soproni iskolában s később a pozsonyi papi szemináriumban eltöltött évek alatt igen eredményesen foglalkozik a németen kívül – amelyről szellemesen jegyzi meg a következőket: „A’ német nyelv ha nem nyelvemre, legalább bőrömre ragad.” (Szilasy i. m. III. 1.) – a görög, a héber, a latin, a francia és az olasz tanulmányozásával.

Ezenkívül – s ez már korántsem mondható az előbbiekhöz hasonlóan természetesnek – ugyancsak hamar kiemelkedik társai közül igen jó matematikai és természettudományi érzékével, képességeivel. Ilyen irányú tanulmányokat is folytat, s amikor 1793-ban felállítják a szombathelyi liceumot, hároméves papi tevékenységét megszakítva őt bízzák meg a következő tárgyak oktatásával: „betűszámvetés”, „méréstudomány”, „polgári építéstudomány” (architectura civilis), „vízi építés”, „erőműtudomány”, „légmérés”.

A tanári munka még jobban kifejleszti az amúgy is erős gyakorlati érzékét. Ennek köszönhető, hogy már 1788-ban egy kis görög nyelvtani kivonatot és szótárt állít össze, s 1790-ig elkészül egy ehhez hasonló francia és olasz munkával, valamint – később tárgyalandó – magyar nyelvkönyvével. Az oktatás szeretete sugallta három matematikai jellegű kézikönyvének a megírását is. (A felsorolt kéziratok munkák adatait l. Horváth i. m. 61–3.)

Kresznerics egész életművére rányomja bélyegét a múlt szeretete. Ez tereli figyelmét szombathelyi tanárkodása alatt és három évi bécsi nevelősködése idején a

római pénzeknek és emlékeknek, valamint a régi könyveknek a gyűjtése és szakszerű tanulmányozása felé.

Nyilvánvalóan még tovább is sorolhatnók Kresznerics egyéniségének jellemző vonásait, bővíthetnők azoknak a szakterületeknek a számát, amelyekkel ez a neves polihisztor tudós pályája során kapcsolatba került. Egyet azonban nem szabad elfelejtenünk. Azt, hogy egész életében, tehát az alatt a két évtized alatt is, amikor a szombathelyi iskolából eltávoztán, itt, Ságon papi hivatását gyakorolta, a legszívesebben nyelvünk szókincsével és kifejezőképességével foglalkozott. Érthető tehát, hogy ennek kapcsán alkotta meg három maradandó értékű művét, amelyek közül – sajnos – csak a szótár látott nyomtatásban napvilágot.

3. Kresznerics Magyar Szótára – teljes címén „Magyar Szótár gyökérrenddel és deákozáttal. Készítette Kresznerics Ferencz szombathelyi megyebéli pap, bölcselkedés’ doctora, sági plébános, kemenesali esperes, szent széki bíró, és a’ Magyar Tudós Társaság’ tiszteletbeli tagja. Kiadták a’ magyar nyelv’ és a’ szerző’ néhány barátjai” – 1831–1832-ben jelent meg Budán. A szótáríró azonban csak az első kötetnek örvendhetett. „A nagy aggságom is már meg szünt, kész most a kéziratom, sőt már nyomtatják is, Sághy Ur írta a napokban és azt is, hogy a 2dik Rész (L–Z) nyomtatásával is készen lesznek Februárius végével” – ezekkel a szavakkal vette kezébe életének nem mindennapi gyümölcsét. A „nagy aggság” azonban előbb „utolérte”: 1832. január 18-án elköltözött az élők sorából, hátrahagyva a nagy örökséget.

Hogy Kresznerics érdemeit s e munka értékét felmérhessük, hallgassuk meg azt az indokolást, amelynek az alapján – nyilván Kresznerics barátja és mecénása Zádor (Stettner) György javaslatára – a Magyar Tudós Társaság 1833 novemberében megjutalmazta a Magyar Szótárt: „Vezeték pedig a’ Társaságot ítéletében a’ következő okok: Minden eddigi magyar szakkönyveink között legbővebb, gondosan és ítéletesen igyekszik használni mindennemű kútforrásainkat s’ azokra pontosan hivatkozik; továbbá magyarázataiban a többiek közt leghelyesebb és leghatározottabb; etymologiai rendszerében (tehát tudományos formájában) nem csak első, hanem szerencsés; végre közmondásokban, tájszavakban, sajtáságos kifejezésekben gazdag, ’s ekként a’ magyar szótári literatúrában kitűnő jelenet.” (MTT. Évk. II, 6.)

Szilasy János, a tanítvány valamivel később így nyilatkozott: „...a’ magyar Szótár az, mellyre valamint ő legnagyobb gondot fordíta; úgy nekünk illő leginkább figyelniünk. Ha Révai érdeme a’ Grammaticára, Kazinczyé a’ szép tollra nézve halhatlan; ilyen Kresznericsé tekintvén a gyökér rendbe szedett Szótárt. Nagyobb önáldozattal, gondosabb szorgalommal, csüggedetlenebb fáradtsággal a’ magyar szavakat ’s szójárásokat senki nem gyűjtötte.” (I. h. XVI–XVIII. 1.)

És hogyan értékeli ma Gáldi László a felvilágosodás- és reformkor magyar szótáriródmalmát tárgyaló alapos és szép monográfiájában (amelyre egyébként is támaszkodtunk): „... Zádor György és barátai örök hálára kötelezték a magyar nyelvészetet azzal, hogy hozzáférhetővé tették ezt a rendkívül gazdag, bár kissé nehezen kezelhető adattárt, amelyhez annyiszor kell folyamodnunk, hiszen sem CzF., sem NySz. nem tette feleslegessé” (i. m. 408).

E nyilatkozatban a lényeg hiánytalanul benne van. Arra talán mégis mutassunk rá néhány szóban, hogy Kresznerics műve a magyar szótáriródmalm történetében miben

jelentett újat. Újat jelentett mindenekelőtt abban, hogy – főként Herdert követve (l. Gáldi i. m. 382–386) – megalkotta a nálunk addig csaknem teljesen hiányzó úgynevezett gyökérrendes szótárt. – A gyökérelmélet lényege nagyon röviden az, hogy minden egyes szó egy tovább nem elemezhető gyökérszóból jött létre bizonyos „apró szócskák”-nak (értsd: képzőknek) a hozzáadásával. A gyökérrendszer szótárszerkesztője tehát úgy jár el, hogy ábécérendbe szedi a nyelv valamennyi kikeresett gyökérszavát, összeállítja a lehetséges képzők listáját, s ilyenformán a valóban élő származékokat az illető gyökérszó mint címszó alatt felsorakoztatja, az odatartozó összetételekkel, szólásokkal, közmondásokkal együtt. – A gyökérrendes szótárszerkesztés – minden negatívuma ellenére (etimológiailag össze nem tartozó szavakat von egy gyökérszó alá; megnehezíti az adattár kezelését; stb.) – az előzőknél kétségtelenül sokkal teljesebb szó- és kifejezőkészlettel, valamint nagyobb rendszerezettséggel járt együtt.

Többltet jelentett Kresznerics szótára a feldolgozott lexikai anyag diakrón és szinkrón jellegét illetően is. Gáldi megállapítása szerint: „Kresznerics szeme előtt nemcsak kora nyelvhasználatát megőrkítő, hanem bizonyos értelemben történeti szótár lebegett, hiszen – amint mondja – Cicero sokra becsülte a latin nyelv múltját, s a magyarnak is »szent mind az a mi Régi – et quae Libitina sacarit – Régi vitézsége, régi szabadsága, régi hazája, régi törvénye, régi ősei, régi szokásai, régi szovai« (a szótár Bé-vezetése XLIX.)” (I. m. 386.) Kresznerics forrásanyagában ennek megfelelően ott találjuk a XIII. századi okleveleket, a kéziratossá és nyomtatott történeti munkákat, a XV–XVI. századi nyelvemlékeket, a XVII– XVIII. századi szótárakat s e kor irodalmát stb. De felhasználja kora különböző nyelvi rétegeinek anyagát is; merít a korabeli társalgási nyelvből, a nyelvjárásokból (elsősorban a Vas és Zala megyei népnyelvből), és szótározza, – jőzan mérlegeléssel – a nyelvújítás életrealónak látszó alkotásait, valamint az akkor még közkeletű idegen szavakat, bár – talán éppen azért, mert annyira elmerül a régi magyar nyelv lexikai elemeinek összegyűjtésében – kissé háttérbe szorul nála mint forrásanyag a korabeli szépirodalom nyelve.

Végül emeljük ki szótárának valóban tudományos jellegét, ami a következetesen alkalmazott rendszeren kívül a forráshelyek pontos megjelölésében is megnyilvánul. (A szótárra vonatkozó tudnivalókat részleteiben l.: Gáldi i. m. 378–411; Horváth i. m. 39–61.)

4. Szótárához szervesen csatlakozik 1808-ban elkészült, de kéziratban maradt, több mint tízezer közmondást, továbbá szólást, népi hasonlatot, babonát és tájszót tartalmazó hatalmas közmondásgyűjteménye: „Magyar közmondások, Bötü-rendbe szedte Kresznerics Ferencz királyi oktató, 1808.” A gyűjtést igen korán, még soproni éveiben megkezdte, és lankadatlan szorgalommal folytatta szinte élete végéig, bevonva a munkába tanítványait is: „azok kerestére – írja Szilasy (i. m. XIII. 1.) – tanítványit szinte kényszeríté, személy szerént majd 3, majd 4 közmondás’ felkeresését ’s beadását rendelvén.” A szótár anyagához hasonlóan kiterjesztette a gyűjtést a régi forrásokra, a korábbi szólásgyűjteményekre, szótárakra – mindig jelezvén a lelőhelyet a címszók alá besorolt egyes frazeológiai egységekkel kapcsolatban – és természetesen az élő nyelvi anyagra. Bár Kresznerics nem rendezte véglegesen sajtó alá kéziratát – hogy például a művét a szólások, közmondások nyelvi struktúráját, stilisztikai és művelődéstörténeti értékét is tárgyaló bevezetéssel akarta

ellátni, azt több feljegyzése igazolja (l.: Horváth i. m. 30–39; Szilasy i. m. XII. 1.) – gyűjteménye így is felbecsülhetetlen értéket képvisel. Viszont örömmel jelenthetem, hogy modern szempontú értékesítése megkezdődött: anyagát O. Nagy Gábor beledolgozta nemrégiben a nyomdába adott szólásgyűjteményébe.

Külön tanulmányt érdemelne mind a tudománytörténet, mind az irodalmi nyelv vizsgálatára szempontjából Kresznericsnek ugyancsak kéziratban maradt nyelvtana: „Magyar Nyelv Könyv, írta Gyakorlás-képpen Kresznerics Ferencz még mint kis pap a Pozsony Várban. 1790.” – Benkő Loránd a felvilágosodás korának első szakaszát mint a magyar nyelvtanirodalom fellendülésének, sőt legnagyobb virágzásának az idejét jelöli meg (FelvIr. 322 kk.). Ebbe a „virágzásba” tartozik bele szervesen Kresznerics 266 lapos nyelvtana is. Bár Kresznerics e munkáját „a’ magyar nyelvtanítók’ s tanulóknak hasznára”, tehát nem elsősorban tudományos műnek szánta (l. Szilasy i. m. III. 1.), Bod Péterhez s másokhoz hasonlóan (l. Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 187 kk.) ő is felismeri, hogy a magyar nyelv „szabályait”, azaz szabályait részletesen és alaposan kidolgozó nyelvtanra van szükség, s hogy ezt a nagy munkát csak egy egész tudós társaság végezhetné el. „Egy helyes Nyelv-könyvet >erezni, mellyel mind az író, mind a’ nyelv böt>ületet valljon, úgy vélem nem lehet egy magános ember munkája, _ egy egész Tudós Tára>ágoth kíván ez a’ dolog...” – írja a Bé-vezetésben. Ugyanitt hasznos gyakorlati tanácsokat ad a tanítóknak a nyelvtani szabályok megalkotására, majd előbb a helyes olvasás kérdéseit, azután – „Szóragasztás” címen – a gyökérelméleten alapuló alaktant, végül pedig „A’ szavak elrendelése” címen a mondattant tárgyalja. Kiemelném mint feltétlen értéket a nyelvtan gyakorlati jellegét, magyar nyelv terminológiáját, különösen az alaktani résznek a rendszerességét és bizonyos fokú újszerűségét, valamint az egész mű tudományos közlésmódját (a források bírálata, az ezekre való hivatkozás stb.). – És még valamit! Kresznerics sok közvetlen megjegyzést tesz a korabeli hangtani és alaktani normákra, például az *-ét ~ -ít* képző, a *-túl ~ -től* rag, a zárt *ë*, az *ö-ző* formák, a *szíve ~ szíve* tőtípusváltozat stb. használatára vonatkozólag. Mindenesetre elég csupán egy futó pillantást vetnünk Kresznerics nyelvhasználatára, s azonnal megállapíthatjuk, hogy egyrészt milyen sokat közeledett Kresznerics nyelve a mai irodalmi norma felé, például az ide nem messze vidékre, Sopron környékére való Kövesdi Pál nyelvhasználatához képest (vö. Szathmári István: MNy. LXI, 428–436), másrészt hogy Kresznerics egyáltalán nem tartozik az erősen provinciális nyelvhasználatú grammatikusok közé, akik pedig ebben az időben nagy számban szerepeltek éppen a nyugati magyar nyelvterületről származó nyelvtanítók között (vö. Benkő, FelvIr. 329–330).

Végül most már csak utalok arra, hogy Kresznerics nyelvtanában és egyéb művében igen jól hasznosítható megjegyzéseket tesz a névtudomány, különösen a földrajzi nevek vizsgálata, valamint a történeti stilisztika számára (l. például „Magyar Helységek Nevei a Régi Kicsinyezővel. Bötü rend szerént elő-adta Kresznerics Ferencz.” Kézirat).

5. Tisztelt ünneplő Közönség!

E szükségképpen vázlatos megemlékezésnek a végére értem. De a vázlatosság ellenére talán mégis sikerült megidézni két évszázad távolából Kresznerics Ferencz nemes alakját. Legyünk folytatói az ő örökének: szeressük anyanyelvünket, népünket

úgy, ahogyan ő szerette, s gyűjtsük múltjának és jelenének értékeit olyan odaadással és szorgalommal, ahogyan ő gyűjtötte.

Magyar Nyelv 62 [1966]: 373–378.

MEGEMLÉKEZÉS SAJNOVICS JÁNOSRÓL

1. Felemelő megemlékezésnek és kiemelkedő tudományos tanácskozásnak volt a színhelye május 12-től 14-ig Székesfehérvár és a tőle nem messze fekvő Tardos község. A Magyar Tudományos Akadémia Sajnovics–Emlékbizottsága itt rendezte meg – a Magyar UNESCO–Bizottság, a Székesfehérvári Városi és a Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke közreműködésével – a Sajnovics János emlékét idéző ünnepséget és a tudománytörténeti szimpozionot, abból az alkalomból, hogy kétszáz éve jelent meg Koppenhágában, majd Nagyszombatban Sajnovics Jánosnak az összehasonlító nyelvtudomány területén úttörő jelentőségű műve : a „Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” című munka.

Az ünnepségen és a tanácskozáson csaknem harminc külföldi tudós – Dániából és Norvégiából, valamint Svédországból, Finnországból, a Szovjetunióból, az Amerikai Egyesült Államokból, Angliából, Nyugat-Németországból, Csehszlovákiából és Jugoszláviából –, továbbá mintegy hetven hazai szakember és számos érdeklődő vett részt.

Mi tette olyan jelentőssé és szinte nemzetközivé ezt a találkozót? Mindenekelőtt az, hogy Sajnovics János a magyar és – nyugodt lélekkel mondhatjuk – az európai nyelvtudomány történetének jeles alakja, aki az 1768–1769-i Vardö-szigeti csillagászati expedíciót – vezetőjének a szintén magyar származású Hell Miksának az ösztönzésére – a lapp nyelvnek, illetőleg a lapp – magyar nyelvviszonynak a tanulmányozására használta fel, és a korábbi tapogatózásokkal, a néhány véletlenül fölfedezett szóegyezésre alapított sejtésekkel szemben úgy bizonyította be említett munkájában a magyar és lapp nyelv rokonságát, hogy a szóegyezéseken kívül nyelvtani jelenségek közös eredetét is igazolta. Ezzel elsőként alkalmazta az összehasonlító módszert, s ha e módszer megalapozása és elterjesztése nem is az ő nevéhez fűződik, az úttörés érdeme elvitathatatlan tőle, nem beszélve arról, hogy – mint erről a hozzászólások is tanúskodtak – több országban akadtak követői. De nem feledkezhetünk meg arról a körülményről sem, hogy a „Demonstratio”... létrejöttét lehetővé tevő expedíciót a nemzetközi összefogás segítette diadalra. Ahogy Lakó György professzor az ünnepségen elhangzott szép előadásában kifejtette: „A norvégok adták a tengert, a hajót s hazájukban a baráti fogadtatást. A dánok adták a tudományos ösztönzést és az anyagi eszközöket. Svéd-, német-, finn- és oroszországi tudósok pedig a Demonstrációban kifejtett megállapítások gyarapításához járultak hozzá korábbi tudományos kutatásaik eredményei útján. Így végzett végül temérdek nehézség ellenére is sikeres munkát az a magyar tudós, akinek az emlékét ma itt ünnepeljük, s

így született meg az a tudományos mű, amely mai tudományos fejtegetésünk középpontjában áll.”

2. Az emlékünnepséget a Székesfehérvári Városi Tanács dísztermében Bárcki Géza akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke nyitotta meg, majd Tapolczai Jenő, a Fejér megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke üdvözölte a vendégeket. Ezután elhangzott Lakó György akadémikus említett ünnepi előadása „Sajnovics és Demonstratiója” címen, amelyben a korábbi kutatások újraértékelésével, friss adatok és összefüggések feltárásával – a tudománytörténetnek is kitűnő példát adva – mutatta be a Tardosról elinduló Sajnovics János életútját, tudományos pályáját, a Demonstratio korabeli jelentőségét és mai értékét, közben mindig meleg hangon szólva Sajnovicsról, az emberről.

Az első napnak érdekes és tanulságos színfoltja volt a római Gorsiumot feltáró Tác község melletti ásatásokhoz rendezett kirándulás, valamint este a Vörösmarty Színházban a budapesti Thália Színház vendégjátékaiként előadott Kalevala megtekintése. A kétségtelenül merésznek mondható előadás csodálattal töltötte el északi vendégeinket s valójában az összes résztvevőt. Mind az előadás témája, mind a színpadra állítás, mind pedig a finn nyelven elmondott részlet hozzájárult bizonyos „finnugor” hangulat megteremtéséhez.

3. Nyelvtudomány-történetünkben az első korszakot („a magyar nyelvtudomány kezdetei”) Sylvester János fellépésétől (a XVI. század húszas éveitől) Sajnovics János „Demonstratio”-jának megjelenéséig (a XVIII. század hetvenes éveig) számítjuk. És ez utóbbival kezdődik a második korszak („a mai értelemben vett nyelvtudomány felé”), amely a XIX. század közepéig tart. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy az emlékbizottság a Sajnovics Jánosra való emlékezést egybekötötte a nyelvtudomány-történeti szimpozion megrendezésével. Mindehhez vegyük hozzá, hogy bár nyelvtudományunk mind a kutatások minőségét, mind mennyiségét tekintve óriásit lépett előre, a tudománytörténeti vizsgálódások területén nagyon elmaradtunk. Pedig ez a diszciplína rendkívüli tanulságokat rejt a ma számára. Tanulságos, mert csak az elődök eredményeit felhasználva és tovább építve léphet előre minden tudomány; mert az előző tudós nemzedékek elképzelésiből, kísérleteiből – még a félresikerültekből is – mindig bőségesen meríthetünk gondolatokat, ötleteket, indíttatásokat; mert az ő gyakran küzdelmes, kudarcokkal teli életútjuk s ugyanakkor szívós kitartásuk, nemritkán hősiességük követendő példa számunkra, erkölcsi bátorságot ad munkánkhoz, s ugyanakkor növeli felelősségérzetünket. Igen találóan jelölte hát ki az emlékbizottság a tudományos programot is.

Ennek keretében két előadás hangzott el. A második nap Bárcki Géza akadémikus „A nyelvtudomány-történet elvi kérdései” címen – a töle megszokott vonzó stílusban – tekintette át az európai nyelvtudomány kezdeteit s mához vezető útjának legfőbb állomásait, közben rámutatva e diszciplína fontosságára, általános problematikájára: a társadalmi indíttatásokra, egy-egy új iskola létrejöttére, a kutatómódszerek tökéletesedésére, a nagy nyelvészegyéniségek munkásságára, valamint a nyelvtudomány-történet vizsgálói előtt álló legsürgősebb feladatokra.

Lakó György és Bárcki Géza előadásait nagyon érdekesen egészítették ki a hozzászólások. Mind a külföldi, mind a hazai hozzászólók száma meghaladta a tízet. L. L. Hammerich dán professzor latin nyelven köszöntötte az emlékünnepséget

résztevőit – mintegy visszaidézve Sajnovics korát; K. Bergsland norvég lappológus – hazájában bejárva azt az utat, amelyet Sajnovics is megtett – magyar nyelven számolt be nem mindennapi tapasztalatairól, következtetéseiről; R. Pražák brnói kollega – szintén magyarul – Sajnovics csehországi hatásáról beszélt; stb. A külföldiek közül a felszólalók között üdvözölhattük még a következő professzorokat: H. Hendriksen (Dánia), R. Auty (Anglia), P. Ariste (Szovjetunió), R. Austerlitz (Amerikai Egyesült Államok), A. Raun (Amerikai Egyesült Államok), V. Hanzeli (Amerikai Egyesült Államok), A. Rot (Szovjetunió), K. H. Schmidt (Német Szövetségi Köztársaság).

4. A harmadik nap délelőttjén hallgattuk meg Benkő Loránd akadémiai levelező tagnak „A magyar nyelvtudomány Sajnovicstól napjainkig” című sokatmondó, tanulságos előadását. Benkő professzor ebben hazai nyelvtudományunknak ma is tartó, legfontosabb periódusát tárta elénk, közelebbről azt, hogy hogyan, milyen úton-módon alakult ki mai sokrétű, több diszciplinát magába foglaló, modern nyelvészetünk. – Az előadást három (nyelvtudomány-történeti és Sajnoviccsal foglalkozó, általános nyelvészeti, valamint nyelvművelő és stilisztikai) csoportban szabad konzultáció követte. Ezeket a megbeszéléseken – a szakembereken kívül – sok helyi és környékbeli érdeklődő is részt vett.

A háromnapos összejövetelt a Sajnovics szülőfalujában, Tordason megrendezett emlékünnepe zárta. A községi Művelődési Ház nagytermében egybegyűltek – akik között nagy számban jelentek meg a helybeliek – Gonda István, a Székesfehérvári Járás Végrehajtó Bizottságának elnöke üdvözölte. Ezután Gulya János kandidátus tartotta meg lapp nyelvi magnetofon-felvételekkel és más népköltészeti részletekkel illusztrált, hatásos előadását „A nyelvrokonság tudata a magyar művelődésben és történetben” címmel. Végül kegyeletes aktus következett: a jelenlévők Sajnovics szülőházához vonultak, és meghallgatva Kálmán Béla professzor szép emlékbeszédét, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a székesfehérvári járás képviselői megkoszorúzták a szülőház falán lévő emléktáblát.

5. A Sajnovics-emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion külföldi és hazai résztvevői azzal a jóérzéssel távozhattak a vendégszerető és rendkívül vonzó városból, Székesfehérvárról, hogy mind a Sajnovics Jánosra való emlékezés, mind a tudománytörténeti tanácskozás, mind a fehér asztal melletti beszélgetés, mind pedig a várossal és környékével való ismerkedés nagyon gyümölcsöző és mindenki számára kellemes hatású volt. Szeretnénk remélni, hogy a korábbi nyelvészkongresszusokhoz, konferenciákhoz hasonlóan – amelyeken egy-egy nyelvészeti diszciplína alapvető kérdéseit tárgyaltuk meg – ez a találkozó is nemzeti értékeinknek még jobb megbecsülésére serkent, és tovább segíti a magyar nyelvtudomány-történetet az intenzívebb kibontakozás és fejlődés útján.

Magyar Nyelv 66 [1970]: 504–506.

AURÉLIEN SAUVAGEOT-RA EMLÉKEZÜNK

Gyásza van a magyar nyelvtudománynak és különösképpen a hungarológiának: 1988. december 5-én a dél-franciaországi Aix-en-Provence-ban 91 éves korában elhunyt Aurélien Sauvageot professzor, a külföldi magyarságtudománynak egyik legnagyobb és szinte az utolsó pillanatig tevékenykedő alakja.

Miután az utóbbi másfél évtizedben örvendetesen megnőtt csaknem az egész világon a hungarológiát oktató egyetemek és főiskolák száma, és – ugyancsak örvendetesen – új hungarológiai központok, közösségek jöttek létre, ismét felvetődött a kérdés: mit kell hungarológián érteni? Azt szinte mindenki elfogadja, hogy a korábbi „nyelvi-irodalmi” modellt szélesíteni kell, de hogy meddig, mely tudományágakkal bezárólag és hogyan, milyen módszerrel stb., abban már nagyon eltérőek a nézetek. Egy viszont tagadhatatlan: Aurélien Sauvageot már a húszas-harmincas évektől a tágabb értelemben vett hungarológiát képviselte és művelte, mégpedig kivételes képességekkel, kivételes tenni akarással és hasonló eredményességgel. Ilyenformán a „hungarológus” mintaképének tekinthetjük.

Sauvageot professzor immár egy hosszú és teljes élettel igazolta azt, amit 1964-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem ünnepi közgyűlésén díszdoktorrá avatása alkalmából mondott: „Most, hogy ennyi esztendő fizikai, bár korántsem érzelmi távolléte után ismét Önök között vagyok, újra áthat a magyar kultúra egész vonzóereje, és újra elfog az elégedettség jóleső érzése is: íme nem volt haszontalan, hogy amint számomra adatott, egész pályámat a kultúrának szentelhettem.” (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője 1963/1964. 57–58.) Hogy mindez megadatott számára, azt nem kismértékben emberi, tudósi és oktatói képességei, sajátos vonásai tették lehetővé: a más, köztük mindenekelőtt a finnugor nyelvek és kultúrák iránti vonzódása; szenvedélyes tudományoszeretet; kiemelkedő problémalátás és –érzékenység; erős kritikai érzék és kritizáló hajlam; ötletesség, mindig újra törekvés; az elméletek, az általános nyelvészet iránti érdeklődés és ugyanakkor a gyakorlatnak, a nyelvhasználat vizsgálatának az előtérbe helyezése; az életnek – a nyelvi életnek is – a maga teljességében, bonyolultságában való szemlélete; nem mindennapi irodalmi és stílusérzék.

Továbbá Aurélien Sauvageot életútja is úgy alakult – vagy talán inkább ő maga úgy alakította –, hogy a hungarológiánál maradván egy életen át foglalkozhatott a magyar nyelvvel, irodalommal, történelemmel, a széles értelemben vett magyar kultúrával. Az Ecole Normale Supérieure elvégzése után 1923-ban fiatal tanárként Magyarországra jön, s ettől kezdve nyolc éven át a hallgatók százait tanítja a francia nyelv és kultúra ismeretére az Eötvös Kollégiumban és a Bölcsészettudományi Karon. Közben azonban egyrészt a Párizsban, majd Stockholmban, Uppsalában és Helsinkiben – Antoine Meillet biztatására – megkezdett finnugor nyelvészeti tanulmányait folytatja, másrészt tudatos készüléssel kitűnően megtanul magyarul. Hogy mit kapott Magyarországtól, a magyar nyelvészeketől, arra így emlékezett vissza említett beszédében: „Életem végéig nagy szerencsének fogom tekinteni azt, hogy olyan emberek tanításaiból okulhattam, mint Gombocz Zoltán, Szinnyi József, Munkácsi Bernát, Melich János és annyian mások, nem is szólva azokról, akiknek ma is folyó munkássága eligazít. Hadd szóljak régi barátomról, Pais Dezsőről, hadd említsem Bárczi Géza, Kálmán Béla, Lakó György, Fokos Dávid, Beke Ödön professzorok nevét, és persze Németh Gyulát, Sebetyén-Németh Irént, Ligeti Lajost – és annyi-annyi más tudósról is szólhatnék,

akiket sajnos nem tudok most mind felsorolni, de akikre annyit gondoltam az elmúlt évek során. Mert el sem tudom számlálni, hány gondolatom köszönhető az ő ráhatásuknak.” (I. h. 57.) 1931-ben, hazatérte után az Ecole des Langues Orientales-on újonnan felállított finnugor tanszékre, amelynek a feladata a magyar, a finn és az észt nyelv oktatása lett, őt nevezték ki professzornak. Harminchat éven át, 1967-ig adott itt elő nyelvünkről, irodalmunkról, kultúránkról, közben szoros kapcsolatot tartva fenn a magyarországi tudományossággal, a magyar szellemi élettel és folytatva korábbi magyar nyelvészeti és egyéb, a hungarológia körébe vágó munkásságát. Ez utóbbi nem szakadt meg nyugalomba vonulása után sem, szinte mindaddig, míg a halál ki nem ütötte kezéből a tollat.

Mi mutatja azt, hogy Aurélien Sauvageot a szélesebb értelemben vett hungarológiát művelte?

Sauvageot professzor elsősorban természetesen nyelvész volt. Három könyvben mutatta be – sajátos műfajt is teremtve – nyelvünk sajátosságait, illetőleg történetét, beleértve a mai, sőt a jövő nyelvhasználat kérdéseit is (*Esquisse de la langue hongroise*. Paris, 1951. 338 l.; *Premier livre de hongrois*. Paris, 1965. 322 l.; *L’édification de la langue hongroise*. Paris, 1971. 424 l.). Ezekben és valamennyi munkájában elsősorban azt tartja szem előtt, hogy a nyelv elválaszthatatlan a gondolkodástól, a társadalomtól, a nyelvet beszélő nép életétől, továbbá középpontba helyezi a nyelvi struktúrákat, és mindig vizsgálja a nyelvi funkciókat. E munkák jelentősége nemcsak abban van, hogy világnyelven ad tájékoztatást nyelvünkről, hanem abban is, hogy önálló, nemegyszer meglepetést keltő meglátásaival, ötleteivel új irányba viszi a kutatásokat, vagy újragondoltatja a korábbi megállapításokat. – 1932-ben kiadja nagy Francia–magyar és 1937-ben Magyar–francia szótárát, amely a két nyelv korabeli szó- és kifejezőkészletének valóságos tárháza. Ezek megszerkesztésében olyan kiváló nyelv- és stílusértő tudósok voltak segítségére, mint Balassa József és Benedek Marcell. Hogy milyen magas igényt támasztottak saját munkájukkal szemben, arra találóan utal Sauvageot egyik megjegyzése: „Gyakran órákon keresztül mérlegeltük hármasban újra meg újra egy-egy jelentését, még a legfinomabb árnyalatot is. És hányszor fordultunk felvilágosításért mindenfajta szakemberhez, magyarokhoz és franciákhoz egyaránt.” – 1924-től kezdve számos magyar tárgyú dolgozatot jelentetett meg a Magyar Nyelvben, a Magyar Nyelvőrben és az *Etudes Finno-Ougriennes*-ben, továbbá nem magyar tárgyú, finnugor vagy általános nyelvészeti témájú munkáiban is gyakran hivatkozik magyar nyelvi jelenségekre és idéz magyar példákat. Bámulatra méltó, ahogyan Párizsból, majd Aix-en-Provence-ból is figyelemmel kíséri a magyarországi társadalomtudományok, mindenekelőtt a nyelvészet és az irodalomtudomány eredményeit. Ismertet minden megkapott új könyvet, folyóiratot – hivatalosan és baráti körben is állandóan szorgalmazta, kérte ezek megküldését –, mégpedig a *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* és az *Etudes Finno-Ougriennes* hasábjain, mindig – részben saját szempontú – kritika alá vetve őket.

Sauvageot professzor érdeklődési körében fontos helyet foglalt el az irodalom. Magyarországi tartózkodása alatt megismerkedett Móriczcal, Babitscsal, Kosztolányival, Illyés Gyulával és másokkal. Nagyon is érthető, hogy az általa becsült magyar irodalmat be akarja mutatni a franciáknak, a világnak. Lefordítja – nagy

filológiai pontossággal és műgonddal – Jókainak „A köszívű ember fiai”, Babitsnak a „Timár Virgil fia” és Veres Péternek a „Próbatétel” című regényét. Ezenkívül tanulmányt ír az Ady-fordítások és előszót Illyés Gyula „Puszták népe” című szociográfiájának a francia nyelvű kiadása elé, s „Nouvelles hongroises” címen antológiát állít össze XIX–XX. századi irodalmunkról.

Természetesen Sauvageot professzort érdekelte Magyarország története, a magyar nép életének korábbi és XX. századi alakulása is. Hazatérte után már 1937-ben „Découverte de la Hongrie” (Paris, 244 l.) című munkájában képet fest a francia olvasóknak a korabeli Magyarországról, színesen, külön kitérve a szellemi és mindennapi életre, valamint „az egyén sorsára”, de feltárva valamennyi társadalmi és egyéb problémáit is.

A hungarológia körébe az is beletartozik, hogy Sauvageot professzor előadások hosszú sorában jellemezte a magyar nyelvet, irodalmat és kultúrát a francia közönségnek, illetve – korábban – a Nyugat hasábjain egymás után mutatta be a francia irodalom egy-egy kiemelkedő alakját.

És hogy mennyire aktív volt nyugdíjasként, a kilencven év felé közeledvén is, azt egyértelműen bizonyítja, hogy az általa elindított Etudes Finno-Ougriennes című nemzetközi finnugristikai évkönyvben 1970-től 1987-vel bezárólag több mint húsz dolgozatot és mintegy tíz recenziót jelentetett meg. És ezeknek csaknem a fele magyar tárgyú. Írt többek között a magyar zárt *ĕ*-ről (VI–VII, 88–98), igeragozásunk eredetéről (XII, 131–149), a tárgyas ragozás használatáról (XVI, 135–150), továbbá Füst Milánról (VI–VII, 142–143) és Kassák Lajosról (uo. 144–148). Aztán megható módon vesz végső búcsút kedves magyar barátaitól: Pais Dezsőtől (X, 277–280), Bárczi Gézától (XII, 250–259) és Pődör Lászlótól (XX, 267–269). Ezenkívül recenziót tesz közé László Gyulának (VI–VII, 277–279), Kiefer Ferencnek (IX, 187–194) és Zsilka Jánosnak (IX, 194–197) egy-egy könyvéről. Végül pedig közli memoárjának minket, magyarokat közelről érintő 1946-os részletét (XX, 289–292).

Aurélien Sauvageot nem mindennapi életműve fennmarad, és – örömünkre – folytatódik, éppen napjainkban.

Magyar Nyelv 85 [1989]: 505–507.

LŐRINCZE LAJOSRA EMLÉKEZVE

1. Elment hát örökre Lőrincze Lajos, a szélesebb értelemben vett magyar nyelvűművelésnek – eddig szinte példa nélküli – meghatározó alakja. 1985-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság november 26-i ülésén Benkő Loránd még a hetvenéves jó barátunk fiatalos habitusát, szinte kisfiús alkatát, fürge mozgását, szellemi frissességét, derűs világnézetét és kedves közvetlenségét emlegette (Magyar Nyelv 1986: 498). A kilencvenes évek elejétől azonban a betegség fokozatosan elhatalmasodott rajta, kórházba került, és bár szellemi erejét mindvégig megtartotta, s egymás után küldte továbbra is tanulságos üzeneteit, írásait a kórházból (l. Édes Anyanyelvünk 1992. 3. sz. 6; uo. 4. sz. 1; uo. 1993. 1. sz. 1.), 1993 októberében – az

itthoni, a szomszédos országokbeli és a világban szétszórt magyarság meghatott gyászától kísérve – már a koporsóját álltuk körül a Farkasréti temetőben.

2. Ha Lőrincze Lajos életének, életművének a lényegét akarnánk röviden összefoglalni, az ő szavaival két dologra utalhatunk: „...»a nyelvben, népben való utazás« szinte állandó lételelememmé vált, fiatal éveimtől kezdve” (Megnől az ember szíve. Veszprém, 1993. 174. vö. Nyelvőrségen c. könyve – Bp., 1968. – második fejezetének címevel: Nyelvjárási utazások) és „... a nyelv, a nyelvi kifejezések szépsége, öröme és ...ereje végigkísért egész életemen” (ezt 1990-ben A kollégium és a magyar nyelv c. kedves visszaemlékezésében írja, l. Megnől az ember szíve 69). Vagyis: a nép és a nyelv érdekében való fáradozás („utazás”), valamint a nyelv szépségének, örömeinek és erejének az érzése, továbbá ösztönző hatása töltötte ki az életét. És hadd tegyem hozzá teljes felelősséggel: meggyőződésem szerint olyan eredményességgel, olyan biztonsággal senki se tudta volna „végigvezényelni” az elmúlt csaknem fél évszázadnak – és milyen időknek! – a nyelv művelő küzdelmeit, tevékenységét, mint Lőrincze Lajos.

3. A nagy kérdés: mi magyarázza mindezt? Mielőtt megkísérlem a választ, röviden ki kell térnem arra, egyáltalán mi jogosít fel a válaszadásra, hisz a nyelv művelés nem tartozik főbb szakterületeim közé, és nem voltam Lőrincze Lajos szűkebb baráti körének a tagja sem. Hadd utaljak viszont a következőkre. Elsősorban az irodalmi nyelv (nyelvi sztenderd) vizsgálatára, valamint a stilisztika mégiscsak elvitt a nyelv művelés felé (a hetvenes, nyolcvanas években mintegy tíz éven át hetenként jelentkeztem például a Rádióban Nyelvünkről néhány percben c. kis előadásaimmal). Aztán a negyvenes évek vége felétől közvetlenül részt veszek a magyar nyelv tudomány sokféle mutató életében. Ennek megfelelően többféle módon gyakran kerültem közvetlen kapcsolatba Lőrincze Lajossal is. Így emlékezetemben mostanában okkal felmerülő „találkozásaink” talán rávilágítanak nemcsak kapcsolatunk milyenségére, hanem Lőrincze egész habitusára is.

Először talán 1947-ben találkoztunk Debrecenben a Bárczi Géza vezette nyelvészeti tanszéken. Mint harmadéves hallgató (és egyben díjtalan gyakornok) részt vettem Lőrinczének a nyelv művelés elméleti hátterét és gyakorlatát megvilágító előadásán. Őt magát rokonszenvesnek, előadását érdekesnek, előadói stílusát vonzónak találtam. – Aztán 1948 őszétől – mivel az egyetemen minden állást zároltak – elmentem tanítani a Közgazdasági Gimnáziumba. A nyelvjárással való foglalkozást persze nem hagytam abba, így egy alkalommal arra buzdított Lőrincze, hogy – bár éppen nem volt üres állás – adjam be jelentkezésemet az akkor szervezett Nyelv tudományi Intézetbe. Ezt meg is tettem, és valójában ennek az iratnak az alapján neveztek ki az 1951-ben Budapesten létrehozott Idegen Nyelvek Főiskolája magyar tanszékének a vezetőjévé. – A hetvenes években lehetett (1955-től az ELTE tanára vagyok), hogy Szegedről valamilyen konferenciáról együtt jöttünk autón Pestre, és valahogy népdalok dúdolásába fogtunk. Majd emlékezetem szerint Lajos javaslatára „áténekeltek” ezeréves történelmünket. Elkezdtük a Boldogasszony anyánkkal, folytattuk a Szenczi-zsoltárokkal, majd a Balassi-versek, a kuruc dalok, illetve Csokonai megzenésített strófái következtek. Ezután jöttek a 48-as dalok, Petőfi- és Arany-versek, majd az első világháborús énekek és summás dalok. Lajos olyan szívvel-lélekkel és olyan finoman énekelte, hogy máig sem tudtam elfelejteni. – A hatvanas és a hetvenes években együtt

vettünk részt minden tavasszal a József Attiláról elnevezett gimnáziumok (Budapest, Makó, Monor, Kunszentmárton stb.) József Attila-szavalóversenyein. Nagyon sok verset tudott könyv nélkül, de mindig nézte a szöveget saját, kis alakú, bibliapapíros – igen gusztusos – könyvecskéjében, majd a gyerekek szereplése után felidézve egy-egy sort elgyönyörködött bennük. – Eszembe jut aztán, hogy amikor a hetvenes években a későbbi Nyelvművelő Kézikönyvet terveztük néhányan (én később más elfoglaltságom miatt nem tudtam részt venni a kidolgozásában), és a próbacikkeket írtuk, Lőrincze tanár úr a Magyar stilisztika útja c. munkám stilisztikai kislexikonának a feldolgozásmódját ajánlotta nagyon kedvesen követendőként. – Aztán kórházba vonulása előtt minden hónap első hétfőjén este eljött feleségével a kruzsokba, a nyelvészek több mint százéves asztaltársaságának az összejövetelére, és jó kedvvel idézte fel korábbi nyelvjárásgyűjtő és egyéb élményeit, miközben csipegette a kiválasztott ételt, vagy almát kért, és jellegzetes bicskájával szépen, egyenlő kis szeletekre vágva elfogyasztotta. – Végül: a kórházban többször meglátogatva, csodálkozva tapasztaltam, hogy minden érdekelte, akkor is, amikor már nehezebbre esett az annyira kedves beszéd...

4. Hol van tehát a magyarázat a korábban feltett kérdésre? Úgy gondolom a következőkben.

a) Lőrincze Lajos kiváló szakemberré, sokoldalú nyelvészé vált. Járatos volt a nyelvtörténetben, de otthonosan mozgott a mai nyelvet vizsgáló diszciplínákban is. Mindenekelőtt Pais Dezső hatására jól elsajátította a filológus módszert: adatokra, biztos adatokra építeni; a tudománytörténeti előzményeket felderíteni és mérlegre tenni; a legapróbb részletkérdéseknek is utánajárni; és világos okfejtéssel levonni a következtetéseket.

A falukutató mozgalomba bekapcsolódva, Gyórfy Istvánt követve nyelvjáráskutatással és a nevek vizsgálatával indult el a tudományos pályán (Földrajzi neveink élete 1947.; Magyar nyelvjárási bibliográfia 1951., Benkő Loránddal; stb.), hogy aztán jelentős részt vállalva a nyelvátlasz munkálataiban, megírja A Magyar Nyelvátlasz anyaggyűjtésének módszere c. alapvető tanulmányát (1955.).

b) A nyelvművelést addig nem tapasztalt magas szintre emelte. A Nyelv és élet (1953.), a Nyelvőrségen (1968.), az Emberközpontú nyelvművelés (1980) és a Nyelvművelő Kézikönyv (I. 1980., II. 1985.) általa írt – elvi – cikkei – hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem – azt bizonyítják, hogy szerzőjük megőrizte a korábbi nyelvművelésből azt, ami értékes volt benne, de elhagyta – röviden szólva – a merev szemléletet. Ehelyett ember-, illetve nyelvhasználat-központúvá tette: „... a nyelvi jelenségeket a nyelvet beszélő ember, a társadalom érdeke, célja szempontjából nézzük; a társadalmi hasznosság, felhasználhatóság dönt a helyes és helytelen, a jó és rossz kérdésében...” (Csak zárójelben utalok rá, hogy többször szinte a mai, ún. szociolingvisztika szempontjait érvényesíti fejtegetéseiben; l. pl. Megnől az ember szíve 68–71, 175.) De természetesen a hagyomány, a norma és az esztétikus lehetséges érvényesítéséről sem mondott le soha.

c) Ideszámíthatjuk még a már említett világos okfejtését, a dunántúli regionális köznyelv ízeit is magán viselő, feltétlen vonzó stílusát.

Sietek azonban megjegyezni, hogy a felsorolt három tulajdonsággal – ha nem is teljesen hasonló módon – más kortárs nyelvészek is dicsekedhettek. Tehát máshol kell

keresünk a „punctum saliens”-t, a legfőbb magyarázatot. Ezt én Lőrincze sajátos egyéniségében vélem megtalálni, ami természetesen nyelvművelő tevékenységében is éreztette hatását, sőt talán éppen meghatározó volt.

Ennek az egyéniségnek milyen – a jelen esetben különösen fontos – vonásait emelhetjük ki: látja az anyanyelvnek a közlésen túlmutató szerepét, a múlt megőrzése, a nemzeti tudat biztosítása; a legfőbb cél Lőrincze szerint: az anyanyelvet (amely „végtelen, beláthatatlan, mint egy tenger”: Megnől az ember szíve 12) kifejezővé, széppé tenni; a szépirodalom feladatát is a példaadásban jelöli meg (nagyon találóan jellemzi például – ha röviden is – Arany, Jókai, Tamási, Áprily, Illyés, Csoóri, Kányádi és mások stílusát; egyébként ő maga is írt színdarabokat); a (nyelvi) divatnak sose hódolt, a durvaságot, az utcaiságot megvetette; felettébb értett a különböző rendű és rangú emberek nyelvén, továbbá a legmagasabb szintre emelte a nyelvtudományi esszé műfaját; nem ismert fáradságot, ha az anyanyelv ügyéről volt szó: készséggel vállalta az utazás nehézségeit, akár a bácskai Adán, a Szarvas Gábor-napokon, akár Amerikában New Brunswickban valamilyen összejöveteleket kellett megjelennie.

És még közvetlenebbül járult hozzá Lőrincze vezető nyelvművelő szerepének az elismeréséhez az a körülmény, hogy megértő bölcsességgel, józan körültekintéssel ítélte meg a nyelvi-stiláris jelenségeket, azoknak inkább az értékét emelte ki (némelyek mondták is, Lőrinczére az jellemző, hogy „így is jó, úgy is jó”). Továbbá nemcsak a nyelvi jelenségekkel kapcsolatban tanúsított türelmet, hanem a más nézetet vallók irányába is.

Ilyenformán írásai, előadásai, az Édes Anyanyelvünk rádiós öt percei, valamint az öt követők munkássága addig soha nem tapasztalt népszerűséget szereztek a nyelvművelésnek. Nem csoda hát, hogy a Lőrincze neve fogalommal vált: „Lőrinczézni” azt jelenti, hogy valamilyen formában nyelvhelyességi kérdéssel foglalkozni. És érdemes idézni Lőrincze saját elbeszélését, amely szerint őt magát azonosították az „Édes Anyanyelvünk”-kel: Csordás Gábor református lelkész egy alkalommal New Yorkban a szószékről köszöntötte, majd az istentisztelet végén egy fiatalasszony odalépett hozzá: „Milyen nevet mondott nagytiszteletű úr? Megmondtam, ki vagyok, mire ő könnyes szemmel így szól: »Az édes anyanyelvünk!«” (Megnől az ember szíve 178–179).

5. Szólnunk illik még ebben a mégis szomorú visszaemlékezésben arról is, hogyan formálódott, hogyan alakult ki ez a nem mindennapi egyéniség. Ezúttal három – feltétlenül döntő – tényezőt emelek ki: Szentgált, a szülőfalut; a pápai református kollégiumot, a felnevelő iskolát; és a Bibliát, a Károli-bibliát, amely mondanivalójával és páratlanul szép nyelvvel végigkísérte Lőrincze Lajos életét.

Valójában a Megnől az ember szíve c. gondos összeállításnak a két első fejezetét: a Hazamegyek a falumba és az Áldott legyen a láng... címűt, pontosabban azok 17 korábbi Lőrincze-írását ideiktathatnám. Most azonban csak néhány gondolat felvetésére – és valamelyes igazolására – van mód.

a) „Mostanában... gyakori emlékeket idézve egyre többször gondolok rá – írja Lőrincze 1974-ben –, hogy szülőfalum nemcsak az élet kezdő iskolája, hanem nyelvészeti iskola is volt számomra” (15). Aztán otthoni tréfás, beugrató kérdéseket sorol fel, majd gyermekkorának kedves állatairól (a cinegéről, a tüskésdisznóról) és a virágairól (a nyakaszegettről, a vadszelencéről, a pipitérről) beszél. Már 1941-ben, Vas

Lajos írói álnéven így értekezik Szentgál múltjáról: „Akkoriban történt ez, amikor még közös volt a szentgáli erdő. Sokezer hold erdő volt, szép cserések, meg tölösök, hatalmas bikfák, gyertyánok, jáborfák, szifák. Az egész környék idejárt tüzelőért, szerszámfáért meg épületfáért. Dolgoztak az ácsok, meg az esztergályosok a Fölső erdőn, az Ácsfaragásnál, meg az Esztergákútnál. A vellahordó úton meg hordták a különlegesen finom szerszámfát, kit Bakonybélbe, kit meg Városlődre. Sok pénz bejött abból, de csak az »uramiél«-nak, mert a szegény embert becsukták, ha fát adott el.” (59.) Később, amikor nyelvjárásgyűjtés céljából „faggatta” a rokonságot, az ismerősöket, bizony – mint magam is gyakran tapasztaltam – nemigen látták annak az értelmét. „Mint Gulyás Mihály bácsi sem – írja 1985-ben –, akivel sok jó beszélgetésem volt a régi pásztoréletről meg a régi világról. Egy ilyen beszélgetés, kérdezősködés szünetében ezzel fordult hozzám Mihály bácsi: Hát, szóval, most te ilyesmivel foglalkozol? – Igen. – Ez a foglalkozásod? – Ez. – Aztán... ezért fizetést is kapsz? – Igen, feleltem némi büntudattal, hogy ilyen kapa-kasza kerülős lettem. – Nem baj, mondta Mihály bácsi jóságos megértéssel. Nem vagyunk egyformák. *Az ujjunk se egyforma.*” (176.)

b) Számomra – mint a református egyetem felállításáról tárgyaló vitában is elmondtam a múlt évben – igenis van református szellemiség (röviden: hit Istenben, az emberben, a munkában stb.; tisztesség; szorgalom; mások megbecsülése; a múlt tisztelete; stb.). Valahogy ezt igazolja Lőrincze Lajos Pápával kapcsolatos írásainak minden sora. „Életem gazdagító, életpályámra felkészítő iskola volt a pápai református kollégium, amelyben gimnáziumi éveimet töltöttem” – írja a Kollégium és a magyar nyelv c. szívdertő visszaemlékezésében (67). Aztán így folytatja: „Én ezeket a gondokat – hogy ti. falun másképp beszélnek mint a városban – már az elemiben elintéztam: nagyjából tudtam, mi a különbség a »parasztos« meg az »uras« beszéd között, hogy az iskolában, ha leckét mondanak, nincs *tik, zsiba, borgyu*, hanem *tyuk* (az *u* rövid maradt!), *liba* és *borjú*... Mindezt tudomásul vettem, s az újat, s mi otthoni beszédünktől eltérőt úgy tanultam meg, hogy a régit nem feledtem el, és nem is kellett miatta szégyenkezni. Sem szentgáli tanítóim, sem pápai tanárain előtt. Mert mind a két helyen türelemmel, bölcs megértéssel vették tudomásul nyelvi adottságaimat.” (68.) És még egy idézet: „Ez a szellem, ez a nyitottság magyarázza, hogy az iskola hagyományörző légkörében szépen megfér egymás mellett a hagyományos és a modern... Az új dolgokat az ifjúsági egyesületek közvetítésével kaptuk, elsősorban önképzőkörünkben, a Petőfi és Jókai Képzőtársaságban. Egy kis fáziskéséssel ezen keresztül szinte minden elérkezett hozzánk, ami az országban szellemi téren történt.” (74.)

c) Hogy mit jelentett Lőrincze Lajos számára a Biblia, arról így vall: „Magyar nyelvismeretem egyre élénkebben csörgedező patakja máshonnan is kapott táplálékot, nem messze Arany és a népnyelv forrásvidékétől, a Bibliából... nem is annyira a hittanórák bibliaolvasása hagyott bennem maradandó emléket, hanem azok a 8–10 percek, amelyeket a latinórákból loptunk el, Szabadi tanár úr segítségével, s olvastuk – mint egy folytatásos regényt – az Apostolok cselekedeteit. S természetesen megbeszéltük, megvitattuk a soron levő fejezetet. Tartalmában is, nyelvében is. Megjegyeztük a régies szavakat, s mi beszédünktől eltérő igeragozást, szórendet; s hamarosan megbarátkoztunk ezzel a kissé ünnepi, helyenként szokatlanságával is

tiszteletet parancsoló, régi idők hangulatát árasztó-idéző, erőt sugárzó, szép magyar nyelvvel. En olyan mértékben, hogy ma is igen gyakran utalok rá, ha egy-egy nyelvi forma eredetiségét, régi voltát kell bizonyítani.” (73–74.) Aztán Találkozásom a Bibliával c., Confessio-beli cikkét így fejezi be: „Számomra nyelvi bravúr, költészet, esztétikai öröm is a Biblia igen sok mondata, helye, részlete. A szeretet himnuszát például (a korintusi levélben) örök értékű költői alkotásként is olvasom, idézem. A *sebesen zúgó szélnek zendülése* pedig – az *s, sz, z* hangok surrogása, zúgása, zengése folytán – mindig felidézi bennem, szinte hallhatóan, a pünkösdi csodát.” (83.)

6. Így lett része Lőrincze Lajos és munkássága nyelvszemléletünknek – és egy kicsit erkölcsi világunknak is. Jeremiás próféta szava – amely alapigeként hangzott el a pápai kollégium 450 éves jubileumi ünnepségén 1981-ben és amellyel ő is zárta már idézett tanulmányát (A kollégium és a magyar nyelv) – erkölcsi parancs lehet a mi számunkra is: „Álljatok az utakra és nézzetek szét, és kérdezősködjete a régi ösvények felől. Melyik a jó út, és azon járjatok, hogy nyugodalmat találjatok a ti lelketekben.” (77.)

Confessio 1994. 1. sz. 62–66.

GERGELY JÁNOSRA EMLÉKEZVE

1996. szeptember hetedikén párizsi otthonában elhunyt Gergely János, a L'Institut National des Langues et Civilisations Orientales nyugalmazott professzora, zenetudós és zeneszerző, az Association pour le Développement des Etudes Finno-Ougriennes tiszteletbeli elnöke és mindenekelőtt: a magyar nyelvnek és kultúrájának egy életen át lelkes franciaországi terjesztője. Még nyolc évvel ezelőtt – mondhatnánk – nyelvtudomány-történeti tanulmányában „Pais Dezső és párizsi hívei” címen emlékezett meg Pais professzorral való 1930-as első találkozásáról – amikor a pesti egyetemen mint magyar–francia szakos tanárjelölt részt vett Pais professzor akkori leíró nyelvtani óráin –, illetve negyven év múltán a kruzsokebeli együttlétről, amikor meg közösen idézték fel Aurélien Sauvageot emlékét, aki Pais Dezsőt „grand sorcier”-nak és „grand sourcier”-nak, vagyis „nagy sámán”-nak és „nagy forráskutató”-nak nevezte (MNy. 1988: 110–114). Aztán a nyáron, az augusztusi Kruzsokeban még terveiről beszélt – hogy folytatja Bartók-kutatásait, tanulmányt ír Kossuth dunai konföderációs elképzeléseiről – ... és rá alig egy hónap múlva jött a megmásíthatatlan szomorú hír: Gergely János nincs többé...

Gergely János – Aurélien Sauvageot mellett és az ő halála után mintegy az örökét folytatva – egész pályáját a magyar zenének, a magyar nyelvnek, a magyar kultúrájának szentelte. Mint írja (MNy. 1988: 111), a harmincas években Párizsba vetődött, és ott is telepedett meg. 1938-tól 21 éven át az ottani Magyar Intézetnek volt a munkatársa. Közben az 1949/1950-es tanév közepétől – 18 éven át Sauvageot professzor mellett – a Keleti Nyelvek Főiskoláján töltötte be a magyar lektor szerepét. Máig és – reméljük – a jövőre is kiható fontos esemény az Association pour le Développement des Etudes Finno-Ougriennes 1961-es megalapítása és 1963-ban az Etudes Finno-Ougriennes

évkönyv megindítása. Mindkettőben alapítóként és Sauvageot oldalán vett részt, továbbá hozzátehetjük: mindig szívügye volt ez a nemzetközi egyesület és a finnugor tanulmányokat tartalmazó lapnak a léte, valamint felvirágoztatásuk.

Gergely János munkásságát számba véve, először szóljunk a tanárról. A nyelv zenei oldalára különösen sokat adva, igen jó pedagógiai érzékkel nevelte az egyetemi hallgatók nemzedékeit a magyar nyelv, a magyar irodalom, a történelem, a zene és a néprajz, vagyis a magyar kultúra megismerésére, továbbá szeretetére. Ami a kutató és tudós Gergely Jánost illeti, elsősorban muzsikusnak mondta magát. Három könyve jelent meg Bartókról („Béla Bartók vivant. Souvenirs, études et témoignages”; – „Conscience musicale ou conscience humaine? Vie, oeuvre et héritage spirituel de Béla Bartók”, Jean Viguével együtt; – „Béla Bartók Éléments d’un autoportrait”) mindegyik a „Bibliothèque Finno-Ougriennes” sorozatban. Ezenkívül csaknem tíz tanulmánya, illetve csaknem 20 recenziója látott napvilágot az Etudes Finno-Ougriennes egyes évfolyamaiban, elsősorban a magyar zeneszerzőkről, a magyar népzeneről, illetve magyar tudósok idevágó munkáiról.

A magyar nyelvtudományon belül mindenekelőtt a szupraszegmentális eszközök vizsgálata és a kétnyelvűség problematikája érdekelte. Kongresszusainkon általában jelen volt, és a jelzett témakörből adott elő (l. pl. Beszéddallam és hanglejtés: A magyar nyelv grammatikája. NytudÉrt. 104. sz. 345–350; Megfigyelések a Franciaországban élő magyarok magyar beszédéről: MNy. 1970: 367–373). Tanulmányt jelentetett meg továbbá Kassákról (EFO. 6–7: 73–91), Kosztolányiról (EFO. 20: 159–177), illetve kiadta egy kanadai magyar kivándorlónak a verses elbeszélését század eleji kivándorlásának és meglepedésének a körülményeiről (Un chant épique de la prairie. A Bibliothèque Finno-Ougriennes sorozatban). És említhetnénk még néprajzi, művelődéstörténeti stb. dolgozatait.

Azzal búcsúzunk Gergely Jánostól, kultúránk franciaországi „követőtől”, a kedves kollégától és a hűséges baráttól, hogy emlékét kegyelettel megőrizzük.

Magyar Nyelv 93 [1997]: 250–251.

IX. NYELVÉSZEK KÖSZÖNTÉSE SZÜLETÉSI ÉVFORDULÓJUKON

PROHÁSZKA JÁNOS HETVENÉVES

Prohászka János, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja február másodikán töltötte be hetvenedik életévét. Meleg szeretettel és jóleső érzéssel emlékezünk meg róla ebből az alkalomból; meleg szeretettel, amely nyelvünk szerény, de áldozatos munkása felé irányul, s jóleső érzéssel, mert az ő élete, munkássága azt példázza, hogy a törhetetlen fáradozás mindig meghozza a maga gyümölcsét, s hogy a félreállítatás ellenére is érdemes küzdeni nyelvünkért.

Sok szenvedés jut osztályrészül már a szülői házban, s később is. Talán nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy ezért a szenvedésért a nyelvünk iránti szeretet és a nyelvtudomány érdekében kifejtett munka kárpótolja. A magyar nyelvhez való kezdeti vonzódását csak fokozzák kiváló gimnáziumi tanárai: Schmidt József és Balassa József, majd az egyetemen kedves professzora Simonyi Zsigmond. Egyetemi hallgató korában mint az ő „famulusa” hamar megismerkedik a Magyar Nyelvőrnek még a szerkesztési kérdéseivel is, s már ekkor elszegődik egy életre a Nyelvőr munkatársának. Simonyi állandó segítő keze, a szemináriumi könyvtárosság, továbbá az a körülmény, hogy – szintén Simonyi révén – Ernst Lewy nyelvmestere lesz, akivel később is levelezésben áll, s végül az, hogy az egyetem elvégeztével Babits Mihály után kerül a fogarasi gimnáziumba, mind-mind még inkább odaköti a nyelvtudományhoz. De hiába az egyetemi években s ifjú korában gondosan összegyűjtött és rendszerezett anyag, hiába a felkészültség, az akkori viszonyok következtében elveszti tanári állását. Ettől kezdve nagyon nehéz és mozgalmas az élete, de erős akarata, vas szervezete segítségével megküzd minden bajjal; végül is becsületes munkájának eredményeként egy szakegyesületnél talál titkári elfoglaltságot. Ilyen körülmények között természetesen többször kénytelen elszakadni a közvetlen tudományos munkától, de azért egy-egy ünnepi alkalommal – például emlékkönyv megjelenésekor – csak szakít időt az írásra, és közben is állandóan gyűjti a nyelvi anyagot, amelyet aztán későbbi munkáiban használ fel. A kényszerszünetek ellenére is számos tanulmány, cikk, ismertetés, megemlékezés stb. tanúskodik nyelvtudományi munkásságának eredményességéről. Ennek elismeréséül nyerte el 1952-ben a kandidátusi fokozatot. Akaratereje ma is töretlen, s a régihez hasonló odaadással figyel, vizsgálja nyelvünk jelenségeit.

Prohászka János négy évtizedes munkásságából ezúttal csak legsajátosabb érdeklődési területeinek a rövid bemutatására szorítkozhatunk. Croce nyelvésztétikai módszerét követve írja meg első hosszabb tanulmányát – amely egyúttal doktori értekezés is – „Petőfi költői nyelvének fősajátságai” címen (NyF. 58. sz.). Világosan látva e módszer előnyeit és hibáit, igen tanulságos módon keresi Petőfi költészetében a rá jellemző erő, nyugtalanság, természetesség és egyszerűség nyelvi megfelelőit. Úgy

gondoljuk, hogy az új szempontú, önálló nyelvtudományi diszciplínaként fellépő stilisztika eredménnyel használhatná fel a régebbi, idevágó tanulmányokat, többek közt ezt is. A stilisztikai jelenségek vizsgálata kedvenc témája marad a továbbiakban is. Mintegy az új stilisztika útját egyengetik a következő cikkei: A nyomósított jelzők stilisztikai szerepe a népmesékben (Nyr. LXXI, 81–85); A nagyítás és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben (Nyr. LXXVII, 196–208); Névszóul használt igealakok szerepe a stílusban (Nyr. LXXIX, 190–194); stb.; eredményes vitát indít el az archaizálásról is (Nyr. LXXVI, 189–198). Az írók nyelvvel foglalkozó írásai közül „Krúdy Gyula stílusa és nyelve” című (Nyr. LXXIII, 14–17) emelkedik ki. Itt említhetnénk meg számos, szépirodalmi műről szóló ismertetését. Ezekben inkább a népszerű ismertetés szempontjait tartja szem előtt, s mindig megtalálja a módját, hogy érdekessé, vonzóvá tegye írását, kiragadva az illető mű stílusának néhány jellemző vonását. Különösen kedveli a népi írók műveit, ilyenkor a tájszó- vagy szólás-közmondás „böngészet” elmaradhatatlan előszeretettel figyeli az ifjúsági, valamint az idegenből fordított szépirodalom nyelvét, stílusát. Ez utóbbira vonatkozólag Simonyival együtt az a mértéke, hogy „eredeti mű hatását kelti-e” (Nyr. LXXVI, 25), s ennek megfelelően – helyes módszerrel és érzékkel – mutat rá a magyartalanságokra, nyelvi helytelenségekre, mindig közölve a helyes megoldás is.

Gyakran nyúl nyelvhelyességi kérdésekhez, mégpedig mindig ahhoz, ami olvasmányai során éppen a szemébe ötlük, vagy mint új, megüti a fülét. Ezekben a cikkeiben visszapillant az illető jelenség történeti alakulására, mérlegre teszi az addigi felfogásokat, s bő (a szépirodalomból, a nyelvjárásokból, a köznyelvből és a régi nyelvből vett) példaanyag felhasználásával mondja ki megmondott, körültekintő következtetéseit, állandóan figyelembe véve a nyelv bonyolult életét, továbbá azt, hogy „a mérlegre tett használat súlyát és értékét stilisztikailag is szemügyre kell vennünk” (Nyr. LXXX, 187). Igen korán felhívja a figyelmet a felszabadulás utáni „selejtés” fordításokban rejlő nyelvi veszélyre (Nyr. LXXIV, 134).

Prohászka János – mint aki mindig a gyakorlat felől közelít a nyelvtudományhoz – nyelvészeti cikkeiben is (pl. Nyr. LVIII, 22–26, LIX, 111–116, LXXVII, 48–56 stb. egy-egy tájnyelvi vagy stílári vonatkozású témát dolgoz fel. Etimológiáiban, szó- és szólásmagyarázataiban igen érdekesen s nagy körültekintéssel fejt ki egy-egy szó vagy – főként a nép nyelvéből való – szólás eredetét, alakulását, mai használatát (MNy. XLVI, 262–264; Nyr. LXVII, 312–314, LXX, 108–111 stb.). Alkalmoszerűen, egy-egy regény kapcsán, valamely stílári jelenség kedvéért stb. foglalkozik a nyelvjárásokkal is, célja azonban – mint maga is mondja egy helyütt (Nyr. LXXIV, 361–362) – csak figyelemkeltés, tájékoztatás; ennek megfelelően ismerteti az illető nyelvjárás hangtani, mondattani és szókincsbeli fő sajátosságait (pl. A göcseji nyelvjárásról: Nyr. LXXIV, 257–262, továbbá Nyr. LXXIV, 23–36 stb.).

Az Nyr.-höz – mint már mondtuk is – egyetemi hallgató korától kezdve szinte odanőtt; nem csodálkozhatunk tehát, hogy ő készíti el – nagy gonddal – a második és harmadik Nyelvörkalauzt, számos évfolyam tartalom- és tárgymutatóját, egy időben (71–76. kötet) részt vesz a Nyelvör szerkesztő bizottságában, egy kötetnek (77.) pedig technikai szerkesztője is.

Prohászka munkásságában sajátos helyet foglalnak el a megemlékezések. Mindig megkülönböztetett szeretettel ír kedves mesteréről: Simonyi Zsigmondról.

Közvetlenül halála után mint nyelvjárásaink buzgó tanulmányozójáról emlékeznek meg (Nyr. XLVIII, 175–177), majd később fáradságot nem ismerve kutat Simonyi életének minden, még oly kicsinek látszó mozzanata után (Nyr. LXXVII, 11–30). A Nyelvtudományi Társaságban, 1953. január 20-án, a Simonyi születésének századik évfordulójára rendezett emlékülésen szintén ő méltatja nagy tudósunk érdemeit. Egyik legutóbbi hasonló jellegű cikkében (Nyelvművelő 138–149) pedig azt a Simonyit mutatja be, aki „nyelvünk tisztaságának, épségének és szépségének védelmezésében is jelentős helyet vívott ki magának” (i. h. 138). Másik tanára, Balassa József emlékének – a Balassa-Emlékkönyv-beli cikkén kívül (i. h. 111–115) – Balassa egyik nagy művének: „A magyar nyelv”-nek az ismertetése kapcsán áldoz (Nyr. LXXIII, 132–136). Meleg érzéssel tárgyalja Herman Ottó nyelvi munkásságát is (Nyr. LXXX, 32–38).

Szólnunk kell még Prohászka írásmódjáról, stílusáról. Úgy gondoljuk, sikerült kialakítania a jó értelemben vett népszerűsítő stílust, amely nem enged a megfelelő tudományos igényből és módszerből, ugyanakkor azonban élvezetes, világos az avatatlanok számára is. Egyébként ezt az előadásmódot nagyban segíti kutatómunkájának alapja: széles körű ismerete, rendkívül gazdag s rendszerezett példaanyaga.

Zárjuk azzal megemlékezésünket, hogy ha nem teljes a megrajzolt kép, töltsé ki a hiányokat az a szeretet, amellyel kívánjuk neki hetvenedik születésnapja alkalmából, hogy az eddigihez hasonló töretlen akarattal munkálkodjék még nagyon sokáig nyelvünk művelése érdekében.

Magyar Nyelv 53 [1957]: 309–311.

PAPP ISTVÁN HETVENEDIK SZÜLETÉS NAPJÁRA

1. Jól esik elnézegetni Papp István professzor arcképét a Magyar Nyelvjárások ez évi, neki szentelt kötetének az elején. Aki személyesen nem ismerné, annak is azonnal szembetűnik a gondolataiban mindig elmélyedő tudósnak és ugyanakkor a nagyon is a földi valóságban élő embernek a nyugodt, bölcs mosolya, derűje, amely annyira jellemző Papp Istvánra... Szemei mintha be akarnának hatolni a másik embernek: a gondolkodónak, a beszélőnek a lelkébe, agyába, hogy kifürkésszék: hogyan, milyen úton-módon születik meg a mondanivaló és annak nyelvi kifejezése. De mintha a távolba is néznének ezek a szemek: a múltba – fáradhatatlanul kutatván nyelvünk, gondolkodásmódunk előzményeit... és a messze északra, Suomi vagy éppen Jyväskylä felé – ott, a csillogó vizű tavak és örökzöld fenyvesek között találván igazibb barátokat és erőt adó, gondolatébresztő nyugalmat: továbbhatolni az ottaniak és itteniek nyelvének, egyáltalán az emberi nyelvnek a rejtelmeibe...

2. Egy ember életében húsz-huszonöt év nagy idő, mégis pillanatok alatt vissza tudom magam képzelni a debreceni öreg Kollégium tanárképzős termeibe, Papp István tanár úr finn nyelvi és magyar nyelvtörténeti óráira. Ha mai énemmel próbálom latolgatni, hogy mi ragadott meg bennünket elsősorban ezeken az órákon; hogy mi

könnyítette meg a – rokonság ide, rokonság oda – egyáltalán nem könnyű finn nyelvhez való közeledésünket; és mi tette lehetővé, hogy néhány találkozás után szinte észrevétlenül benne voltunk a magyar és általában a nyelvi szerkezetek formai és funkcionális, diakrón és szinkrón kérdéseinek a sűrűjében – amelyeket pedig megközelíthetetlennek gondoltunk – akkor csak a következőt mondhatnám: mindenekelőtt a nyelvi jelenségeknek a valóságos élettől soha el nem szakadó szemlélete és a tudnivalóknak mindig élményszerű átadása, pontosabban: mintegy átsugárzása.

A finn nyelv tanulását például nem a legelemibb nyelvtani tudnivalók tárgyalásával és nem is a leggyakrabban használt köznyelvi fordulatok elemzésével és gyakorlásával kezdtük. Az „alapanyag” a Kalevala, a finn nép őstörténetének kristálytiszta és klasszikus! – irodalmi remekké finomult összefoglalása volt, Még most is előttem van, ahogy Papp István bemutatta, hogyan adják elő – vagy inkább beszélik el – a finn parasztok ezt a csodálatos népi eposzt, kezét kézbe fogva és derekuk mozgásával érzékeltetik a hosszú évszázadok alatt kicsiszolódott ritmust... És már egy egészen más világban voltunk, ahol szó esett egy nép ősi hitvilágáról, a népi eposz irodalmi értékeiről, ritmusról, alliterációról és természetesen a finn szavakról, szerkezetekről, összehasonlítva őket magyar megfelelőikkel, rámutatva – a szükségeshez képest – eredetükre, kialakulásukra... Így kaptunk mi Papp Istvántól a finn nyelv tanulása közben – igazi komplex módon – egy életre szóló bepillantást a finn szókincsen és szerkezeteken kívül a finnugrisztikába, a finn és magyar nyelvtörténetbe, az általános nyelvészetbe, a finn verstanba, stilsztikába, folklórba és tárgyi néprajzba, északi rokonaink történetébe...

De módszerében, céljában – és így hatásában, eredményeiben – nem volt más a magyar nyelvészeti óra sem. Már maga az a tény lenyűgözött bennünket, hogy Papp István tanár úr előre leírt anyag, sőt példák nélkül tartotta meg nemegyszer sajátos, mindig szigorú logikával felépített előadását. Valójában nem is előadások voltak ezek, hanem olyan „irányított” megbeszélések, amelyeken vezetőnk mintegy velünk is „átélte” saját nyelvészeti elgondolásait, tudományos következtetéseit. És hadd tegyem mindjárt hozzá, hogy akár régmúltról, akár jelenről beszéltünk, minden alkalommal nyelvünk, a „nyelv” mechanizmusát boncolgattuk, „in statu nascendi” akarván megfigyelni és kifürkészni a hang és hangkapcsolat, a szó és kifejezés, a nyelvtani szerkezet és a mondat sajátosságait, legfőbb vonásait. Hangsúlyt kapott eközben mind a nyelvi forma, mind a funkció; a logikai és a lélektani oldal; a szinkroniában a diakrónia és megfordítva; a mi nyelvünk és más nyelvek viselkedése; a korábbi nyelvészeti állásfoglalás, de legfőképpen tanárunk elgondolása, amelyet igen gyakran – természetesen az ő irányításával, és szinte anélkül, hogy észrevettük volna – mi mondtunk ki; stb.

3. Persze nem szabad elfelejtkeznünk, hogy Papp István igazi egyénisége a későbbiek során bontakozott ki, főiskolai, majd tanszékvezető egyetemi tanár korában. De hogy ez az egyéniség már korábban is itt formálódott, azt mi sem igazolja jobban, mint hogy valójában a korábbi és itteni kísérletek, tervek hozzák meg a maguk maradandó – tanári és tudósi – termését.

A fentebb jelzettek után vajon csodálható-e, hogy Papp István sorra-rendre elvégzi – mai szóval élve – az alapkutatót (mindig a magyart állítva a középpontba), a nyelv

legfőbb kategóriáit (hang, szó, szintagma, mondat, valamint igenevek, szóalkotás stb.) illetően; hogy megírja a fonetika és a fonológia szempontjait egyaránt figyelembe vevő – mondhatnánk – gyakorlati magyar hangtant; hogy az általános nyelvészet legfőbb mondanivalóit – a felszabadulás után elsőként – foglalja össze főiskolai jegyzetben; hogy – finnül! – teljesen magyar nyelvtörténetet ad ki, hogy bámulatos energiával egyedül elkészíti a legteljesebb, modern finn–magyar szótárt, és ma is dolgozik a magyar–finn párján; hogy se szeri, se száma a különböző szintű finn nyelvkönyveinek, nyelvtanainak; hogy állandóan törődött és törődik a nyelvi neveléssel, a nyelvhasználat mindennapi problémáival, a tágabb értelemben vett nyelvműveléssel (módszertan; helyesírás, nyelvhelyesség, stilisztika; nyelvjárások; stb., stb.). (L. a MNyj. XVII. kötetében lévő bibliográfiát, amely közli Papp István eddig megjelent valamennyi munkáját.) Nem csodálható, mert mindez a megkezdett út szerves folytatása, kiteljesítése.

4. Ezek után mit kívánhatunk Papp István professzornak hetvenedik születésnapja alkalmából? Úgy gondolom, azt, hogy még nagyon, nagyon sokáig neveljen nyelv és irodalomszeretetre, nyelvi-nyelvészeti gondolkodásra, új utak keresésére, szókimondásra...

Magyar Nyelvőr 95 [1971]: 503–504.

TOMPA JÓZSEF HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Napjainkban a hetven év nem nagy idő. Még kevésbé sorolhatjuk Tompa Józsefet, mindannyiunk kedves Jóska bátyját az idősök közé. Nemcsak azért, mert most is ír, alkot, publikál, továbbá ott van a Nyelvtudományi Intézetben, az egyetemen, a Nyelvtudományi Társaság rendezvényein és mindenütt, ahol a magyar nyelv és stílus, valamint irodalmunk múltjáról, jelenéről vagy éppen a jövőjéről esik szó, hanem mert olyan fiatalon (és nem fiatalosan!) érvel, vitázik, mozog közöttünk, hogy a Magyar Irodalmi Lexikon adatai láttán sem akartuk – és akarjuk – elhinni: Tompa József a múlt év novemberében átlépte életének hetedik évtizedét.

Nemhiába szerkesztettem két évvel ezelőtt „Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanítás” című alapos és tanulságos dolgozatát (in: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850–1920. Bp., 1970. 147–155); nemhiába ajándékozta nekem kedves dedikációval „A múlt nagy tudósai” sorozatban közreadott, tartalmilag és külsőleg egyaránt szép, esztétikus „Simonyi Zsigmond” kötetét (Bp., 1975.) – Tompa József a maga szerény egyéniségével, sokoldalú és eredményes munkásságával, a nyelvünk ügyéért mindig lelkesülő magatartásával nekem valahogy a nagy alkotók és nagy alkotások korának a kimagasló egyéniségét, a tulajdonképpeni magyar nyelvtudomány (értsd: a magyar nyelv tudománya) megeremtőjét: Simonyi Zsigmondot juttatja eszembe...

Ünnepeltünk azok közé a – nem nagyszámú – nyelvtudósok közé tartozik, akik kiemelkedőt alkottak és alkotnak a tudomány területén, mégpedig mind a nyelv múltjának, mind jelenének a vizsgálatát illetően, de akik egyszersmind tartották és

tartják a szoros kapcsolatot a gyakorlati étellel, és akik egyszersmind hatásos és eredményes nevelők, oktatók, részint közvetlenül: középiskolában vagy egyetemen tanítva, részint közvetve: tankönyvek írásával, magas szintű nyelvművelő és ismeretterjesztő munkával.

Ez a kettősség végigkíséri egész eddigi életpályáját. Az egyetemen – elsősorban Gombocz Zoltántól és Melich Jánostól – kitűnő iskolát kapott. Már egyetemi éveit alatt eredményesen kísérletezik nyelvtörténeti vizsgálódásokkal, és a Magyar Nyelv közli is doktori értekezését és még két szótörténeti tárgyú cikkét. Ezután több mint két évtizedes vidéki, majd pesti tanárkodás következik. Tudományos munkálkodását azonban – a lehetőségekhez képest – ezalatt is tovább folytatja: számos újabb, szótörténeti, valamint a Csokonai nyelvi forrásait feltáró dolgozata, továbbá több gimnáziumi és egyéb nyelvtankönyve lát napvilágot ezekben az években. Tehát már ekkor létrejön munkásságában az említett egyensúly: egyrészt a nyelvtörténettől eljut a jelen vizsgálatához, másrészt a tudomány eredményeit a gyakorlatba, az oktatásba ültetve át – elérkezik az alkalmazott nyelvtudományhoz. És már itt kialakul Tompa Józsefnek sokoldalú és – ha szabad ezt a kissé családias, de nekem föltétlen pozitív hangulatú szót használni – ízig-vérig „filosz” módszere, amelyre támaszkodva szinte mindig több diszciplínát érintő témát választ, továbbá nem leszükítve, hanem széles körben, valóban komplex módon vizsgálja a jelenségeket, és végül a nyelvi tényeket, adatokat sohasem mellőzve, a nyelvtudományban nélkülözhetetlen ún. aprómunkával vonja le a következtetéseit.

1952-ben kerül az akkor átszervezett Nyelvtudományi Intézetbe, s ettől kezdve – jóllehet az oktatással sem szakítva meg a kapcsolatot, hiszen egyetemünknek, az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek címzetes professzora, és azt mondhatjuk: a Mai magyar nyelvi tanszéknek külső munkatársa! – főhivatása lesz a nyelvészeti kutatás. Olyan nagy jelentőségű, a korábbi mulasztásokat pótló mű közül el (kollektív munka eredményeként) az ő irányításával, mint az akadémiai leíró nyelvtan (A mai magyar nyelv rendszere. I–II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961–1962.); majd megjelenteti ennek egy nagyobb és egy kisebb terjedelmű német változatát (Ungarische Grammatik. Bp. és Paris – The Hague. 1968; Kleine ungarische Grammatik. Bp. és Leipzig, 1972.). 1972-ben teszi közzé akadémiai doktori értekezését „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv” címen. Ez a mű – igazi komplex munka eredménye lévén – nagy nyeresége mind a stilsztikának, mind az irodalom- és nyelvtudománynak, mind pedig a művelődéstörténetnek.

Ezenkívül Tompa József könyveinek, kisebb-nagyobb közleményeinek száma jóval meghaladja a háromszázat. E kis megemlékezés keretében nincs mód ezeknek nemcsak a felsorolására, de még az összefoglaló jellemzésére sem. Most csupán arra utalok még, hogy ünnepeltünk mint valóban univerzális érdeklődésű szakember a nyelvtudománynak úgyszólván valamennyi diszciplínájához hozzászólt, és több területen maradandót alkotott, sőt nem egy tanulmánya közelről érinti az irodalomtudományt és a művelődéstörténetet is. Ezek közül – a leíró nyelvtani és nyelvtörténeti munkásságáról ezúttal nem szólva – mégis hadd emeljem ki a következőket: szinte nincs olyan Nyelvőr-kötet, amelyben ne olvashatnánk Tompa Józsefnek az elvi vagy közvetlen gyakorlati kérdéseket boncoló, tanulságos nyelvművelő–nyelvhelyességi cikkeit; aligha van hozzáértőbb, felelősségteljesebb és

szorgalmasabb gondozója mai helyesírásunknak, mint ő; azon kevesek közé tartozik, aki példát mutatott a múlt századi szépirodalmi nyelv jellegzetességeinek a feltárásában („Az irodalmi nyelv”, in: *Nyelvünk a reformkorban*. Szerk.: Pais Dezső. Bp., 1955. 313–434), de ki több alapos dolgozatot szentelt a mai kutatásnak is „Újabb »szépirói nyelvtanunk« egy érdekes alakulatáról”, in: *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus köréből*. Szerk.: Pais Dezső. Bp., 1960. 263–298 stb.); nyelvtudomány-történeti dolgozatai – Simonyi Zsigmondról, Szarvas Gáborról – mintául szolgálhatnak; nemigen akad közöttük, aki azt mondhatná magáról, hogy eredményesebben és nagyobb mértékben vette és veszi ki részét a nyelvi ismeretterjesztésből, mint Tompa József...

Mit kívánhatok ezek után a Magyar Nyelvtudományi Társaság, az egyetemi tanszékek és az egész magyar nyelvész-társadalom nevében ünnepeltünknek? Azt, hogy kedves feleségével együtt, a mostanihoz hasonló erőben és egészségben, továbbá az eddigi lelkesedéssel és eredményességgel munkálkodjék még nagyon sokáig mindannyiunk épülésére és a magyar nyelvtudomány javára.

Magyar Nyelvőr 100 [1976]: 126–127.

BENKŐ LORÁND 70 ÉVES*

Kedves Benkő Tanár Úr!

Tisztelt Elnök Úr!

Lóri Bátyám!

1. Szinte hihetetlen, hogy azért gyűltünk össze ilyen sokan és ilyen ünnepélyes hangulatban, hogy meleg szeretettel köszöntsük Benkő Loránd professzort, mivel tegnap belépett a „hetvenkedők” tisztes, sőt egyre tisztesebb táborába, No persze a *hetvenkedik* igének ezúttal nem a régi, választékos ’henceg, dicsekszik’ jelentésére kell gondolnunk, hanem egyszerűen arra, amelyet A magyar nyelv értelmező szótára bizalmasnak, tréfásnak minősítve így ír körül: „életkorban hetvenes éveiben jár”.

Miért hihetetlen mindez? Azért, mert Benkő professzor most is olyan szigorú követelményeket támasztva irányítja például a magyar történeti nyelvtan munkálatait, mint korábban tette; mert számára változatlanul este 9–10 óra után kezdődik – pontosabban: folytatódik – a kemény, következetes „filosz” munka, hogy aztán csak órákkal éjfél után fejeződjék be az arra a napra kiszabott penzum; mert ugyanúgy foglalkozik, törődik jelenlegi és volt tanítványaival, mint évekkel ezelőtt; és mert napjainkban is ott van mindenütt, és hallatja szavát, ahol a nyelvről, a magyar nyelvről, nyelvtudományunkról esik szó...

Némi – természetesen másfajta – különbség azonban mintha mutatkoznék a hatvanas, a hetvenes, de még a nyolcvanas évek elejéhez képest is. Milyen délceg tartással, milyen gyorsan, azaz minden erőlködés nélkül ment fel Benkő tanár úr 1970 körül a tördemici nyelvjárásgyűjtés alkalmával a meredek badacsonyi lejtőn – igaz,

* Elhangzott 1991. december 20-án, a Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésén.

állítólag (ámbátor ezt az „állítólag”-ot én megerősíthetem) négy helyes negyedéves leány csak az ő kedvéért jött el erre a kirándulásra, és ők már előbb felmentek a turistaházhoz. Viszont húsz év elteltével, az idei őszön, szeptemberben az erdélyi nyelvjárásgyűjtés során bizony – enyhén szólva – már csak csendesen kaptattunk fel a kedves székelyföldi Atyha község templomdombjára, és mintha a lányok nyüzsgése is alábbhagyott volna. Aztán előttem van, ahogy Benkő tanár úr a Nyelvtudományi Intézet csapatával folytatott futballmeccsen a hatvanas évek vége felé, majd egy másik, szintén az erdélyi-moldvai nyelvjárásgyűjtéskor a Bákó melletti kemping udvarán a hallgatókkal játszott mérkőzésen 16–17 éves módra, oroszlánként küzdött (szégyen, nem szégyen én mindkét alkalommal csak a hátvéd – újabban ismét „bekk” – szerepét vállaltam, gondolván: minek az a sok szaladgálás). Viszont ez év szeptemberében, az említett erdélyi kiránduláson, amikor valamilyen oknál fogva elmaradt a tervbe vett meccs, mintha immáron nem túlzottan bánkódtunk volna miatta...

Aztán hol vannak már a NYISZ-nek (értsd: a Nyelvész Invalidusok Szövetségének) az „emberpróbáló” összegjövetelei; a nyelvjárásgyűjtéseken rendezett izgalmas (megjegyzem: férfi-) pizsamaversenyek; a mihályi romantikus Döry-kastélyban tartott krimibemutatók... De elmúlt az az idő is, amikor Benkő tanár úr Lőrincze Lajossal új etimológiai elképzelést jelentett be a *pincér* szóról a Tankerevet című jeles nyelvészlapban...

Mindez azt bizonyítja, hogy csakugyan nem maradt bennünk, körülöttünk minden teljesen változatlan, viszont ahogy én Benkő tanár úr akaraterejét és erejét ismerem kiállunk mi még tavasszal egy-egy mérkőzésre akár a Nyelvtudományi Intézet, akár a hallgatók ellen!

2. De fordítsuk komolyabbra a szót, pontosabban a nyelvtudós, a tanár, a tudományszervező és az emberi egyéniség felé, a köszöntés kereteitől függően csupán nagy vonalakba mutatva rá arra, hogy mit hozott magával a gyerekkorból, aztán hogy főként egyetemi éveit alatt és később kik hatottak rá, végül pedig, hogy mivel gazdagította tudományunkat eddigi, négy és fél évtizedes tudományos pályáján.

Benkő Loránd 1921. december 19-én született Nagyváradon. Életpályájának alakulásában minden valószínűség szerint meghatározó volt a tanítónő-édesanya, valamint rokonsága révén az igen talpraesett és rokonszenves Nyárad menti magyarság életének, lelkivilágának és ízes beszédének a megismerése. A szegedi gimnáziumi évek után – döntőnek bizonyultak a kolozsvári egyetemen magyar–olasz–történelem szakos hallgatóként eltöltött évek. Hiszen többek között olyan nagy nyelvészegyeniségek hatottak itt rá, mint Mészöly Gedeon és különösen Szabó T. Attila, akihez nagyon szoros baráti szálak fűzték, Szabó professzor 1987-ben bekövetkezett haláláig. Egyetemi tanulmányait a budapesti bölcsészkaron fejezte be, és ezt követően 1946-tól itt tanít megszakítás nélkül mind a mai napig. Ezen az egyetemen mint hallgató és mint fiatal tanár szintén olyan nagy hatású tudósok közelébe került, mint Pais Dezső (aki kezdettől fogva szinte atyai gondoskodással vette körül, akinek a tanszékén kezd oktatni, majd akinek az örökébe lép 1959-től mint a tanszék irányítója), aztán Horváth János, Melich János, továbbá Kniezsa István, Ligeti Lajos, majd Bárczi Géza. Utalnunk kell még arra is, hogy a sok irányba inspiráló egyetemi oktatáson kívül 1960-tól – szintén napjainkig – az MTA

Nyelvtudományi Intézetében is osztályvezetői állást (félállást) tölt be, ami meg azért fontos számára, mert itt irányíthatott, illetve irányíthat sok, intézeti és egyetemi munkatársat foglalkoztató nagy term munkákat.

3. Mindamellet e nem mindennapi eredményességű életpálya alakulásában a legnagyobb szerep mégis magának az életpálya alakítójának volt. Az ünnepeltnek ugyanis szintén olyan nem mindennapi jellemvonásait emelhetjük ki, mint a jó értelemben vett célratörés (nem ismer lehetlent, ha a nyelvtudomány érdekeiről van szó); a hallatlan munkabírás és pontos, tervszerű időbeosztás (mindig csodáltam, sőt irigyeltem pl. azt a képességét, hogy az éppen soron lévő munkáját végezve még gondolatban is ki tudta kapcsolni más teendőit; például a hetvenes évek közepén mint rektorhelyettes értekezletet hívott össze – természetesen behozták a kávé, Benkő tanár úrnak 7–8 cukorral –, és úgy tárgyalt a dékánokkal, mintha az egyetemi tanszék, a TESz.-szel kapcsolatos munka, a Magyar Nyelv szerkesztése stb. nem is létezne; és itt jegyzem meg, hogy sokrétű elfoglaltsága ellenére a „kruzsok”-ra, a balatonszéplaki kertre, futballmeccsek megnézésére, időnként tarokkozásra szintén jutott és jut ideje. Jellemző vonása aztán: ragaszkodás a hagyományokhoz (ezzel kapcsolatban azért nagyon bátoriatlanul megemlítem – úgy is mint a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának a tagja – hogy a folyóiratkötetek római számmal való jelöléséről talán át lehetne térni az arab számokra). Jellemzi továbbá a ma gyakran háttérbe vagy teljesen kiszoruló reális múlt- és magyarságszemlélet (gondoljunk a nyelvi sztenderd kialakulásával, a szépirodalom szerepével, a székelyekkel és a csángókkal, valamint a mai anyanyelvi oktatással kapcsolatos munkáira, megnyilatkozásaira); végül pedig – bár még sorolhatnám a hasonló vonásokat – a minden nyelvi jelenség, nyelvi kérdés iránti érdeklődés, de minden újnak a sokoldalú, józan mérlegelése is.

4. Ha végigtekintünk Benkő Loránd tudományos munkáinak a jegyzékén, két dolog azonnal szemünkbe tűnik. Először, hogy milyen következetességgel „vette birtokába” a magyar nyelvészet egyes területeit, és hogy a birtokbavétel után valamennyit rendszerint meg is tartotta, továbbvitte, illetve továbbviszi napjainkban is. Ilyenformán a nyelvtudománynak – nyelvtudományunknak – úgyszólván minden ágába alkotó módon szólt bele, és nemegyszer módszertanilag, tematikailag stb. megalapozva újtára indított egy-egy – legalábbis nálunk – új vagy eddig alig művelt diszciplínát is. Másodsor pedig, az tűnik fel, hogy a jelzettekben belül is hatalmas az a lista – pedig a nyelvészettel közvetlenül kapcsolatos egyéb tevékenységét, mint például a Magyar Nyelv szerkesztése, Társaságunk irányítása, illetve az MTA Nyelvtudományi Bizottságában végzett munka stb. – nem tartalmazza. Ilyenformán egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy – elsősorban mint szervező, irányító és főszerkesztő – több, „örökéletű”-nek mondható művel gyarapította és gyarapítja a magyar nyelvtudományt, mint amilyen „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” és „A magyar nyelv történeti nyelvtana”, továbbá hogy rövid idő alatt igazán vezető nyelvészé nőtte ki magát.

Ezt a munkásságot egy ünnepi köszöntő keretében még röviden jellemezni is lehetetlen. Ezért a következő utat választottam: először arra térek ki, hogy ünnepeltünk hogyan vette birtokába a nyelvtudomány egyes területeit, majd az utóbbi évtizedben megjelent nagyobb munkáiról külön is szólok.

Benkő Loránd első közleményei – minden bizonnyal Szabó T. Attila hatására vagy arra is – a helynév-, mai terminológiával inkább a földrajzínév-kutatás témaköréből láttak napvilágot 1944-ben az Erdélyi Múzeumban. Első önálló megjelent műve szintén ennek a diszciplínának a területéről való: A Nyárádmente földrajzi nevei I. (MNyTK. 73. sz. Bp., 1947.) és II. (Debrecen, 1950.), hogy e valójában módszertani alapozás után a következő években – immár inkább a Magyar Nyelv hasábjain – számos hasonló dolgozatát adja közre. De még a nyolcvanas években is ehhez a problémakörhöz tér vissza. „A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Lëved* és *Etëlköz* kapcsán” c. nagy tanulmányában (MNy. 80: 389–419) a történeti és ezen belül összehasonlító névtan, illetve a helynév-tipológia segítségével lokalizálja a két jelzett területet, és fontos következtetéseket von le a magyarság honfoglalás előtti történetére.

Innen egyenes az út a személynév-kutatáshoz. 1949-ben két idevágó, szintén alapozó jellegű dolgozattal állt elő: „A régi személynévadás” (Bp.) és „A történeti személynévvizsgálat kérdései” (MNy. 45: 116–124, 244–256). Kedvenc területé maradt ez máig. Ezt bizonyítja többek között – bár az előzőhöz is említhettem volna példának – két évvel ezelőtt közreadott „A csángók eredete és települése” c. mintaszerű dolgozat (MNy. 85: 271–287, 385–405). Mintaszerűnek mondtam, mert – ahogy újból elolvastam – valahogyan az igazi filológus munka megtestesítőjét, mintáját látom benne. A főszerepet ugyanis itt a történeti személynév- és helynévanyag, továbbá a jövevényszavak és a nyelvjárási jelenségek nagyszámú csoportja, illetve ezeknek roppant sokoldalú vallatóra fogása kapja. Éppen ezért a dolgozat végén a címben jelzettekre adott válasz (i. h. 404–405) igen szilárdnak tekinthető.

A régi, valamint a mai nevek aztán szinte kínálták a nyelvjárástani vizsgálatot. Már 1951-re összeállította Lőrincze Lajossal a „Magyar nyelvjárási bibliográfiá”-t (Bp.), majd több kisebb-nagyobb tanulmány után megírta elsőként a „Magyar nyelvjárástörténet” c. szintézist (EMNyF. Bp., 1957.), és kezdettől fogva részt vett „A magyar nyelvjárások atlasza” munkálataiban. De azóta is – részint közvetve – irányítója az immár szociolingvisztikai módszerrel végzett, ún. mai nyelvi-nyelvjárási változásvizsgálatoknak (l. pl. „A nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdései” c. előadását: Dialektológiai szimpozion. Szerk. Szabó Géza és Molnár Zoltán. Veszprém, 1982. 9–27).

A dialektológiától sokfelé vezethet az út. Mindenekelőtt – a magyar nyelvészeti hagyományoknak is megfelelően – a hangtörténethez. Korán, már 1952-ben egy hosszabb dolgozatot (Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből: NyK. 54: 37–62), 1953-ban pedig egy kisebb monográfiát (A magyar *ly* hang története. NytudÉrt. 1. sz. Bp.) szentelt ennek a diszciplínának, hogy aztán még számos idevágó tanulmányának az eredményeit, majd a TESz.-ben, illetőleg a történeti grammatikában gyümölcsöztesse.

A másik út, amit persze a hangtörténet is segített, a szókincskutatásba torkollott. Az 1952-ben és 1953-ban megjelentetett etimológiák után (l. a MNy. 48. és 49. kötetét) közreadta „Egy hangfestő igecsoport” c. dolgozatát (MNy. 50: 254–274), példát mutatva a szócsalád-, szócsoport vizsgálatokra, illetőleg odafordítva a figyelmet a fontos hangfestő származékok felé. Ezután a rá jellemző szívóssággal megszervezte azt a nyelvészkollektívát, amely mintegy másfél évtized alatt feldolgozta mai szó- és

kifejezőkészletünk történetét, bebizonyítva, hogy jó szervezéssel és irányítással viszonylag rövid idő alatt kiváló és maradandó munkaeszközt lehet létrehozni (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. 1967., 1970. és 1976.). És azóta készül ennek a szótárnak a rövidebb, mégis még nagyobb teljességre törekvő német nyelvű változata: az *Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache*” (I. MNy. 75: 142–149).

A nyelvjárástörténetről egy harmadik út a normalizált nyelvi réteg, az irodalmi nyelv történetének a kutatásához vezetett. Több rész tanulmány után 1960-ban tette közzé nagy monográfiáját „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” címen (Bp.), amely elméleti és módszertani alapvetésével és mintegy három évtized alapos megvitatásával valójában új diszciplinát indított útjára (l. még *AnyMűv.* 221–238). Ehhez a témakörhöz a későbbiekben szintén többször visszatért, annál is inkább, mivel a norma- és nyelviréteg-vizsgálatok, a szociolingvisztika, majd a pragmatika közben mindenütt a középpontba kerültek. Ezúttal csupán „Irodalmi nyelv – köznyelv” címen 1983-ban elhangzott, sok új szempontot felvető kongresszusi előadására (A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988. 15–33) és „Az irodalom szerepe nyelvünk életében” c. fontos dolgozatára (Nyr. 102: 385–395) utalok.

Benkő Lorándnak valójában az eddig említett valamennyi diszciplinában kifejtett tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy korábbi kezdemények után az utóbbi évtizedekben figyelme a régi magyar nyelvemlékek felé forduljon, hogy a korábbi eredményeket értékelve új módon mutassa be őket, majd pedig ez irányú munkáját mintegy megkoronázza „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” c. szép könyvével (Bp. 1980.). Erről külön kívánok később röviden szólni.

Több renden is természetesnek tarthatjuk, hogy az ő vezetésével indultak meg 1975-ben a Nyelvtudományi Intézet és a Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszék közös vállalkozásaként „A magyar nyelv történeti nyelvtana” c. szintézis munkálatai. A feldolgozott anyagról, a feldolgozás elveiről és módszereiről, a pontosan kidolgozott munkamenetről, a grammatika morfológiai, mondattani és szöveggrammatikai főrészeinek az elvi háttéréről a MNy. 80. évfolyamában olvashatunk (129–144). Az első kötet, amely nyelvünk, pontosabban grammatikai eszközeinek történetének a mohácsi vétségig terjedő időszakát dolgozza fel, már meg is jelent.

Benkő Loránd elsősorban nyelvtörténész, a szónak abban az értelmében, hogy a nyelvi elemeknek a sok mindentől függő mozgását, változását kíséri figyelemmel a múltban és a jelenben egyaránt (az elvi háttérét l. Nyr. 112: 385–397). Már ebből egyenesen következik, hogy a mindenkori mai nyelvállapot is érdekli. Gyakran hozzászólt és hozzászól a leíró nyelvtan, a helyesírás, továbbá a nyelvművelés kérdéseire (pl. I. OK. IV, 66–68; *NytudÉrt.* 4. sz.; Nyr. 101: 129–141; *MTud.* 22: 84–95, 23: 197–202 stb.), és – ahogy már jeleztem – példamutatón szíven viseli az anyanyelv eredményes oktatásának ügyét. 1951-ben igen színvonalas gimnáziumi nyelvtankönyvet jelentet meg (Kálmán Bélával együtt), majd a hetvenes évek elejétől sorra-rendre írja nemegyszer szenvedélyes hangú dolgozatait az anyanyelvi oktatás korszerűsítése, illetőleg megfelelő státusának, tekintélyének az elérése érdekében

(NytudÉrt. 75. sz. 5–14; MNy. 72: 385–394; MNy. 75: 8–13; Nyr. 113: 262–270 és I. sz. Anyanyelv-oktatási napokon elmondott megnyitó előadásait; stb.).

Utoljára hagytam az általános nyelvészetet. Mint már utaltam rá, különösen az önállóan megjelent művei szinte kivétel nélkül tartalmazznak általános elméleti, módszertani és gyakran tudománytörténeti fejezeteket, vonatkozásokat; ezért is váltak egy-egy diszciplína megalapozóivá. De megtaláljuk munkásságában kezdetől fogva a par excellence általános nyelvészeti jellegű közleményeket is (pl. ÁNyT. 5: 41–67; MTud. 19: 167–77; NyK. 77: 327–344, 78: 284–291; l. még a nyelvtudomány-történeteket is: MNy. 53: 1–12; MNyTK. 131. sz. 37–49; MNy. 73: 402–409; stb.).

Az utóbbi évtizedben megjelent négy könyvről külön is ejtsünk néhány szót. „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei” amellelt, hogy nyelvtörténet, egyszerre szinte irodalom- és stílustörténet, magam is nagyon jól hasznosítottam „Fejezetek a magyar költői stílus történetéből” c. munkámban. Nem tudom megállni, hogy ne idézzem a befejező sorokat, amelyek rávilágítanak a szerző módszerére, szemléletére és elemzésének az eredményeire: „E szövegekben olyan nyelvi műveltség képe bontakozik ki – még ha az alkotóknak és a felhasználóknak sem túlságosan tág körére kell is mindezt értenünk –, amelynek fennköltége, a tartalom és forma egységében megnyilvánuló igényessége, szépsége nemcsak saját korában költhette föl az elérni kívánt hatást, hanem amely régmúlt időköt a jelennel összekapcsolva átragyog sok-sok évszázadnak, még nyelvtileg is »zordonabb« évszázadoknak a távlatán, s megkapja, lebilincseli a mai nyelvet, stílust értő magyarját is” (383).

A „Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében” c. értekezés (NytudÉrt. 113. sz. Bp., 1982.) Kazinczy nyelv szemléletének és SÁghy Ferenc nyomda körüli stb. tevékenységének az alapos elemzésével világít bele „a magyar nyelv művelés hős korába” – ahogy a szerző nevezi a felvilágosodás idejét.

Harmadik újabb könyve: „A magyar fiktív (passzív) tövű igék” c. munka azon nagyszámú igéről ad leíró jellegű és történeti áttekintést, amelyeknek – mint a szerző írja – „az a morfológiai jellemzőjük, hogy – a szokványos magyar igékhez hasonlóan – töre és képzőre bonthatók ugyan, tövük azonban – ellentétben a magyar igék többi típusával – nem él önállóan, vagy esetleg csak szórványosan és másodlagosan önállósodott, pl. *kutat, segít, mozog, fészül*”.

A sikeres egyetemi tankönyveknek – és egyben tudományos kézikönyveknek – a sorozatát folytatja Benkő Loránd „A történeti nyelvtudomány alapjai” c. munkájával (1988.), amely a nyelv történetének általános elméleti kérdéseit tárgyalja, és amelynek középpontjában az oly fontos nyelvi változások sokrétű elemzése áll. Két dologra kívánok vele kapcsolatban rámutatni. Egyrészt arra, hogy szerző saját korábbi nézetein is módosít, ha az újabban feltárt tények stb. ezt szükségessé teszik. Ebben a könyvében például az „irodalmi nyelv” terminusról áttér a „nyelvi sztenderd” kifejezésre. Minden biztonnyal azért, mert az *irodalmi* jelző a nyelvi kiegyenlítődést túlságosan a szépirodalomhoz és az írott nyelvhez kötötte. Továbbá az értelmezésben is nagyobb hangsúlyt fektet a nyelvi sztenderdhez „kapcsolódó változatok történeti vonatkozásai”-ra (243 és kk.), jelezvén, hogy a nyelvi egységesülés vizsgálatában a korábbinál jobban figyelembe kell vennünk a teljes nyelvi életet. Másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy Benkő Lorándnak ebben – és különösen újabb munkáiban – az általános és a magyar nyelvet érintő nyelvészeti (elméleti stb.) kérdések együtt,

szervesen összekapcsolódva jelentkeznek. Úgy, mint a filmeknél, ahol nem két sínen fut a kétféle nyelvészet, hanem összeforrva, legfeljebb némi hangsúlybeli eltolódással.

Ünnepeltünk tudományos munkásságához nemcsak szervesen hozzátartozik Társaságunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratának a Magyar Nyelvnek a példamutató szerkesztése, hanem bizonyos értelemben tükrözi az ő egész habitusának. Tudniillik rangot jelent a Magyar Nyelvben megjelenni, mert ott csak a színvonal számít; aztán folyóiratunk a benne közölt értekezésekben, cikkekben összefogja a magyar nyelvtudománynak minden – hagyományos, új vagy legújabb – irányzatát; és ízléses külsővel, pontosan megszerkesztve, mindig időben kézbe vehetjük.

5. Lehetne, kellene még szólnom Benkő Lorándról a szigorú munkafegyelmet követelő tanárról; a tanárképzés valós korszerűsítésén munkálkodó kari és egyetemi vezetőről; a Magyar Tudományos Akadémia különböző rangos bizottságaiban végzett munkájáról és utójára, de nem utolsósorban arról, hogy Társaságunk az ő irányításával a nehéz anyagi és egyéb körülmények ellenére él, betöltvén fontos hivatását (ez utóbbiról l. „Múlt, jelen és jövő Társaságunk életében” c. előadását: MNy. 76: 257–262). Ezek taglalása alól azonban ezúttal talán felment két körülmény. Köszöntöm – bár érthetően – így is túl hosszúra nyúlt. Továbbá egy korábbi hasonló célú írásomban ezt már megtettem (Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1981. 12–13)

Tisztelt Elnökünk! Kedves Lóri Bátyám! Hetvenedik születésnapodon végezetül azt kívánom, hogy a jó Isten nagyon sokáig éltesse erőben, egészségben, az egész magyar nyelvtudomány és mindnyájunk örömeire.

Magyar Nyelvőr 116 [1992]: 240–245.

BENKŐ LÁSZLÓ KÖSZÖNTÉSE 80. SZÜLETÉSNAPIJÁN*

1. Amikor meleg szeretettel köszöntöm Társaságunk és szakosztályunk nevében Benkő László kedves barátomat 80. születésnapján, hadd emeljem ki mindjárt, hogy számunkra, az – enyhén szólva – egyre „üdösödőbb” nemzedék számára van valami biztató, bátorító az ő magatartásában, vagy inkább egyszerűen: tartásában. Magam is maholnap a „hetvenkedők” táborába lépek, és nem tagadhatom, széttekintve e jeles táboron, bizonyos szorongás fog el az eljövendőt illetően. De ha ünnepeltünkre nézek, amint a havonként megrendezett stíluskutató csoporti találkozásainkon egyenes testtartással, egészségesen, frissen megjelenik, és rendszerint elsőként, felkészülten, gondolkodásában nem lankadva, a tőle megszokott megfontoltsággal elmondja véleményét, illetve hasonló módon előadja újabb kutatásainak az eredményeit, – akkor, ha mindjárt nem is vágyakozik az ember felettébb a nyolcvanadik évtized után,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának 1992. október 13-i ülésén.

mégis megnyugszik valamelyest, hogy íme így is lehet múlatni az időt, túllépvén a „hetvenkedők” táborát...

2. Ha Benkő László egyéniségét és eddigi munkásságát kellene jellemeznem, mindenekelőtt a következő sajátságait sorakoztatnám fel.

Első helyen említeném több irányú érdeklődését, sokoldalúságát. Ez megnyilvánult annak idején 1930-ban, mindjárt tanári szakválasztásában: a magyar, német, latin szak, a szegedi egyetemen, térben és időben később tág teret biztosított számára számos diszciplína felé. Művelte és műveli is a stilisztikát (benne az írói, költői, vagyis szépirodalmi stílusvizsgálatot); a lexikográfiát (közelebről ő jelentette meg nálunk – mint ismeretes – az első költői szótárt [Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Bp., 1972.], illetve az efféle szótárak elméleti és gyakorlati kérdéseit tárgyaló monográfiát [Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása. Bp., 1979.]); továbbá a leíró nyelvtant, annak különösen mondattani részét, végül pedig a nyelvművelést. Utalhatok aztán arra is, hogy már egyetemi hallgatóként és később tanárként sokfelé megfordult: egy évet a bécsi Collégium Hungaricumban töltött, aztán volt gimnáziumi tanár és igazgató nagyobb vidéki városokban, főiskolai tanár Szegeden, oktatott vendégprofesszorként a pozsonyi egyetem magyar tanszékén, és többször járt külföldön előadóként, valamint kutatóként egyaránt.

Úgy látom továbbá, hogy meghatározó volt és maradt számára – a szegedi szülőhely és a szegedi tanulmányok hatásaképpen is – a népi témákhoz, illetve a nemzeti eszményhez való vonzódás. Erre mutat, hogy a tudományos pályáját elindító egyetemi doktori értekezése: „A »Halott vőlegény« története” (1934.) balladatípus-tanulmány, és ideillik második nagyobb munkája, az 1943-ban napvilágot látott „A falukutatástól a nemzetnevelésig” című. De az említett vonzódással magyarázható az is, hogy stíluselemzése tárgyául Veres Péter műveit választja „A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szókincse és mondatfűzése” című értekezésében (NytudÉrt. 35. sz. Bp., 1962.). Végeredményben jobbra idesorolható az említett Juhász Gyula-szótár és az a tény, hogy legutóbb Móra Ferenc stílusát boncolgatta.

Kiemelem azután azt a vonását, hogy nagyobb műveiben rendszerint nem az addig kitaposott utakon járt és jár, hanem új vagy kevésbé művelt diszciplínákat, részterületeket, illetve kevésbé vizsgált kérdéseket vett és vesz bonckés alá. Utalhatnék ismét a lexikográfiára, azon belül is az írói-költői szótárak megszerkesztésének megannyi részletproblémájával foglalkozó dolgozataira, munkájára. De sorolhatnám a stílusminősítést (NyK. LXVI, 141–150; LXIV, 426–34; Nyr. CX, 346–349), a nyelvtudomány-, benne a stilisztikatörténet egyes fejezeteit tárgyaló tanulmányait (pl. „Zolnai Béla élete és munkássága. 1890–1969.” NytudÉrt. 129. sz. Bp., 1990.; „A magyar stilisztika negyven éve. 1950–1990. I.”, elhangzott a Stíluskutató csoport 1992. április 22-i ülésén, kézirat) stb.

Végül arra is rá kell mutatnom, hogy Benkő László munkásságában a kitűzött célnak megfelelően jelen van – és pedig a kívánatos arányban – az elmélet és a gyakorlat (l. a felsorolt és a MNy., a Nyr., a NyK. Mutatóiban megtalálható dolgozatait). Itt említem meg: számomra különösen szimpatikus Benkő László tevékenységében, hogy mind a stilisztikában, mind a lexikográfiában, mind a leíró nyelvtanban, de még a stilisztika-történeti búvárkodásaiban is a funkcionális szemléletet követi.

3. És ha most számba vesszük, hogy mit produkált Benkő László az utóbbi tíz évben, tehát hetvenedik életévét betöltvén, akkor is megállapíthatunk két dolgot. Egyrészt hogy a felsorolt sajtóságot tovább érvényesültek munkásságában; másrészt hogy egyáltalán nem csökkent megjelent dolgozatainak a száma: ez idő alatt csaknem húsz hosszabb-rövidebb közleménye látott napvilágot. Kiemelem ezek közül – a már említetteken kívül – a következőket: a Móra nyelv művészetével foglalkozókat (Nyr. CIII, 303–310; Nyr. CVI, 51–61), a „Juhász Gyula és az impresszionizmus” címűt (Nyr. CIX, 286–299), a Stíluskutató csoportban 1991. május 27-én „Értelmező és értelmezés. Egy nyelvtani szerkezet stilisztikai vetületei” címen előadott értekezését és a „Szaknyelvünk”-et tárgyaló tanulmányokat (MNy. LXXVIII, 350–356, 466–373, „A magyar nyelv rétegződése”. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988. 186–193, MNy. LXXXIII, 457–466). Ez utóbbi egyben jól mutatja, hogy Benkő László ezúttal is új terület meghódításával próbálkozik: tervet készít a szaknyelvek feldolgozására, és elgondolásait mindjárt alkalmazza a nyelvtudományi szaknyelvre, részletesen is kitérve két szövegtani jelenségre: a címre és a témairításra.

4. Mit kívánhatunk hát az augusztus 7-én 81. életévébe lépő barátunknak? Azt, hogy az eddigiekhöz hasonló jó egészségben, az eddigiekhöz hasonló munkakedvvel és eredményességgel folytassa tevékenységét, mindnyájunk öröme és gyarapodására!

Magyar Nyelv 89 [1993]: 123–124.

PAPP LÁSZLÓ KÖSZÖNTÉSE HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPIJÁNN*

Tisztelt Társaság! Hölgyeim és Uraim! Kedves Laci!

1. Pontosabban Lacika, minthogy a régi szép időben a két családnak, a Papp és a Szathmári családnak a tagjai spontánul kialakult szokás szerint így, becézve szólították, emlegették egymást, mintegy ezzel is kifejezve a mindig felhőtlen kapcsolatot, az igazi, jóban-rosszban megnyilvánuló őszinte barátságot. Immár Te is beléptél a „hetvenkedők” táborába, ahová hamarosan követlek én is, ha Isten éltet. Ilyen alkalmakkor valami szívderítőt, tréfásat illenék mondani, de e köszöntő megfogalmazásakor akárhogy töprengtem, inkább a református ének szava jutott eszembe: „... azt bünteti, kit szeret...” Téged kimondhatatlanul sok csapás ért, tíz ember se könnyen viselte volna el. Éppen az tehát a felemelő, a szívderítő a Te életedben, hogy mégis magadra tudtál találni, és hogy olyan puritán, tiszta erkölcsű, feddhetetlen élet van mögötted, és olyan gazdag munkásságot mondatsz magadénak, amilyennel kevés ember dicsekedhet...

2. Vele született adottságain és Isten adta tehetségén kívül sok minden hozzájárult ahhoz, hogy ünnepeltünk egyfelől a tisztesség és emberség, az állandó munkálkodás megtestesítője lett, illetve hogy eddigi életműve mind a színvonalat és

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtani szakosztályának 1994. márc. 22-i ülésén.

eredményességet, mind a mennyiséget, mind pedig a részdiszciplínák számát tekintve annyira egyedül álló.

Papp László tanár úr a bihari Hosszúpályiban született 1924. január 6-án. A rend- és a munkaszeretetet, a tisztességet nyilván a falujából hozta, illetve a földjüket szorgalmasan művelő ősöktől, családjától kapta. Papp László ismereteit, tájékozottságát a híres debreceni Református Gimnázium alapozta meg, a közösségi életre pedig a felső négy osztályban az Öreg Kollégium nevelte. Minden bizonnyal ez az iskola és benne Végh József tanár úr, illetve a Csúry Bálint által megindított nyelvjárásgyűjtő mozgalom fordította érdeklődését a népnyelv, az anyanyelv, a nyelvvizsgálat felé. Így érthető, hogy – egyáltalán nem mindennapi jelenségként – már 1942-ben, VIII-os gimnazista korában három közleménye látott napvilágot a Végh József szerkesztette „Táj és népkutatás a középiskolában” című kötetben: „Lakodalmi szokások Hosszúpályiban”, „A gyermekek élete és játéka Hosszúpályiban” és „A föld megmunkálása Hosszúpályiban”. Sőt ugyanebben az évben megjelent – és ezt még kevesebben mondhatják el magukról – első cikke, a „Kornyikál” című, a legrangosabb folyóiratban, a Magyar Nyelvben (XXXVIII. 366–367), hogy ezzel egy életre eljegyezze magát a szótörténettel, illetve folyóiratunkkal.

Nem csodálkozhatunk tehát, hogy az ifjú Papp László a magyar–latin szakot választja a Debreceni Egyetemen. Ekkor, 1942-ben már második éve Bárczi Géza a magyar nyelvészet professzora. Tőle, szeretett mesterétől kap további indítást, egy életre szólót szemléletben, módszerben, etikában. Így emlékezik vissza a hetvenéves Bárczi Gézát köszöntő írásában: „Különösen sokat tanultunk a szemináriumi órákon. A magyar nyelvtörténet minden lényeges problémája szóba került ezeken a szombat délelőttönként tartott gyakorlatokon. Valóban gyakorlatok voltak: a hallgatók mutatták be dolgozataikat, amelyek valamely nyelvemlékünk hosszabb-rövidebb részletének tüzetes magyarázatával foglalkoztak; a hallgatók vitatták meg a dolgozatokat tanárunk vezetésével, aki bölcsen, szükség esetén ironikusan terelte mindig helyes irányba az igazság felé vezető úton a vitát. Az előadásokon és a szemináriumban tanultuk meg, hogy a tudomány nem pusztán az igazság keresése, hanem erkölcsi magatartás is.” (Nyr. LXXXVIII. 6.) És Papp László tanul, dolgozik, gyűjti a cédulákat, ír, publikál kedvvel, szorgalommal. Beleveti magát a hosszúpályi nyelvjárás hangtani vizsgálatába, folytatja a szótörténeti kutatást, majd gyakornok lesz, és természetesen le is doktorál kiváló eredménnyel, amint lehetséges. A tanári oklevél megszerzése után ki is nevezik tanársegédnek.

Itt azonban hadd térjek ki egy pillanatig arra, hogyan láttuk mi, első- és másodéves hallgatók a gyakornok urat. Meg kell vallanom férfiasan, féltünk tőle, jobban, mint Bárczi Gézától – pedig különösen a lányok hozzá nemegyszer sírva mentek be vizsgázni, vagy így jöttek ki kollokvium után. Papp tanár úr ott ült az íróasztala mellett, komolyan vagy inkább komoran, és bizony nem igen mertük tőle megkérdezni, hogy egy-egy nyelvészeti kérdésre hol találunk megfelelő irodalmat. Persze, hosszabb távon ez is nevelő hatású volt. Mert amikor 1946 elején *iromba* szavunk történetét kellett bemutatnom Bárczi professzor úr szemináriumi óráján, végigbukdácsoltam szinte a teljes nyelvészeti könyvtárat, s így egyszer s mindenkorra ismertté vált számomra, mit hol kell keresnem. Csak akkor kerültünk közelebb Papp

tanár úrhoz, mikor télen a bánki erdőbe mentünk ki szánkóval fáért, hogy tüzelhessünk a professzori szobában.

Papp László tehát elindult az ígéretes kutatói-tudósi, illetve tanári pályán. Ezt szakította meg 1950-ben koholt vádak alapján való letartóztatása, és az ezt követő négyévi kegyetlen, testet-lelket megbénító raboskodás.

De a falusi ember szívóssága, feleségének sok irányú gondoskodása – nála igazabb emberrel egyébként nem találkoztam eddigi életemben – erőt adott neki, hogy talpra álljon. Bár mint kitelepítetteknek ezután is Maglódról kellett bejárniuk, majd albérlésben szorongniuk, ha nem volt más lehetőség, Papp tanár úr cédulázást is vállalt, de dolgozott, és már 1955-ben hat, 1956-ban pedig tíz magyar közleményt olvashattunk tőle a folyóiratokban és egyebütt. És ez így folytatódott szinte a legutóbbi időkgig: Papp László négy önálló kötetet és több mint 200 dolgozatot mondhat a magáénak. 1957-től 1984-ig, nyugdíjba vonulásáig a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgozott. Közben 1966-ban megszerezte a kandidátusi fokozatot, és ezt követően több éven át oktatott igen eredményesen az ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani tanszékén is. Munkatársa, szerkesztője, mondhatnánk egyik csendes, de annál tevélegesebb motorja volt továbbá A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának, és elindította az Árpád-kori Személynévszótár munkálatait. Mint számos idegen nyelvet tudó szakember, részt vett külföldi, elsősorban onomasztikai és finnugor kongresszusokon. Hogy a névtannál, Papp László egyik fő munkaterületénél maradjunk, visszaidézek egy 1965-ös történetet. A mottó: nem jó az, ha a nyelvész neve azonos valamelyik híresség, például sportoló nevével. Papp tanár úrral is az történt, hogy amikor 1965-ben a helsinki finnugor kongresszus alkalmával ott merengett a tengerparton, élvezvén Suomi bágyadtabb napsütését, egyszer csak előkerült egy erősen illuminált állapotban lévő finn ember, majd bemutatkozott, amit természetesen illetlően viszonzni, Meghallván azonban a „Papp László” nevet, azonnal bokszoló mozdulatokkal jelezte, hogy kedves ismerőssel találkozott...

3. Papp tanár urat tehát eddigi életműve – annak ellenére, hogy a sors később sem kímélte, se a családot, se őt magát – mint jeleztem, a legeredményesebb kutatók, tudósok közé emeli.

Mi jellemzi Papp Lászlót, a kutatót, a tudóst? Röviden azt mondhatjuk: igazi filológus. Mindig adatokra, nem kis részben a saját maga gyűjtötte – főként – levéltári adatokra épít; felderíti, értékeli a korábbi véleményeket; nagy lelkiismeretességgel, logikus következtetéssel fogalmazza meg eredményeit; és felsorakoztatja a bizonytalan következtetéseket, valamint a megoldásra váró kérdéseket. Még három olyan vonását is megemlítem, amely már korántsem mondható gyakorinak: mindenekelőtt invenciózus alkat; aztán, bár izig-vérig nyelvtörténész, mint mestere, Bárczi Géza, de hozzá hasonlóan fogékony a mai jelenségek vizsgálata és újabb módszerek alkalmazása, sőt kifejlesztése iránt is (elég, ha a nyelvi statisztikát alkalmazó kandidátusi értekezésére, illetve könyvére, valamint Magyar Nyelvjárások-beli dolgozataira, továbbá 1964-es, szövegtani jelenségeket feldolgozó tanulmányára utalok). És külön ki kell emelnem páratlan áttekintőképességét. 1959-ben feleségével, P. Hidvégi Andreával foglalta össze lényeglátóan az 1945-től 1958-ig megjelent magyar nyelvjárási tanulmányokat (MNy. LV, 288–302, 434–41, 551–559), majd

immár egyedül tekintette át mesteri módon tizenegy esztendőn keresztül minden egyes év nyelvészeti krónikáját (Chronik des Jahres...) 1962-től 1973-ig német nyelven az Acta Linguisticában.

4. Magam mintegy nyolc főbb szakterületet különítettem el Papp László eddigi munkásságában. Ezek a lehető legszerveesebben kapcsolódnak egymáshoz. A mai nyelvjárási jelenségek vizsgálata és a szótörténet – bár ez utóbbi mindvégig központi terület maradt számára – szervesen vezette el ünnepeltünket (ebben természetesen Bárczi professzor hatása is benne van) a nyelvjárástörténeti kutatáshoz, illetve a névtudományhoz, a történeti nyelvjáráskutatás pedig tovább a normák kialakulásának, a nyelvi egységesülésnek a – főként XVI. századi – elemzéséhez.

Bevallom, egy ideig számoltam azokat a szavakat, amelyekről Papp László cikket írt, aztán letettem róla. Körülbelül 50 szónak a hangtani és jelentéstani alakulását világitja meg olyan körületekkel, hogy ezek eredménye legtöbbször bekerült a Történeti-etimológiai Szótárba. Talán mondanom se kell azonban, hogy a legmaradandóbban a TESz. egyes szócikkein van ott – ha rejtetten is – a Papp László keze nyoma.

Négy önálló kötetből kettő és mintegy 20 hosszabb-rövidebb tanulmány tárgyalja Debrecennek és az északkeleti vidéknek a XVI. századi nyelvjárási viszonyait. Ezúttal csupán egy akkori véleményt idézek. A „Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika” c. könyvről (Bp., 1963. 186 l.) ezt írja a hozzáértő Jakab László: „Papp László ebben a könyvében a keleti *i*-zés XVI. századi földrajzi elterjedtségével, valamint az irodalmon kívüli írásbeliség emlékeiből való fokozatos kiszorulásával foglalkozik. Vizsgálata alapjául saját levéltári kutatásai során gyűjtött 400 XVI. századból származó különféle irat szolgált, amelyeknek együttes terjedelme 230 000 szótag”, majd így folytatja: „A szerző az *i*-zés problémáinak tisztázása mellett új módszer kidolgozását és alkalmazását is célul tűzte ki... elsőnek alkalmazza a statisztikai módszert, a nyelvjárástörténeti kutatásban.” (Nyr. LXXXVIII, 67). Való igaz: méltán nyerte el Papp László ezzel a könyvével az MTA 1961. évi pályázatán az első díjat.

A XVI. századi nyelvjáráskutatás valójában egyúttal normakutatás is. Papp László másik két önálló könyve közelebről ezzel foglalkozik. A „Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában” (NytudÉrt. 25. sz. Bp., 1961. 228 l.) c. munkájáról így nyilatkozik Károly Sándor: „... örömmel kell üdvözölnünk Papp László munkáját, amely jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy majdan a magyar nyelv külső történetét is meg lehessen írni...” (Nyr. LXXXVI, 100.) – A „Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században” c. könyvét (NytudÉrt. 44. sz. Bp., 1964. 79 l.) annak idején magam ismerttettem (Nyr. XC. 201–205). Ehelyett inkább arra utalok, hogy Balázs János „A szöveg” c. szép, modern könyvében, „Az oklevél és a levél szerkezete” jelzésű fejezetben igen sokszor támaszkodik a jelzett tanulmányra.

Papp László munkásságának igen fontos területe a névtan. Erről mintegy 25 közleménye tanúskodik. Ezekben tárgyal család- és becézőneveket, helyneveket, megnevezésmódokat, és még részletezhetném tovább.

Most már csak felsorolásszerűen utalhatok ünnepeltünk igen tanulságos módszertani jellegű cikkeire, az igen magvas – mintegy 25 – recenzióra; érdekesen megírt tudományos ismeretterjesztő dolgozataira; a helyesírással kapcsolatos, valamint

igen kiterjedt szerkesztői munkásságára. Engedtessek meg, hogy egy stilisztikai jellegű dolgozatára külön is felhívjam a figyelmet. Apáti Ferenc „Cantilena” c. versének a mintaszerű elemzését (Nyr. LXXXII, 76–83) én az explication de texte módszer kitűnő példájának tartom.

5. Ünnepeztünk első önálló, a „XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása” c. 1959-es munkáját (NytudÉrt. 19. sz.) ezzel a Goethe idézettel kezdte: „Mein Freund, die Zeiten der Vergangenheit. Sind uns ein Buch mit sieben Siegeln”. Ezúttal a köszöntő keretében igyekeztem feltörni a Papp László egyéniségét, munkásságát körülvevő pecsétet. Mindegyiket bizonyára nem sikerült, de tőlem a legjobb baráti szándékkal is ennyi telt.

Végezetül azt kívánhatjuk: Isten éltesen sokáig, Lacika, mindnyájunk örömére.

Magyar Nyelv 90 [1994]: 493–496.

B. LŐRINCZY ÉVA KÖSZÖNTÉSE SZÜLETÉSNAPIJÁN*

Elnök Úr! Tisztelt Választmány! Kedves Éva!

1. Vagy szokásosabban, a Bárczi-tanszéki hagyományoknak megfelelően: Kedves Bogár, sőt az akkori közvetlenséget, családias meghittséget még jobban visszaidézte: Kedves Bogárca! És már ott is vagyunk a negyvenes évek második felében Debrecenben, a Nagyerdőn, az egyetemi Magyar Nyelvészeti Tanszéken és az alagsori Népnyelvkutató Intézetben. Egymás után tolnak elém az emlékek. Most éppen az jut eszembe, hogy amikor Bárczi tanár úr irányításával a körülöttünk lévő tárgyak nevének az eredetét kellett kitalálni és indokolni, akkor Lőrinczy Éva mindig élen járt. Aztán nemegyszer kemény csatát vívott Bárczi professzor úrral egy-egy nyelvészeti kérdés kapcsán, egyébként annál keményebben csak Abaffy Erzsike, alias Kutyafej csatázott, miközben Andi (Hidvégi Andrea) és jómagam inkább csendesen hallgattunk. Az is eszembe jut milyen szerencsés voltam Bárczi tanár úrnak a tanszékhez közel kerültek számára tartott franciaóráin. Miközben ugyanis Anatole France-nak a „Les dieux ont soif” című regényével, illetve Marcel Pagnolnak a „Topaze” című drámájával foglalatostunk, professzor úr – mindenekelőtt a hölgyeket kedvelvén – őket nyaggatta, én pedig sziesztáztam, vagy éppen a Svájc-ból, illetve Belgiumból hozott és a háború után itthon egyáltalán nem kapható csokoládékat eszegettem.

2. Komolyra fordítva a szót, ünnepeztünk eredményes kutatóként, kiváló tudósként és nem mindennapi szervezőként áll előttünk, a háta mögött három önálló tudományos könyvvel, egy dokumentumregénnyel, egy publicisztikai jellegű cikkgyűjteménnyel, egy könyvméretű művészlettel, egy szakfordítással, mintegy százhatvan tanulmánnyal, továbbá az Új Magyar Tájszótár hatalmas köteteinek az útra bocsátásával.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén, 1996. december 11-én.

Induljunk ki a következőkből: rendszerint messze nyúlnak vissza annak a gyökerei, hogy valaki egy meghatározott pályát kiválaszt, amellet egy életre elkötelezi magát, és azt – a tudománytörténet mérlegére téve is – kiemelkedő teljesítménnyel műveli. Nincs ez másként Lőrinczy Éva esetében sem. A debreceni polgári családban való nevelkedés, a Dóczi Leánynevelőintézet, Juhász Géza, majd Bárczi Géza hatása, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének a rendje, mind, mind hozzájárult ahhoz, hogy ünnepeltünkben olyan emberi és a tudásra is kiható vonások erősödjenek fel vagy éppen alakuljanak ki, mint a realitásérzék, a munkaszeretet, a tisztesség, az erkölcsi és egyéb értékek megbecsülése, más embereknek és véleményeknek a tiszteletben tartása, a célratörés és akaraterő, a nyitottság minden – különösen minden jó – irányában, és még sorolhatnám tovább.

Egy kissé részletezve: már kezdő egyetemistaként „felfedezi” például apai nagyanyjának az *i*-zését, a diftongusait, az *l* és az *r* előtt megnyúlt magánhangzóit, és ugyanakkor változatos, egyéni nyelvi fordulatait, színes beszédét, továbbá dicséri erős akaratát, erkölcsi tartását, amellyel munkára, tisztességre, mások megbecsülésére nevelte hat gyermekét. (L. Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Bp., 1996. 39–40.) Juhász Gézára, a Dóczi tanárára meg így emlékezik vissza: „Irodalommal kívántam foglalkozni..., szinte attól a perctől kezdve, hogy Juhász Géza magyartanárként belépett az osztályunkba, s lett nemcsak tanárom, hanem első mesterem, nevelőm, atyai jóbarátom. Sokat kellene róla írnom, hogyan csempészte be szinte még gyermeki tudatunkba a (nem csak irodalmi) értékek tiszteletét, felismerésük módszereit; hogyan dobott be bennünket a remekművek mélyvizébe, hogy tett igényessé mindennel szemben, ami kultúra, és ami az egész emberi élet minősége; hogyan volt egyszerre nemzeti és európai...” (Szubjektív pályakép objektív elemekkel: A nyelvészetről – egyes szám első személyben. Szerk. Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós. Bp., 1995. 163.) A szó teljes értelmében döntő – a Lőrinczy Éva további életpályáját is eldöntő – találkozást azonban Bárczi Géza egyetemi előadásai, szemináriumai, a vele való beszélgetések jelentették számára. Ezt így idézi vissza: „A nyelvészeti órák és szemináriumok egyre jobban vonzottak, a nyelvtörténet egyenesen elbűvölt, hiszen Bárczi Gézától ebből kaptunk a legtöbbet. Megszerettem a nyelvi tényeket, megnyugtatót objektív vizsgálhatóságuk lehetősége... szakdolgozati témát harmadéves koromban már Bárczi Gézától kértem, Illyés Gyulát, akiről korábban írni akartam, kedves írómként őriztem tovább a szívemben. Juhász Géza első mesteri mivoltához méltó módon engedett át engem a másik mesternek, akit ő is igen nagyra becsült.” (Uo. 64–65.) De a nyelvtörténetnek immár elkötelezett Lőrinczy Éva sokat tanult az akadémiai leíró nyelvtan három jelentős fejezetének (a szóösszetételeknek, a határozóknak és a határozói mellékmondatoknak) a megírása közben, a Nyelvtudomány Intézet új munkaközösségébe kerülve is: „... a Bárczi-iskola után egy másfajta, a nyelvészettnek egy számomra addig szinte ismeretlen ágába beavató, de megint egy áldásosan kemény és nevelő erejű iskolát jelentettek számomra. A nyelvészlelétem változott meg, pontosabban egészült ki ezeken a megbeszéléseken... Ma is azt vallom, hogy az akadémiai leíró nyelvtan nagy elrugaszkodás volt az ideje lejárt előzményektől, s hogy nélküle sokkal nehezebben nyílt volna meg az út az akkoriban már ante portas állott modern irányzatok előtt...” (Uo. 166–7.) A legnagyobb, a legtöbbet hozó iskola viszont – ezt már én állapítom

meg – az a maga teremtette iskola volt, amelyet az Új Magyar Tájszótár szerkesztő műhelyének a megszervezése, pontosabban ennek a többi hasonló szótárral együtt halhatatlan műnek a létrehozása jelentett és jelent.

Ünnepeltünk tudósi egyéniségének a kialakulásához természetesen még sok minden hozzájárult, amelyek közül a legfontosabbakat is ezúttal csupán felsorolhatom: a rövid, de annál eredményesebb középiskolai tanítás (ezt közvetlenül tanúsíthatom, mivel magam is abban az iskolában tanítottam akkoriban), aztán később Saussure „Cours de linguistique générale”-jének – több tekintetben is – embert próbáló lefordítása; az új protestáns Biblia nyelvi lektorálása; a valójában szépírói és a magas szintű publicisztikai tevékenység...

Összefoglalóan: mintha Lőrinczy Éva a nyelvtörténettől elindulva, de minden irányban nyitottan a nyelvnek, az anyanyelvünknek a sokoldalú feltárását valósította volna meg, azét a nyelvt, amelyről Bárczi Géza ódai stílusban hirdette, hogy sokkal több, mint közlési eszköz: az emberi tudás felhalmozódásának tárháza, aztán esztétikumot hordozó művészi eszköz, továbbá a nemzeti tudat egyik fontos letéteményese, amely érzelmi szálakkal is hozzánk kötődik.

3. Hogy ünnepeltünk eddigi pályáján milyen eredményeket mondhat magáénak, arra – ha nagyon utalászerűen is – már rámutattam. Most végezetül csupán két jellemző dolgot emelek ki. Nemrégiben a Magyar Nyelv utolsó számában megjelent, „Gondolkodás, – közlés – nyelvi/beszédbeli tények. (Az Új Magyar Tájszótár üzenete)” című tanulmányában – mint korábban is gyakran – a jó értelemben vett általános nyelvészet síkjára helyezkedve tanulságos üzenetet tolmácsol: „A magyar nyelvjárások szókinésének ez az irodalmi és köznyelven kívül szó- és frázisanyaga sem nyelvi/beszédbeli megvalósulásaiban, sem a gondolkodás és a közlés viszonylatában nem homogén, de ugyanakkor nem is egymástól független egyedeknek minden kohéziót nélkülöző halmaza. Nem, összességén belül egyfajta tömbösödés útján kialakult nagyobb egységek körvonalai fedezhetők fel, amelyeken belül azonos vagy legalábbis hasonló jellemzőkkel bíró adatok helyezkednek el, szinte kikövetelve maguknak egy, lényegében azonos szótározási módot.” (MNy. 1996: 298.) És a továbbiakban a *tébláb* valódi tájszónak feltárja a teljes nyelvi problematikáját (jelentése, szófaja, eredete stb.), nem hallgatva el a még fennálló bizonytalanságokat sem (uo. 301).

A másik jellemző sajátosság: ünnepeltünk stílusa. Mert mondjuk ki nyíltan, az írói véna – tudtommal egyetlenként a Bárczi-tanítványok között – ünnepeltünkben tagadhatatlanul benne van. Nem alaptalanul írta tehát „szubjektív pályaképében”, hogy 14 éves korától második egyetemi éveigi irodalmárnak készült, „amibe – mint megjegyzi – a magyartanárságtól az irodalomtörténezig és esztétikáig sok minden belefért. Eleinte tán még az íróság is...” (i. h. 163). És bár arról is beszámol itt, hogy „a magas tanári mérce és az erős önkontroll igen hamar elhozta a kijózanodás pillanatát...”, ebből az „íróság”-ból – hála Istennek – sok minden megmaradt. Erről nemcsak a sajátos hangvételű „Meddig még?” című dokumentumregény (Magvető K. 1980.) és a „Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Publicisztikák és más effélék” (MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp., 1996.) című munka tanúskodik, hanem az a tény is, hogy ünnepeltünk mindig szépen, választékosan ír a legelvontabb nyelvészeti témáról is.

4. Kedves Éva! Végezetül mit kívánhatnék kis ünnepségünk alkalmával? Azt, hogy a Maga által is idézett Candide szavaival művelje a kertjét még nagyon sokáig, az eddigiekhez hasonló eredménnyel. Isten éltesse!

Magyar Nyelv 93 [1997]: 251–253.

NYÍRI ANTAL KÖSZÖNTÉSE

Két okunk is van Nyíri Antalnak, a szegedi József Attila Tudományegyetem nyugalmazott nyelvészprofesszorának a köszöntésére: a múlt év 1997 márciusában töltötte be a kilencvenedik életévét, és ugyancsak a múlt év végi közgyűlésen ítélte oda neki Társaságunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság legjelentősebb kitiüntetését, a Révai- emlékérmét és -díjat.

1. Köszöntésemet, mivel ünnepeltünkhöz – hála Istennek – szoros baráti szálak fűznek, nem kezdhetem mással, mint visszaemlékezéssel. 1964 tavaszán a Bölcsészkar ebédlőjében jött oda hozzám Nyíri professzor, és az ő ízes zárt *é-ző* kiejtésével kedvesen, de határozottan arra kért, hogy vállaljak fél állást a tanszékén, elsősorban a stílusztika oktatására. Igent mondtam. Hat tanéven át jártam Szegedre, utólag is azt állíthatom, hogy hasznomra és örömömre: megkedveltem szegedi hallgatóimat, az egyetemet és ezt a kellemes hangulatú várost; aztán bepillantottam a Mészöly-iskola alkotásmódjába, de a legtöbbet Tóni bátyám igaz és meleg barátsága jelentette. Jól emlékszem, szinte minden péntek délután, óráim végeztével kísértáltunk a Tiszáig, majd a Tisza-parton ballagva (ezt egyébként soha nem hagytam el, akkor sem, ha Tóni bátyám valamilyen oknál fogva nem jöhetett velem) a Virág cukrászdában kötöttünk ki, és egy habos kávé mellett folytattuk a meghitt beszélgetést: a tanszéki munkáról, kutatásainkról, családi dolgokról, mindenről, ami barátok között szóba jöhetett. Oldó és építő volt minden beszélgetésünk. A tanszéken szintén nyugodt, kellemes hangulat uralkodott. Nehezen is hagytam ott 1970-ben Szegedet, ELTE-beli teendőim megszorodása miatt. De a barátságunk Tóni bátyámmal megmaradt, csak ritkábban került és kerül sor elmélyültebb beszélgetésre, a levelezés pedig mindezt csupán igen kis mértékben pótolhatja.

2. Nyíri Antal – mint oly sokan, jómagammal együtt – a nyelvgyűjtéstől és – feldolgozástól, továbbá középiskolai oktatás közben indult el tudósi pályáján, hogy aztán kutatását kiterjessze a nyelvtörténetnek és a mai nyelvre irányuló nyelvészetnek úgyszólván minden ágára. Nálam sokkal illetékesebbek már bemutatták a munkásságát egy-egy évforduló alkalmával (Pais Dezső: MNy. 1969: 122–124; Benkő Loránd: MNy. 1977: 382–384; Deme László: Népr. és Nytud. 21. 1977: 5–8; Hajdú Péter: MNy. 1988: 116–119; Károly Sándor: Népr. és Nytud. 31–32. 1987–1988: 5–7), én tehát ezúttal csupán összefoglaló megjegyzéseket teszek, és kiemelem ünnepeltünknek néhány különösen nagy hatású munkáját, illetőleg tudósi és emberi egyéniségének legjellegzetesebb vonásait.

3. Ha egy szóval akarnám jellemezni Nyíri Antal munkásságát az érintett diszciplínák és az alkalmazott módszer felől, sokoldalúságát említeném. Foglalkozott

a nyelvtörténeten belül hangtörténettel, szó- és szólástörténettel, történeti alaktannal – benne a törendszerrel és az igeragozást, az igeneveket érintő kérdésekkel – és mondattörténettel is. De mindjárt hozzátehetjük, hogy ezek mögül sohasem hiányzik a finnugor háttér. Az említett sokoldalúságot a Münchener Kódexnek paleográfaiailag megbízható, párhuzamosan a latin szöveget is közlő, betűhű kiadása (1971.) is képviseli. A bevezetés pedig – mint a fűlszöveg utal rá – „áttekinti nyelvemlékkiadványaink történetét, különös tekintettel a Münchener Kódexre, megindokolja ennek a kiadványnak a szükségességét, jellemzi a kézirat paleográfiai sajátosságait, a kódex másolót, kiemeli a nyelvemlék néhány fontos nyelvjárási jelenségét, részletesen tárgyalja a Bécsi és a Münchener Kódex *é, e* és *é* betűinek hangértékét, bemutatja a kódex helyesírási rendszerét és a rövidítéseket.” Ezt a művét csak betetőzte e kódex magyar– latin szótárának gondos megjelenítése (1993.). A nyelvtörténet mellett Nyíri Antal tudósi tevékenységének másik fő területe – több renden is érthető módon – a régi és a mai nyelvjárások vizsgálata. „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” (1939.) amellett, hogy kitérő nyelvjárásleírás, a jelentéstan alkalmazásának sem mindennapi példája. „A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai” című munka (1948.) meg azt jelzi pregnánsan, hogy szerzője nyelvi vizsgálódásaiban rendkívül sokat ad a művelődés- és tárgytörténetre. Mindkét tanulmány – sok mással együtt – arról tanúskodik továbbá, hogy Nyíri Antal mesterének, Mészöly Gedeonnak az örökét folytatva és kiteljesítve a hazai etnolingvisztikának, a néprajz és a nyelvtudomány egymásra utaltságának, egymás kiegészítésének korai és hatásos képviselője. De nem idegen ünnepeltünkötől a mai magyar nyelv bűvárlása sem: mintaszerűen értekezett például a hangsúly és a hanglejtés problémáiról (1976.). És akkor még nem szóltam a szintén nagy körületekintéssel megírt nekrológokról, megemlékezésekről és az ismertetésekről, recenziókról. (A felsorolt munkák adatait l. a Nyíri Antal munkásságát felsoroló bibliográfiákban: Népr. és Nytud. 21. 1977: 9–33, valamint „Nyíri Antal kilencvenéves”. Szerk. Büky László. Szeged. 1997. 5–6.)

4. Módszerének sokoldalúságát minden bizonnyal már az eddig említettek is bőven igazolták. Hadd tegyem mégis mindehhez hozzá, amit Nyíri professzor Mészöly Gedeonra emlékezve leírt, tudniillik az – mutatis mutandis – őrá is vonatkozik: „... sohasem előre elgondolt tételt akart igazolni, hanem mindig a nyelvi tényekre hallgatott, azokat magyarázta meg mindig a megoldandó kérdéshez igazodó módszerrel. Ezért gyakran találta szemben magát olyan úgynevezett »jól megalapozott elméletekkel«, amelyek adatainak, helyes nyelvtörténeti szemléleten alapuló érvelésének súlya alatt összeomlottak, vagy ha ez nem történt is meg, esendővé váltak az újabb igazolási kísérletek ellenére is.” (NyK. 1960: 151.) Egyébként nem hódolt be divatos – később mindig időlegesnek bizonyult – módszereknek, elméleteknek, jóllehet az újtól sohasem zárkózott el.

5. Nyíri professzor számára családján kívül három dolog létezik: a nyelvnek, az azt beszélő embernek és a nyelv tudományának a szeretete. Életének fő feladata: a nyelvet kutatni, a nyelvet tanítani, mégpedig bármilyen fokon, de mindig lelkiismeretesen és mindig lelkesedéssel. Ez vezette abban is, hogy évtizedeken át hűségesen és odaadással irányította Társaságunk szegedi csoportját, és hasonló módon mindig szíven viselte az egész Magyar Nyelvtudományi Társaság ügyét. Nagyon is

megérdemelten ítélte hát oda Társaságunk Nyíri professzornak a Révai-emlékérmét és -díjat.

6. Kedves Tóni Bátyám! Mit kívánhatnék Társaságunk nevében és ezúttal Neked, nyelvünk és tudományunk szerelmesének, az igaz barátnak? Azt, hogy légy közöttünk erőben, egészségben még nagyon sokáig, és képviseld az említett nemes célokat, mert azokra most különösen nagy szükség van! És gondold, álmodd tovább nyelvünk alakulásának útját, szavaink, szólásaink, igeneveink, valamint nyelvjárásaink történetét, és segítsd mai nyelvünk szerencsés továbbfejlődését!

Magyar Nyelv 94 [1998]: 229–230.

X. NYELVÉSZEK BÚCSÚZTATÁSA

UTOLSÓ BÚCSÚ ZOLNAI BÉLÁTÓL*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a közeli és távolabbi tanítványok, az egész magyar nyelvész-társadalom utolsó szomorú üdvözlétét tolmácsolom Zolnai Bélának, egyetemünk volt professzorának, Társaságunk lelkes tagjának, a magyar nyelv, a magyar szó tudós vizsgálójának és jeles mesterének.

Úgy érezzük, mintha a minap köszöntöttük volna hetvenedik születésnapja alkalmából. Ekkor még – nagy örömünkre – azt állapíthattuk meg, hogy töretlen erővel és fiatalos lendülettel dolgozik, hogy korábbi, nagy sikerű művének, a „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” című munkának az új, bővített kiadását készíti sajtó alá; hogy folytatja – nehezen várt – jassznyelvi szótárának a munkálatait; hogy tanulmányait, cikkeit egyre-másra jelenti meg nyelvészeti és irodalomtörténeti folyóiratokban, sőt a napilapok hasábjain. Ezekben az években – mint korábban is – gyakran feltűnik a Kruzsokban, és az elmaradhatatlan szivar bodorodó füstje mögül teszi meg sokszor kritikus – hiszen egy életen át az újért lelkesedett, és sohasem rejtette véka alá, ha valamiben másoktól eltérő nézetet vallott! –, de mindig szellemes, ötletes és tanulságos megjegyzéseit. Aztán – néhány éve – a betegség elszólította szeretett könyvei mellől, nem lehetett ott többé a Kruzsokban, nem hallathatta szavát sem a tudományos üléseken, sem a folyóiratokban. De arra, hogy halálával mit vesztett a nyelvészet – és benne különösen a stilisztika –, továbbá az irodalomtudomány, s hogy mennyivel lett szegényebb a nyelvünk múltjával, jelenével és az irodalmi művekkel foglalkozók közössége –, arra csak akkor döbrentünk rá, amikor megkaptuk a nagyon szomorú, megváltoztathatatlan hírt: Zolnai Béla nincs többé.

Mély fájdalommal és megilletődéssel állunk meg a szeretett professzor, a kiváló tudós és a jó barát ravatala mellett. Vigaszunk csak egy lehet: műveit, gondolatait, iránymutatásait nem ragadhatta el a halál, azok itt élnek, munkálkodnak bennünk továbbra is, és hatni fognak mindig mindazokra, akik a stílus törvényszerűségeit és nyelvünk sajátosságait kutatják.

E szomorú alkalommal nem lehet feladatomból mérlegre tenni Zolnai Béla gazdag munkásságát, még műveinek a felsorolására sem vállalkozhatom. A következőt azonban nem hallgathatom el: Zolnai Béla azon ritka tudósok közé tartozik, akinek nemcsak az adatott meg, hogy gazdag életművet hagynak örökül, hanem az is, hogy műveik első megjelenésük, továbbá – hosszabb idő után – második reneszánszuk

* Elhangzott a temetésén, 1969. június 5-én.

idején, tehát két ízben is irányítólag hatnak valamely tudományág vagy résztudomány területén, valójában megalapozói az illető diszciplinának.

Zolnai Béla igen sokoldalú tudós volt. Kutatásainak középpontjában kezdettől fogva a nyelv állott. Innen jut el aztán a magyar és az összehasonlító irodalomtörténet, majd a stilsztika és a nyelv művelés számos kérdésének a vizsgálatához. Stilsztikai munkássága a két világháború között bontakozik ki mind szélesebben. Egymás után napvilágot látó tanulmányaiban – az érzelmi-hangulati velejárót állítva a középpontba – addig nem tapasztalt alapossggal és érzékenységgel vizsgálja a szavak, a morfémák, a mondatok, illetőleg a hangok stílushatását, közben természetesen nem kerülve meg a stilsztika alapvető kérdéseit sem. Múlhatatlan érdeme e tekintetben, hogy közvetítette hozzánk a genfi Saussure-tanítványnak, Ch. Ballynak és a müncheni Vosslernek az akkor legmodernebbet jelentő nézeteit. E nézeteket követve, bírálva, módosítva a magyar stílustudomány lépést tartott az európai fejlődéssel – s ez nem kis mértékben Zolnai Bélának köszönhető.

Több okból bekövetkezett hosszú pangás után Magyarországon 1954-ben a III. Országos Nyelvészkongresszus hatására indult meg ismét intenzívebben a stílus kutatás. Zolnai Béla mindig szívesen segítő kezének nyoma ott van szinte minden azóta megjelent efféle munkában. És amikor a jeles tudósnak azt látja, hogy mind a stílus kutatásnak, mind az örvendetesen lábra kapó stilsztikaoktatásnak segédkönyvekre van szüksége, hajlott kora ellenére – részben kiegészítve, részben javítgatva – megjelenteti idevágó tanulmányait két kötetben: „Nyelv és stílus” (Gondolat Kiadó. Bp., 1957.); „Nyelv és hangulat. A nyelv akusztikája” (Gondolat Kiadó. Bp., 1964.) – Milyen örömmel és lelkesedéssel állapítja meg az utóbbi bevezetőjében: „Óriásian növekedett a nemzetközi nyelvtudomány stilsztikai részlege. A stílus kezdő központi helyét elfoglalni az általános lingvisztikában.” Így járult hozzá Zolnai Béla munkáival másodízben is a magyar stilsztika további megalapozásához, fellendítéséhez.

Zolnai Béla emlékét úgy őrizzük meg igazán, hogy felhasználva gazdag munkásságának eredményeit, tovább folytatjuk a magyar nyelv és stílus vizsgálatát akkora felelősséggel, akkora szeretettel és odaadással, ahogyan ő tette.

Magyar Nyelv 65 [1969]: 382–384.

BÚCSÚZUNK TERESTYÉNI FERENC TŐL *

A halálnak, a megmásíthatatlan halálnak a híre mindig szíven üti az embert. Mennyivel így van ez azonban most, amikor a felejthetetlen jóbaráttól, a másokon mindig segíteni akaró és örökké tevékeny kollégától, a ritka eredményességű tanártól és a sokoldalú tudós szakembertől: Terestyéni Ferenc től búcsúzunk. Biztunk, mert nagyon biztunk benne, hogy Terestyéni tanár úron – aki súlyos betegen is, hosszú időn át, páratlan hősiességgel megtartotta az óráit, nevelt, oktatott, mint ahogy tette

* Elhangzott a temetésén, 1971. december 7-én.

évtizedeken keresztül – nem győzedelmeskedik, nem győzedelmeskedhetik a halál. Amikor a nyár folyamán arról értesültünk, hogy betegség miatt régóta öröklődő lelkét szűkebb pátriája, a szelíd hajlatú vasi táj sem tudta megnyugtatni, bizony reménységünk egy kicsit alább szállt. De továbbra sem tudtuk elképzelni, hogy tanszékünknek ez az egyik legmozgékonyabb, legmunkásabb tagja ne jöjjön ismét közénk, folytatni a tanítást, a tudományos búvárkodást... És ekkor kaptuk meg a szavakkal ki sem fejezhető szomorú hírt: a halál mégis úrrá lett fölötté, szeretett kollégánk örökre eltávozott tőlünk.

Nem volt könnyű életútja Terestyéni Ferencnek, amíg az akkori ivánegerszegi szülői háztól eljutott a kőszegi gimnáziumba, majd a budapesti egyetemre, hogy itt mint gimnáziumi tanár, később mint igazgató, 1952-től pedig mint egyetemi adjunktus egy életre eljegyezze magát a legszebb hivatással: a tanítással, a neveléssel, továbbá régi és mai nyelvünk törvényszerűségeinek, helyes és szép használatának fáradhatatlan kutatásával. – Fiukat tanítatva áldozatot hoztak az egyáltalán nem tehetős szülők, de nem szükködött az áldozatvállalásban a diák Terestyéni Ferenc sem: korrepetált, nevelősködött, csakhogy tanulhasson. Egyetemi éve alatt aztán mohón szívta magába a tudományokat. Minden szvenvedélyesen érdekelte, ami a nyelvekkel (a magyarral, a franciával, a némettel stb.) kapcsolatos: nyelvészet és irodalom, jelentés- és stilisztika, névtan és szakdidaktika. Hogy végül mégis a magyar nyelvészet mellé szegődött, és doktori értekezésének tárgyát is névtudományunk köréből merítette (Közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi névösszeírásban: MNyTK. 59. sz. Bp., 1941.), abban nem kis mértékben közrejátszhatott Pais professzor úr közvetlen hatása.

Terestyéni Ferenc oktatói–nevelői, valamint kutatói erényei akkor bontakoztak ki teljesebben, akkor mutatkoztak meg igazán, amikor a Magyar Nyelvészeti Tanszékre került.

Sok irányú szakmai tudása, szakmódszertani jártassága, nem kevés korábbi tapasztalata és – mindenekelőtt – szerény, de az újat, a jobbat örökké kereső nevelői egyénisége – mind, mind hozzájárult ahhoz, hogy hallgatói nemcsak őt magát szerették, hanem alapos nyelvtani, stilisztikai és nyelvhelyességi ismeretekkel felvértezve megszerették tárgyukat és tárgyak tanítását is.

Terestyéni tanár úr számára az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és a tanítás mindig egy volt; ugyanannak a dolognak két, egymástól elszakíthatatlan oldalát jelentette. Így érthető, hogy az egyetemre kerülése után sorra-rendre jelentek meg olyan szakdidaktikai jellegű dolgozatai, amelyek szinte kivétel nélkül nyereségei az illető tudományágnak is. (A *halál* kifejezése a Szigeti Veszedelemben: Nyr. LXXVIII, 211–216; Jelentés-tani elemzés: Anyanyelvünk az iskolában II, 72–78; stb.); továbbá hogy gazdag ismereteit és tapasztalatait felhasználva ő szerkesztette és – jelentős részben – írta meg a szakmódszertani jegyzetet (A magyar nyelv-tanítás módszertanának vázlata. Bp., 1959.).

És nyilván az sem véletlen, hogy amikor hosszú pangás után 1953 tájt megindul a stilisztikaoktatás és -kutatás az egyetemen, ezt az éppen nem könnyű feladatot szintén Terestyéni Ferenc vállalja, és végeredményben elsősorban az ő nevéhez fűződik az első egyetemi magyar stilisztika (A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958.) megjelenítése is.

Minden bizonnyal a magyar nyelv, a magyar irodalom, a magyar múlt szeretete vitte Terestyéni Ferencet igazán kedvenc területe: irodalmi nyelvünk, közelebből a reformkor irodalmi nyelvének vizsgálata felé. Akik a Tudományos Gyűjtemény szerepével, a reformkor és 1848 nyelvi kérdéseivel, Kis János, Verseghy Ferenc nyelvi hatásával, Kossuth stílusával vagy Vörösmarty nyelvével kívánnak foglalkozni, semmiképpen nem nélkülözhetik az e tárgykörben megjelent közleményeinek tanulságait (l.: Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedeinek tükrében: Nyr. LXXXI, 91–101; Irodalmi nyelvünk egy mondattani jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében: uo. 479–86; Az állami élet nyelve: Nyelvünk a reformkorban 83–165; Az újságírás nyelve 1848-ban: MNy. XLIX, 145–148; Kis János nyelvének egységesítő hatása...: Soprszle. 1956: 43–50, 147–155; Verseghy Ferenc, a nyelvész: MNy. LIII, 19–28; Kossuth, az újságíró: MNy. XLVIII, 31–38; Tájszó eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban: MNy. LV, 225–232; stb.).

Szép tervét azonban nem válthatta valóra, a csaknem tíz évvel ezelőtt először rátörő betegség megakadályozta eredményes kutatásainak továbbfolytatását és befejezését. Pedig emberfeletti hősiességgel küzdött a betegség ellen: ő, aki minden félévben minél több órát szeretett volna tartani; aki sohasem húzódozott semmiféle külön munkától, egyszerűen képtelen volt tudomásul venni, hogy nem dolgozhat olyan buzgalommal, odaadással, mint ahogy korábban tette. Amikor már nem tarthatott órát, akkor sem adta fel a reményt: olvasta, értékelte otthon az újonnan megjelent német, francia retorikai és stilisztikai könyveket, arról elmélkedve, mit és hogyan lehet azokból megvalósítani a mi oktatásunkban, tudományunkban... A betegség, a halál azonban erősebb volt.

Mély fájdalommal, elszoruló szívvel állunk most Terestyéni Ferenc koporsója mellett. És amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem, mindenekelőtt a két magyar nyelvészeti tanszék, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a kollégák és tanítványok, az egész magyar nyelvész-társadalom utolsó szomorú üdvözlését tolmácsolom, hadd ígérem meg, hogy Terestyéni Ferencnek, a felejtethetetlen barátnak és kollégának az emlékét megőrizzük, és rá emlékezve, hozzá méltó módon igyekszünk folytatni a sajnálatosan abbamaradt munkát.

Magyar Nyelv 68 [1972]: 126–127.

BÚCSÚ O. NAGY GÁBORTÓL

Még szinte magam mellett látom, amint az Új Magyar Tájszótár első lektori megbeszélésén határozott, de mindig udvarias hangon felsorakoztatja bíráló, jobbat, tökéletesebbet akaró-követelő megjegyzéseit...; még hallom, amint Wilhelm Schmidt professzor társasági előadásának vitáján kifejti hosszú és szívós munkával, töprengéssel kialakított – nyugodtan mondhatjuk: kikristályosított – felfogását a jelentésről, a jelentés összetevőiről... Nem tudom, nem akarom hát elhinni a rettenetes és megmásíthatatlan valóságot, hogy O. Nagy Gábor nincs többé; hogy örökre

eltávozott nagyon szeretett Ádám fiához; hogy miként ő a magyar frazeológia fundamentumát jelentő művét, „A magyar szólások és közmondások” című kitűnő szintézist – amely 1966-ban hagyta el a sajtót – már csak fia emlékének szentelhette, most mi is csupán emlékként idézzük meg emberi, tudósi és tanári-tanítói arcát.

Pedig O. Nagy Gábor azok közé a számban kisebbséget jelentő tudósok közé tartozott, akik – a szó nemes és igaz értelmében – a maga teljességében szeretik az életet. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy minden érdekelt, ami körülötte történt, hogy kedvelte a baráti társaságot, hogy értette, szerette a tréfát, hanem abban is, hogy neki, a tudósnak mindig a gyakorlat, a nyelvhasználat törvényeinek a kifürkészése, illetőleg a nyelvi műveltség terjesztésének a minden áron való segítése adta fel a leckét, és hogy benne sohasem lehetett szétválasztani a tudóst és a tanárt, mert mindig tanított, nevelt: annak idején a debreceni Református Kollégium tanítóképzőjében és gimnáziumában, az utóbbi években egyetemünk, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén csakúgy, mint különböző kongresszusokon, konferenciákon és legelmélyültebb tanulmányaiban, munkáiban.

O. Nagy Gábor irodalomtörténészként indult, és a szépirodalom, az irodalomtudomány iránti érdeklődés végigkísérte pályáján, mintegy igazolva, hogy igazán jó nyelvész csak az lehet, aki otthon van a szomszéd tudomány területén is. Először szülővárosának, Debrecennek az irodalmi múltja és egyáltalán az előző korok nyelvi–irodalmi emlékeinek a vizsgálata foglalkoztatja (A misztika kódexirodalmunkban. Debrecen, 1937.; A debreceniség alkonya. Uo. 1939.; Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratgyűjtemény–irodalmunkban. Uo. 1942.; Mátyási József és a magyar polgári életsemény kialakulása. Uo. 1944.; stb.). De gyakorlati érzéke, hagyománytisztelate – és ebben minden bizonnyal benne van Debrecennek, Debrecen egész valójának a hatása is, amely mindig inspirált a népi kultúra vizsgálatára –, továbbá nyilvánvalóan kezdettől meglevő szótárszerkesztői hajlama – amelyet az is igazol, hogy már fiatal, hódmezővásárhelyi tanár korában legjobb diákjainak a bevonásával Ady-szótárt szerkesztett – nagyon hamar a szólások, közmondások gyűjtése és tudományos vizsgálata felé vitte. – És itt ismét egy vele kapcsolatos jellemző kép merül fel bennem a múltból. 1947-ben vagy 48-ban a Debreceni Egyetem Bárczi Géza vezette Magyar nyelvészeti szakkörének egyik ülésén rendkívül lelkes, magával ragadó fiatal tanár magyarázza a szakkör tagjainak – köztük nekem is – a szólások és közmondások sajátos nyelvi-stiláris szerepét, eredetük sokrétű és változatos voltát, összegyűjtésük és rendszerezésük fontosságát... Mindebből és a több doboznyi cédulaanyagból sejtettük, éreztük, hogy nagy mű születik O. Nagy Gábor értő és páratlan buzgalmú munkálkodásából. Azt azonban már mégse gondoltuk, hogy későbbi, e tárgykörben írt tanulmányai (Mi a szólás? MNy. L, 110–126, 396–408 és MNyTK. 87. sz.; stb.) és könyvei (Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Bp., 1957., 1965.²; Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.) új korszakot jelentenek majd a magyar frazeológiai kutatásban, és hogy O. Nagy Gábornak e művei ott foglalnak helyet leggyakrabban forgatott szótáraink, nyelvtanaink, segédkönyveink mellett.

O. Nagy Gábor jó gyakorlati érzékétől, tehetségétől, a magyar nyelvtudomány iránti felelősségérzetétől indítatva mindig tudta, mely területeken szolgálhatja leginkább nyelvünk és a nyelvészet ügyét. Kiemelkedő szerkesztői tevékenységéből (A magyar

nyelv értelmező szótára, Magyar értelmező kéziszótár, Magyar szinonimaszótár) szervezen nő ki a lexikográfia elméleti és gyakorlati tudnivalóinak magas szintű összefoglalása, ezzel mintegy megalapítva a magyar lexikográfiát (A lexikográfia és viszonya a lexikológiához: MNy. LXV, 257–262; Szótártípusok: MNy. LXVI, 135–146; stb.). De a szótárszerkesztés vezette el O. Nagy Gábort a szinonimika és a szójelentés modern szempontú vizsgálata felé is (A készülő Magyar Szinonimaszótárról: MNy. LX, 16–31; A lexémák funkciója és a rokonértelműség: MNy. LXI, 305–312; A rokonértelműség szinonimaszótári szempontból: Szótártani tanulmányok. Bp., 1966. 99–121; stb.). A hagyományos és a legújabb szemantikai kutatásokat egyaránt mérlegelő, szép funkcionális jelentéstana (Abriss einer funktionellen Semantik) nemsokára elhagyja a sajtót, de nyelvtudományunk több évtizedes, ha nem évszázados lemaradását pótló „Magyar Szinonimaszótár”-át már más valakinek kell befejezni...

O. Nagy Gábor eltávozásával tehát kimondhatatlan veszteség érte nyelvtudományunkat. Ennél talán csak a fájdalomunk nagyobb, elvesztvén O. Nagy Gábort, az embert, a felejtethetlen jó barátot.

Csupán abban találhatunk vigasztalást, hogy emlékezetünkben, műveiben örökre itt marad közöttünk; hogy az ő nyomdokain haladunk tovább; hogy folytatjuk munkánkat olyan szerényen, de felelősséggel, mint ő tette.

Magyar Nyelv 69 [1973]: 372–374.

BÚCSÚ KUBÍNYI LÁSZLÓTÓL

Még szint halljuk, amint keresetlen és mégis olyannyira rá jellemző szavakban vesz örök búcsút legszeretettebb professzorától, Pais Dezsőtől; még itt van a fülünkben a mérhetetlen fájdalomtól egy kissé monoton hangja, ahogy Pais Dezső koporsója mellett állva kijelenti: „...úgy érezzük, csak akkor maradhatunk tanítványai, akkor maradhatunk érdemesek sorsunknak arra a kedvezésére, hogy megadatott őt ismernünk, tisztelhetnünk, és tőle kedveltetnünk, ha láthatjuk, aminthogy látjuk is, és tudva tudjuk, hogy tanítása egész életünkre elegendő feladatot, célt adott mind szaktudományunk művelésében, mind a magunk emberségének megmunkálásában, – csak győzzük teljesíteni e feladatokat, győzzük követni ezeket a célokat” (MNy. LXIX, 136) – és már az ő koporsója mellett hajtjuk meg utolsó búcsúra fejünket. Kubinyi László, a felejtethetlen jóbarát, a ritka eredményességű tudós és tanár, a művészi képességekkel is megáldott, de annál szerényebb kolléga nincs többé. Utána ment kedves tanárának, mintha nem tudta volna elviselni az életet a Pais tanár úr „derűs, mérhetetlenül gazdagon áradó sugárzása”, az ő „mindent értő és mindenkit megértő tekintete” nélkül. Nem teljesítette hát a vállalt feladatokat, csak az egyiket: a maga „emberségének megmunkálását”, igaz, azt aztán az emberi lehetőségek végső határáig. Szaktudományunk művelését: a magyar nyelv múltjának és jelenének vizsgálatát, törvényszerűségeinek, szépségeinek kifürkészését – ami mindent jelentett

számára – abba kellett hagynia, mert a kegyetlen halál oly hamar kitepte kezéből a tudósi tollat és a művészi ceruzát...

Kubinyi László a szó legteljesebb értelmében sokoldalú és sajátos egyéniség volt: az elmélet elvontságában és a gyakorlati munkában egyaránt biztosan mozgó nyelvész; a tudomány eredményeit, szépségeit bámulatos érzékkel átadni tudó tanár; rajzaiban, tanulmányainak stílusában különös szint képviselő művész; ugyanakkor nagyon is a mindenkori mában élő ember, családjához, barátaihoz a végtelenségig ragaszkodó kolléga. És mindez milyen harmóniában egyesült benne!

Most, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjainak utolsó szomorú üdvözlését hoztam el ide a ravatalhoz, hadd idézzem meg Kubinyi Lászlónak, a tanárnak az alakját. 1955 ősze jut eszembe, amikor az Idegen Nyelvek Főiskolájáról az egyetemre kerülve úgy adódott, hogy egy magyar–latin szakos csoportot tőle kellett átvennem. Emlékszem, nem volt könnyű dolgom. Sok időbe telt, sok erőfeszítésembe került, amíg ugyanúgy tekintettek rám, mint elődömrre. És nem volt kevésbé eredményes Kubinyi László a középiskolában sem. Tanítványai, az általa vezetett magyar nyelvészeti szakkör tagjai éppen úgy ragaszkodtak hozzá, éppen úgy mintakép volt számukra, – amit az is bizonyít, hogy akkoriban nagy számban jöttek hozzánk magyar szakra az Eötvös József Gimnázium diákjai. Mivel magyarázható mindez? Mindenekelőtt a Kubinyi László rendkívül sokrétű és lenyűgöző tudásával. Már egyetemista korában foglalkozott a magyar nyelvészetben kívül finnugrisztikával, germanisztikával, szlavisztikával, turkológiával és az általános nyelvészet kérdéseivel. Tanulmányai pedig – rövid, és sok tekintetben hányatott élete ellenére – tematikájukat illetően érintik a történeti és leíró nyelvészetnek szinte valamennyi ágát. A szavak, szócsoportok eredetével (*A roh* színnév tulajdonneveinkben: MNy. XLIX, 409–419; *Rohad*: MNy. LI, 92–95; *Béna*: MNy. LIII, 474; *Rút, rothad*: MNy. LV, 207–212; *Zsinég*: MNy. LXIII, 156–160; Német jövevényigéink egy csoportjáról: MNy. LXIX, 287–296, a hangtannal (A magánhangzóközi *y* egy kései nyomai: MNy. LI, 334–335; Adalék a tövéghangzók történetéhez: MNy. LI, 355–6; A régi magyar *ĭĕ* kettőshangzó kérdéséhez: MNy. LIII, 456–457; Az *e* (*e*) hang hajdani jelöléséhez: MNy. LVI, 247–248; Az ősi magyar névszótövégi *h* finnugor előzményének kérdésessége néhány rokon nyelvi párhuzam vizsgálatában: MNy. LX, 146–155) és a nyelvjárástörténeti kérdésekkel (Hangtani adalékok a Dunántúl nyelvjárástörténetéhez: MNy. LII, 373–375; – egyébként minden bizonnyal nem véletlen, hogy éppen Zala megye nyelvi múltját tanulmányozta: Adalékok Zala megye nyelvjárástörténetéhez: Pais-Emlékkönyv 453–458; Zala megyei helységnevek eredete: Zala XII. évf. 241., 242 és 243. sz.; Adalékok a régi Zala megye történeti földrajzához és földrajzi neveinek történetéhez: MNy. LXI, 412–419, valamint mai nyelvünk egy-egy jelenségével foglalkozó dolgozatai (A jelöletlen határozós összetételek kérdéséhez: MNy. L, 198–200; Hozzászólás az iskolai elemzés kérdéseiről: Nyr. LXXIX, 195–198; A határozói tárgyról: MNy. LV, 167) stb. – tartalmukkal, eredményeikkel és megfogalmazásukkal egyaránt – tanulságosak a mának, és tanulságosak a jövőnek.

De hatott Kubinyi László a nyelv és a nyelvtudomány iránti határtalan szeretetével. Számára nem volt a gimnáziumban sem külön nyelvtan és irodalom. Azt vallotta, hogy „a nyelv nemcsak a társadalmi érintkezés szigorú szükségleteit kiszolgáló eszköz, nemcsak a társadalmilag szükséges gondolatok higgadt megalkotásának és kimért

kifejezésének eszköze, továbbá, nemcsak bizonyos jeleknek organikus és többé-kevésbé logikus rendszere, hanem egyben bizonyos mértékben – műalkotás is. A beszéd – a legegyszerűbb, a leghétköznapiabb is – nem mindig pusztá közlés, hanem igen gyakran át- és átszövődik játékos, művészi elemekkel. Azt mondhatjuk, minden ember egy kissé művész is azáltal, hogy beszél; mindenki költő, író a szónak egy bizonyos – ősi – értelmében.” (Nyr. LXXXIII, 64.) Ezért tudta olyan mintaszerű módon elemezni Arany János Bor vitézét is (i. h. 64–75, I. még MNy. LIX, 350–351).

És hatott kitűnő pedagógiai érzékével, szerény és éppen ezért ellenállhatatlan egyéniségével. Kubinyi László tanított nemcsak az órán, hanem minden cikkével, tanulmányával. Erről nemcsak a pedagógiai tárgyúak („Valakivel próbáljunk összetűzni” – Adalékok a huliganizmusról: Pedagógiai Szemle 1961. 7–8. sz. 720–728; A Tanár és a diák szocialista viszonyáról: Az Eötvös József Gimnázium Évkönyve 1962. 10–11; Koedukáció a gimnázium I. osztályában: Az Eötvös József Gimnázium Évkönyve 1963.) tanúskodnak, hanem olyanok is, mint „Az igei állítmányi mellékmondat kérdéséhez” című, amely mintapéldánya lehetne a módszeresen felépített, hatáson megírt tudományos dolgozatnak (MNy. L, 408–419). De – rendkívül jó gyakorlati érzéktől indítva – Kubinyi László kezdte el ezelőtt csaknem húsz évvel a diákok számára annyira fontos terminológiai szótár összeállítását, a Nyelvészeti műszavak és műkifejezések kis tárá is (Anyanyelvünk az általános iskolában II, 91–93, 123–125, 189–192; III, 93–96), amelynek csak napjainkban lesz folytatása...

Kubinyi László élete kettétörött, mégis milyen gazdagságot mondhat a magáénak! A fájdalomtól nehéz órákban csak az lehet a vigasztalásunk, hogy sajátos stílusú cikkeiben; szeretettől, ragaszkodástól áthatott tréfás – és mégis olyan komoly – rajzaiban; a bennünk kitörölhetetlenül élő kedves, felejtethetlen egyéniségével örökre itt marad közöttünk.

Magyar Nyelv 70 [1974]: 126–128.

BÚCSÚZÁS TOMPÁNÉ LOVAS RÓZSÁTÓL

1. 1991. november 13-án, követvén szeretett férjét, örökre eltávozott közülünk Tompa Józsefné Lovas Rózsa, a magyar költészet, a magyar széppróza szerelmese és páratlan eredményességű tudós vizsgálója, a Magyar Nyelvtudományi Társaság hűséges tagja és a Magyar Nyelv kitartó munkatársa. Távozása – mint egész élete – csendes, feltűnés nélküli volt. Azt kívánta, hogy elhunytáról csak temetése után jelenjék meg híradás, így még utolsó istenhozzádot se mondhattunk koporsójánál. És bár Társaságunknak lelkes választmányi tagja volt, s a számvizsgáló bizottság elnöki tisztét is sokáig betöltötte, akarata szerint egyetlen egyszer sem köszöntöttük életútjának egy-egy kiemelkedő fordulóján. Törlesszünk hát legalább utólag valamit az embernek és a tudósnak kijáró tartozásunkból, azzal, hogy magunk elé idézzük kedves egyéniségét, felvillantjuk kiegyensúlyozott, gazdag munkásságának legalább a legfőbb eredményeit, továbbá hogy megjelentetjük kéziratban maradt dolgozatainak a kimunkált részeit!

2. Azt mondhatjuk, szerencsésen alakult Lovas Rózsa élete, életpályája. Mint egyetemi hallgató a húszas években olyan – a szó legteljesebb értelmében – meghatározó egyéniségek közelébe került, mint Gombocz Zoltán, Melich János és Horváth János. Egy 1977-es tanulmányában maga is mestereként említi Gombocz Zoltánt, aki „mindig azt hangoztatta, hogy midőn adatgyűjtéshez kezdünk, lényegében már látnunk kell azt az eredményt, amelyet az adatok majd igazolni fognak” (Nyr. CI, 313). Máskor meg Gombocz Zoltán „bűvöleté”-ről és arról szól, hogy ők, a Gombocz-szeminárium tagjai megírták a maguk értekezését a maguk féltve őrzött cédulái alapján (l. MNy. LXI, 254). A Melich János halálára megjelentetett szépen, érzéssel megfogalmazott nekrológia is (NyK. LXVI, 157–160) arra enged következtetni, hogy tőle szintén sokat tanult, nemcsak azt, hogy az igazságért mindenáron küzdeni kell, hanem például olyan módszertani elvet is, amely szerint „a tényeket, eseményeket, embereket általában a szellemi élet örök folytonosságában” kell szemlélni. Horváth Jánosnak meg – ugyancsak egyéni hangvételű nekrológiában (Nyr. LXXXV, 246–247) – a nagy élményeket köszöni, többek között annak az élményét, ahogyan a professzor előadásában óráról órára épült a magyar irodalomtörténet hatalmas szintézise, és ahogyan a részletjelenségek szervesen kapcsolódtak az irodalom fejlődéstörténetek eleven sodrásába.

A pesti egyetemen megszerzett ismereteket aztán tovább gazdagította 1929–1930-ban a bécsi tanulmányút. Ez minden bizonnyal nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az impresszionizmus, a szecesszió, az expresszionizmus fő kutatási területe lett. Ezt követően a harmincas évek elejétől mintegy három évtizeden át tartó előbb balassagyarmati, majd budapesti gimnáziumi tanárkodása hamar tudós tanárrá tette, hogy később mindinkább a tudósa essék a nagyobb hangsúly. És közben az iskola is „sodorta” a stílusirányzatok, valamint egyes költők, írók írásművészetének a módszeres, tudományos vizsgálatára. Az iskola azonban arra is lehetőséget adott, hogy bizonyos eredményeit mintegy az oktatás mérlegére tegye.

Az így megszerzett – széles értelemben vett – biztos filológiai alapot csak tovább erősítette a sokoldalú, de mindenekelőtt a mai nyelv kérdéseivel foglalkozó nyelvtudóssal, Tompa Józseffel kötött házassága, s kettejük példamutató, harmonikus családi élete. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy mindketten a Pais Dezső és Bárczi Géza köréhez tartoztak, és hogy baráti szálak fűzték őket Bóka Lászlóhoz is, akkor érthetővé válik számunkra, hogy Lovas Rózsa már a harmincas években kiváló filológus, kiváló stíluskutató lett.

3. Hogy mennyire vonzódott a költészethez, azt több tény is igazolja. Ezt jegyzi meg például 1977-es, Ady alliterációit elemző dolgozatában: „A »nagy« verseit (ti. Adynak) (s ez elég tekintélyes szám) tudom könyv nélkül, s mondogatom is őket magamban egy-egy álmatlan éjszaka sötétjében” (Nyr. CI, 313). Aztán nyilván nem véletlenül emeli ki nekrológiában Horváth Jánosnak a következő tanári erényét: „Az írók műveit azért tudta közel hozni hozzánk, hallgatókhoz, olvasóihoz, mert éreztette és éreztetni tudta »a műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonyát«. Megilletődéssel és tisztelettel közeledett a nagy és nemes emberi lélekhez...” (Nyr. LXXXV, 246). Az ihletett léleknek és az ihletés eredményének a vizsgálatához azonban nyilvánvalóan indíttatást kapott Gombocz Zoltán – költőket is elemző – lélektani és jelentéstani kutatásaiból is. A jelzett vonzódás és Lovas Rózsa örök tudásvágya,

tenni akarása nyilvánult meg továbbá abban, hogy a hetvenes évek végétől már betegen osztják nyelvi tanulmányokat folytatott, mert eredetiből akarta lefordítani a „Tok-folyó-apó”-ról szóló, eddig ismert egyetlen hitelesen népi uráli eposzt, és a déli osztják népköltészet több más darabját. Mint e népköltészet közétevéje és magyarozója Vértes Edit utal rá: „Erre a vizsgálatra (ti. a szövegek minél hívebb, ugyanakkor művészi magyar nyelvű visszaadására) alkalmasabb személy, mint Lovas Rózsa nem is vállalkozhatott, egyrészt mert fordítás közben minden sorral közeli kapcsolatba jutott, másrészt mert ő a magyar stilisztika egyik legrégebb és legavatottabb művelője” (Vértes Edit – T. Lovas Rózsa, Bevezetés az uráli népköltészetbe. Bp., 1985. 27–29; ugyanitt a műfordítások egy része is: 28, 31–102, bevezetéssel és jegyzetekkel).

Közelebről két tudományterületet művelt, a nyelv és irodalomtudomány határán, mintegy az osztatlan filológia létjogosultságát igazolva: a jelentéstant (különösen a lélektannal és a stilisztikával kapcsolatos részeit), továbbá a stilisztikát, benne mindenekelőtt a korabeli és a korábbi költői-írói stílusok, illetve bizonyos stílusirányzatok vizsgálatát.

Lovas Rózsa első közleményei (már 1929-ben és 1930-ban) – nyilván Gombocz és Melich hatására (is) – szótörténettel foglalkoznak: a *rágalmaz* (MNy. XXV, 295–296) és az *agyarog* – *acsarog*, *vigyorog* – *vicsorog* (MNy. XXVI, 131–132) kialakulásához szól hozzá, kiemelve, hogy a konkrét jelentés mellett hogyan jön létre az elvont. Ezeket követi három jelentéstani dolgozata: „A lelki jelenségek nyelvi kifejezésének jelentésánához” (MNy. XXVI, 287–297, 359–365, XXVII, 107–111), „Név – lélek” (MNy. XXX, 12–17) és „A képzetkomplikációk kérdéséhez” (NyK. L, 252–259). Gombocz munkásságára és a megfelelő külföldi szakirodalomra, valamint saját népnyelvi és szépirodalmi példaanyagára támaszkodva azt kutatja, hogy a lelki élet mozzanatai (tulajdonságok, lelkiállapotok) hogyan tükröződnek a nyelvben, hogy egyáltalán milyen a test és a lélek kölcsönhatása e tekintetben. A másodikként említett dolgozatban kitér a névadás indítékaira, sajátos szokásaira. A harmadik értekezés pedig már a stilisztika, a stílusirányzatok vizsgálata felé mutat. Ebben ugyanis tanulmányozza a komplikációs jelentésváltozások lélektani és nyelvi hátterét, Rimbaud Voyelles című versének a lehetséges jelentését, jelentéseit, valamint a szinesztézia létrejöttét és típusait, aztán megjelenik egy stílusirányzat, az expresszionizmus is.

A negyvenes évek elejétől egészen addig, míg az egyre súlyosodó betegség, majd a végzetes halál ki nem ütötte kezéből a tollat, részint egyes – mindig kiemelkedő, minden tekintetben értéket jelentő – költők, írók stílusát elemezte kivételes erudícióval, részint – ezúttal kitérve a korábbi „korstílus – stílusirányzat” vita elől – több izmust tanulmányozott finom érzékkel, továbbá külföldi írók, költők, valamint szakirodalom bevonásával. Az itt jelzett sorban első a „Széchenyi műveinek irodalmi stílusformái” című értekezés (MNy. XXXVIII, 73–102). Ebben azt bizonyítja, hogy Széchenyi írásait a forradalom előtt először a romantikus elemek uralják, majd a biedermeier „kis stílus” is rájuk nyomja a bélyegét. A forradalom után viszont a Nagy magyar szatíra írója a „legnagyobb magyar expresszionisták egyiké”-vé válik. – 1944-ben jelenteti meg hosszabb tanulmányát „A magyar impresszionista költészet stílusformái” címen (MNyTK. 72. sz. Bp., 44 l.), hogy aztán sose szakadjon el ennek a

stílusnak a bűvárlásától. Később, 1975-ben, P. Dombi Erzsébet „Öt érzék ezer muzsikája” című, a szinesztéziát tárgyaló monográfiáját – nagy vonzódással és odaadással – ismertetvén (MNY. LXXI, 488–491), „kedves impresszionistáim”-nak nevezi az ott említett költőket, továbbá jellemző módon így nyilatkozik: „Magam szenvedélyesen gyűjtöttem gyermekkorom óta az érzékelés minden árnyalatát, én is szeretném »szájjal, szemmel, füllel, orral fölfalni az egész világot«” (i. h. 490). Ma is alapvető tanulmányában jellemzi aztán az impresszionista lelki alkatot, az impresszionista költő célját, módszerét, nyelvi-stilisztikai eszközeit, kiemelve a különböző érzetek és képzetkomplikációk szerepét, valamint megjelölve ennek a stílusiránynak a költészetbeli értékét. Hogy ez a kérdéskör egész életében foglalkoztatta, és hogy minden valószínűség szerint egy teljes monográfiát akart neki szentelni, azt az elhunyt után megtalált mintegy száznyolcvan lapnyi idevágó kézirat igazolja. (Ebben ilyen témájú dolgozatokkal találkozunk: az impresszionizmus megszületésének körülményei a művészet különböző ágaiban; impresszionista érzékelés és művészi megformálás kapcsolata; az irodalmi impresszionizmus kapcsolata más stílusirányokkal; az impresszionizmus utóélete.)

Új utat tört Lovas Rózsa a Pais Dezső szerkesztette „Nyelvünk a reformkorban” című kötetben (Bp., 1955.) közzétett nyelvíréteg-történeti értekezésével, amely ezt a címet viseli: „A társalgási nyelv”. E sajátos nyelvi réteg körülírása után jellemzi a reformkorbéli társadalmi rétegeket, majd az akkori öltözködést, aztán a társalgási fordulatokat, a megszólítási formákat, valamint az idegen, továbbá a nyelvújítási és az érzelemfestő szavak használatát, végül az „elmés” társalgást és a vidék társalgási nyelvét, közben persze valóságos szó- és kifejezés-életrajzokat kapunk, de tárgyalja a szerző a szójátéktípusokat, sőt még a korabeli apróhirdetések jellegzetességeit is. – Lovas Rózsa két ízben foglalkozott a Bánk bán nyelvével. Mégpedig maradandó módon. Amikor a múlt évben Katona József születésének 200. évfordulója alkalmából nekem szintén tanulmányoznom kellett, a legbiztosabban ezekre a dolgozatokra támaszkodhattam. Az egyikben (IrNyDolg. 171–224) a dráma szerves részét alkotó realista, romantikus és rokokó képeit, a másikban (Pais-Eml. 533–539) a Katona szenvedélyes stílusára oly jellemző indulatszókat elemezte. – Az izmusokra építi Lovas Rózsa „A magyar széppróza stílusának fejlődése a Nyugat stílusforradalma után” című prózaelemző értekezését (StilTan. 195–239). A szimbolizmust képviseli ebben Krúdy, a fiatal Babits és Kaffka Margit; az expresszionizmust Kassák, Szabó Dezső, Tamási Áron stb.; a realizmust Nagy Lajos, Móricz, Tersánszky; a népi írók stílusát Szabó Pál, Veres Péter stb. és az úgynevezett intellektuális stílust Illyés Gyula, Németh László stb.

Most már csak felsorolom a legfontosabb dolgozatait: „A sűrítés típusai Arany János költészetében” (MNY. LXIII, 274–288), „Arany János epikájának mondatformái” (Nyr. XCI, 306–322); „Látom kelet leggazdagabb virányit – Exotikus illat” (MNY. LXIV, 434–436); „Ady alliterációi” (Nyr. CI, 323–324) és két verselemzés: „Csokonai Vitéz Mihály: A boldogság” (Nyr. LXXXI, 291–294), „József Attila: Külvárosi éj” (Nyr. LXXXIV, 66–74).

Külön is kell szólnom az egyébként már említett osztják műfordításairól. Ezekben ott van nemcsak a költői stílus finomságai iránt oly fogékony Lovas Rózsa, hanem – ki merem mondani – a már-már költő Lovas Rózsa is. Ezek – a már idézett „Bevezetés az

uráli népköltészetbe” című egyetemi jegyzeten kívül – megtalálhatók a következő kötetekben: (magyar nyelven) Vértes Edit, Szibériai nyelvrokonaink hitvilága (Bp., 1990. 259–285); (német nyelvű fordításban) Brautfahrten, Ein ostjakisches Heldenepos. Deutsche Übersetzung von Rózsa T. Lovas. Einleitung von Edith Vértes. Helmut Buske Verlag. Hamburg, 1986. 37–159.

4. Szép, harmonikus, teljes élet volt a Tompáné Lovas Rózsaé; szép, harmonikus, kerek egészlet jelentő tudományos munkásságot hagyott hátra. Kedves egyénisége tovább él bennünk, akik ismertük, szerettük. Tanulmányai pedig hatni fognak, ameddig csak magyar nyelvészet, stilisztika és irodalomtudomány lesz Magyarországon.

Búcsúzzunk tőle azzal, amivel ő is búcsúzott Bóka Lászlótól: „... fájó szívvel mondjuk: In aeternum vale!”

Magyar Nyelv 88 [1992]: 364–368.

BÚCSÚ SZEMERE GYULÁTÓL*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság közössége, a kollégák és barátok nevében veszek búcsút fájó szívvel Szemere Gyulától, a tanártól és a tudóstól, a mindig a közösségért, anyanyelvi műveltségünkért tevékenykedő igaz embertől.

Még nincs egészen egy esztendeje, hogy Társaságunk régi szokásához híven köszöntöttük nyolcvanadik születésnapján, és ő a további munkálkodás reményében, szerényen és mosolygó arccal, a tőle megszokott kedvességgel fogadta jókívánságainkat. És most itt állunk megrendülten a koporsója mellett...

Eszményi nevelő volt – a szónak legnemesebb és legtágabb értelmében –, aki tanárnemzedékek egész sorát ritka eredményességgel tanította, oktatta anyanyelvünk szerkezetének, helyesírásának a biztos ismeretére, és ezáltal is a szeretetére, továbbá arra, hogy milyen – tudományosan megalapozott – módszerekkel taníthatják majd ők is a gimnáziumokban és általános iskolákban ezeket az alapműveltséghez és emberi mivoltunkhoz nélkülözhetetlen tudnivalókat. És mindezt kétféle módon is tette: közvetlenül középiskolákban, majd főiskolán, 1962-től pedig nyugalomba vonulásáig egyetemünkön tanítva. De tette – mondhatnánk, még magasabb szinten – közvetve is: nem kevesebb, mint tizenhat általános és középiskolai igen kiváló tankönyve, illetőleg segédkönyve, valamint az 1968-tól máig méltán használatban lévő nyelvtanítási szakmódszertana segítségével.

Egyébként tanítványai, hallgatói – meg vagyok győződve róla – mindenekelőtt az emberi közelséget s ugyanakkor követelni tudást (az ő szemináriumára egyszerűen nem lehetett nem készülni!), a kiegyensúlyozottságot, a biztonságot és a mindig jelen lévő derűt szerették benne. Aztán a mulasztást sem ismerte, emlékezetem szerint

* Elhangzott a temetésén Székesfehérvárott, 1992. március 12-én.

egyszer sem kellett helyettesíteni. A hetvenes években egymás után több télen, hófúvások idején a vonatok is késtek, elakadtak, de Szemere tanár úr mindig idejében megérkezett innen Székesfehérvárról az órákra.

Az eszményi tanártól azonban elválaszthatatlan a tudós Szemere Gyula tudósi felkészültsége és tudósi alkotása. Feljegyezték róla, hogy páratlan hozzáértéssel és érzékkel volt képes közvetíteni a nyelvtudomány elméleti tételeit, eredményeit – például annak idején a Mai Magyar Nyelv Rendszere című akadémiai nyelvтанéit – különböző fokú iskolák számára. De helyesírás-tudományunk szintén aligha tartana ott, ahol tart, Szemere Gyula munkássága nélkül. Kandidátusi értekezésében elsőként tártá fel az akadémiai helyesírás történetét 1832-től 1954-ig (Az akadémiai helyesírás története. Bp., 1974.), és szinte valamennyi eddigi helyesírási szótárunk megszerkesztése vagy az ő nevéhez, vagy az ő nevéhez is fűződik. Aztán a „Hogy is írjuk?” c. könyvével – amelyet 1961-ben jelentetett meg először, majd átdolgozva 1987-ben ismét – szinte új műfajt teremtett. Magam is jól tudtam alkalmazni, amikor néhány évvel ezelőtt a magyar helyesírás rendszerét kellett előadnom az egyetemen. Aztán nem hagyhatjuk említetlenül szigorú tudományosság alapján álló gyakorlati kézikönyvét, a Rácz Endrével közösen megírt és ebben a nemben egyetlen „Mondattani elemzések” című kötetet (megjelent 1972-ben, majd kibővítve 1982-ben). A két folyóirat-mutatónak a megszerkesztése – az egyik a Magyar Nyelv 1955 és 1979, a másik a Magyar Nyelvőr 1946 és 1976 közötti évfolyamait dolgozza fel (megjelent 1983-ban, illetőleg 1990-ben) – Szemere Gyula filológiai képességéről, hozzáértéséről és hallatlan lelkiismeretességéről tanúskodik, s ugyanakkor azt is igazolja, hogy megszerkesztőjük nyugalomba vonulása után is folytatta korábbi tevékenységét.

E gazdag, páratlan eredményességű munkálkodás mögött ott állt Szemere Gyula, az eszményi ember: a mindenről gondoskodó családapa, a feleségét emberfeletti hűséggel ápoló férj, az ifjúságért egy életen át tevékenykedő tanár és a közösségért, a társaiért minden áldozatra kész jóbarát.

Gyuszikám! Gazdag, teljes élettel áldott meg a jó Isten. Nem feledünk, mert – tulajdonképpen Te tehetsz róla! – nem feledhetünk. Kedves egyéniséged itt lesz közöttünk, amíg mi is élünk. Aztán pedig műveidben élsz tovább! Megköszönjük, hogy munkatársaid, barátaid lehettünk! Szeretett feleségedhez immár megtérve örök nyugalmat kívánunk Neked: Isten veled!

Magyar Nyelv 88 [1992]: 506–507.

VÉGSŐ BÚCSÚ MOLLAY KÁROLYTÓL

1. Szinte hihetetlen, hogy Mollay Károly, az eszményi tudós kutató, az eszményi tanár és az eszményi ember nincs többé. Mindig az egészség, az erő, a határozottság, a szilárdság, a biztonság megtestesítője volt. Nyolcvanadik születésnapján, 1993-ban is – bár felmérte a múló időt – sok mindent tervezett. „Én most is mindennap Sopronban vagyok, soproni házakkal, soproni emberekkel foglalkozom. Minden középkori

soproni családot ismerek már, csak meg kell írni” – jelentette ki az ünnepi alkalommal vele beszélgető G. Szende Katalinnak. Majd így folytatta: „Mivel az idő véges, az apróbb eredményeket máris publikálom... jelenleg az első telekkönyv (Grundbuch) kiadásán dolgozom, amelynek bevezetésében a városi topográfia alapjait is tisztázni szándékozom. Készen áll a külváros 1. fertályának házankénti feldolgozása 1379-től 1534-ig, és szeretnék egy hosszabb tanulmányban foglalkozni a soproni harmincadhivatal működésével.” (SoprSz. 1993/4: 304–305.) Aztán három év múlva, 1996-ban, immár betegségtől gyötörtten is még megírta az „Anyanyelvi önéletrajzom” című tájékoztató vallomást az „Anyanyelvünk vonzásában. Nyelvtudósok, nyelvészek és nyelv művelők Győr-Moson-Sopron megyében” címmel, a Kazinczy-versenyek 32. országos döntőjére megjelent jubileumi kötet számára (szerkesztette Hérics Lajosné. Győr, 1997. 134–136). De a betegség, a halál erősebbnek bizonyult, 1997. április 3-án örökre eltávozott tőlünk. És megtért őseihez, a mindennél jobban szeretett Sopronba, amelyért egy életen át oly példamutatóan munkálkodott.

Nem lehettem ott a temetésén. Engedtessek hát meg, hogy – az általa is nagyra becsült Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is – itt, a Társaság folyóiratában vegyek búcsút tőle.

2. Mollay Károly hatalmas életművét áttekintendő elővettem könyvtáramból a „Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” című, csaknem hatszázötven lapos munkát (Bp., 1982.). A belső címloldalon ott olvasható: „Szathmári Istvánnak a régi barátsággal: Mollay Károly”, azokkal a gondosan, szépen, de határozottan megformált kalligrafikus betűkkel, amelyekben számomra szinte tükröződött szerzőjének egész egyénisége. Mindez sok közös emléket felidéz bennem. Az Idegen Nyelvek Főiskoláján létrejött barátságot: mennyit beszélgettünk akkor – a Mollay-családban is – vele és Krammer Jenővel az új intézménnyel kapcsolatos szakmai, módszertani és egyéb kérdésekről! Aztán a hetvenes években háromszor vettem részt vele és tanítványával a korán elhunyt jó baráttal: Juhász Jánossal a mannheimi „Institut für deutsche Sprache” Jahrestagungján. Itt láttam, hogy milyen tekintélye volt már abban az időben az egész világból összesereglett germanisták előtt. És hányszor ültünk egymás mellett az akkor még népes Kruzsokban, elbeszélgetvén családi, szakmai és igen gyakran tréfás, humoros dolgokról.

3. Mi jellemezte az eddig említetteken kívül Mollay Károlyt? Röviden: a szigorúság, következetesség – mind erkölcsi, mind szakmai és módszertani tekintetben. Erről tanúskodik – minthogy a szigorúság hallatlan szorgalommal is párosult benne – több mint négyszáz tételt tartalmazó szakirodalmi bibliográfiája (1. 1993-ig: SoprSz. 1993/4: 401–422) és az a tény, hogy erkölcsi és egyéb elveit soha, semmilyen körülmények között fel nem adta, ami miatt – enyhén szólva – nem kevés mellőztetésben volt része a nehéz időkben. – Filológus, sőt kitűnő filológus volta ellenére nem kevésbé jellemezte a talpraesettség, az életrealitás, az adott helyzethez való alkalmazkodóképesség. Ezt fényesen igazolja három és fél évig tartó orosz hadifogságát bemutató naplója (Amikor a Kaukázusban orvos voltam. Hadifogságom emlékeiből. SopFüz. '93. 231–266): nemcsak derekasan helytállt bizonyos orvosi teendőket illetően, hanem megtanult oroszul, sajátos orosz olvasókönyvet és nyelvtant állított össze, színdarabot írt, amit egyébként elő is adtak; és így tovább. – Megemlítem még, hogy a derű, a humor sem állt távol Mollay tanár úrtól. Sok példát

idézhetnék éppen az említett naplóból, amely olyan érdekesen van megírva, hogy nem tudtam letenni, amíg végig nem olvastam. Egy a példák közül: Ádámin szovjet őrnagy engedélyt szerez neki, hogy bármikor kimehessen a táborból, majd így szólt: »Felelősséget vállaltam Magáért! Ugye nem fog megszökni?« „Mosolyogva ránéztem – írja a volt hadifogoly –: »Őrnagy úr [!]! Legyen nyugodt, nem fogok megszökni! Csak azért, mert innen nem lehet megszökni!«” (I. h. 241.) – Nem tagadható meg aztán Mollay Károlytól bizonyos művészeti hajlam sem. Középkorban rész vett Horváth József rajztanár és festőművész rajziskolájának különóráin, és minden bizonnyal ennek eredményeként rajzolt és festett is, két – szerintem kitűnő – rajzát közli a Soproni Szemle (1993/4: 301 és 303). És a Naplója több helyütt olyan hangulatos, szinte művészien megrajzolt leírást tartalmaz, mint amilyent Kuncz Aladár „Fekete kolostor”-ában olvashatunk (l. pl. i. m. 237–238, 250, 255).

4. Milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy Mollay Károly a fentebb jelzett egyéniséggé fejlődött, és hogy minőségben és mennyiségben olyan jelentős életművet hagyott hátra?

Elsőként az őszöket, a szülőket és az iskolákat, egyáltalán a szülővárost, Sopront említhetjük. Apai ágon iparos, anyai ágon paraszti (poncihter) családból származott (a *Mollay* név eredetéről l. a fejtegetéseit: *SoprSz.* 1993/4: 296). A kemény munkát már otthon megszokhatta: édesapja ugyanis elesett az első világháború elején, így édesanyja gazdálkodóként egyedül nevelte fel őt és a bátyját. Mint megjegyzi, kétnyelvűként nőtt fel: otthon a soproni német nyelvjárást és irodalmi nyelvet, illetve a magyart beszélték. Mint maga írja, a reáliskolában kitűnő tanárai voltak. Különösen kiemelkedett a matematika- és a fizika-, valamint a rajztanára, ők szakkönyvekkel is ellátták az érdeklődő diákokat. Így érthető, hogy először matematikusnak, illetve művészettörténésznek készült. De végül is éppen matematikatanárának a javaslatára választotta érettségi után a nyelvszakot.

A tudósi, kutatói pályán az Eötvös Kollégium és az Egyetem indította el, ez a két intézmény nevelte sokoldalú, igaz filológussá. A soproni polgármester ajánlólevelével vették fel német–francia szakra, és Sopron város ösztöndíjával szerezte meg 1938-ban a bölcsészdoktori oklevelet. Itt dönt el az is, hogy közelebbről germanisztikával és névtudománnyal fog foglalkozni. Schwartz Elemér professzor ugyanis megtudván, hogy a soproni német nyelvjárást is beszéli, magához vette, és így hozzá írta a szakdolgozatát a középkori német családnevekről. Majd 1938-ban doktorált német és francia filológiából.

Harmadik ható tényezőként emelhetem ki azt, hogy Mollay Károly az egyetem elvégzése után is igen sok irányban tájékozódott, és – az akkori életkörülmények következtében is – sokféle intézményben tevékenykedett, amíg az ELTE Német tanszékén tudásának megfelelő rangot és működési területet vívott ki magának. Még egyetemi éve alatt érdeklődött a skandinavisztika iránt, s ennek eredménye lett, hogy olvasott svédül és norvégul. Az egyetem elvégzése után egy évet Bécsben töltött. Ezután a tanításnak és a kutatásnak szinte minden formájával megismerkedett. 1938-tól 1940-ig a Pázmány Péter Tudományegyetem díjtalan gyakornoka, majd díjtalan tanársegéde volt. Ezt követően tanított németet és franciát a salgótarjáni, a pestszentlőrinci és a budapesti Mátyás király gimnáziumban. Majd a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Osztályának munkatársa lett, az itteni

működése alapozta meg a helytörténeti kutatásait és forráskiadó tevékenységét. 1942-től kinevezték a Eötvös Kollégium főiskolai tanárának, majd 1944-ben már habilitált német nyelvtudományból (I. Scarbantia, Ódenburg, Sopron. Siedlungsgeschichte und Namenkunde. Bp., 1944. 136 l.). 1944 májusától következett a keleti front és a hadifogság keserves négy és fél esztendeje. Amint írja (Anyanyelvi önéletrajzom 136): német és latin nyelvtudásának, valamint gyors- és gépirásismeretének köszönhető, hogy előnyös beosztást kapott, és életben maradt. Ezenkívül – mint már utaltam rá – megtanult oroszul, amit egyetemi oktatóként és nyelvész kutatóként később nagyon jól hasznosított. A hadifogságból való visszatérés után – mivel az Eötvös Kollégiumot 1950-ben megszüntették – a Mester utcai női kereskedelmi szakiskolában tanított gyors-és gépirást. 1951-től 1955 júniusáig az Idegen Nyelvek Főiskoláján oktatott, és ezután került – immár végérvényesen – az ELTE Német tanszékére. 1960-ban – mivel a habilitációt nem ismerték el – megvédte kandidátusi értekezését „Sopron vármegye vázlatos történeté”-ről, majd 1975-ben akadémiai doktori disszertációját a már említett „Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” című hatalmas munkájával. 1983-ig, nyugdíjba vonulásáig – pontosabban még azután is – tanított régi német irodalmat, német leíró nyelvészetet, nyelvtörténetet, írástörténetet és kéziratolvasást.

Végül minden bizonnyal ható tényezőként számolhatunk Mollay Károly kiterjedt külföldi kapcsolataival. Munkásságát határainkon túl is nagyra becsülték: több ízben tartott előadást az akkori NDK-ban és NSZK-ban, valamint Ausztriában; részt vett konferenciákon, kongresszusokon; 1962 óta vezette az MTA és az NDK Tudományos Akadémiája megbízásából a „Magyarországi korai újfelnémet szótár” munkálatait; tagja volt a „Verein für niederdeutsche Sprachforschung”-nak, a mannheimi „Institut für deutsche Sprache” Tudományos Tanácsának és vezetőségi tagja a Goethe Társaságnak.

5. Már az eddig mondottakból is egyenesen következik, hogy Mollay Károly számos tudományterületet művelt: a nyelvtudományon belül a névtant, a szótörténetet, a paleográfiát és forráskiadást; a történelemtudomány keretében a helytörténetet, a művelődéstörténetet (bevonva a néprajzot is), továbbá a germanisztikát illetően a német – magyar nyelvi érintkezések történetét, a német leíró nyelvtant, a német nyelv- és irodalomtörténetet.

Valójában két elindítója és – mondhatnánk – örök mozgatója, inspirálója volt Mollay tanár úr tudományos munkásságának: először is Sopron, ahol minden ház, minden kapu történelmet sugároz, és ahol páratlanul gazdag levéltár őrződött meg; másodsor a főiskolai, majd egyetemi nyelvészeti és irodalomoktatás.

Ő maga mondta a nyolcvanadik születésnapján készített interjúban a következőket (SoprSz. 1993/4: 303): „Helytörténeti irányú kutatásaimat a középkori soproni családnevekről írott disszertációm indította el. Ahhoz ugyanis, hogy tisztázni tudjam, hogy egy név már családnév-e, ismernem kellett a család történetét. A családtörténet tisztázásához pedig egy csomó várostörténeti kérdést kellett megoldanom. Így aztán mind jobban belebonnyolódtam...”. Mindez elvezette a korai újfelnémet paleográfia műveléséhez, régi kéziratok és nyomtatványok kritikai kiadásához és lefordításához, továbbá a hazai korai újfelnémet kancelláriai nyelv kutatásához, illetve a magyar nyelv német jövevényszavainak a vizsgálatához.

Csodálkozhatunk-e hát, hogy – mint már jeleztem – csaknem ötszázra rúg Mollay Károly könyveinek, jegyzeteinek, tanulmányainak, recenzióinak a száma? Közülük ezúttal csupán a legkiemelkedőbbeket sorolhatom fel.

Rendkívül jelentősek – röviden szólva – Mollay Károly forráskiadványai: a XV. századi német nyelvű Budai Jogkönyv (Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Bp. – Weimar, 1959. 239 l.); Kottaner Jánosné visszaemlékezései (A korona elrablása. Kottaner Jánosné emlékirata 1439–1440. Bp., 1978. 106 l.; Kottaner Jánosné egyébként egy soproni polgármester özvegye volt, aki a visegrádi várból ellopta a magyar koronát, hogy megszületendő V. Lászlót meg lehessen koronázni); Lothringeni Károly hadinaplója Buda 1686-os visszafoglalásáról (Kriegstagebuch Karls von Lothringen über die Rückeroberung von Ofen 1686. Bp., 1986. 535 l.); Kempelen Farkas művének fordítása (Kempelen Farkas: Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélogéjének leírása. 1791. Bp., 1989. 354 l.); a Sopron város Történeti Forrásai sorozatban: Erstes Grundbuch 1480–1553 (Sopron, 1993. 235 l.), Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz 1520–1529 (Sopron, 1994. 99 l.), Hausarznei- und Essigbüchlein von Hans Seyfridt 1609–1633 (Sopron, 1995. 139 l.).

Hasonlóan fontosak szótörténeti kutatásai. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában több mint nyolcvan mintaszerűen megírt szócikke olvasható. És egész nyelvészeti tevékenységére mintegy a koronát tette fel a már említett „Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig” című munkája. Valóban kettős monográfia ez: egy tizenegy éves tanulmányból és a nyelvtörténeti összefüggéseket feltáró-bizonyító szócikk gyűjteményből áll. Joggal nevezi Kiss Jenő filológiai mesterműnek (MNy. 1984: 225, l. meg uo. 222–225).

Külön kell szólnom Mollay Károlynak másfél száznál is több recenziójáról. Tájékozottságát, nyelvészeti műveltségét talán ezek jelzik legjobban. Ha széles szakterületéről – magyar, német, francia, olasz stb. nyelven – egy-egy jelentős mű napvilágot látott, szinte azonnal ismertette – mintegy külön műfajt teremtve –, elsősorban a Soproni Szemlében.

6. A kutatás módszertana Mollay tanár urat felettébb érdekelte. Minden kritikájában kitér a szerző által alkalmazott módszerre, és a névtan, a helytörténet, a szótani vizsgálatok stb. területén megjelent idevágó munkákról szinte kivétel nélkül és gyorsan beszámolt. Módszerének követendő erényei: mindig a nyelvi adatokra való támaszkodás, a források felkutatása és reális értékelése („forrásolvasó etimologizálás”: l. MNy. 1984: 223); a tárgy történeti, művelődéstörténeti és társadalomtörténeti vonatkozások megdöntött felhasználása; összefoglalva: a szó teljes értelmében komplex módszer alkalmazása, egészen a mikrofilológiáig. Egyetlen példa: *gesztenye* szavunk eredetét e tárgy történeti háttér alapos vizsgálatával (őshonos-e, milyen gyümölcsöt jelölt? Stb.) állapítja meg: „Az őshonosság, valamint az alsó-ausztriai, a stájer és a nyugat-dunántúli gesztenyések összefüggése *gesztenye* szavunk középbajor származtatásának tárgy történeti alapja. Társadalomtörténeti háttere a középbajor nyelvjárású németiség betelepítése, amelyet oklevelesen 1217/1222-től igazolhatunk, a helynevek vallomása alapján azonban már a XII. század utolsó évtizedeitől kell számítanunk...” (NytudÉrt. 40. sz. 254–255.) Eredetét a TESz. is elfogadta.

7. Mollay Károly ritka eredményességű tanár is volt. Mind szigorúsága, mind embersége szájról szájra járt a hallgatók között. Hiller István soproni könyvtáros – aki nekem is kedves tanítványom volt az Idegen Nyelvek Főiskoláján, és aki már sajnálatosan szintén nincs az élők sorában – így emlékezett Mollay tanár úrra 1983-ban: „Olyan fölületes biztonsággal lépett a katedrára, és úgy adta elő pl. a rendszeres német leíró nyelvtant, hogy mi, hallgatói valósággal csodáltkuk teljesítményét. Szigorúsága, határozottsága, következetessége és mély humanizmusa olyan tulajdonságai, amelyeket az egykori tanítványok – ma többségükben magas beosztású vagy híres-neves emberek – szerte az országban és a határokon túl tisztelettel és szeretettel emlegetnek. A soproniakat külön is figyelte, de nem volt protekciójuk, legfeljebb annyi, hogy velük talán szigorúbb volt, mint a többiekkel, tőlük többet követelt. Akkor nem mindig értették, ma hálásak vagyunk érte.” (SoprSz. 1983/4: 326.) Egy másik tanítványa, Kovács József László meg ezt írta róla tíz évvel később: „Bár az Eötvös Loránd Tudományegyetem Német tanszékén 1951-től »csak« óraadó, majd később docens volt, lebilincselő előadásait, tudományos ismereteit tisztelve mindnyájan professzor úrnak szőlitottuk. Igényes nyelvtudós, alapos, szigorú, de emberséges vizsgáztató volt. Előadásaiba gyakran beleszőtt tudományterületéhez kapcsolódó vonatkozásokat... Így váltam paleográfiai speciálkollégiumának hallgatójává, jórészt tudományterületemhez – a XVI–XVII. századi magyarországi német irodalom történetéhez – való kötődésemet is Neki köszönhetem.” (SoprSz. 1993/4: 294.) Ilyenfórmán nemcsak a német szakos tanárok nemzedékét nevelte évtizedeken át, hanem valóságos iskolát teremtve számos hallgatóját elindította a tudományos pályán is, akiből később szintén kutatók váltak.

8. Mollay Károly egyik legrégebb és leghűségesebb tagja volt Társaságunknak, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is. Régóta választmányi tag volt, és két ízben látott el magasabb tisztséget: az ötvenes évek végén Kniezsa Istvánnak, majd 1986-tól 1990-ig Benkő Lorándnak az elnöksége alatt. Feladatát a tőle megszokott gondossággal végezte, főtitkári éves beszámolóit tárgyilagosság, lényeglátás és világos fogalmazás jellemezte. És amint Kubinyi László híres karikatúrája mutatja, hűséges látogatója volt a Kruzsoknak is. A Társaság 1991-ben a Révai Miklós-, 1995-ben a Pais Dezső-díjjal tüntette ki.

9. Talán sikerült alátámasztanom azt, amit az immár szintén elhunyt felejtethetlen Hadrovics László mondott 1993-ban: Mollay Károly példakép lett, s hozzátehetném: az iskolateremtő, lelkiismeretes tudós példaképe, az igaz ember példaképe és az igaz barát példaképe. Mollay Károlyt nem feledjük, mert nem feledhetjük!

Magyar Nyelv 93 [1997]: 500–504.

UTOLSÓ BÚCSÚ VÉRTES O. ANDRÁSTÓL *

* Elhangzott a temetésén 1997. július 11-én.

Kedves András Bátyám! Szomorú szívvel, megtört lélekkel állunk itt, hamvaidd előtt, mi, a Kruzsoknak, a magyar nyelvészek egy évszázadnál is idősebb asztaltársaságának még kitartó és élő tagjai. Üres volt a helyed az elmúlt hétfőn, nem tudtunk másról beszélni, csak Rólad. Pedig hogy szeretted jönni ezekre a találkozókra, még gyengébb állapotodban, még autó igénybevételével is! És hogy szeretted mi, amikor mindig derűs arccal, kedvesen megjelentél, és sajátos, csak Rád jellemző humorral elmondta egy-egy történetet, többek között kedves tanáraidról: Gombocz Zoltánról, Melich Jánosról, Horváth Jánosról és másokról. Bizony sok minden eszembe jut most Veled kapcsolatban. Amikor 1951-ben Debrecenből felkerültem az Idegen Nyelvek Főiskolájára, és új pesti lakosként és főiskolai tanárként botladoztam a teendők rengetegében, Balázs János és Te mellém álltatok, kollégaszámba vettetek, sőt nagy kitüntetés ért: kedvesen megkértél, hogy az egy év múlva elkészült fonetikai jegyzetemet használhassák a Gyógypedagógiai Főiskolán, ahol Te tanítottad ezt a tárgyat. Aztán sokat tanultam Tőled stilisztikai vizsgálódásom során is. Mindenekelőtt azt, hogy – mintegy a francia Charles Ballyt követve – milyen fontosak az érzelmek, milyen fontos a lelki háttér a beszélő és író ember számára, illetve a beszéd és az írásművek értelmezése közben (l. Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása. MNyTK. 179. sz. 1987.). A filológiai munkára is példát adtál. Két nagy műved és számos tanulmányod a tanú rá, hogy nyelvtudomány-történetet – és egyáltalán nyelvészeti kutatást – csak aprólékos utánajárással lehet művelni (l. A gyermek nyelve. 1983. – A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. 1980.). A hangstiliztikában szintén nem lehet boldogulni a Te szép dolgozatod nélkül (l. Bevezetés a magyar hangstiliztikába. NytudÉrt. 124. sz. 1987.).

De a legtöbb, amit kaptunk Tőled, és amit mindenkinek követni kellene: a tisztesség, az igazság harcos szeretete, a másokon való segítség igénye és a szépség, az esztétikum mindenkor lehetséges követelménye.

1951 óta hűséges tagja voltál Társaságunknak, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is. Mindig készséggel és mintaszerűen elvégezted a választmányi tagsággal és az egy-egy bizottsági elnökséggel járó feladatokat.

Példa leszel számunkra, amíg megleszünk! Isten adjon olyan békés nyugalmat, amelyent Te képviseltél egész életedben!

Magyar Nyelv 93 [1997]: 505.

RÉSZVÉTELEM A NYELVÉSZETBEN 1990-IG, EGY KORÁBBI TANULMÁNYOM ALAPJÁN

A NYELVÉSZETRŐL – EDDIGI ÉLETPÁLYÁM TÜKRÉBEN

1. Hatvanöt éves vagyok. Első dolgozataim (nyelvjárási szövegekzlés, illetve ilyen tárgyú tanulmány) még egyetemista koromban, 1946-ban és a következő évben láttak napvilágot az akkori debreceni Magyar Népnyelv című folyóiratban. Azóta tehát csaknem egy fél évszázad telt el. Mint ismeretes, ezeket az évtizedeket mind az oktatást (benn a felsőoktatást), mind a tudományos kutatást (a szervezetet, a módszereket, a lehetőségeket stb. nézve) többek között a gyakori és hirtelen (nemegyszer meggondolatlan és megalapozatlan) változtatások, változások jellemezték, miközben a külfölddel – mindenekelőtt a nyugati országokkal – való kapcsolatok (utazás; új tudományos eszmék, áramlatok, módszerek megismerése stb.) erősen lecsökkentek. Másrészt, arról sem feledkezhetünk meg, hogy ebben az időben a tanár, a kutató kevésbé irányíthatta a maga pályáját, ennél fogva sok tekintetben a mindenkori helyzet, illetve az ezek által támasztott szükséglet szabta meg, hogy például ki-ki mely tudományágakkal és milyen célból foglalkozzék.

Az itt említettek értethetik meg, hogy a hazai nyelvtudomány alakulásáról, a nagy nyelvészegyeniségek szerepéről és még inkább saját nézeteink módosulásáról csak a mindenkori körülmények felidézésével, illetve saját életutunk figyelembevételével rajzolhatunk realitásra törekvő képet, közben lehetőség szerint leküzdve a múlt, sőt régmúlt megszépülésének a csábításait is.

2. Kezdem a következővel: rendszerint messzire nyúlnak a gyökerei annak, hogy valaki egy bizonyos pályát kiválaszt, és aztán elkötelezi magát amellet egy életre. Az én esetemben is vissza kell mennünk az elemi iskoláig. Szülővárosomban, Kisújszálláson az elsőtől az ötödik osztályig kiváló tanítóim voltak. Nemcsak rendre, tisztességre neveltek bennünket, hanem szigorúan megkövetelték minden tárgyból az ismeretek biztos elsajátítását. Ma is csodálkozom például azon, hogy a nyelvtani elemzésen belül már harmadik osztályos koromban meg tudtam különböztetni a szófajokat (akkor beszédrésznek mondtuk őket) és a mondatrészeket. Aztán a beszéd- és értelemgyakorlati órákon megtanultuk előszóban elmondani gondolatainkat, de tanítóink az írásbeli fogalmazásra is sokat adtak. És mindezt mintegy megszépítette, az esztétikum magasabb szférájába emelte a szépirodalom: versek, bibliai történetek, mesék, elbeszélések, regényrészletek elemzése, megtárgyalása.

Az elemiben szerzett nyelvtani-nyelvi ismereteket, egyáltalán a nyelv, a nyelvek világába való bepillantást tágította továbbá a középiskola. A kisújszállási Református Gimnázium a legjobbak közé tartozott: a tantestület egyharmada például tudós tanár volt a szó legszigorúbb értelmében. A nyelvi szerkezetek sajátosságainak, összefüggéseinek a szilárdabb megismerésében rendkívül sokat segített a latin tanulása (nyolc éven át, először viszonylagosan is nagy óraszámban), majd a német és a francia

nyelvé, ami egy-egy esetben még a nyelvek közötti egyezésekre és különbségekre is rávilágított. Nyelvünk szépségét, sokszínűségét, használatbeli funkcióit Arany Toldijának egy egész éven át tartó tárgyalása, a stilsztika, a retorika, a poétika, valamint az irodalomtörténeti órákon folyó elemzés mutatta meg igazán. Mindezt csak megtették olvasmányaim: a helyi ipartestületi könyvtárból 9–10 éves koromtól fogva hordtam haza Gárdonyi, Jókai, Mikszáth, Móricz, a népi írók műveit, aztán Victor Hugót, Tolsztojt és a többieket. Ilyenformán érhető, hogy miután alapjaiban megismertem, meg is szerettem a nyelv és az irodalom kérdéseivel való foglalkozást. Az érettségit követően két út közül választhattam: vagy nyelvvel és irodalommal – illetve nyelvekkel és irodalmakkal – foglalkozó tanár leszek, vagy – mivel a matematikát (akkori nevén inkább: számtant) is megismertem és megszerettem (számos magántanítványom volt éppen ebből a tárgyból, akik közül nem egy építészmérnök, illetve matematikatanár lett) – gépész- vagy más mérnöki, esetleg matematikatanári pályát választom. Mégis az előbbi mellett kötöttem ki: 1945 tavaszán, a háború miatt egy féléves késéssel a Debreceni Egyetem magyar–francia–német szakán kezdtem meg tanulmányaimat.

3. Bár – mint jeleztem – megvoltak a megfelelő nyelvtani-nyelvi ismereteim, bizonyos mértékig érdeklődtem is efféle kérdések iránt, ekkor még egyáltalán nem gondoltam arra, hogy a választható részstúdiumok közül én a magyar nyelvészethez fogok szegődni. Ezt döntötte el aztán viszonylag hamar egy igazi nyelvészegyénséggel – Bárczi Gézával – való találkozásom, illetve az a tény, hogy az ő közelében, az ő irányításával kezdhettem meg egyetemi felkészülésemet, majd első kutatásaimat.

Bárczi professzor a szónak az eredeti értelmében már az első előadásokon – amikor éppen a magyar névmások történetéről és a nyelvöldrajz kérdéseiről szolt – lenyűgözött bennünket. Azaz szinte lehetetlen volt nem követni és nem lejegyezni logikus és egyszerre színes okfejtését, és még ha ez nem sikerült is mindig, valahogy a problémafelvetése és -megoldása magával ragadott. Ha az előadás a tudomány mikéntjét, nehézségeit és szépségét mutatta meg, Bárczi professzor proszemináriuma a nyelvészeti módszerek világába vezetett be bennünket. Emlékszem rá, szemináriumi dolgozatként nekem az *iromba* szó eredetét, hangalaki és jelentésfejlődését, mai – köznyelvi és nyelvjárási, valamint szépírói – használatát és állandósult szókapcsolatokban való esetleges szereplését kellett bemutatnom, írásban elkészítve, de szabadon előadva, hogy aztán professzorunk megtegye az egészszel kapcsolatban a maga szigorú, de tárgyilagos helyesbítő észrevételeit. Hetekig csak a tanszéki könyvtárban éltem – mert valahogy szégyen lett volna nem jól szerepelni –, végigbukdácsoltam szinte valamennyi könyvön, mutatón, s ilyenformán nemcsak a dolgozat született meg, hanem megismertem a segédeszközöket is. Közben a tudomány, a módszer mellé felsorakozott a szintén nagyon fontos emberi közelség, csaknem családiasság is. Az átmenetet az önkéntes folyóiratbeszámoló képviselték. Ez azt jelentette, hogy két-három hetenként beszámoltunk egy-egy magunk választotta újabb Magyar Nyelv-, Magyar Nyelvőr- vagy más cikkről, ami azonban jó alkalom volt arra is, hogy professzorunk érdeklődjön olvasmányainkról, terveinkről, problémáinkról. Aztán jöttek a közvetlen beszélgetések: amikor késő délután vagy este professzorunk átjött a szobájából a szemináriumi és egyben könyvtárhelyiségbe, ahol

mi dolgoztunk, majd megkérdezte, mivel foglalkozunk, és utána következtek újabb kérdések és válaszok, nyelvtudományról, a világ eseményeiről és még sok mindenről. Így aztán most már meg is szerettem a nyelvészetet, és felébredt bennem a vágy, hogy valaha kutató lehessenek.

A következő egyetemi évek az eddigieket mélyítették tovább. Miközben a szemünk láttára – pontosabban a fülünk hallatára – formálódtak Bárczi Géza kitűnő jegyzetei, illetőleg tankönyv- vagy inkább kézikönyv-sorozatának egyes darabjai, még mélyebben és még többet láttunk meg a magyar nyelv és a nyelvek múltjának és jelenének a problematikájából, és még jobban megvilágosodtak előttünk azok a módszerek, amelyekkel ezek a problémák megközelíthetőek, megoldhatóak. A Bárczi Géza vezette nyelvjárásgyűjtések, a nagyerdei szemináriumi kirándulások, a fagyaltatózások a Tóth-cukrászdában, a tanszékhez immár hivatalosan is közelebb kerülteknek az általa tartott francia nyelvi és irodalmi órák, továbbá azon igen gyakori beszélgetések révén, amelyeket az egyetemről gyalog hazamenet az akkori Libakerten át a Református Kollégiumig folytattunk, – ha lehet – még közelebb kerültem Bárczi Gézához és egyszersmind a nyelvészethez, amit csak tovább segített az a körülmény, hogy harmadéves koromtól a Magyar Népryelvutató Intézet díjtalan gyakornoka lettem.

Egyébként Bárczi Gézának mint nyelvtudósnek három fő jellemvonását emelhetjük ki. Először is ízig-vérig nyelvtörténész volt: az egész nyelvnek és benne a nyelvi jelenségeknek a mozgása, alakulása, ezek okának és a kommunikációban betöltött szerepének a kifürkészése érdekelte; lényegében így szemlélte napjaink nyelvét is. Másodsor: a nyelvtörténeti iskola módszerét, annak hazai és külföldi eredményeit, eljárásmodjait ritka áttekintőképességével számon tartotta, de sohasem alkalmazta őket szolgai módon, másokon és saját magán is túllépett, ha úgy találta célravezetőbbnek. Talán nem túlzunk, ha kijelentjük: Bárczi professzor – képességeinél, ismereteinél, szemléleténél, módszereinél és eredményeinél fogva – a jelzett irányzatnak mindenképpen a csúcsát jelentette. És harmadszor: az eddig mondottak ellenére a szinkrón nyelvészetet is becsülte, sőt szorgalmazta, bizonyos vonatkozásokban maga is művelte, és bár a „modern” jelzővel illetett strukturalista, generatív nyelvészeti stb. módszerek, irányzatok nagyobb intenzitással életének csupán az utolsó évtizedében jelentkeztek, – mint vezető tudós és úgy is mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke – ezeknek sem állt az útjukba, azt vallotta ugyanis, hogy minden megközelítési móddal, módszerrel meg kell próbálkozni, és azokat, amelyek közelebb visznek a nyelv megismeréséhez, illetőleg amelyek jobbá, helyesebbé, kifejezőbbé teszik a nyelvhasználatot, amelyek emelik az anyanyelvi műveltséget, – föltétlen fejleszteni és művelni kell. Ezenkívül hatott ránk Bárczi Géza sajátos nyelvszemlélete is. Számára ugyanis a nyelv, különösen az anyanyelv sokkal több volt, mint közlési eszköz: az ő megfogalmazásában: az emberi tudás fölhalmozódásának tárháza; aztán esztétikumot hordozó, művészi eszköz; továbbá a nemzeti tudat egyik letéteményese, amely érzelmi szálakkal is hozzánk kötődik.

A Bárczi Gézától kapott szakmai, módszertani, erkölcsi alapot még teljesebbé tette az a körülmény, hogy egyetemi éveim alatt az Eötvös Kollégium mintájára létrehozott Református Tanárképzőnek is tagja voltam. Papp István magyar mondattani és finnugor nyelvészeti, illetőleg finn nyelvtörténeti szemináriumai, Benigny Gyula

indogermán nyelvészeti órái a nyelv és a magyar nyelv más megközelítési módjait mutatták meg. Megemlítem még, hogy Juhász Géza professzor magyar irodalomtörténeti órái elsősorban azért hatottak, mert az akkori írókat (Móricz, Németh László, Tamási Áron, a népi írók stb.) tárgyalta, és mindent el kellett olvasnunk tőlük, ugyanis a vizsgák középpontjában az olvasmányainkról szóló beszámolók állottak. A Református Kollégium a maga ideális közösségi életével, gazdag és mindig rendelkezésünkre álló könyvtárával, valamint azzal, hogy legációkban is részt vehettünk, egyfelől az életre nevelt, másfelől a jó szakemberré váláshoz járult hozzá.

4. Az államvizsga letétele után, mivel 1948-ban és 1949-ben – a „fordulat éve” miatt – senki sem maradhatott az egyetemen, három évig közgazdasági gimnáziumi tanárkodás és egyben kollégiumi nevelősködés következett az életemben. Nagy igazság: a nevelés, a tanári pálya igazi területe a középiskola. Ehhez járult még az, hogy akkoriban se irodalomból, se nyelvtanból nem volt tankönyv, ilyenformán mintegy a mély vízbe ugorva kellett kialakítanunk például nyelvtanból az anyagot. Mindenesetre 1950-ben a szakfelügyelő, a későbbi kiemelkedő egyetemi tanár: Julow Viktor velem tartatott bemutatató tanítást ebből a kevésbé kedvelt tárgyból a megye magyar szakos tanárainak.

1951-től négy évig ismét a szükséglet szabta meg, hogy milyen formában foglalkozzam nyelvészettel. 1951-ben ugyanis kineveztek az akkor hirtelen létrehozott és csupán négy évig fennálló Idegen Nyelvek Főiskoláján a magyar tanszék vezetőjének. Az angol, francia, német, orosz nyelvet tanuló hallgatók számára kellett előadnom – egyáltalán nem kis erőfeszítések árán – a magyar leíró nyelvtant, a fonetikát és a stilisztikát, mégpedig kontrasztív alapozással. Nyelvtörténettel csak az érdeklődő hallgatók szakkörében foglalkozhattam, és bár a dialektológiát sem adtam fel, a nagykunsági regionális nyelvatlasz elkészítéséről – idő hiányában – le kellett mondanom.

5. A főiskola megszűntetése után, 1955-ben az ELTE Bárczi Géza vezette II. számú Magyar Nyelvészeti Tanszékére kerültem, és azóta ott dolgozom máig, 1970-től 1984-ig tanszékvezetőként is. Tehát 1970-ben átvettem Bárczi Géza örökét, pontosabban mégsem egészen így történt, ekkor ugyanis a két magyar nyelvészeti tanszék sajátos profilt kapott, azaz meghatározott szakterületekre specializálódott. A mienk – Mai Magyar Nyelvi Tanszék néven – azóta a leíró magyar nyelvtani (alaktan, mondattan, jelentés- és szóképzéstan, szövegtan), továbbá a nyelvművelés, a stilisztika, a retorika, valamint a szakmódszertan kutatásával és előadásával foglalkozik.

Először az 1970-ig terjedő másfél évtizedről szólok. Bárczi Géza a pesti egyetemen azt folytatta, amit Debrecenben elkezdett. Szigorú követelményei megmaradtak; végigtanítani (előadásokon, szemináriumokon, gyakorlaton) minden részstúdiumot, és aztán megállapodni alaposabb kutatás céljából néhányunknál. Továbbá: olvasni, tanulni minél többet és dolgozni, vitatkozni, írni, publikálni. Megmaradtak a tanszéki kötetlen (tehát nem értekezleti jellegű) megbeszélések is, amelyeken beszámoltunk akkori kutatásainkról, a legújabb – esetleg problematikus – folyóiratcikkekről és az oktatással összefüggő problémákról. (Egyébként hogy Bárczi professzor milyen sokat adott az órák színvonalára, azt jól mutatta, hogy gyakran osztályozta előadásait, szemináriumait, és az ő hatására mi is azt tettük, természetesen az indokokat sem

hallgatva el.) A középpontban ezután is a nyelvtörténet állott: ezzel foglalkozó órákat tartottunk, ilyen irányban kutattunk, ebben éreztük igazán jártasnak magunkat (jellemző módon nemegyszer úgy „játszottunk”, hogy bizonyos, egyikünk által említett szavak eredetét kellett kitalálni). Mint már utaltam rá, professzorunk nem zárkózott el a szinkrón nyelvésztől sem. Eredményesen művelte például a lexikográfiát (egyik irányítója volt a Magyar Értelmező Szótár munkálatainak), a stilisztikát, és kedvenc szakterületei között tartotta számon a dialektológiát (irányította a nyelvatlasz-munkálatokat, mindig részt vett, még idős korában is az egyetemi nyelvjárásgyűjtő tanulmányutakon), a nyelvművelést, valamint az argóval, a nagyvárosi nyelvvel való foglalkozást, külön hangsúlyt téve a munkálatok elméleti és módszerbeli vonatkozásaira (l. Bárczi Géza: A magyar nyelv múltja és jelene. Szerk. Papp László. Budapest, 1980). Nem hallgathatom el, hogy bár nem voltam Pais Dezső közvetlen tanítványa, már egyetemi adjunktusként jártam a szemináriumaira. Az igazi filológus megtestesítője volt: szigorú elviség, a nyelvi adatoknak és mások nézeteinek a határtalan tisztelete, a nyelvi-nyelvészeti gondolkodásra való következetes nevelés jellemezte.

Talán az eddig mondottakból is kiviláglik, hogy Bárczi Géza iskolát teremtett maga körül (pedig milyen nehéz, mennyi sok mindentől – számos külső tényezőtől is – függ), amelyre röviden a nyelvtörténeti irányultság és ugyanakkor minden tekintetben az igazi nyitottság volt a jellemző. Mint ennek az iskolának a tagja, magam is a nyelvtörténet, pontosabban először a nyelvtudomány-történet felé fordultam. XVI–XVII. századi – jobbára latinul írt – nyelvtanainkat kezdem vizsgálni, elsősorban a tekintetben, hogy milyen mértékben és milyen eredménnyel járultak hozzá a magyar nyelvi sztender kialakulásához (l. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Budapest, 1968). Tanulmányoztam aztán a felvilágosodás és a XVIII. század nyelvi életét. A szükséglet azonban ismét másfelé (is) terelte érdeklődésemet: Terestyéni Ferencsel és Fábián Pállal meg kellett írunk A magyar stilisztika vázlatra című egyetemi tankönyvet (1958). Ma már bármilyen hiányosnak stb. tűnhet ez a munka, akkor nagy és sok bizonytalansági tényezővel számoló kutatást igényelt. Aztán ez utóbbit és nyelvtudomány-történeti jártasságomat is felhasználva jelentettem meg A magyar stilisztika útja című könyvemet 1961-ben. Megjegyzem még, hogy közben három évig a Magyar Nyelvi Lektorátust is kellett vezetnem, itt kontrasztív nyelvészeti ismereteimet gyarapíthattam. Hatévi meg félállású docensként a szegedi egyetemen tartottam stilisztikai, fonetikai és dialektológiai gyakorlatokat. Nagyon hasznos volt számomra az itteni, más hagyományokra visszatekintő nyelvészélet, amelyben benne van Mészöly Gedeonnak a sziporkázó ötletessége, Klemm Antalnak a mondatot akkor új módon leíró módszere, Bálint Sándornak és Nyíri Antalnak a tárgyi világot, a népi életet és a nyelvjárási formákat is középpontba állító kutatóeljárása.

6. 1970-ben – ahogy jeleztem – a szükséglet újra közbeszólt: a Mai Magyar Nyelvi Tanszék tevékenységének a középpontjába immár jelen nyelvünk morfológiája, szintaxisa és szemantikája került. És ráadásul az említett okok folytán akkoriban ismerkedtünk a strukturalizmussal, a transzformációs módszerrel, az információ- és kommunikációelmélettel, pedig már jelentkezőben volt a generatív grammatika, az újjászületett szemantika, a szövegtan, a matematikai nyelvészet, majd a pragmatika stb. Tanszékvezetőként is kezdettől fogva arra törekedtem tehát, hogy a modern

nyelvtudomány szilárdabb eredményeit is felhasználva az oktatást és a kutatást eredményesebbé teyem. A tanszéki kollektíva ez irányú munkájának eredményeként – bevonva azonban más egyetemeknek, főiskoláknak és a Nyelvtudományi Intézetnek a munkatársait is – a leíró nyelvtani oktatás korszerűsítését munkáló négy tudományos segédkönyvet jelentettünk meg (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. 1974; Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. 1977; Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlete és jelentéstana köréből. 1980; Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, 1983). A hetvenes évek elején a tanszék stilisztikával (is) foglalkozó tagjaiból megalakítottam a Stíluskutató csoportot, amely aztán az évtized végére kibővült a vidéki egyetemek és főiskolák, valamint a Nyelvtudományi Intézet szakembereivel; egyébként a csoport tevékenysége 1984-től a Művelődési Minisztérium tárcaszintű főirányú kutatásai között szerepel. Céluak a funkcionális stilisztika elméleti és gyakorlati kérdéseinek, továbbá először az impresszionista stílusnak, mostanában pedig a két világháború közötti korszak stílustörekvéseinek a megtárgyalása, leírása, támaszkodva a történelem, a filozófia, az esztétika, az irodalomtörténet, a művészettörténet stb. legjobb szakembereitől tartott előadásokra is. (Megjelent kötetünk, számos folyóiratcikken kívül: Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. Szerk.: Fábíán Pál és Szathmári István. Tankönyvkiadó. Budapest, 1989.)

Természetesen magam korábbi kutatásaimat is folytattam. Ilyenformán az általam művelt szakterületek ezek: a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) története; stilisztika; a XVIII. század nyelvi élete; a magyar nyelvtudomány története; nyelvművelés; ezeken kívül publikáltam a jelentéstan, a dialektológia, a nyelvtörténet, a mai nyelv változásai témakörökből is.

Ha arra a kérdésre akarnék válaszolni, hogyan alakultak nyelvészeti nézeteim, akkor a következőket jegyezhetem meg. A nyelvtörténeti iskolától indultam el, amely megtanított az adatok tiszteletére, a változásban való gondolkodásra, a nyelvi-nyelvészeti problémák meglátására, az alaki és jelentés-, illetve funkcióbeli módosulás felfedezésére, ezek okainak kifürkészésére stb. A stilisztika a funkciók megragadását, a strukturalista irány pedig a forma, valamint a rendszerek és részrendszerek fontosságát hangsúlyozta. Ezek eredményeként is például a morfológiában és a szintaxisban az úgynevezett strukturális-funkcionális vizsgálati módot követtem, illetve általában követtük a tanszéken, természetesen már a kommunikációt állítva a középpontba. Persze akkor ébredtem rá elmaradt voltunkra, pontosabban arra, hogy valójában nem ismerjük eléggé a legújabb nyelvészeti törekvéseket, amikor a hetvenes évek közepe táján három ízben is részt vehettem Mannheimben az Institut für deutsche Sprache Jahrestagungján. Az elmaradást teljesen máig sem tudtam pótolni, pedig az akkori viszonyokhoz képest elég sokszor megfordultam mind nyugaton, mind keleten, és tartottam is előadást számos konferencián, kongresszuson vagy egy-egy intézmény meghívottjaként. Különösen hasznos volt a Paris III-val (Perrot professzor stb.) való intenzívebb kapcsolat, illetve a francia–magyar kontrasztív nyelvészeti munkálatokban való részvétel. Ezenkívül jártam Varsóban, Göttingenben és Hamburgban, Nápolyban és Torinóban, Liège-ben, Londonban, Bloomingtonban, Uppsalában; magyar szakosoknak előadtam Újvidéken, Moszkvában, Ungvárott és Kolozsvárt.

Külön kell szólnom arról, hogy 1983-tól hat tanéven át a Helsinki Egyetemen (és egy félévben Turkuban) tanítottam vendégprofesszorként, s – mások segítségével – megindítottam a magyar nyelv és irodalom főszakot. Ez mind a morfológiának és a szintaxisnak, mind a stilsztikának, mind pedig a dialektológiának, illetve a szociolingvisztikának az újszerű, kontrasztív szempontokat is magába foglaló feldolgozását kívánta meg. Másfelől viszont tanúja lehettem, hogyan „modernizálják” (szerintem néha erőltetetten is) az uralisztikát (tipológia, univerzáliák, kvantitatív szempontok, a szemantika új irányai stb.); továbbá hogy az általános nyelvészet mennyire kiegyensúlyozott, és nem válik külön, mint nálunk, hanem szerves része például a finnugor, illetve a finn nyelvészetnek; hogy a nyelvjárásokkal való foglalkozás – természetesen szociológiai jelleggel – továbbra is központi teendő maradt; hogy a beszélt nyelvvel, a nagyvárosi nyelvvel már a hetvenes évek elejétől intézményesen és a legjobb erők bevonásával foglalkoznak; hogy megfelelő színvonalat követelnek mindenütt; stb.

Megemlítem még, hogy az *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Linguistica* című idegen nyelvű kari évkönyv szerkesztése (1970-től jelenik meg), valamint az a tény, hogy az *Etudes Finno-ougriennes* című párizsi folyóiratnak a magyarországi szerkesztője vagyok, sok munkával, de sok tanulsággal is jár számomra. Ügyszintén a Magyar Nyelvtudományi Társaság egy-egy mai témakörrel vagy az iskolai anyanyelvi oktatással foglalkozó konferenciája, amelynek a megszervezésében mindig részt vettem, s újabban is részt veszek.

Hadd emeljem ki továbbá az Egyetemi Könyvtár szerepét: igen gazdag könyv- és folyóiratkészletével, az ottani kollégák segítőkészségével megkönnyítik a kutatást.

Utójára, de annál nagyobb szeretettel emlékezem meg mindig szívesen és önzetlenül segítő barátokról, közülük is kettőről: Balázs Jánosról és Juhász Jánosról, akik – nagy fájdalomra – nemrég oly hirtelen és oly váratlanul örökre eltávoztak közülünk.

7. Még két kérdésre érdemes kitérni. Az egyik: hogyan válik valaki nyelvészé, milyen egyéniségjegyek jellemzik a nyelvészt?

Úgy gondolom, hogy ahhoz, hogy valaki a nyelvészet felé elinduljon, már iskolás, középiskolás korában az általános intelligencián kívül bizonyos nyelvi-stilisztikai érzékre, absztraháló és a problémákat meglátó képességre van szüksége. Ilyen képességek birtokában ha a nyelvi-nyelvtani (több nyelvre is kiterjedő) alapismereteket megszerezte, akkor felébred(het) benne az érdeklődés a nyelvészeti pálya iránt. Ezután, már az egyetemen van aztán szükség a nagy (rendszerint iskolateremtő) egyéniségre, aki bevezeti az illetőt a különböző nyelvészeti irányzatok, módszerek problematikájába, persze emberségre, erkölcsre is példát mutatva. Ennek hatására ébred(het) fel a nyelvészjelöltben a kutatási vágy, és ha invenciózus egyéniség, továbbá szorgalom, kitartás is van benne (a nyelvésznek le is kell ülni és olvasni, cédulázni...), eredményes kutatóvá válhat. Természetesen az elmondottakon kívül mindenképpen szükségeltetnek a megfelelő külső körülmények is (hozzaértő és lelkes tanító, tanár, egyetemen a nagy egyéniség; az egyetem elvégzése után a kielégítő elhelyezkedés; stb.).

A másik kérdés: milyen irányzatokat kövessen a nyelvész, milyen legyen e tudományág jövője?

Ismét csak rövid, szubjektív véleményt mondhatok. Azt hiszem, a jó nyelvésznek minden irányzatot, módszert, a régieket és az újakat egyaránt meg kell ismernie, mégpedig mindent a maga idejében. (De nem olyan alapról, amely szerint a „modern” jelzővel ellátott, az kiváló, pozitív; a „hagyományos” jelzővel ellátott változat viszont eleve maradi, alkalmatlan, rossz!). Mindehhez azonban lehetőséget kell kapni arra, hogy mehessen külföldre, hosszabb időre is. Viszont mindig a realitás talaján kell maradnunk, vagyis nem hagyhatjuk figyelmen kívül az itthoni hagyományokat, lehetőségeket, szükségleteket. Talán elfogult vagyok, de én a nyelvtörténeti módszert tenném időben az első helyre. Valahogy a „filozofság”-ot ennek keretében lehet igazán elsajátítani (nevek említése nélkül hadd jegyezzem meg, hogy a „modernség”-et követő kollégák közül is azok lettek igazán jó nyelvészek, akik a nyelvtörténeti iskolát „kijárták”)! Természetesen az is tény, hogy a mai nyelv, a mai nyelvhasználat új megközelítési módokat követel: a szemantika, a szövegnyelvészet, a pragmatika, a szociolingvisztika stb. elméletének és módszerének a megismerése nélkülözhetetlen. Egyébként a kutatás szabadságát mindenképpen biztosítani kell.

Aztán majd a nyelvtudomány-történet fogja lemérni a megfelelő távolságból, hogy milyen eredményt hozott a tegnapi, a mai és a jövőbeli nyelvészek munkálkodása.

A nyelvészetről – egyes szám, első személyben.
Szerk.: Sz. Bakró Nagy Marianne és Kontra Miklós.
MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp., 1991. 241–249.

NÉVMUTATÓ

- Abaffy Erzsébet 244
Ács Zsigmond 133
Adelung, J. Chr. 36, 37, 116
Ady Endre 102, 107, 116, 117, 138, 162,
220, 257, 258
Amade László 126
Angyal Árpád 157
Antal László 29, 58, 59, 191
Ányos Pál 118
Apáczai Csere János 153
Apáti Ferenc 243
Áprily Lajos 162, 198, 223
Arany János 11, 102, 103, 117, 122–132,
133, 138, 140, 147, 162, 195, 222, 223,
255, 258, 267
Arcaini, E. 99
Ariste, P. 217
Ariosto, L. 126
Asbóth Oszkár 14
Austerlitz, R. 217
Auty, R. 217
- Babits Mihály 22, 50, 103, 117, 138, 196,
220, 227, 258
Babos Ernő 97
Bachát László 71
Bajza József 116
Bakos József 145
Bakró-Nagy Marianne 245, 273
Balassa Iván 152, 163
Balassa József 14, 15, 17, 46, 47, 134, 145,
169, 219, 227, 229
Balassi Bálint 102, 137, 139, 222
Balázs Géza 182
Balázs János 51, 95, 104, 141, 146, 179, 183,
265, 273
Bálint Gábor 130
Bálint Sándor 20, 271
Balogh Dezső 153
Bally, Ch. 28, 79, 185, 250, 266
Bándli Magdolna 91
Bánréti Zoltán 192
- Bárczi Géza 5, 6, 8, 16, 19, 21, 22, 29, 33,
34, 48, 49, 50, 51, 78, 92, 99, 100, 153,
161, 163, 164, 169, 170, 174, 176, 178,
179, 180, 181, 182, 183, 190, 210, 211,
216, 217, 219, 220, 221, 234, 241, 242,
244, 245, 246, 253, 256, 268, 269, 270
Baróti Szabó Dávid 11, 34, 36, 118
Bart István 107
Barta János 130
D. Bartha Katalin 50
Bartók Béla 225, 226
Batsányi János 36
Baudelaire, Ch. 103
Beke Ödön 219
Békési Imre 51
Bencédy József 53
Bencze Lóránt 52, 182
Benda Kálmán 132, 162
Benedek Marcell 219
Benfey, Th. 133, 140, 141
Benigny Gyula 269
Benkes Zsuzsa 196
Benkő László 71–78, 238–240
Benkő Loránd 8, 20, 21, 32, 34, 35, 36, 37,
50, 51, 70, 92, 98, 109, 110, 115, 139,
161, 163, 175, 179, 183, 187, 214, 217,
221, 222, 233–238, 247, 265
Benkő Samu 157, 162, 163
Bergsland, K. 217
Berrár Jolán 21, 50, 51, 182, 197
Bessenyei György 31–32, 37, 108–115
Berze Nagy János 79
Berzsenyi Dániel 118
Bérczy Károly 103
Bíró Ferenc 109–111, 115
Bitnitz Lajos 11
Blomstedt, O. 206
Bod Péter 214
Bóka László 183, 256, 259
Bopp, Fr. 10, 11, 12, 13
Bozsik Gabriella 199
Brassai Sámuel 153

Brisits Frigyes 116, 117, 121
 Brugmann, K. 13
 Brüll Emánuel 157
 Budenz József 12, 13, 46, 126, 130, 133, 134,
 136, 138–146, 150, 164, 172, 177, 183
 Bugát Pál 35
 Büky László 247
 Byron, S. G. 157

Catford, J. C. 104
 Chernel István 151
 Cicero, M. T. 67
 Croce, B. 227
 Curtius, E. 133, 141
 Czuczor Gergely 12, 39, 46

Csefkó Gyula 79
 Csengery Antal 122
 Csokonai Vitéz Mihály 149, 222, 231, 258
 Csoóri Sándor 223
 Csűry Bálint 17, 48, 87, 152, 154, 157, 159,
 160, 169, 170, 241

Dankovszky Gergely 11, 22
 Darbelnet, J. 105
 Darmesteter, A. 58
 Dayka Gábor 118
 Dániel Ágnes 104
 Dávid Ferenc 157
 Deák Ferenc 119
 Debreczeni István 126
 Debreczeni László 158
 Décsy Gyula 94
 Deme László 20, 50, 53, 86, 87, 88, 92, 99,
 129, 175, 176, 192, 196, 247
 Descartes, R. 110
 Dévai Bíró Mátyás 133
 Devecseri Gábor 103
 Diderot, D. 36
 Diószegi Sámuel 35
 Dobossy László 94
 P. Dombi Erzsébet 258
 Domokos Péter 196
 Donatus, A. 62
 Döbrentei Gábor 11, 136
 Dressler, W. 191
 Dsida Jenő 153, 198
 Drágffy János 149

Dudich Endre 53
 Dugonics András 34, 99, 137
 Eckhardt Sándor 183
 Éder Zoltán 99, 109, 110, 114, 115
 Egged Ákos 162
 Eötvös Károly 151
 Erdélyi János 38–45, 135, 140
 T. Erdélyi Ilona 39
 Erdélyi Zsuzsanna 136, 183
 Erdmann, K. O. 58

Fábíán Gábor 39
 Fábíán Pál 50, 53, 181, 182, 183, 271, 272
 Fabre, J. 33
 Faragó József 157
 Farczady Elek 161
 Fazekas Mihály 35
 Fehér Géza 116, 117, 118, 122
 Ferenczy Géza 123, 124, 130
 Ferenczy Gyula 104
 Fogarasi János 12, 39, 40, 41, 43, 46, 116
 Fokos Dávid 219
 Fónagy Iván 52, 182
 France, A. 244
 Fülöp Géza 38
 Fülöp Lajos 182
 Füst Milán 220

Gáldi László 22, 34, 35, 52, 70, 71, 116, 117,
 121, 211, 212, 213, 214
 Gálffy Mózes 157, 159, 161
 Gárdonyi Géza 268
 Gáthy János 119
 Geleji Katona István 10, 55, 61, 62, 69, 95,
 211
 Gelencsér Károly 123, 126
 Gergely János 225–226
 Gheno, D. 200
 Goethe, J. W. 116, 118, 243, 263
 Gombocz Zoltán 14, 15, 16, 18, 47, 48, 59,
 134, 163, 166, 168, 169, 170, 172, 219,
 231, 256, 257, 265
 Gondol Dániel 40, 41
 Graf Rezső 53
 Grétsy László 52, 87, 167, 196
 Grimm, J. 10, 11, 13
 Gulya János 217
 Gvadányi József 149

Gyarmathi Sámuel 8, 10, 11, 109, 114, 153,
154

Cs. Gyimesi Éva 159

Györfly György 21, 50, 135

Györfly István 150, 152, 158, 159, 160, 222

Gyulai Pál 122, 137, 145

Hadrovics László 50, 51, 60, 265

Hajdú Mihály 136, 238

Hajdú Péter 8, 50, 201, 203, 247

Halász Gábor 130

Halász Ignác 14, 46, 139, 143

Hammerich, L. L. 217

Hanzeli, V. 217

Heinrich Gusztáv 125

Hell Miksa 216

Ifj. Heltai Gáspár 157

Helvetius, Cl. A. 36, 110

Hendriksen, H. 217

Herder, J. G. 36, 156, 213

Herman Ottó 229

Heyse, P. 12

P. Hidvégi Andrea 242, 244

Holbach, P.-H. D. 36

Hollok Imre 119

Homérosz 118, 126, 149

Horger Antal 16, 17, 48, 140, 144, 145

Horváth Ferenc 211, 212, 214

Horváth János 69, 134, 136, 138, 169, 234,
256, 265

Horváth József 262

Horváth Mária 182

Horváth Miklós 101

Hugo, V. 268

Humboldt, V. 12

Hunfalvy Pál 9, 12, 46, 61, 126, 139, 140,
145, 177

Ilia Mihály 72

Illyés Gyula 90, 102, 103, 138, 220, 223,
245, 258

Imre Samu 8, 20, 50, 70, 86, 87, 88, 90, 92,
139, 157, 169, 175, 187

Imre Sándor 167

Jakobson, R. 162

Jakubovich Emil 16

Jankó János 152, 160

Janus Pannonius 149

Jászay Pál 39

Johannes Secundus 149

Joki, Au. 107

Jókai Mór 102, 130, 220, 223, 268

József Attila 71, 102, 117, 151, 259

Juhász Dezső 161

Juhász Géza 244, 245, 269

Juhász Gyula 19, 69–77, 138, 150, 239, 240

Juhász János 97–98, 99, 100, 101, 261, 273

Juhász József 49

Julow Viktor 270

Kafka Margit 258

Kallós Zoltán 158

Kalmár György 10, 62

Kálmán Béla 20, 50, 142, 217, 219, 237

Kányádi Sándor 223

Karinthy Ferenc 183

Karinthy Frigyes 130

Károli Gáspár 54, 55, 103, 195, 223

Károly Sándor 51, 56, 57–60, 94, 243, 247

Kassai József 11

Kassák Lajos 220, 226, 258

Katona József 149, 258

Kazinczy Ferenc 34, 37, 38, 54, 103, 112,
116, 138, 195, 213, 237

Kázmér Miklós 52, 136

Kelemen Lajos 155, 160

Kempelen Farkas 11, 264

Képes Géza 103

Kerényi Ferenc 116, 117, 121

Keresztes Kálmán 20

Keresztes László 107

Keresztury Dezső 122–127, 131

Kertész Manó 79

Keszler Borbála 51, 182, 195, 196

Kiefer Ferenc 51, 220

Kiss Benke Márta 89–90

Kis-Erős Ferenc 17

Kiss Gábor 51

Kiss Géza 20

Kis János 251

Kiss Jenő 52, 179, 236, 238, 240, 264

É. Kiss Katalin 51

Kiss Lajos 52, 142

Kisfaludy Károly 116
 Kisfaludy Sándor 118
 Klaniczay Tibor 28, 182
 Klemm Antal 16, 48, 271
 Kniezsa István 17, 20, 21, 48, 49, 50, 134,
 169, 183, 234, 265
 Kodály Zoltán 107, 159
 Kodolányi János 90
 Kókay György 37
 Komáromi Csipkés György 65, 96
 Komoróczy György 159
 Kondor Béla 183
 Kontra Miklós 245, 273
 Korhonen, M. 207
 Kosáry Domokos 177
 Kossuth Lajos 225, 251
 Kosztolányi Dezső 103, 130, 138, 158, 159,
 220, 226
 Kottaner Jánosné 263–264
 Kovács Sándor Iván 163
 Kovalovszky Miklós 49, 52
 Kölcsey Ferenc 71, 149, 195
 Köpeczi Béla 30, 33, 202, 203
 Kövecses Zoltán 51
 Kövesdi Pál 66, 211, 215
 Körösi Csoma Sándor 157
 Krammer Jenő 261
 Kresznerics Ferenc 11, 210–215
 Kriza János 157
 Krúdy Gyula 228, 258
 Kubinyi László 254–255, 265
 Kugler Nóra 197
 Kuncz Aladár 262

Lakó György 20, 50, 140, 142, 146, 175,
 183, 216, 217, 219
 László Gyula 220
 Launonen, H. 107
 Laziczius Gyula 17, 48, 49, 57, 169
 Leskien, Aug. 13
 Lewy, E. 227
 Ligeti Lajos 17, 20, 50, 183, 219, 234
 Lotz János 178, 188
 T. Lovas Rózsa 256–259
 Lőrincze Lajos 50, 86, 131, 159, 174, 182,
 183, 221–225, 233, 235
 B. Lőrinczy Éva 52, 244–246
 Lugossy József 133

Luther, M. 103

Madách Imre 130, 131
 Magasi Péter 53
 Majtinszkaja, K. 188
 Malblanc, A. 105
 Mallarmé, St. 103
 Mályusz Elemér 160
 Márai Sándor 195, 199
 Margalits Ede 47
 Márk Tamás 107
 Márki Sándor 212
 Martinet, A. 59
 Martinovics Ignác 211, 212
 Márton Gyula 157, 159, 161
 Márton József 11, 36
 Mátyási József 253
 Meillet, A. 219
 Melich János 14, 15, 16, 17, 47, 48, 49, 67,
 134, 169, 172, 219, 231, 234, 256, 257,
 265
 Mészöly Dezső 147
 Mészöly Gedeon 16, 48, 147–152, 234, 246–
 247, 248, 271
 Mészöly Géza 148
 Mezzofanti, Giu. 194
 Mikecs László 157
 Mikesy Sándor 116, 117, 121
 Mikszáth Kálmán 268
 Millot, Cl. Fr. 36
 Milton, J. 157
 Molière 116, 125
 Mollay Károly 260–265
 Molnár Zoltán 236
 Montesquieu, Ch. 36, 110
 Móra Ferenc 239
 Móricz Zsigmond 220, 258, 268, 269
 Munkácsi Bernát 14, 46, 139, 219
 Murádin László 159, 161
 Nagy Ferenc 51, 181, 182
 O. Nagy Gábor 20, 49, 50, 51, 78–86, 175,
 214, 252–253
 Nagy Jenő 162
 Nagy Lajos 258
 Nagy Miklós 130
 Némédi Lajos 32, 110, 112, 113, 114, 115
 Nemes Nagy Ágnes 118
 Németh G. Béla 122, 127, 130

Németh Gyula 17, 169, 219
 Németh László 103, 138, 167, 258, 269
 Nida, E. A. 104

 Nyíri Antal 151, 246–248, 271

 Országh László 19, 49, 70, 79, 174, 176
 Osthoff, H. 13

 Ördög Ferenc 52

 Pagnol, M. 244
 Pais Dezső 16, 17, 48, 49, 50, 82, 156, 157,
 163, 167, 169, 178, 179, 183, 184, 219,
 222, 225, 232, 234, 254, 255, 256, 258,
 270
 Pálóczi Horváth Ádám 149
 Pápai Páriz Ferenc 10, 61, 67–68, 157
 Pápay József 14, 17, 46
 Papp Ferenc 50
 Papp István 50, 229–231, 269
 Papp László 146, 179, 240–243, 270
 Pásztor Emil 198
 Paul, H. 13, 58
 Pázmány Péter 54, 177, 195
 Penavin Olga 188
 Péntek János 163
 Pereszlényi Pál 65–66, 211
 Perrot, J. 204, 272
 Pesti Gábor 67
 Pesty Frigyes 160
 Péter László 72
 Péter Mihály 52, 104, 105, 106, 112, 115
 Péczeli József 38
 Petőfi Sándor 11, 19, 71, 76, 102, 103, 107,
 117, 126, 138, 222, 227
 Petőfi S. János 51, 196
 Pilinszky János 118
 Prazak, R. 217
 Prohászka János 227–229
 Puskin, A. Sz. 149
 Puszta Ferenc 51

 Rába György 118
 Rác Endre 19, 50, 51, 178, 179, 180, 181,
 193, 198, 260, 271
 Radnóti Miklós 117, 151
 Raisz Rózsa 164, 165, 166, 194, 198

 Raittila, A.-M. 107
 Rájnisi József 36, 118
 Rákosi Péter 202
 Ramus 95
 Rasmus, R. 10, 11
 Raun, A. 217
 Reguly Antal 12
 Reising, K. 57
 Reményik Sándor 198
 Révai Miklós 10, 11, 29, 35, 37, 38, 54, 116,
 118, 131, 170, 213, 246
 Riedl Frigyes 123
 Riedl Szende 9, 12, 13, 61, 144
 Rimay János 149
 Rimbaud, A. 103, 257
 Rot, A. 217
 Rousseau, J. J. 36, 110
 Rubinyi Mózes 145
 Ruzsiczky Éva 51
 Sággy Ferenc 237
 Sajnovics János 7, 8, 9, 10, 60, 168, 215–218
 Sárközy Péter 202, 203
 Saussure, F. 18, 28, 29, 47, 49, 245, 250
 Sauvageot, Au. 218–220, 225
 Schiller, Fr. J. Chr. 118
 Schmidt József 18, 227
 Schmidt, K. H. 217
 Schmidt, W. 252
 Schwartz Elemér 262
 Schütz Ödön 183
 Sebestyén-Németh Irén 219
 Sécheaye, A. 79
 Seneca, L. A. 148
 Shakespeare, W. 103, 118, 125, 157
 Shelley, P. R. 157
 Sima Ferenc 188
 Simonyi Zsigmond 8, 12, 46, 47, 56, 59, 123,
 126, 130, 131, 134, 139, 164, 172, 177,
 227, 228, 229, 231, 232
 Sinka István 90
 Sinkovics István 177, 179
 Sinor Dénes 200, 202
 Solt Andor 116, 117, 118–120, 121–122
 J. Soltész Katalin 22, 50, 70
 Sötér István 130
 Steintal, H. 12
 Sulzer, J. G. 36, 37
 Sütő András 90, 156

- Sylvester János 8, 10, 54, 60, 62–63, 68–69, 95, 96, 133, 137, 138, 171, 216
- Gy. Szabó Béla 153, 157, 158
 Szabó Dezső 258
 Szabó Dénes 50, 66, 70, 178
 Szabó Géza 236
 Szabó Lőrinc 103
 Szabó Magda 117, 118, 122
 Szabó Pál 90, 258
 Szabó T. Attila 17, 48, 51, 152–163, 234
 Szabó Zoltán 52, 58–60, 105, 107, 116, 122, 132, 181
 Szamota István 14, 47
 Szarvas Gábor 14, 46, 47, 134, 136, 145, 146, 223, 232
 Szász Károly 131, 133, 148
 Szauder József 30, 33, 35, 36, 110, 115
 Széchenyi István 258
 Szeder Fábián 119
 Szemere Gyula 53, 92, 182, 259–260
 Szenczi Molnár Albert 10, 54, 61, 62, 63–64, 67, 68, 94, 95, 96, 103, 133, 153, 211, 222
 Szende Tamás 51
 Szépe György 57, 58, 60, 132
 Sziklay László 30
 Szikszai Fabricius Balázs 67, 212
 Szikszainé Nagy Irma 51
 Szilárdy Áron 132–138, 146, 148
 Szilágyi Domokos 124, 126, 131
 Szilágyi N. Sándor 113, 115
 Szilasy János 210, 212, 213, 214
 Szily Kálmán 14, 47, 169
 Szinnyei Ferenc 123
 Szinnyei József 12, 13, 14, 46, 47, 134, 139, 150, 169
 Szőke István 49
 Sztárai Mihály 133, 137
 Szüts László 236, 240
- Taber, Ch. R. 104
 Tagore, R. 157
 Tamás Lajos 20, 50, 183, 187
 Tamási Áron 90–91, 258, 269
 Tamási Gáspár 90
 Tarnai Andor 35
 Tarnóczy László 100
 Tasso, T. 118, 126
- Temesi Mihály 101
 Temesvári Pelbárt 137
 Terestyéni Ferenc 50, 179, 182, 250–252, 271
 Tersánszky Józsi Jenő 258
 Tinódi Lantos Sebestyén 148
 Toivo, Lyy 107
 Tolcsvai Nagy Gábor 51, 52, 182
 Toldy Ferenc 116, 125, 133, 137, 177
 Tolnai Vilmos 34, 79, 115, 116, 122, 135
 Tompa József 19, 50, 174, 231–232
 Tömörkény István 150–151
 Tordai György 36
 Tótfalusi Kis Miklós 55, 153
 Tóth Árpád 103, 138
 Tsétsi János 55, 211
- Vajthó László 32, 110
 Vámbéry Ármin 46
 G. Varga Györgyi 87, 91
 Várkonyi Imre 51, 167
 Végh József 20, 175
 Veres Péter 90–91, 220, 239, 258
 Vergilius, P. M. 126
 Verlaine, P. 103
 Verseggy Ferenc 11, 29, 32–33, 36, 37, 38, 109, 116, 251
 Vermes Stefánia 183
 Vértes Edit 257, 259
 Vértes O. András 183, 265–266
 Vigué, J. 226
 Vigh Árpád 181
 Vikár Béla 103, 139
 Vinay, J.-P. 105
 Vinogradov, V. V. 79
 Virág Benedek 118
 Viszota Gyula 118, 122
 Volf György 146
 Voltaire 36, 110
 Vossler, K. 250
 Vörösmarty Mihály 11, 39, 103, 115–122, 138, 195, 251
- Wacha Imre 70, 71
 Waldapfel József 31
 Weisgerber, L. 58
 Weöres Sándor 103, 130, 138
 Whitman, W. 157

Wilde, O. 157
Wordsworth, W. 157
Wundt, W. 16, 58

Zádor György 213
Zimányi Árpád 199
Zlinszky Aladár 15, 47

Zolnai Béla 100, 239, 249–250
Zolnai Gyula 14, 47
Zongor Ferenc 210
Zrínyi Miklós 149, 251

Zsilka János 220
Zsirai Miklós 8, 17, 140, 143, 169, 183

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- ÁNyT., ÁltNyT.: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (évenként megjelenő folyóirat)
AnyMűv.: Anyanyelvi műveltségünk. Szerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960.
CorpGr.: Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. Kiadta: Toldy Ferenc. Pest, 1866.
CzF.: Czuczor Gergely–Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest, 1862–1874.
DolgrNyelv., IrNyDolg.: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk.: Pais Dezső. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960.
EFO.: Etudes Finno-ougriennes (folyóirat)
EMNyF.: Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek (tankönyvsorozat)
ÉrtSz.: A magyar nyelv értelmező szótára
FelvIr.: Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Bp., 1960.
FilKöz.: Filológiai Közöny (folyóirat)
It.: Irodalomtörténet (folyóirat)
ItK.: Irodalomtörténeti Közlemények (folyóirat)
JuSz.: Juhász Gyula-szótár
MNYh.: Magyar Nyelvhelyesség. Szerk.: Deme László és Köves Béla. Kossuth Kiadó, Bp., 1957.
MNY.: Magyar Nyelv (folyóirat)
MNYj.: Magyar Nyelvjárások (évkönyv)
Mnyszet.: Magyar nyelvészet (folyóirat)
MNYTK.: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai (sorozat)
Mtud.: Magyar Tudomány (folyóirat)
MUSz.: Budenz József: Magyar–ugor összehasonlító szótár. Bp., 1873–1881.
Népr. és Nyelvt.: Néprajz és Nyelvtudomány (évkönyv)
NyéK.: Nyelvünk és Kultúránk (folyóirat)
NyF.: Nyelvészeti Füzetek (sorozat)
NyK.: Nyelvtudományi Közlemények (folyóirat)
Nyr.: Magyar Nyelvőr (folyóirat)
NnyRef.: Nyelvünk a reformkorban. Szerk.: Pais Dezső. Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.
NySz.: Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár. I–III. Bp., 1890–1893.
NytudÉrt.: Nyelvtudományi Értekezések (sorozat)
Nyúj.: Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Bp., 1929.
NyÚSz.: Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára. Bp., I. 1902., II. 1908.
OklSz.: Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevélszótár. Bp., 1902–1906.
Pais-Eml.: Pais-emplékkönyv. Szerk.: Bárczi Géza és Benkő Loránd. Bp., 1956.
PP.: Pápai Páriz Ferenc: Dictionarium manuale Latino–Ungaricum et Ungarico–Latinum. Lőcse, 1708, Tyrnaviae, 1762.
PSz.: Petőfi-szótár
RMK.: Szabó Károly: Régi magyar könyvtár I–III./1-2. Bp., 1879–1898.
SoprFüz.: Soproni Füzetek (sorozat)
SoprSz., SoprSzle.: Soproni Szemle (folyóirat)

StilTan.: Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961.

TESz.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Loránd. I. 1967., II. 1970., III. 1976.

TMNy.: Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Balassa József közreműködésével írta Simonyi Zsigmond I. Magyar hangtan és alaktan. Bp., 1895.

TudGyűjt.: Tudományos gyűjtemény (folyóirat 1817 és 1841 között)

TARTALOM

Előszó.....	5
I. Általános kérdések.....	7
1. A magyar nyelvtudomány történetének korszakolása	7
A magyar nyelvtudomány-történet korszakai	7
2. Elméleti és módszertani kérdések	24
Nyelvtudomány	24
A nyelvészeti irányzatokról, a korstílusokról és a stílusirányzatokról 29	
A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában.....	32
Ki lehet a szerzője a Magyar Tudós Társaság 1846. évi nyelvtanát névtelenül ismertető korabeli recenzióinak.....	41
II. Egy-egy korszak nyelvtudományának története	49
1. Az 1867–1918 közötti magyar nyelvtudomány története	49
2. A 20. századi magyar nyelvtudomány története	50
III. A nyelvészeti tudományágak történetéből.....	57
1. Helyesírás.....	57
Gondolatok helyesírásunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről	57
2. Jelentéstan	61
A magyar jelentéstan kezdetei	61
3. Lexikográfia	75
Az első magyar költői szótárról	75
4. Frazeológia.....	84
Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról	84
5. A regionális köznyelviség.....	92
Gondolatok a regionális köznyelvek kutatásáról	92
6. Kontrasztív nyelvészet.....	100

Összevető nyelvtan – irodalmi nyelv – stílus	100
7. Fordítás, műfordítás	109
Nyelvtudomány, stilisztika, fordításelmélet és -gyakorlat.....	109
IV. Nyelvtudósok nyelvészeti munkásságáról.....	116
Bessenyei magyar nyelvi programja – mai szemmel.....	116
Vörösmarty közreműködése a nyelvtudományban	124
Arany János és a magyar nyelvtudomány.....	131
Szilády Áron és a nyelvtudomány	142
Budenz József és a korabeli magyar nyelvtudomány	149
Mészöly Gedeon életműve.....	157
Szabó T. Attiláról – Balassa Iván könyvéhez kapcsolódva	163
V. A kapcsolatos intézmények tevékenységéről.....	176
Mit tett a Magyar Nyelvtudományi Társaság háromnegyed századon át a nyelvtudományért és az anyanyelvi műveltségért?.....	176
Húszéves a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete	183
Visszapillantás a Mai magyar nyelvi tanszék két évtizedére.....	189
VI. Nyelvészkonferenciákról, konferenciákról	198
Az első nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus	198
Zárószó az első szövegtani konferencián.....	205
VII. A hungarológia oktatása külföldön	215
Magyar nyelvi, nyelvészeti oktatás a külföldi egyetemeken: A hungarológiai központok lehetőségei	215
Hungarológia a Helsinkii Egyetemen – levonható tanulságokkal	220
VIII. Megemlékezések nyelvtudósokról.....	225
Megemlékezés Kresznerics Ferencről	225
Megemlékezés Sajnovics Jánosról.....	231
Aurélien Sauvageot-ra emlékezünk	233
Lőrincze Lajosra emlékezve	236

Gergely Jánosra emlékezve.....	241
IX. Nyelvészek köszöntése születési évfordulójukon.....	243
Prohászka János hetvenéves	243
Papp István hetvenedik születésnapjára.....	245
Tompai József hetvenedik születésnapjára	247
Benkő Loránd 70 éves	249
Benkő László köszöntése 80. születésnapján.....	255
B. Lőrinczy Éva köszöntése születésnapján	261
Nyíri Antal köszöntése.....	264
X. Nyelvészek búcsúztatása.....	267
Utolsó búcsú Zolnai Bélától.....	267
Búcsúunk Terestyéni Ferencről.....	268
Búcsú O. Nagy Gáborról.....	270
Búcsú Kubinyi Lászlóról.....	272
Búcsúzás Tompáné Lovas Rózsától.....	274
Búcsú Szemere Gyulától.....	278
Végső búcsú Mollay Károlytól	279
Utolsó búcsú Vértes O. Andrástól	284
Részvételem a nyelvészetben 1990-ig, egy korábbi tanulmányom alapján	286
A nyelvészetről – eddigi életpályám tükrében.....	286
Névmutató.....	294
Rövidítésjegyzék.....	301
Tartalom.....	303